СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Власник и уредник, Богдан Поповић.

КЊИГА ДВАНАЕСТА.

БЕОГРАД:
Штампарија Светозара Николића, Обилићев Венац, бр. 2.

Уредништво и администрација листа:
СКОПЉАНСКА УЛИЦА БР. 9.

САДРЖАЈ КЊИГЕ ДВАНАЕСТЕ.

МАЈ, ЈУН, ЈУЛ и АВГУСТ, 1904.

СВЕСКА ПРВА.

СВЕСКА ДРУГА.

СВЕСКА ТРЕЋА.

СВЕСКА ЧЕТВРТА.

СВЕСКА ПЕТА.

СВЕСКА ШЕСТА.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XII, број 1. — 1 мај, 1904.

НОВИЦА.

Скоро ће и сунце заћи, а Новица Степић још лежи полеђушке и с уживањем гледа у ваздушну пучину над собом. Иза главе му чучи Зељов, око њих, по пространој ливади, преживље велико крдо товних говеда, а око ливаде, на све стране, у недоглед, по родној бачкој равници жуте се већ зрела жита, зелене се кукурузи. Ливада, стока, Зељов и Новица, припадају спахилуку богатог Србина Р.; она дели спахилук од осталих сеоских имања. Источно одатле, од прилике, на два километра, види се ушорено село, са црквом и високом звонаром, које се беласају као снег у неизмерној прошарици равници. Свуда по далеком зренику назиру се иста така села, са таким црквама, само што гдекоја имају по две, три, четири па чак и пет богомоља, што значи да у њима живе Православни, Унијати, Католици, Лутори и Јевреји. Јер је Бачка у малом, што и држава којој припада, у великом, право „смјатеније јазиков“.

Зељов испитљиво посматраше плиму и осеку силних младићевих груди. Само кад би ненадно зашуштило море класја, он би се тргао, naћулио уши и зверао око себе. Тога часа, та једра бачка земља и сав њен народ, беху у потпуном складу и осећаху да имају заједничку душу.

Звоно у селу огласи вечерње. Новица се лениво диже, натаче сламни шешир великог обода и ослони се на де-

белу говедарску тојаку. Бос, у гаћама и кошуљи, са свиралом за широким појасом, голобрад, румен и обличаст, напомињаше античке кипове којима се поносе музеји. Да се преруши у девојачко одело, могао би преварити да је девојка; али ко би га из близа и пажљиво посматрао, опазио би, да мекота црта̑, особито око очију и уста, већ прелази у мушку оштрину, а снажни удови, широке груди и жилави врат, и на први поглед одаваху чврсто тело, спремно за сваку борбу у животу. Беше, дакле, добар производ издашне Бачке, из које се извози сувишак жита и стоке, и која је вековима давала хапсбуршкој држави љуте ратнике Новичина кова, оне гласовите батаљоне, што посејаше кости своје готово по целој Јевропи!... Док је звоно брујало — једини јачи глас у тој тишини вечерње идиле — Новица је с осмејком у очима мотрио далеке овршке фрушкогорске планине и вечерњи пожар на западном небу, а с истом љубављу гледаху њега Зељов и говеда, а бујно класје, са свих страна, такође с истом љубављу, клањаше им се шуштећи, и заједничка душа свега живога треперaше од милине живовања.

Новица звизну и махну тојагом, нашто Зељов залаја и обзирући се потече ка ленији[1], а товна, сита говеда, њих преко четрдесет, једно за другим, лагано и достојанствено, као босански бегови кад се разилазе са збора, упутише се за псетом. Новица извуче свиралу и, остав на месту, започе свирком да исказује проста и вечито лепа осећања, која надахњује неисказано различје вечнога живота, неизмерна доброта васеленске душе. Сваки во пролазећи мимо њега, погледаше га милостиво и захвално, погледаше га оним крупним очима, у којима се најверније огледа и радост и сета живота. Краве се изређаше последње, скромније, али не мање дирнуте. А кад младић за њима ступи на ленију, запоја кроза свиралу радост човечје младости, цупкање ногу у колу, звекет ђердана,

[1] Ленија, у Бачкој, пут кроз обрађене земље.

трескање дојака, цвркут пољубаца, пламенови пожудног погледа...

Зељов љутито залаја, стока се растури, диже се облак прашине и зачу се потмуло зврјање точкова. Бесан ђогат, запенушен, упрегнут у двоколицу, иђаше кораком, држећи високо главу, затегнуту уздицама. Тераше риђ, средовечан човек, веома изражена јеврејског обличја. Новица се намрачи и тури свиралу за појас. Јеврејин, пушећи цигару, зналачким погледом омераше стоку, па узгред, омери и Новицу, и, канда, хтеде нешто запитати, али се предомисли и пусти коња у трк.

Пре десетак година тај господар Моша беше се настанио у селу и с малом главницом, отворио крчму и почео трговати свачим, те се данас имањем барабари са старим бачким спахијама. Десет ланаца земље, очинства Новичина, прешло је већ у руке Мошине. У последње време, сем осталога, Моша врбује бачке пролетарце за Америку.

Мрзела је тога човека сва околина, али сва скупа није ваљда „толико, колико Новица Степић“! Он би се увек уздрхтао кад би га срео, а овога пута, тим сусретом паднувши из маштанога раја у грубу јаву, чисто се помами, те стаде млатити тојагом по земљи. Срећа је што се личинар не заустави и што се не пусти у разговор.

Након пола часа, нешто ведрији срете Социју, Мошина агента. Беше то ситан и жустар Мађар, још млад, весељак и пијаница, на махове лукав и добродушан, увек издашан, чудна смеса добра и зла. Име му је било Лајош, а како је у доколици проповедао социјалистичко учење, сељаци га прозваше: Соција. Српски је говорио прекрасно, чистим бачким акцентом. Соција је имао чудну, необјашњиву слободу са господар-Мошом; смео је и јавно да се обрецне на њега, а кад би се добро ђорнуо, претио је и њему у очи, као и осталим власницима, социјалном револуцијом. Моша га је не само трпео, него му увек „ишао низ длаку“, а доиста је у томе било добро схваћене користи.

Соција стаде и пружи младићу једном руком плоску, другом дуванску кутију, па започе:

— Еј, лепи пајдашу, зар си ти данас говедар?... А да, ваш је говедар данас био у вароши! Та, дабоме, пили смо заједно, чича, ја и он! Попили смо више од двадесет полића, али ми је после пиво нашкодило! Ђаво ме наведе, да пијем бачко пиво — пфу! Сад сам ти трештен пијан! Видиш ли?

— Ниси! рече Новица враћајући суд и дуван и гледајући га подругљиво и милостиво, као што чини сељак са пијаним другом.

— Е, да нисам! прихвати Соција. Није ни твој чича, ни говедар! Та видећеш, кад дођеш на салаш!

— Дакле с њима си пио?

— Него!? Ко је платио цех? Чича! Зашто? Зато што има највише новаца. Ко је највише пио? Дабоме, говедар. Ко је најпаметнији? Чивут Моша, дабоме.

— Е, хвала! Лаку ти ноћ, Соције!

— Стан, момче, имам још две речи! Како се оно српски пева? „Стани мало, стани!“ Имам ти још две речи о твоме чичи! Никад нисам с њим пио до данас, нисам му знао ћуд у пићу! Ала је то разговоран човек, кад му винце удари у лице, а ракија стане беседити! Иначе, знам да је ћуталица. Дакле, говорио је и о теби. Вели: „Знам да се онај мој загледао у Анку Нецину и она у њега! Па ја не браним! Ето на јесен, ако хоће, женићу га.“

Новицу обли румен и махну руком а Соција, ухватив га чврсто за рукав, настави:

— А говедар, обешењак, подваљује му, вели му: „Зацело, чичо, добићеш процес, и опет ћеш бити газда, као што си и пре био!“ А чича, сиромах, добар као дете, вели: „Зацело, добићу га! Мој адвокат каже: зацело! Да не верујем, зар би опет продао два ланца...“

— Шта!? дрекну Новица, блед као смрт... А то ли је!?... Дакле, зато је чича ишао у варош!? Је ли то истина, Социјо!

Мађар устукну изненађен.

— Како? Зар ти то не знаш? Зар ти није рекао?

Новица, страшно узрујан, одману главом.

— Е то није лепо, ни право, видиш! Зар је такав чича? Најпосле, земља је и твоја, а ти већ ниси дете!

Новица хукну и поче нарицати:

— Јадна мати! Јадна мати! Јадни ми сви! Оде све! Уби нас!

— А новац није још примио! Осим десет сребра, ни потуре није узео. Моша има признаницу само на десет сребра. То ја знам сигурно, јер сам био сведок на уговору. Дакле примате пет стотина, мање десет. Разумеш ли! викну Соција.

— Па што? запита Новица.

— То! Само ако хоћеш, сутра је половина твоја, а толико ти је доста! Разумеш ли. Доста ти је до Америке четири стотине! Не буди луд? Толико сам ти пута говорио! Имаш времена још сутра цео дан, а они полазе прекосутра. Видиш ли, да ћеш наскоро бити просјак! Такав момак, така снага! Разумеш ли? Најпосле, буди сигуран да ће се до четири пет година све делити, да неће бити ни спахија, ни Чивута, него све заједничко.

— Нећу да чујем! Иди збогом. Остави ме!

И Новица, одгурнув га, отиде.

Ишао је погружен, оборене главе, као да се са погреба враћа. Јечао је и запевао је помињући најчешће матер, најпосле узвикну:

— Јао, Анка, рано љута! Зли нас удес раздваја на веки!

Већ беше мрак пао. Зељовљев лавеж чу се пред салашем и чу крчање ђерма и разливање воде, знак да је стока већ на појишту. Од ђерма разлегну се женски глас:

— Ново! Ооо Новооо!

Он се не одазва, али убрза кораке.

Око појила тискаху се говеда, којима леваше воду нека омалена жена. На уласку дворишта беше прислоњена висока женска прилика, којој се узалуд умиљаваше Зељов и која запита:

— А где си већ, Ново?

Он измрмља нешто и отиде пред кућу, а псето за њим. Улазећи, беше чуо неки разговор пред говедаровим одељењем, а кад у мраку седе на клупу, они онамо ућуташе.

Велико двориште отишло је у дужину. Једну целу дуж захвата наслон за говеда и за телад и млечар. Ширину у дну чини висока кукурузана. Од ње, у другој дужи, протеже се висока зграда без прозора, житно складиште. Њој је наставак приземна кућа са тремом, која је предељена на два мала стана, по соба и кујна. Кад се уђе у двориште, први је стан Раде Буршана спахиског говедара, који имађаше жену Милку и петоро деце, два шипарца и три девојчице. У другом становаше Рада Степић прозвани Чича, његова жена Смиља и њихов јединац Новица. Чича је био магацинар и надзорник свега на Малом Салашу. Дужност му је била, да преврће и ветри жито, да дочекује купце, да се брине и за стоку. Свега је, дакле, било на Малом Салашу девет душа.

На Великом Салашу, километар даље, живљаху четири бирошке породице, а онамо беху коњи, свиње, овце, кола, машине и привредна оруђа.

Ти су бироши мањи бачки пролетарци, којих је све више, од кад је више крчама по селима и од кад је порез већи. Неки, као Чича, имају још нешто своје земље, коју издају под закуп.

Још пре пет година Чича је имао у селу своју кућу и градину, својих двадесет ланаца добре земље. Имао је врло добру домаћицу, био је и сâм раден, али је био рођен парничар и волио ракију, те силне, ужасно заплетене парнице и пиће, мало по мало, учинише да, ланац по ланац, прелазе у руке господар Моше, па најпосле отиде и кућа. Долуше, имао је домаћу несрећу, која је веома припомогла да се упропасте. Његова кћи Анђа, старија од Новице, одбегне за момка у друго село, после неколико месеца, погине младожења, а она, невенчана, остане трудна. Требало је наћи јој мужа и позаконити

их, а за то отидоше три ланца. Тада се Чича најми код спахије Р., који му даде највећу бирошку плату: месечно дванаест форината и годишње дванаест центи пшенице и осам кукурузе...

Месец грану и бледа светлост осветли мрачно двориште. Жене спратише стоку, позатвараше вратнице и капију, па се упутише у кућу. Беху две супротности. Милка Радина, омалена, коштуњава, баба, а Смиља стасита, још лепа. Обе се тргоше видевши према месечини жуто лице Новичино, укрућене црте, немили израз, пркоса и мрзости. Говедарка успори кораке, мотрећи га искоса, па назва и отера децу на легање. Смиља се одмах досети шта је, те без речи стави преда њ трпезицу, постави за двоје, изнесе из куће хлеб и повелику чутуру, па јагњећи паприкаш са кромпиром.

Зељов, коме већ одавно пријатни мирис голицаше ноздрве, пропе се Новици на крило и заштекћа, али га његов вазданшњи заштитник шчепа за кожу на шији, издиже га и баци далеко у двориште. Псето, од великог чуда и изненађења, нити лану, нити већ с места мрдну.

— Јеси ли се ти с ким свађао данас? пита мати.

— Јесам! одговори он опоро. Са Социјом.

— А зашто?

— Зато што исмева Чичу...

Смиља преклопи главу у сенку и поче јести на силу. Он припону с вољом, као и обично, само што крутост на лицу не попушташе и што управи поглед преко крова од наслона. Застаде, па ће матери:

— А што га, најпосле, не би исмевао и Соција, кад смо целом селу на поругу!

— Немој, дете, молим те, немој ми позлеђивати ране! рече Смиља и убриса кецељом очи... А и нашто? Шта помаже?

— Право кажеш: шта помаже? прихвати он и настави жвакати лагано, али не дангубећи. И неколико пута понови: Не помаже! Зацело нема помоћи!...

Па, као завршно, додаде:

— Нека буде!

Узе чутуру и понуди матер. Она одрече главом. Он обриса уста и гледајући је оним оштрим погледом, рече:

— Хја! права част! Паприкаш и ракија! А што да не! Треба да имамо и ми неког тала!... Спаси Бог!

Кад положи чутуру, угледа испод њеног лакта велику паклу бољег дувана и књижицу папира. Он то извуче и рече с горким осмејком:

— Хја, рекох ли ја! Права част! Хајде да се јеглени!

И узе савијати.

Смиља распреми судове, однесе Зељову кости, па изнесе из куће простирач и покривач. За то неколико тренутака беше Новица нагао четири пет пута плоском. кетко је кад пио и пушио, али кад се наклопи, не зна шта је доста.

— А наш газда легао без вечере? пита... Та, дабоме, најео се у вароши, па залио жестоко, па сад спава Рао окупан! Зацело, сања сад како је поново газда и кортешује да га бирају за кнеза! Хоће, а што не! Господар Моша може све, а хоће радо за ланчић, два! Као пријатељу, њему продаје за триста сребра, и ако је бачка земља скупља! Пајдаши Чича и Чивутин... ха-ха-ха!

Смиља уђе.

Новица се пружи и подними, ставив чутуру и паклу крај себе час би се оштро загледао, као кад се некоме добро у очи гледа, или се чикањем одговара на увреду; час би се пакосно осмехнуо; час је махао главом и намигивао. А у застојцима једнако је сркао и пушио.

Тако га затече месец стигав на половину неба. У тај мах изађе Чича. Син се трже као да виде утвару; и кад се отац врати из дворишта, викну му Новица:

— Срећно, Чичо, да Бог дâ! Весело, Чичо!

Човек се збуни и застаде. Беше висок, стамен, румених јагодица, очију плавих, водњикастих, оборених бркова.

— Еј, да су ми сад овде Цигани, па да поиграмо! Кад је јеглена, нека је јеглена.

Чича се подсекоше ноге, седе и зајеца као дете. Дуго је плакао и кроз плач обећавао, да ће преписати Новици све, да он већ неће бити властан продавати.

Новица најзад устаде и клатећи приђе му, пољуби га у руку и рече на прекид:

— Иди, бабо, иди лези! Опрости! Нећу више! Беше шала!

Смиља, која беше будна, изађе, а кад отправише Чичу, Новица загрли њу и стаде је љубити у образе, у чело, у врат, тепајући јој као у детињству. Најпосле Смиља однесе остатак ракије.

Новица засна, али се након једног часа трже, отиде на бунар и исплака се водом, на наврх прста уђе у кућу, узе шешир, чизме и гуњ, и отиде у село.

Сутрадан са још шеснаест земљака отиде у недођију — у Америку.

Симо Матавуљ.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(26.)

VIII.

Она се питала успут: „Шта да кажем? Чиме да почнем?“ И корачајући тако познала је оне исте џбунове, дрвеће, морске трске на брегу, онај замак тамо. Осећања њене прве љубави враћала су јој се, и њено јадно стегнуто срце ширило се заљубљено. Млак ветар дувао јој је у лице; снег се топио и кап по кап падао са изданака на траву.

Она уђе, као некад, кроз мала врата од парка, и дође у велико двориште, засађено двоструким редом густих липа, кроз чије је дугачке гране звиждао ветар, њишући их. Пси у штенари сви залајаше, и њихов се лавеж разлегаше, али се нико не појави.

Она се попе уз широке степенице са дрвеном оградом, које су водиле у ходник патосан прашљивим пло-

чама, у коме се низало неколико соба једна за другом, као по манастирима или по крчмама. Његова беше на крају, сасвим у дну, лево. Кад је спустила руку на браву, њу наједанпут остави снага. Беше се уплашила да не буде отишао, желела је то готово, а међутим то јој је била једина нада, последњи изглед на спасење. Она застаде мало да се прибере, и, с новом одважношћу, коју јој је улила тренутна потреба, уђе.

Он је седео поред ватре, с ногама на оплати, и пушио лулу.

— Гле! ви сте то! рече он и нагло устаде.

— Јест, ја сам!... дошла сам, Родолфе, да вас замолим за један савет.

И, поред свега свог усиљавања, она не могаде ни уста да отвори.

— Нисте се ни мало променили, још сте онако исто лепи!

— Ох! одговори она горко, жалосне су то дражи, пријатељу, кад сте их ви презрели.

Он на то узе објашњавати своје понашање, извињавајући се неодређеним изразима, не могући да измисли ништа боље.

Њу преварише његове речи, а још више његов глас и његова појава; тако да привидно поверава, а можда је и доиста поверовала, у изговор за прекид њихових односа; то беше тајна од које је зависила част а можда и живот треће једне личности.

— Како му драго! рече она гледајући га тужно, тек мени је било врло тешко!

Он одговори философским тоном:

— Такав је живот!

— Је ли бар, настави Ема, био за вас добар од како смо се растали?

— О! ни добар... ни рђав.

— Можда би боље било да се нисмо никад ни растајали.

— Да..., можда!

— Мислиш? рече она приближујући му се.

И она уздахну.

— О Родолфе! да знаш само!... ја сам те веома волела!

После тих речи она га узе за руку, и они остадоше неко време с укрштеним прстима, — као првога дана, на Скупштини! С пробуђеним поносом он покуша да се отме од разнежености, али му она клону на груди и рече:

— Како да живим без тебе? Од среће се не може одвићи! Ја сам била у очајању! мислила сам умрећу! Причаћу ти све то, видећеш. А ти... ти си ме се клонио!...

Јер, има три године, он је њу брижљиво избегавао, из оне урођене слабости којом се одликује јачи пол; и Ема је настављала с љупким покретима главе, умиљатија но заљубљена мачка:

— Ти волиш друге жене, признај. О! ја то потпуно разумем! ја их извињавам; биће да си их завео, као што си завео мене. Ти си човек! ти имаш све што је потребно да будеш вољен. Али ми ћемо почети поново, је ли? волећемо се! Ево, ја се смејем, срећна сам!... што не говориш?

Милина је беше видети с оним њеним погледом у коме је треперила једна суза, као кап кише у чашици плавога цвета.

Он је привуче на колена и узе миловати руком њену глатку косу на којој се, у светлости сутона, огледаше као златна стрела последњи зрак сунца. Она наже чело, и он је пољуби у око, сасвим благо, крајем усана.

— Та ти си плакала! рече он. Зашто?

Она зајеца. Родолф помисли да је то излив њене љубави; и како је ћутала, он узе то ћутање као стидљивост и узвикну:

— Ах! опрости ми! ти си једина која ми се допада. Ја сам био глуп и неправедан! Ја те волим, и волећу те вечито!... Шта ти је? реци ми!

Он клече.

— Ево шта је!... ја сам пропала, Родолфе! Ти ћеш ми дати на зајам три хиљаде динара!

— Али..., али..., рече он и мало по мало устаде, и лице му узе озбиљан израз.

— Ти знаш, настави она живо, да је мој муж сву своју имовину уложио код једнога бележника; тај је бележник побегао. Ми смо били принуђени да узајмљујемо; пацијенти нам нису плаћали. У осталом, ликвидација није свршена; ми ћемо касније доћи до новаца. Али, данас, због три хиљаде динара, хоће да нам пописују ствари; и то сад, овога часа; и, рачунајући на твоје пријатељство, ја сам дошла.

— Ах! помисли Родолф који наједанпут јако пребледе, зато ли је она дошла!

И он мирно рече:

— Немам, драга госпођо.

Он није лагао. Да је имао три хиљаде динара, дао би их, без сумње, ма да је уопште непријатно чинити тако племенита дела, јер је тражење новаца најхладнија и најпустошнија од свију бура које спалазе љубав.

Ема га је у први мах неколико минута гледала непомично:

— Немаш!

Она понови више пута:

— Немаш!... Могла сам поштедети себе од ове последње срамоте. Ти ме никад ниси волео! ти ниси ништа бољи од других.

Она поче да се одаје; беше се изгубила.

Родолф је прекиде, уверавајући је да је и сам у новчаној неприлици.

— Ах! жао ми те је! рече Ема. Јест, веома жао!...

И, заустављајући свој поглед на једној шараној пушци која се блистала на зиду:

— Али, кад је човек тако сиромах, он не меће сребро на кундак од своје пушке! Он не купује сахат шаран седефом! настави она показујући на Булов сахат; ни позлаћене пиштаљке за своје бичеве — она их је

додиривала — ни украсе за свој сахат! Ох! њему ништа не достаје! Чак ни прибор за ракију у његовој соби; јер ти волиш себе, ти живиш лепо, имаш замак, мајуре, шуме; ловиш на коњу, путујеш у Париз... Ах! та и само ово, узвикну она узимајући са камина његову дугмад за наруквице, та и најмања од ових лудорија, може се претворити у новац!... Ох! ја их нећу! задржи их!

И она далеко баци дугмад, на којима се прекиде златан ланчић кад ударише о зид.

— А ја, видиш, ја бих теби све дала, ја бих све продала, радила бих својим рукама, просила бих по друмовима, за један осмех, за један поглед, да чујем од тебе: „Хвала!“ А ти ту мирно седиш у својој наслоњачи, као да ми још ниси довољно бола задао? Да није тебе било, знаш ли, ја бих могла живети срећна! Шта те је приморавало да ме задобијеш? Је ли то била нека опклада? Ти си ме међутим волео, тако си говорио... Па и мало пре још... Ах! боље да си ме отерао! Мени још горе руке од твојих пољубаца, а ево овде, на овом ћилиму, клечећи, заклео си ми се на вечиту љубав. И ја сам ти веровала: ти си ме пуне две године водио кроз најдивнији и најслађи сан!.. Опомињеш ли се наших планова за путовање? Ох! твоје писмо! оно твоје писмо! оно ми је срце раздирало! И сад, кад сам поново дошла к њему, к њему који је богат, срећан, слободан, да га молим за помоћ коју би сваки човек учинио, преклињући га и враћајући му сву своју љубав, он ме одбија, зато што би га то стало три хиљаде динара!

— Немам их! одговори Родолф са оном потпуном хладноћом иза које се, као иза каквог штита, крије савладан гнев.

Ема изиђе. Зидови се љуљаху, таван је притискиваше; и она поново прође дугачком стазом, саплићући се о гомиле увелога лишћа које је ветар разносио. Напослетку стиже до рова пред гвозденом капијом; она поломи нокте на брави, толико је хитала да је отвори. Затим, једно сто корака даље, задихана, држећи се једва

на ногама, застаде. И тада, окренувши се, спази још једанпут хладни замак, с парком, баштама, двориштима и свима прозорима на фасади.

Она оста као обамрла, осећајући једино своје дамаре које јој се чинило да чује као неку потмулу музику која бруји кроз ваздух. Земља под њеним ногама беше мекша од воде, и бразде јој се учинише као огромни мрки таласи који се разбијају о обале. Све успомене, све мисли поврвеше јој из главе у један мах, као тисућу ракетала. Она виде свога оца, собу Лересову, собу њихову у Руану, неки други предео. Обузе је као неко лудило, уплаши се, и напослетку јој пође за руком да се прибере, али само у неколико; јер никако се не опомињаше узрока свога ужасног стања, то јест новчане неприлике. Њу је болела само њена љубав; она је осећала како је душа оставља при овим успоменама, као што рањеници, у самртном ропцу, осећају како им живот одлази на крваву рану.

Ноћ се спуштала, вране су летеле.

Њој се наједанпут учини да се куглице ватрене боје распрскавају у ваздуху, као праскава зрна која се спљоштавају, и обрћу, обрћу, док се не истопе у снегу, кроз гране дрвета. Усред сваке од њих указивао се лик Родолфов. Оне су се множиле, приближавале, прожимале је; свега нестаде. Она распознаде светлост по кућама, која је из далека пробијала кроз маглу.

Тада јој изиђе пред очи њен положај онакав какав је, као страшан понор. Груди су јој се бурно надимале. Затим је обузе неки занос јунаштва, који је учини скоро веселом, и она сиђе низ косу трчећи, пређе преко реке, прође путањом, засађеним путом, преко пијаце, и дође пред дућан апотекаров.

У њему није било никога. Она хтеде да уђе; али, на звук звона, могао је ко доћи; она се увуче крадом на капију, уздржавајући дисање, пипајући по зидовима, и дође до прага од кујне, у којој је горела једна свећа на пећи. Јустин, без капута, беше баш понео неку чинију.

— Ах! вечерају. Причекајмо.

Он се врати. Она куцну у прозор. Он изиђе.

— Кључ! онај одозго, где стоје...

— Како!

И он је гледаше, зачуђен бледилом њенога лица које се белило у мрачној ноћи. Она му се учини необично лепа и достојанствена као нека сен; и не схватајући је шта хоће, он је слутио нешто страшно.

Али она настави живо, тихим гласом, гласом љупким, неодољивим:

— Морам га имати! дај ми га.

Како је преграда била танка, у трпезарији се чула звека виљушака по тањирима.

Она рече како јој је потребно да потрује пацове који јој не даду да спава.

— Мораћу да известим господина.

— Не! немој ићи!

Затим сасвим мирно додаде:

— Та није потребно, рећи ћу му сама после. Дед, присветли ми!

Она уђе у ходник, из кога су водила врата у лабораторију. О зиду је висио кључ са значком *капернаум*.

— Јустине! повика апотекар који беше изгубио стрпљење.

— Хајдмо горе!

И он пође за њом.

Кључ се обрте у брави, и она се упути право трећој полици — тако се добро опомињала — шчепа плави суд, извади запушач, завуче руку, и извадивши пуну шаку белога прашка стаде га јести.

— Не! узвикну он и полете к њој.

— Ћути! може ко доћи...

Он је био као у очајању, хтео је да зове.

— Не говори никоме ништа; сва би кривица пала на твога господара!

Она се затим врати, наједанпут умирена, и готово задовољна као да је учинила неку дужност.

Кад се Шарл, потресен на глас о попису, вратио кући, Ема баш беше отишла. Он је викао, плакао, падао у несвест, али она не дође. Где ли је могла бити? Он посла Фелиситу код Хомеа, код Г. Тиваша, код Лереа, у гостионицу код *Златнога Лава*, свуда; и кад би за тренутак заборавио мало на свој бол, тада би помислио како му је убијен добар глас, како им је имање пропало, како је Бертина будућност уништена! Шта је узрок свему томе?... није имао ни појма! Он причека до шест сахата у вече. Напослетку, не могући више да издржи, и мислећи да је отишла у Руан, он изиђе на друм, пређе једно по миље, не срете никога, причека још мало и врати се.

Она беше дошла.

— Шта је то било?... Зашто?... Објасни ми!...

Она седе за сто и написа једно писмо које лагано затвори, пошто је додала датум и час. Затим рече свечаним гласом:

— Прочитаћеш га сутра; а дотле, ја те молим, немој ме ништа питати!... Ништа!

— Али...

— Ох! остави ме!

И она леже на своју постељу.

Неки опор укус који је осећала у устима пробуди је. Она назре Шарла и поново затвори очи.

Она је радознало испитивала себе, да распозна да ли не осећа болове. Не! још ништа. Чула је куцање сахата, пуцкарање ватре, и дисање Шарлово који је стојао крај њене постеље.

— Ах! смрт заиста није ни мало страшна, помисли она; заспаћу, и свему ће бити крај!

Она попи гутљај воде и окрену се зиду.

Онај ужасни укус мастила није престајао.

— Жедна сам!... ох! тако сам жедна! уздахну она.

— Шта ти је! рече Шарл који јој пружи чашу.

— Није ми ништа!... Отвори прозор... угушићу се!

И њој се наједанпут тако смучи, да је једва имала времена да узме мараму испод јастука.

— Носи је! рече она живо; баци је!

Он је стаде питати; она не одговори. Лежала је непомично, бојећи се да је и најмање узбуђење не натера на повраћање. Међутим, осећала је ледену хладноћу која јој се пела од ногу до самога срца.

— Ах! ево почиње! промрмља.

— Шта кажеш?

Она је окретала главу полако и са страхом, и непрестано отварајући вилице, као да носи на језику нешто врло тешко. У осам сахата повраћање поново поче.

— Чудновато! јединствено! понови он.

Али она рече снажним гласом:

— Није, вараш се!

На то јој он нежно и готово милујући је превуче руком преко трбуха. Она врисну. Он се трже поплашен.

Она стаде затим јечати, у први мах слабо. Силна језа тресла јој је рамена, и она пребледе као чаршав у који су се забадали њени згрчени прсти. Њено неједнако било сад је било готово неприметно.

Грашке зноја избијале су по њеном модром лицу, које је изгледало као стињено у даху металне паре. Зуби су јој цвокотали, разрогачене очи гледале нејасно, и на сва питања одговарала је само махањем главе; она се шта више насмеши два три пута. Мало по мало њено јечање постаде јаче; потмули урлик оте јој се из груди; она рече да јој је боље и да ће одмах устати; али је спопадоше грчеви; она узвикну:

— Ах! Боже, ово је ужасно!

Он паде на колена поред њене постеље.

— Говори! шта си јела? Одговарај, за име Бога!

И у његовим очима било је толико нежности колико она није никад видела.

— Ено тамо..., тамо!... рече она изнемоглим гласом.

Он полете столу, раскиде печат и прочита гласно: *Не окривљујте никога...* Он застаде, превуче руком преко очију, и прочита још једанпут.

— Како!... У помоћ! у помоћ!

И он је само понављао ову реч: „Отрована; отрована!“ Фелисита отрча Хомеу, који ту реч узвикну на тргу; госпођа Лефрансоа чу је у својој гостионици; неколицина њих устадоше да известе своје суседе, и целе ноћи остаде село на ногама.

Чисто ван себе, муцајући, поводећи се, Шарл се вртео по соби. Ударао је о намештај, чупао је косу, и никад апотекар није ни помислио да може бити тако страшнога призора.

Он се врати кући да пише Г. Канивеу и доктору Ларивијеру. Беше изгубио главу; покварио је више од петнаест писама. Хиполит оде у Нефшател, а Јустин је тако мамузао Боваријевог коња да га је полумртва оставио код Гијомове шуме.

Шарл хтеде да прелиста свој лекарски речник; али није ништа видео, редови су му играли пред очима.

— Само хладно! рече апотекар. Треба само дати какав јак противотров. Какав је отров?

Шарл показа писмо. Отров беше арсеник.

— Онда треба извршити анализу, настави апотекар.

Јер он је знао да приликом сваког тровања треба извршити анализу; Шарл, који није ништа схватао, одговори:

— Ах! извршите! извршите! спасите је...

Затим се врати Еми, паде на ћилим, и јецајући наслони главу на ивицу од њене постеље.

— Немој плакати! рече му она. Још мало па те нећу више мучити!

— Зашто? Шта те је нагнало?

Она одговори.

— Тако је морало бити, пријатељу.

— Зар ниси била срећна? Је ли до мене кривица? Ја сам међутим чинио све што сам могао!

— Тако је..., то је истина..., ти си тако добар!

И она му лагано превуче руком преко косе. Милина која га обузе појачавала је његову тугу; он осети како му се цело биће разорава од очајања на помисао да је

ваља изгубити, сад кад је показивала према њему више љубави но икад; и он не могаше да нађе лека; није знао шта ће, није смео ништа да предузме; потреба да се сместа одлучи на нешто сасвим га је збунила.

Она је опет мислила како је дошао крај свим њеним неверствима, нискостима и безбројним пожудама које су је мучиле. Сад није никога мрзела; мисли јој је увила као нека тама, и од свих земаљских гласова чула је само непрекидано туговање овог јадног срца, тихо и нејасно, као последњи одјек симфоније која се удаљава.

— Доведите ми дете, рече она придижући се на лакат.

— Није ти ништа горе? упита Шарл.

— Није! није!

Слушкиња донесе дете у дугачкој поћној кошуљици, испод које су вириле голе ножице, озбиљно и готово још успавано. Оно је зачуђено посматрало испретурану собу и жмиркало очима, засењено свећама које су гореле на столу. Оне су га без сумње подсећало на јутро о новој години, када је, пробуђено рано при светлости свећа, долазило у постељу своје матере да прими поклоне, јер рече:

— Где су ствари, мама?

И како нико не рече ништа:

— Нигде не видим моју ципелицу!

Фелисита га наже над постељу, но оно је непрестано гледало у правцу камина.

— Да је није узела дојкиња? упита оно.

На ову реч, која пробуди у њој успомену на њене прељубе и њене јаде, госпођа Бовари окрену главу, као из одвратности према другом неком јачем отрову који осећа у устима. Берта је, међутим, остала на постељи.

— Ох! како су ти велике очи, мама! како си бледа! како си се ознојила!...

Мајка је гледаше.

— Ја се бојим! рече мала измичући се.

Ема је узе за руку да је пољуби; она се отимаше.

— Доста! водите је! узвикну Шарл који је јецао у собици где су постеље.

Затим неповољни знаци престадоше за неко време; она изгледаше мање узбуђена; и са сваком незначајном речи, са сваким дахом из њених груди које се беху мало смириле, он је добијао наде. Напослетку, кад уђе Канивe, он му плачући паде на груди.

— Ах! ви сте то! Хвала! како сте добри! Али боље јој је. Погледајте је...

Канивe није био никако тога мишљења, и пошто код њега *нема тамо овамо*, како је сам говорио, он преписа нешто на повраћање, да би потпуно очистио желудац.

Ема убрзо поче повраћати крв. Усне јој се још јаче стегоше. Удови јој се беху згрчили, по телу јој беху избиле мрке пеге, а било јој је клизило испод прстију као затегнут конац, као жица на харфи која тек што се није прекинула.

Она стаде затим викати, и то ужасно. Клела је отров, грдила га, преклињала га да похита, и одбијала је својим укоченим рукама све што јој је Шарл, чије су муке биле веће од њених, силом давао да пије. Он је стојао, с марамом на уснама, с ропцем у грлу, плачући и гушећи се јецањем од кога му је цело тело дрхтало; Фелисита је трчала тамо амо по соби; Хоме је, непомичан, дубоко уздисао, а Г. Канивe, који се показивао хладан, осећао се при свем том потресен.

— До врага!... међутим... све је повратила, и чим престане узрок...

— Треба да престане и дејство, рече Хоме; то је очевидно.

— За име Бога, спасите је! узвикивао је Бовари.

И не слушајући апотекара који се усуди да изнесе још и ову претпоставку: „То је можда спасоносна криза“, Канивe баш хтеде да препише какав лек против отрова, када се зачу пуцање бича; сва се окна затресоше, и једна поштанска кола, која су снажно вукла три коња

до ушију упрскана блатом, дојурише са угла пијаце. То беше доктор Ларивијер.

Појава једнога бога не би изазвала веће узбуђење. Бовари диже руке, Канпве застаде с писањем, а Хоме скиде своју грчку капу много пре но што је доктор ушао.

Ларивијер је био из оне велике хируршке школе коју је Биша засновао, из оног нараштаја, сада изумрлог, философа практичара, који су страсно волели свој позив и вршили га с одушевљењем и вештином! Све је дрхтало у његовој болници кад би се наљутио, и његови су га ученици тако поштовали, да су се, чим постану лекари, трудили да се што више угледају на њега; тако да су се на њима видели, по оближњим варошима, његов дугачки зимски огртач и његов широки црни капут, чији су посуврађени и раскопчани рукави покривали мало његове пуначке руке, врло лепе руке које никад нису носиле рукавице, као да би се брже могле наћи у невољи. Презирући ордене, титуле и академије, гостољубив, слободоуман, пажљив према сиротињи и лично частан човек он би готово важио као светац, да га се са дубине његовог ума нису бојали као демона. Његов поглед, оштрији од његових ножева, продирао вам је право у душу и разглабао сваку лаж кроз мрежу тврдња и снебивања. И он настављаше тако, пун оне благе величанствености коју човеку дају свест о његовом великом дару, његовој имућности, и четрдесет година живота радног и беспрекорног.

Он набра веђе још с врата, кад је угледао мртвачко лице у Еме, која је лежала на леђима, отворених уста. Затим, чинећи се да слуша Канивеа, завуче кажипрст у ноздрву, понављајући:

— Тако, тако.

Али он лагано слеже раменима. Бовари је пратио сваки његов покрет; они се погледаше; и овај човек, који међутим беше тако навикнут да гледа патње, не могаде да задржи сузу која му капу на вратну мараму.

Он хтеде да одведе Канивеа у оближњу собу. Шарл пође за њим.

— Врло јој је рђаво, је-л-те? Како би било да јој метнемо облоге? Не знам ни сам шта! Нађите какве лека, ви који сте толико њих спасли!

Шарл га беше обгрлио рукама и гледао га је преплашено, бôно, упола онесвешћен на његовим грудима.

— Будите храбри, јадни пријатељу! Ту се ништа не може.

И доктор Ларивијер пође.

— Зар идете?

— Доћи ћу опет.

Он изиђе као да изда неке заповести поштанском момку, заједно с Канивеом, који такође није ни мало марио да му Ема умре на рукама.

Апотекар их стиже на тргу. Он, по природи, није могао да се одвоји од славних људи. Зато је и салетео Г. Ларивијера да му укаже ту велику част да руча код њега.

Брзо послаше у гостионицу код *Златнога Лава* за голубе, у касапницу за котлете, код Тиваша за крем, код Летибудоа за јаја, и апотекар је лично помагао при готовљењу, док је госпођа Хоме притезала узице на својој рекли:

— Ви ћете извинити, господине; јер у нашем худом селу, ако се не јави један дан раније...

— Столовате чаше!!! шану Хоме.

— Да смо у вароши, могли бисмо узети бар кобасица.

— Ћути ту!... За сто, докторе!

После првих залогаја, он нађе за сходно да исприча неколико појединости о катастрофи:

— Ми смо прво констатовали извесно осећање сувоће у фаринксу, па онда неподносне болове у епигастру, затим суперпургацију, па кому.

— Како се то отровала?

— Не знам, докторе, шта више немам ни појма где је могла набавити тај бели арсеник.

Јустин, који је у том тренутку доносио гомилу тањира, задрхта.

— Шта ти је? рече апотекар.

На ово питање, млади човек све испусти на земљу те се полупа.

— Шмокљане! узвикну Хоме, невежо! блесане! магарче!

Али се наједанпут савлада:

— Ја сам хтео, докторе, да покушам анализу, и primo, пажљиво сам увукао у једну цев...

— Боље би било, рече хирург, да сте јој завукли прсте у гушу.

Његов је колега ћутао, пошто је мало пре добио на само оштар прекор због свога лека за повраћање, тако да је добри Канпве, онако разметљив и говорљив после оне операције над Хиполитом, био данас врло скроман; он се непрекидно смешио, одобравајући.

Хоме је уживао у свом домаћинском поносу, и помисао на тужнога Боварија доприносила је по мало његовом задовољству, тим што се он саможиво поређивао с њим. После, присуство докторово заносило га је. Он је показивао своју ученост, помињао је од реда шпанску бубу, биљни отров, манцанилу, гују.

— И шта више читао сам, докторе, да су многе личности биле отроване и као громом поражене кобасицама које су сувише нагло и јако биле сушене! Тако је бар стојало у једном врло лепом извештају, који је написао један од најодличнијих представника апотекарства, један од наших учитеља, чувени Каде од Гасикура!

Госпођа Хоме појави се, носећи машину са спиритом, која се љуљала у њеним рукама; јер је Хоме хтео да кува своју каву на столу, пошто је и иначе сам пекао, туцао и мешао.

— Saccharum, докторе, рече он нудећи шећер.

Затим изведе сву своју децу, радознао да чује хирургово мишљење о њиховом здрављу.

Напослетку, Г. Ларивијер хтеде да пође, кад га госпођа Хоме упита за свога мужа: глава му се мутила, јер је свако вече спавао по вечери.

— О! глава му не смета много.

И, насмешивши се мало на ову досетку која прође неопажена, доктор отвори врата. Али апотека беше пуна света; и он се с тешком муком могаше опростити господина Тиваша, који се бојао да му жена не добије запаљење плућа, јер је имала навику да пљује у пепео; затим Г. Бинеа, који је осећао покадшто наступе глади, и госпође Карон која је имала пробади; Лереа, који је имао несвестицу; Летибудоа, који је имао рематизам; госпође Лефрансоа, која је имала покварен стомак. Напослетку коњи одјурише, и оста опште мишљење да се доктор није показао ни мало љубазан.

Општу пажњу привукла је појава Г. Бурнизијана, који је прелазио преко пијаце са светим миром.

Хоме, доследан својим начелима, сравни свештенике с гавранима које привлачи задах лешева; појава једнога духовника била му је лично непријатна, јер га је мантија подсећала на покров, и он је њу мрзео бојећи се по мало њега.

При свем том, не узмичући испред онога што је називао *својом дужношћу*, он опет оде Боварију, у друштву с Канивеом, кога Г. Ларивијер, пре но што ће отићи, беше салетео на овај корак; и шта више, да није било представака његове жене, он би повео са собом и своја два сина, да их навикне на мучне прилике, да би имали једну поуку, један пример, једну свечану слику која ће им касније остати у памети.

У соби је владала, кад су ушли, нека тужна свечаност. На столу за рад, који је био покривен белим убрусом, лежало је пет шест смотуљака памука у једној сребрној чинији, поред великог распећа између две свеће које су гореле. Ема, с брадом на грудима, беше неприродно отворила очи; и њене јадне руке вукле су се по постељи, с оним одвратним и лаганим покретом самртника који као да већ хоће да се покрију покровом. Блед као кип и очију црвених као жар, Шарл је немо стојао према

њој, поред постеље, док је свештеник, ослањајући се на једно колено, тихо мрмљао неке речи.

Она лагано окрену лице и чисто се обрадова кад је угледала љубичасти епитрахиљ, нашавши без сумње усред овог необичног покоја некадашњу милину својих првих мистичних полета, с привиђењима вечнога блаженства која су почињала.

Свештеник се диже да узме распеће; она тада опружи врат као неко који је жедан, припи усне на тело Бога Човека, и свом својом клонулом снагом притиште на њ најватренији љубавни пољубац који је икад дала. Он затим очита Misereatur и Indulgentiam, умочи десни палац у зејтин и поче помазивање: најпре по очима, које су толико жуделе за земаљским блеском; па онда по ноздрвама, које су волеле млак поветарац и мирисаве љубави; па по устима, која су се отварала за лаж, која су цвилила од охолости и јаукала у страсти; па по рукама које су уживале у благим додирима, и на послетку по табанима, који су некад били тако брзи кад је трчала да задовољи своје пожуде, и који сад више нису ишли.

Свештеник обриса прсте, баци у ватру памук умочен у зејтин, и седе поред самртнице да јој каже, како сад треба да сједини своје патње с патњама Исуса Христа и да се преда божанској милости.

Кад је био готов с утехама, он покуша да јој метне у руку освећену свећу, знамење небеснога блаженства којим ће за мало бити окружена. Ема, и сувише слаба, не могаде скупити прсте, и свећа би пала на земљу да није било Г. Бурнизијана.

Међутим она није више била онако бледа, и лице јој је имало ведар израз, као да је миропомазање беше излечило.

Свештеник не пропусти да то напомене; он шта више објасни Боварију да Господ, покадшто, продужава живот људима, кад нађе да је то потребно за спас њихове душе; и Шарл се опомену онога дана када је тако исто била на самрти и примила свето причешће.

— Можда није требало очајавати, помисли он.

И доиста, она погледа око себе, лагано, као неко који се буди из сна; затим, јасним гласом, заиска своје огледало, и оста над њим неко време, док јој крупне сузе не потекоше из очију. Она завали тада главу с уздахом и паде на јастук.

Груди јој се одмах почеше брзо надимати. Језик јој цео изиђе из уста; очи су јој колутале и бледеле као две лампе које се гасе, тако да би човек мислио да је већ мртва, да није било оног ужасног одскакања слабина које је потресало тешко дисање, као да се душа упињала да се ослободи. Фелисита клече пред распеће, па и сам апотекар сави мало колена, док је Г. Каниве укочено гледао на трг. Бурнизијан се беше опет почео молити Богу, с челом наслоњеним на ивицу постеље, у дугачкој црној мантији која се вукла за њим у соби. Шарл је био с друге стране, на коленима, руку пружених ка Еми. Он је беше ухватио за руке које је стезао, и уздрхтао би на сваки откуцај њенога срца, као на потрес од развалине која се руши. Што је ропац бивао јачи, свештеник је све живље читао своје молитве; оне су се мешале с угушеним јецањем Боваријевим, и по који пут се чисто све губило у нејасном мрмљању латинских слогова, који су звонили као самртно звоно.

Наједанпут, зачу се на улици трапање тешке дрвене обуће и лупање штапа; и један промукли глас запева:

> И дан летњи чини, често и то бива,
> Те девојка млада о љубави снива.

Ема се диже као леш који се галванизује, расплетене косе, погледа укочена, унезверена.

> Да покупи, хитро и клас сложи с класом,
> Несташна и ведра, са песмом и шалом,
> Нанета се моја повијеним стасом
> Преко њива креће путањицом малом.

— Слепац! узвикну она.

И Ема удари у смех, смех ужасан, манит, очајан,

јер јој се учини да види одвратно лице божјаково, које се дизало у вечној тами као неко страшило.

И тога се дана плахи ветар крену,
И подиже у вис кратку сукњу њену.

Нов наступ грчёва поново је обори на душек. Сви приступише. Ње више није било.

(Наставиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

СНОВИ.

Вај! Како то боли рећи једно збогом,
И колика рана отвори се тајна
Кад год паде једна суза опроштајна
Над толиком мртвом илузијом многом.

Напред! Али куда, и камо, и зашто?
И зар увек исто, и све тако вечно?
Па како то ипак боли неизлечно
Кад год сврши једно снијевање ташто...

И обамре снага, и занеми вера,
Док нејасна жеља постаје све већа:
Тад видиш да често колико и срећа
Вреди једна топла и лепа химера.

Ј. Дучић.

СУСРЕТ.

Чекасмо се дуго, и кад смо се срели
Дала си ми руку и пошла си са мном.
Корачајућ' стазом нејасном и тамном
Искали смо сунца и среће смо хтели.

Обоје смо страсно веровали тада
Да се бесмо нашли. И ми нисмо знали
Колико смо били уморни и пали
Под теретом давно претрпљених јада.

И за навек кад се растасмо, и тако
Стежућ' своје срце рукама обема,
Отишла си плачна, замрзла и нема
К'о што беше дошла, тужно и полако.

J. Дучић.

МЛАДОСТ.

Пред тебе је стала лепа, свежа, гола,
Моја млада душа. И страсти су њене
Биле као страсти заљубљене жене
Пуне дугих чежња, трзања и бола.

Она није знала да се младост губи,
Да има и једно доба искушења̂:
Но знала је само шта су дуга бдења,
И како се плаче, грца, кад се љуби.

Она није знала да тек после јада
Радост, као јутро, сване из далека:
Него да је срећа лепа док се чека!
И радосно срце само док се нада!

J. Дучић.

О ПРОУЧАВАЊУ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ УОПШТЕ.[1])

Господо,

Почињући овај свој први час, ја врло живо осећам високу част која ми је указана кад ми је ова катедра, једна од најважнијих на нашем највишем научном заводу, поверена, као што, не мање живо, осећам и сву тежину дужности коју на себе примам кад узимам да пред вама и са вама радим на једном од најобимнијих, најсложенијих и најтежих предмета, и који је, упркос дугогодишњем и плодном раду на њему, ипак остао мало разрађен. Та је част тим виша и дужност тим тежа што најпре, ја, и ако имам за собом приличан број година наставничкога рада, ипак нисам никад досада имао прилике да овај предмет предајем ни да га уопште у пуној његовој опширности излажем, а после, што ступам на катедру коју су пре мене заузимали људи много јаче спреме, способности и ауторитета; довољно је да вам само укажем на њихова имена па да се о овоме и сами одмах уверите.

Први по реду међу њима био је Алекса Вукомановић, на чији је предлог први пут и отворена наша катедра на београдском Лицеју,[2] и који је 11 јан. 1852 постављен

[1] Прво, нешто допуњено, предавање из историје српске књижевности на Великој Школи, држано 12 априла о. г.

[2] На моју молбу, Г. Мих. Гавриловић, држ. архивар, тражио је и нашао у Држ. Архиву акте о отварању катедре и постављању А. Вукомановића, из којих (Кнеж. Канц. В. Ф. I. 1852, № 14) саопштавам ово:

Вукомановић, који је провео неколико година у Русији и „на вишим училиштима разне струке наука слушао“, вратио се 1851 године у Србију, и 29 октобра предао кнезу молбу у којој предложи „да би добро и полезно било у нашем Лицеуму неке учебне предмете који су нама и народном животу нашем

за „професора историје народа и књижества србског“, али којем, како изгледа, ваљада доцније, дадоше да предаје још и историју светске књижевности и „теорију сло-

најближи, и то, између остали, нарочно историју народа србског и историју србске књижевности завести и преподавати“; он се, у осталом, сâм понудио за професора. Кнез пошље Вукомановићеву молбу „Попечитељству Просвештенија“. Ово, по саслушању школске комисије, усвоји Вукомановићев предлог, и као свој га упути Држ. Савету, 23. новембра. Разлози са којих је овај предлог у „Попечитељству“ усвојен, казују се у спроводном акту „Попечитељства“ врло опширно, и своде се на ово. „Кад се, каже се у том акту, по Паризу и Берлину заводе катедре историје и књижевности словенске у обште, и тамо се налази довољно основа и повода говорити о славној прошлости србској и о знаменитим плодовима србске словесности, зар да се то исто, а и много више, о Србима и у обште о Словенима не би могло и имало код нас сами Срба заводити и удјејствовати? Славна и знаменита прошлост србска једини је осноз и садашњости и будућности србске; да ње није било, не би се народ србски у овој снази живота одржао;... ову прошлост нам... ваља као штит Србства и свети аманет праотаца наши уважавати... Сумња она гдикои књижевника наши да је историја србска још тако сасвим слабо позната и обдјелана да се не би достојно с ползом и чашћу предавати могла, никако постојати не може, почем је доиста већ много и на нашем и на страним језицима о Србству писано... Најпосле, кад би баш и тако било, т.ј. да је историја србска слабо обдјелана и књижевност наша слабо позната и разјасњена, то би тим већи био повод и причина настојати да се историја обдјела и позна..., а и сама књижевност, и стара и нова, заслужује да се младеж србска с правцем и духом њеним упозна, бар и зато да види шта јој чинити предстои да највеће и најближе оскудице попуни.“ Држ. Савет, на то, 1 децембра, предложи кнезу да се на Лицеју „заведе“ и оснује, а кнез 18 децембра уважи оснивање „редовне катедре за историју народа и књижества србског.“ „Попечитељство просвештенија“ онда, 4 јануара 1852, предложи Вукомановића за професора за ту катедру, и кнез, 11 јануара, постави предложенога „за професора историје народа и књижества србског“.

По „Просветном Зборнику“ (стр. 58), могло би се судити да је историја српске књижевности и пре Вукомановића била можда предавана; ту се, наиме, каже да се 1845 године на нашем Лицеју „отвори катедра за филологију словенску“, која би „укинута“ 4 фебруара 1849.

весности" или естетику. Вукомановић, који је у науци и књижевности мало познат али ипак од стране посвећених цењен као озбиљан и спреман радник нарочито на издавању старијих књижевних и историских споменика српских, остао је на нашој катедри све до своје ране смрти, до 25 октобра 1859.

После њега, исте 1859 године, дошао је на катедру Ђуро Даничић који задржа предмете које је Вукомановић предавао, сем историје српског народа коју замени словенском филологијом. Он остаде на катедри до 1865 године; њега ту затече, 1863 године, и промена Лицеја у данашњу Велику Школу. Какав је Даничић био као научник, познато је и сувише, те није потребно овом приликом понављати. Као наставник, причају његови некадашњи ђаци, а и иначе се зна, био је врло предусретљив према свима који су имали воље за рад, а старао се да ту вољу пробуди и код оних који је немају; о томе постоје анегдоте које га врло лепо карактеришу и које му не мало на част служе.

Даничића замени 1865 године Јован Бошковић, и остаде на катедри до 1873 године; он предаваше историју наше и светске књижевности и словенску филологију, али не више и естетику. Кад сам, много доцније, и сам слушао Бошковића, он више није предавао наш предмет него само словенску филологију, али је, предајући ову, радо додиривао један део нашега ширега предмета, најстарији период југословенске књижевности, у којој је области, као што је врло познато, био поуздан зналац и вешт наставник.

Под министровањем Г. Стојана Новаковића, 1873 године, би учињена велика подела наше катедре. Од ње се издвојише словенска филологија и историја светске књижевности, обе као засебне катедре, те катедра историје српске и југословенске књижевности остаде први пут сама за се. Ову последњу катедру заузе ускоро, 1874 године, сам Г. Новаковић. Име Г. Новаковића као и Да-

ничића ми ћемо често пута помињати на нашим часовима; његовим многобројним и одличним радовима на нашој и југословенској књижевности, специјално на старој и народној, којима је постао познати и неоспорени ауторитет у овим широким областима нашега предмета, ми ћемо се често користити, и није потребно да сад нарочито истичемо корисни рад Г. Новаковића на нашој катедри. Довољно је да кажемо да је Г. Новаковић и „свесрдо и вјешто“ наставио посао свога учитеља Даничића, наследивши од њега и сву обилату ученост, савесност у испитивању и неисцрпну радну снагу, и да је за њим зажалила ова катедра, као што су то учинила и многа друга важна места која је он у свом животу заузимао.

После одласка Г. Новаковића, 1881 године, би постављен за професора историје југословенске књижевности и мој некадашњи професор Светислав Вуловић. Почевши своје школско образовање као правник, Вуловић се не бављаше стручније нашим предметом све док га не узе предавати поставши гимназиски наставник 1870 године; а мало доцније, од 1875 до 1881, поче и писати понешто из новије српске књижевности: најпре позоришне критике (каткад и о српским комадима, као о Бановим и Трифковићевим) а после и веће студије о Милутиновићу, Његошу, Јакшићу и уметничкој приповеци нашој. Поставши професор Велике Школе и осетивши из близа обимност и тежину своје нове дужности, Вуловић, од новије, пређе на изучавање старе српске књижевности и најстарије југословенске, којима поглавито[1] посвети првих шест година свога наставничког рада, а из којих убрзо и штампа мање, јасно и пријатно писане одломке с доста новога и тачнога, најпре, 1884, онај под насловом „Из старе српске књижевности“ где говораше о старим српским биографијама, а после, 1894, „Белешке о архиепископу Никодиму“, и беседу „О књижевном раду св.

[1] Вуловић је једанпут (1884/5) предавао и о народној књижевности.

Саве" 1895 год. Године 1887, и то баш оној класи слушалаца којој и сам припадам, Вуловић поче први пут предавати, поред старе, још и историју дубровачко-далматинске књижевности, а одмах и писати о њој, што сведочи његова нештампана беседа „Поглед на дубровачко-далматинску књижевност," из исте године. Очекивати је било да ће он, одмах идуће 1888 године, и са истом класом којој је предавао о старој и дубровачкој књижевности, а на радост њену, почети радити и историју нове књижевности наше, којом се толико бавио, још у прво доба, а и доцније, од 1881 до 1885, пишући о Вуку, Бану и Малетићу, и понова о Његошу; очекивати је било то тим пре што се, баш тих година, узео новом књижевношћу бавити интензивније и потпуније, радећи на својој марљивој студији о Бранку Радичевићу. Али Вуловић, ваљада спречен болешћу, не поче, ни те, ни идућих година, курс о новој српској књижевности, него остаде да и даље, и све до своје смрти, предаје, сваке године наизменично, већ предаване периоде. Да је Вуловић, ма само једанпут, ма и с поменутом класом, која га је задржала у успомени као једног од својих најбољих и према њој најпажљивијих професора, обухватио својим предавањима и нову српску књижевност, тада би, могло би се рећи, био завршио свој предмет и потпуно упутио своје ђаке у потребни научни и наставнички посао њихов. Да је још (како је он и писао своја предавања, и написао делове о старој и дубровачкој књижевности нашој) израдио тако исто и део о новој књижевности, Вуловић је могао штампати и цео курс историје српске књижевности у којем би многе лепе особине његова суђења и излагања, као и његов труд, чиниле част једном самоуку. Да је тај случај био, не бисмо бар ми данас, при учењу наше рођене књижевности, натезали са најелементарнијим уџбеницима о њој.

Од Вуловићеве смрти, од 3 маја 1898 па све до данас, катедра историје српске књижевности, или, ако хоћете,

катедра историје југословенске књижевности, била је без титулара.[1]

Као што се већ види и по овој малој историји, нашу катедру су држали поглавито познаваоци језика, филолози како се то обично каже. Тако је било и са науком коју наша катедра представља. И у науци о српској књижевности, познаваоци језика држали су прву, главну реч; они су писали историју њену, купили грађу за њу. „Од Шафарика до данас, каже Вуловић у свом уводном предавању (говорећи, у осталом, о свима словенским књижевностима), што је год било бољих дела о словенским књижевностима, махом су их писали знаоци језика; и грађу су за историју књижевности, особито за старију, највише они прикупљали.“ А Шафарик је, као што је познато, први почео специјално и српску књижевност изучавати. Он је радио на великим питањима словенске филологије, али и први издавао и проучавао споменике наше старе књижевности, купио грађу за дубровачку, прибирао потребне податке и за нашу нову; посао један који су после продужили, да само наше поменем, Даничић и Г. Новаковић, радећи такође, обојица а нарочито први, и на словенској и српској филологији.

Али, као год што се по изложеној историјици наше катедре види да су ову држали махом знаоци и испитивачи језика, тако се исто по њој види и то да се наша катедра једнако делила и одвајала. Скоро сваки професор, који је на катедру долазио, одбацивао је и остављао једну по једну од оне множине наука које су, неке у осталом сасвим несродно, за њу биле везане, и она се тек на тај начин свела на ступањ на којем је данас.

[1] Ова историја катедре рађена је у главном по овим биографским списима: *М. Милићевић*, Поменик, 1888, стр. 69 (биогр. А. Вукомановића); *С. Вуловић*, Ђуро Даничић (Отаџбина, 1882 XI, стр. 613 и даље); *Ђ. Ђорђевић*, Јован Бошковић (Просв. Гласник, 1893, св. 3, и на по се); *М. Ивнић*, Стојан Новаковић (Н. Искра, 1899, бр 1—4); *М. Иванић*, Светислав Вуловић (Годишњица, 1898, књ. XVIII, стр. 317, и даље).

Нарочито је у том погледу важно оно одцепљење наше књижевне историје од словенске филологије, које смо видели да је наступило 1873 године. Као год на катедри, исти појав одвајања књижевне историје од филологије опажа се и у самој науци нашој. И ту се наука о књижевности јаче одваја од науке о језику, и ту се рад на изучавању књижевности често врши независно од рада на словенској филологији. И то је сасвим природно. Јер, најпре, људи чисте филолошке и опште славистичке спреме нису се могли, радећи на целој својој огромној струци, у довољној мери бавити питањима историје српске књижевности. Не може се свуда доспети и свагда на време стићи кад се сви словенски језици и све словенске књижевности упоредо проучавају. Некада се то и могло, и не тако тешко, кад је словенска филологија била још млада и неразвијена наука; данас, при оволиком развићу посебних народних група њених, језичких и књижевних, то скоро није више могуће. Што и данас ипак има научника који се баве упоредо свима језицима и свима књижевностима словенским, то не мора бити доказ о противном, него само изузетак који потврђује нашу тврдњу. Највећи данас „живући" радник на огромној области целокупне словенске филологије, Г. В. Јагић, по моме мишљењу је последњи словенски филолог у широком смислу те речи, живи анахронизам, ако се сме рећи: после њега, у нашем веку све већег специјалисања, такве се огромне енциклопедиске активности сигурно неће више рађати. А после, што се наша наука о књижевности одваја од науке о језику и словенске филологије, природно је, поред казаног, још и с тога што у нашој науци има доста питања и тема за чије решење и расправљање није потребно кретати цео гломазни апарат филологије, нити имати у резерви знање целе славистике. За питања н.пр. о нашој новој књижевности, која се нарочито у последње време јављају, за оцену наших новијих приповедача, лиричара и других, очевидно није потребна ученост једнога слависта и филолога, а потребна је, међутим, способност за литерарну

критику, добар и извежбан укус, особине којима се слависти и филолози каткад нису могли поносити. Ви сте, у осталом, и сами видели да за та питања, кад су она дошла на ред, није био потребан Г. Јагић, него је био довољан, и много пречи још, Љ. Недић, вама свима познати литерарни критичар, а мој некадашњи професор и велики пријатељ, којега се ја, нарочито с овога места, с благодарношћу сећам.

Из тога, у осталом, што су на нашим студијама радили и филолози и књижевни критичари; што су, према томе, оне ишле у два правца, с почетка у филолошком а после и у литерарном, у нас су се створила два са̓свим супротна мишљења о њима, те једни држе да их треба радити само у почетом филолошком, а други само у почетом литерарном правцу. И баш зато што та два мишљења о нашем предмету круже; што и једно и друго̑ имају својих присталица, и што се, напослетку, оба везују за главнија питања наше науке, за питања о циљу њеном, предмету, методу, ја сам и узео да, на овом свом првом часу, на прагу и улазу наше науке, говорим с вама о проучавању српске књижевности уопште, о правцима и предмету тога проучавања, о улози филолошке, литерарне и других критика у њему.

Пођимо, тога ради, од она два напред казана мишљења; погледајмо колико су тачна, и оценимо колико су правци које она заступају, допринели проучавању нашега предмета.

Почнимо, најпре, с правцем филолошким.[1]

[1] По себи се разуме да ми овде говоримо само о филолошком правцу у проучавању српске *књижевности*, не у проучавању српског *језика*, и да, према томе, и оно поменуто мишљење по којем је тај правац за препоруку, узимамо само у колико оно тај правац препоручује за изучавање књижевних дела *као таквих* а не језика у њима. Јер је наша наука, као што јој и само име казује, наука о књижевности а не наука о језику. И ако је књижевност тесно везана за језик, ипак наша наука има да изучава књижевна дела *само* с књижевне стране њихове. То је јасно, и то тако јасно да о томе немамо никакве даље дискусије да водимо.

Свакоме је познато колико је тај правац допринео да се извесне области наше књижевности савесно и пажљиво проуче. Свакоме је познато, и ми нарочито на овом месту имамо да то с пуним поштовањем истакнемо, да су учени слависти, туђи и наши филолози, држећи толико година нашу науку у својим рукама, знатно допринели њеном општем развитку, и специјално разрадили оне партије њене које говоре о старијим периодима наше књижевности. Имајући поглавите пажње за развитак нашега језика, они су мене његова развитка пратили нарочито по старим споменицима наше културе, и тиме обратили пажњу на ове, пажњу која би се с друге стране тешко пробудила. И баш зато што су то чинили; зато што су пажљиво, ступањ по ступањ, пратили појаве језика који се увек у сићушним траговима и знацима манифестују; и зато што су то чинили баш по делима која спадају у нашу књижевност, они су могли да и та дела испитају, да у њима обрате пажњу и на ствари чисто литерарног интереса. Али ако су заслуге филолога за проучавање наше књижевности велике, ако је правац њихов имао много врлина и показао се у многоме користан, то не значи да он није имао мана, и да није и некорисних последица за собом оставио. Под његовим утицајем понајвише, одомаћио се у нашим књижевним студијама један специјалан филолошки дух, једна нарочита пажња за особине језика и све што је с њим у вези, један засебан начин да се у књижевним делима гледа поглавито њихова тако рећи спољна страна а мање њихова унутрашња вредност, један метод хладног испитивања, без јачег осећања за литерарне лепоте, без већег разумевања литерарних појава, — ствари које се у студијама других књижевности, н.пр. француске, неће лако наћи. Тај дух, од чијег утицаја нису слободне ни наше студије о дубровачкој књижевности, ни оне о старој, осећа се нарочито у студијама о новој књижевности. Он је доста допринео да ми данас, у већем броју списа о нашим новијим песницима и књижевницима, не налазимо њихову праву

оцену, њихов литерарни портрет, пластичну и рељефну слику њихове средине, итд., него, врло често, само просто излагање биографије, дуг низ хронолошких и библиографских података, примитивно излагање садржаја од главе до главе, масу цитата који могу бити и на рускословенском језику, каткада бројање речи које је књижевник употребио, и специјално бројање оних којих нема у Вукову речнику, и све то у једном стилу који таквим предметима и одговара. Али не само то; тај је дух, још, доводио каткада и до других некорисних последица. Он је местимице, а баш због те јаче пажње на језик, уносио и једно, с нашом науком не врло сродно мерило и при самом оцењивању књижевних појава, мерило по језику а не по књижевној вредности дела. Да прецизније изложим своју идеју, узећу за пример једну такву оцену, коју је тај дух створио и учинио данас популарном. Сви знамо књижевне раднике Вукова периода и наше нове књижевности уопште, од Доситија на на̀ овамо. Сваки је од тих радника имао свој род књижевности којим се поглавито бавио: један је писао моралне списе као Доситије, други преводио драме као Јоаким Вујић, трећи писао драме као Стерија, четврти писао песме као Бранко, пети велике епопеје као Његош, шести приповетке као Богобој Атанацковић, седми радио на науци као Даничић, итд. Кад литерарној историји падне у део да такве раднике оцењује, по чему ће их оцењивати? Очевидно, по вредности њихова рада у оном књижевном роду који су они неговали. О Доситију ће донети оцену по вредности његових моралних и других списа, по стилу који је код њега тако карактеристичан; о Јоакиму, по томе колико вреде оне драме које није сам писао, и ако се често правио да их са̂м пише; о Стерији и осталима, тако исто по вредности њихових књижевних дела, и све тако до Даничића, којим се у осталом, као научником, литерарна историја и нема много бавити. Одиста, да ти радници припадају, рецимо, историји француске књижевности, она би их зацело по томе оцењивала. Али наша

историја књижевности није их увек ценила само по књижевној вредности, него често (не кажем: увек) и по месту које су заузимали у реформи језика и правописа. Нема сумње да је реформа језика и правописа у нашој књижевности велико дело, да су Вукове заслуге на томе огромне, и ми смо први да то кажемо и да Вуку одамо дубоко поштовање за све неоцењиве услуге које је он нашој књижевности учинио; нема сумње ни то да, у делима поменутих књижевника као и уопште у књижевним делима, језик игра не малу улогу, али зар зато цео Вуков период и целу нову књижевност треба ценити само са гледишта језика и правописа? Зар зато што се Вук дуго година јуначки борио и напослетку победио са својим начелима; зато што је с невероватном енергијом и постојаношћу одржавао на дневном реду питање о језику и правопису пуних педесет година и више; зато што је тиме натерао све књижевнике свога времена да, хтели не хтели, уђу у борбу коју је он заподео, или бар да обележе у њој своје становиште — зар зато треба ми сад да оцењујемо све те књижевнике само по том становишту које су они, неки и случајно, у тој борби заузели, а не по књижевној вредности њихових дела? Зар зато цела оцена о оном Доситију који је у себи прибрао све што је трезвена књижевност XVIII века могла дати једном мудром, благородном и вредном човеку, а који је своме народу давао само оне идеје које је он, по свом дубоком познавању тога народа, сматрао као најпрече и најближе; или оцена о оном Вуку чији појав у ужем смислу значи прво, али дивовско буђење књижевне свести наше Србије, и у ширем смислу рађање националне књижевности целог српског народа; или оцена о Даничићу, научнику невероватне снаге и многоструких послова — зар цела оцена тих врхова наше књижевности и науке да се сведе на на ону узану и једнострану коју сви од детињства знамо и која их мери по заслугама за увођење и установљавање нашег књижевног језика? Зар Бранко и Његош да немају другога права на наше поштовање до тога што

су писали народним језиком? Случајно, ово је мерило језика и правописа каткада добро погађало, као за Бранка и Његоша на пример, али је каткада и неправде чинило, као за Богобоја Атанацковића који је по њему прецењен, зато што се однекуд уз Вука нашао, или за Стерију који је испао потцењен, зато што се подаље држао од борбе о језику и правопису. А тако нетачно и неправедно оценити ове књижевнике, и такво несродно мерило узимати за оцену њихову као што је оно колико је који од њих био уз Вука а други против њега, историја књижевности, ма колико јој Вукова реформа била драга, не може ни у ком случају узимати. Наша га је, међутим, узела, и то под утицајем филолошког правца.

Пређимо сад на литерарни правац.

У нас литерарни правац није тако млад како би се на први поглед мислило. Пре Недића којега смо напред поменули, заступао је тај правац н. пр. Малетић, истина школском и догматичном критиком, али тек гледајући у књижевним делима не језик него књижевну вредност њихову; и, после, Вуловић, који је са својом „природном“ критиком био потребна опозиција Малетићевој школи; и други. Али како ми не пишемо историју наше литерарне критике него само одређујемо колико је литерарни правац помогао напредовању студија о нашој књижевности, за нас је довољно зауставити се на раду Недића и млађих, на последњој и најизразитијој мени тога правца. Ван икакве је сумње да је тај правац учинио знатне услуге нашим студијама, онима о новој књижевности. Критика овога правца је, најпре, исправљала из ранијих времена наслеђене оцене књижевних дела, смањивала оцене похвалне које су створене под утицајем локалног патриотизма или познате српске попустљивости, побољшавала покудне и уопште неповољне, као што је давала и нове оцене о делима на која из разних узрока није била обраћана већа пажња. Она је још нарочито уносила строже мерило при оцењивању, мерило које важи у светској књижевности, и које једино може и важити при оцени

књижевних дела, туђих као и наших, а знатно потиснула оно, дотле свевласно мерило којим су се дела наше „нејаке“ књижевности ценила само по томе колико су боља од дотадашњих наших, у датом роду. Да ли су све оцене које је тај правац донео, биле у свему тачне? Не мари и ако нису; доћиће друге које ће их у понечем исправити, и за историју књижевности није главно да свака од ових, у основи субјективних, оцена буде у свему тачна, него да свака по један нов тачан елеменат у оцену унесе. Сем тога, критика овог литерарног правца има још једну заслугу: што је у наше студије унела једну нарочиту пажњу за стил, коју су оне дотле узалуд жељно ишчекивале. После, још и другу: што је бранила своја права чисте литерарне критике да књижевна дела сматра као таква и тако да их и цени, и опирала се неразумним нападима или настраним тежњама које су против тога ишле. Напослетку, она је имала још једну заслугу, и не малу, а то је што је за литерарна питања развила живљи интерес, јаче симпатије, пространију популарност. Али, поред свега тога, критика овога правца има и својих слабости, својих недовољности. Правац литерарни неговао је скоро искључиво чисту литерарну критику, естетичку критику, критику укуса. А та критика није довољна за проучавање наше књижевности, за проучавање свих пространих и разноликих области њених. То су, у осталом, и сами представници тога правца увиђали, и Недић је, као што је познато, с готовошћу признавао да је један начин којим се књижевна дела проучавају у историји књижевности, а други којим се то чини у чистој књижевној критици.

Ја рекох да критика укуса није довољна за проучавање наше књижевности. Кад то кажем, ја сам далеко од тога да ту критику потцењујем. Напротив, ја сам увек за њу био, и немам никаква разлога да за њу не будем. Што се покаткад чују протести против ње; што се за њу покаткад каже да је стара, преживела, ненаучна, то су гласови неозбиљни, неосновани. Критика укуса, ако је стара, стара је зато што се одавна сазнало за њену

потребу, не зато што би као данас за њу мање потребе било него пре. Од како постоје књижевна и уопште уметничка дела, постоји и критика укуса; и докле год та дела буду постојала, постојаће и ова критика. Она се никад неће преживети, из простог разлога што одговара једној стварној и јакој потреби. Кад су литерарна и уопште уметничка дела стварана у првом реду зато да буду лепа, очевидно је да наука која се тим делима бави, мора у њима ценити најпре лепоту њихову. Кад је Мијаило Анђело стварао свога „Мојсија“, очевидно је да то није чинио зато да му дело буде „обележје једног душевног стања“ и „документ епохе“, него зато да створи једно лепо дело, и критика кад то дело расматра, мора најпре гледати колико је оно лепо. Критика укуса, дакле, прва је и најпреча. Она нам, у осталом, помаже да дневну литерарну продукцију оценимо, одредимо, распоредимо. Она још помаже да књижевност иде на боље, да књижевници што више развију своје способности, да књижевна дела постану савршенија. Она чак помаже и оним циљевима за којима теже они што у име „научне“ критике против ове војују. Да се, наиме, та научна критика умесно примени, потребно је да критика укуса одабере у књижевности она дела на која ће се научни метод применити. Неће се он на сва дела једне књижевности применити, неће се за сваког писца употребити научна критика. Само велика дела или важни писци имаће ту част. Расина н. пр. можемо тако проучавати, његова дела можемо објашњавати његовим животом, његовом душом, али „кога се још тиче Прадонова душа“ да њоме његова дела објасни? А да се види разлика између Расина и Прадона, да се одвоје велика дела од осталих, то је посао само критике укуса. Критика укуса је, дакле, у многом погледу потребна. Она је и научна, то се по себи разуме, и толико исто научна колико и свака друга. Што она још није дала позитивне научне законе, то је што је наука којој она служи, естетика, тек у зачетку. Кад се по свима областима уметности саберу сви потребни

подаци које естетичка критика има да даје; кад се из тих података изведу и одреде услови под којима једно уметничко дело постаје лепо, онда ће и естетика бити тако исто позитивна наука као што су данас природне, и онда ће за свакога бити јасно да је естетичка критика била толико исто научна колико и сваки други научни метод. У осталом, та је критика и врло тешка, и врло фина; она претпоставља и такве интелектуалне и емоционалне способности какве обично нису својина оних који у име науке против ње устају, и такву савесност и пажљивост при испитивању о каквој се обично и не слути. Има извесних особина у књижевним делима које не упадају јако у очи, које се крију, које се врло дискретно јављају; да се оне уоче, да се њихове најнепрецизније и најмање видљиве нијансе похватају и одреде, потребно је имати специјалне таленте, дугу навику на тај посао, нарочиту извежбаност гледања, као и често чинити пажљиву анализу и поновљено контролисање својих утисака.

Познали смо, дакле, оба правца којим су наше литерарне студије ишле, и филолошки и литерарни, њихове врлине и слабости њихове, и видели смо да ни један ни други, поред свих својих добрих страна, не могу бити довољни за испитивање наше књижевности. Према томе, и она мишљења која бране један или други од тих праваца, нису тачна, и ако свако има нечега тачнога.

У осталом, нису ови правци само сваки за се недовољни за наше студије, него можемо рећи да су тако исто недовољни и оба заједно. Од критике текста, која претражује старе рукописе и по њима реституише прави и тачни текст, а којом се понајвише служио филолошки правац, до критике укуса која само цени лепоту књижевних делâ а које се поглавито држао литерарни правац, има места за још коју врсту критике. Од посла да се по многобројним рукописима „Османа“ верно васпостави његов првобитни текст, до онога да се Гундулићев спев

правилно схвати и тачно оцени, има још послова који спадају у дужност нашем литерарном испитивању.

Који су то послови, и које су те врсте критике?

(Свршиће се.)

Павле Поповић.

ГУСТАВ ФЛОБЕР[1].

I.

Већ за првих осамнаест година, које је Флобер провео у Руану, своме месту рођења, јављају се у његову животу оне карактерне црте, које ће, развијене доцније, испунити му цео живот или, силином упечатака, дати градива појединим радовима. Слабо предан школскоме послу, Флобер страсно заволи књижевност и у једанаестој години својој саставља позоришна дела, приказујући их са друговима. А у шеснаестој години, занесен лепотом неке младе госпође, дивних црних очију и бујне косе, примљен у присност куће, поштује мужа и, у чистој, скривеној љубави, обожава жену. Та му је наклоност доцније дала основ роману „Сентиментално васпитање“, делу које је изнад свега волео. Израстао и витак, гибак и снажан, као какав грчки борац, још понесен усхитом своје платонске љубави, Флобер за дуго чува, у младости својој, чистоту тела и благородство духа. Несвестан својих физичких и моралних моћи, он ни мало не мари хоће ли се коме допасти или не. Само је увек волео своја дела, без обзира на то хоће ли их други узнети до Олимпа или их свући у равнину обичности. Његову душу задобија само оно што је лепо или племенито у природи, уметности или књижевности. И кад нађе тако што, диви му се одушевљено, а срце му се прелива радошћу и миљем. Али у колико је занесен уметношћу и књижевношћу, у толико је оскудан наклоностима ма које друге врсте; друге корисне ствари готово за њега и не постоје. Чисто

[1] Flaubert, par Émile Faguet. Paris. Librairie Hachette et C-ie.

у неверици да га може бити, он искрено сажаљева, ако дозна за какво било друго интересовање. Учио је права у Паризу без воље, исто као што би учио и ма које друге науке. Махом сам, у своме бедном ђачком стану, без воље за рад, бацао је тек почету књигу, пушећи и сањајући по цео боговетни дан. Исте године које је дошао у Париз (1840), путује на Пиринеје и Корсику. И под снажним, дубоким утицајем ове осетне промене у животној досади, Флобер пише писма са таквим описима, у којима се јасно запажа онај доцнији славни пејсажиста. Исто као што се из оних подсмешљивих покушаја, који су ишли на то да исмеју и сам његов, обичан и просечан живот, већ осећа потоњи сликар Хомеа и Бурнизијена.

Кад му умре отац, а годину дана за тим и сестра, коју је обожавао, Флобер у својој 24. години напушта Париз и права, ни мало не жалећи за њима, и настани се са својом матером у Кроасету, крај Руана, на пријатном и живописном породичном имању. Ту, у томе шумовитом крају, са кога се видела Сена, проживе Флобер тридесет и четири године, све до саме смрти, у студији и у неуморном и плодном раду. Ишао је кад и кад у Париз и у два маха на већа путовања, у Бретању и на Исток. Те године путовања у Бретању (1846), са свим се обрће књижевности, посвећујући јој све своје време. Исте године отпочиње и његов љубавни однос са г-ђом Лујзом Колетовом, знатном књижевницом тога доба, с којом се је, још као ђак, упознао у Паризу. То је била и једина знатнија сентиментална историја, која је, са прекидима, трајала око осам година. Путовање на Исток, у земље светлих боја и мистичких рушевина, толико га је опило, занело и усхитило да је целог века само о њима сањао, желећи да их опет види, нарочито Пирамиде и великог Сфинкса.

У повратку са тога пута, настаје Флоберов обилан рад, у кабинету на првом спрату, са кога су три прозора гледала на бујну зелену градину, а два на живу Сену. Одласци његови у Париз скупљали су знамениту плејаду књижевника, који су, тако удружени, проводили

време у духовитим и забавним литерарним и уметничким дискусијама.

Излазећи из оквира Фагсових излагања, мени је пријатно задовољство, задовољство словенског осећања, да из ове снажне, умне и духовите ките издвојим успомену на великога Тургењева. Преписка између Флобера и Тургењева, издана пре неку годину, утврђује дирљиву присност, која је лепом пријатељском везом спајала ове две литерарне величине, разних народности. Јачи сведоци тих присних односа су Гонкур, Зола и Мопасан. Сем узајамног поштовања и цењења, њих је још спојило заједничко поштовање према Жорж Санду. Флобер пише на пр. својој пријатељици Жорж Санду: „Сем Вас и Тургењева не знам ни једнога смртнога, пред ким бих могао више срце отворити“. Даље јој опет пише о Тургењеву: „Какав слушалац, какав критичар! Засенио ме је дубином и чистотом свога суда. О, кад би га могли чути они који желе да оцењују књиге. Каква лекција! Њему се ништа не може измаћи!...“ Флобер је скупљао своје литерарне пријатеље један пут месечно, и то су тако звани „Флоберови ручкови“ или „ручкови извижданих писаца“. Јер сваки од њих беше пропао са по неким радом; Флобер са својом комедијом „Кандидатом“.

Од године 1856, од појаве „Госпође Бовари“, па до 1870, Флобер се бави својим важнијим и већим литерарним делима. У почетку те последње године, које због крупних историских догађаја, које због једа услед процеса, вођеног са владом због „Бовари“, које због слабог успеха доцнијих дела, а и услед година, Флобер подлеже страшним нервним нападима. Те он, и иначе наклоњен сети, постаде одвећ мрачним и туробним. Погубивши родитеље и ближе пријатеље, готово усамљен, једину утеху још налази у својој рођаци г-ђи Команвил и Жорж Санду, својој нежној пријатељици. Моћан утицај ове последње на јачање клонуле храбрости пријатељеве, види се из многобројних дивних писама, писаних у утешном, заштитном тону старије сестре. Флоберу је утеха, даље, и у

подржавању младог таланта Мопасановог, у коме је тачно запазио свога славног следбеника.

Када се навршило педесет и осам година и четири месеца живота овог славног романсијера, онда он, измучен, „до сржи заморен“, под последњим ударом апоплексије, испусти своју дивну душу, за неколико минута самртних мука. Сахрањен је без сјаја и велике свечаности у породичној гробници у Руану. По његовој сопственој жељи на спроводу му не би ни једнога говора, сем неколико опроштајних речи присног породичног пријатеља.

II.

Флобер је био толико поносит и стидљив у исти мах да је то већ било нешто готово болесно у његовој природи. У дискусијама јако нетрпељив, толико се љутио на супротна мишљења, да је у бригу бацао пријатеље. Зато су махом и избегавали сваки спор са њим. Давао је своје мишљење, топло га изговарајући звучним, дубоким гласом, само у питањима из литерарне области. Све остало не заслужује пажње; није достојно труда ни да се презре. Ретко се у којој природи може наћи толико искључивог и непомирљивог *ја*, колико га је Флобер имао. Своје је осећаје врло марљиво крио, црвенео је што воли, стидео се кад су му за ту сентименталну наклоност дознали. Па ипак је, услед мешавине поноситости и стидљивости, стожерних особина свога карактера, волео често о себи да говори, а и да друге чује; неугодно се осећајући кад сам говори, а раздраган, узнемирен и постиђен, кад други о њему говоре. Није волео да га саветују и уче памети, увређен до дна душе, што не виде да је изнад обичних књижевника. У тој нетолеранцији ишао је чак до неучтивости, исто као што му је стидљивост у љубави ишла до бруталности. Јер он у љубавном односу није хтео ништа жртвовати од своје стране, а с правом је тражио да га увек радо приме и срдачно дочекују. Критика његових дела бацала га је у очајање, па ма га

она правилно ценила и хвалила, као на пример онај одлични чланак Сент-Бева о „Госпођи Бовари“. Зато се и повлачио у самоћу, ретко примајући пријатеље, никако не трпећи женских. Као да му је цело држање говорило: Noli me tangere.

Тако Флобер постаје нека врста Стендала, мање друштвена а више мизантропа. Као какав предан монах, као какав истрајан аскет, повучен, ограђен, мрачан, немилостивим погледом посматра човечанство, са ужасом и одвратношћу, са иронијом и сарказмом на уснама. Људи су му и сувише сићушни и ниски, само је уметност велика и светла. И у колико презире људе, у толико ревносно служи књижевности, посвећујући јој цео век свој.

III.

Флобер је био и романтичар и реалист, готово у подједнаком ступњу. Још из детињства, крај оца хирурга и његовог суровога посла, показује наклоност ка јаким и жестоким сензацијама; за тим нарочити укус према мрачној тајанствености или, супротно, према јаркој светлости. После се опија егзотичношћу Истока и сања о његовом мистицизму. „Ах, кад ћемо опет ћи да се ничице пружимо на песак Александриски или да спавамо под платанима Хелеспонтским“. (1845). — Или стеже срце и купи мучну душу, препун туге и жалости: „Никада нисам могао погледати дете, а да не помислим да ће постати старцем, никада колевке, а да ми гроб не падне на памет. Кад посматрам жену, замишљам и њен костур. Ето зашто сам тужан крај веселих призора а зашто ме жалосни догађаји мало дирају“. И ако је све ово очигледан романтизам, ипак нема романтичне основе. Више опсервације, резона, духовитости као утанчаног и магновеног ума, као умног прелетања, више здравог разума. И ако му романтизам испуњује душу, ипак му је без романтичне подлоге. Он ствара слике у уобразиљи, тајанствене и мрачне или са јарком светлошћу и живим бојама. Он воли реторику, ужива у сјајности стила, у

мелодији својих или Шатобријанових реченица. Па ипак се не ужасава стварнога, но га баш нарочито воли. Рођен посматрач, он све запази и купи око себе градиво, да га после обилато употреби. Ово двојство у његову укусу, а у неколико и у темпераменту, нарочито се истиче у његовим литерарним наклоностима. Он, на пример, изнад свега можда, воли Гетеова „Фауста", као што воли и Омира, Шекспира, Бајрона, Ига или Шатобријана. А опет Волтеров га „Кандид" увек одушеви, и обожава Ређијера, Ла Бријера и Ле Сажа. С једне стране, дакле, велику и смелу уобразиљу, а с друге тачна и потанка посматрања. По никако не воли људе умне, људе од идеја, мислиоце или духовите. Сматра их као ненормална бића, готово као злочинце.

Обе наклоности у жанру писања биле су једнако јаке код овога необичног реалисте-романтичара. Његова дела су, једно за другим, наизменично реална и романтична. После „Госпође Бовари", „Саламбо"; после овога „Сентиментално васпитање"; за овим „Кушање Светога Антонија"; за њим „Бувар и Пекише". Чим постигне успех у романтичноме, одмах му се јавља жеља за нечим реалним. А чим њу задовољи, или док је још и не задовољи, већ тежи нечем романтичном. Та му се наизменичност јавља и при читању туђих дела. За Стендалово дело „Црвени и Црни" каже, да је рђаво написано. Не може мирно прочитати ни пет стотина страна са хладним и мрачним стилом, стилом моралних опсервација. Не допада му се са истих разлога са којих се не допада ни Виктору Игу. Али му се не свиде ни „Јадници", јер немају ни истине ни величине, јер су намерно написани некоректним и ниским стилом. И тако даље. Без обзира на тачност тих оцена, овде је главно запазити, да он у присуству романтичних ствари, тежи за стварним, за истином; код Ига тражи психолошке истине, а не види оне епске лепоте. А читајући истинито, затвара очи пред њим, узносећи се у романтични полет, одушевљен замишљеним, оним чега нема у делу.

Флобер је стално и упорно тврдио, као неку догму, да књижевност треба да је *безлична*. Писац треба да се издвоји од онога што пише, да у делу не изнесе себе, своју душу, своје осећаје, погледе, мисли, тако да читалац, ни у ком случају, не може назрети стање душе писчеве. Лафонтенова басна „Два голуба" већма је узбудила Флобера но цео Ламартин. Да је Лафонтен с почетка трошио своје личне осећаје, не би му их довољно остало да верно оцрта пријатељство ових птица. Кад читамо кога доброг писца, на пример Ле Сажа, ми из његових радова не знамо ништа о писцу, до једино то да уме добро уочити и добро написати.

Овакве мисли о издвајању писца из дела јесу мисли реалисте, и потпуно одговарају Флоберову карактеру. Јер он не воли да се његовом душом други занимају, не воли да други знају за његове осећаје. Књижевност у коју писац уплеће себе, своје погледе и своју душу, изгледа му као нека врста срамоћења, скрнављења.

Романтизам Флоберов имао је да га начини прозним Леконт де л'Илом, а реализам да му дâ Ле Сажов манир, само са више снаге и горчине. Флобер је имао у своме унутрањем животу довољно снажне воље, да чува и негује оба своја нагона, крећући се поуздано и у једном и у другом правцу. Само идући једним правцем, стално је нагињао оном другом. И једино захваљујући околности што је посао био у рукама великога уметника, могли су се увек очувати јединство и потребан тон у једном или другом смислу, без укрштања, или ако га има, само у неколико.

IV.

Романтична су дела „Саламбо" и „Кушање Светог Антонија", а реалистична „Госпођа Бовари", „Сентиментално васпитање" и „Бувар и Пекише." Романтична Флоберова дела су завршетак оних сањарија о Истоку, што су му цео живот испуњавала. „Саламбо" и није ништа друго но пренос онога што му је инспирисало похађање

Истока. То се види из његове преписке из год. 1851. И у „Саламбу“ и у „Кушању“ налази се онај описни романтизам, романтизам боја и ритама, сликарски, вајарски и музички романтизам, романтизам који тежи Истоку и старини, по начину Омира и Александринаца, романтизам Иговпх „Оријенталака“, настављен код Теофила Готјеа, Жерара де Нервала и Леконта де л'Ила.

„Саламбо“ није задовољило велику публику; потпуно је задовољило јединога писца. И оно што је она велика госпођа из седамнаестог века казала за другу ствар „Лепо је, али је досадно“, може се потпуно применити и на овај роман. Он нас као каква историја, уводи у сасвим непознат свет, са задаћом да нас поучи о земљи и етничким особинама њеним. И ми се старамо, као и у изучавању каквог археолошког речника, да што више сазнамо о Картагини, не марећи ни за Саламбо, нити ма коју другу личност из романа. А да би историја романа могла заинтересовати, потребно је да развој догађаја изазове наше страсти, било страсти сталне, вечите, или оне савременог интереса. У „Саламбу“ је питање о борби између Картагине и најмљених варварских војника, који устају против ње, што их је она преварила и неће да их плати. Ту ничега нема што може изазвати наша осећања. Шта се нас тиче ко ће ту победити: Мато или Анон, најамничко или пунско дивљаштво? Главне личности у драми романа, Мато и Саламбо, нису довољно проучене, тачно анализоване. Мато је само страсно заљубљен, а Саламбо загонетна и збуњена. Те тако није задовољен ни онај други начин, којим би историски роман могао занимати, нису на забаван начин оцртани осећаји код појединих личности. Није нас у довољној мери задовољио ни оном погодбом, која може изазвати интерес привлачношћу према тајанственом. Најзад је потребна средишна личност, потпуно и неизбежно средишна, стожерна, као што је на пр. Ахил у Илијади или Улис у Одисеји. Овде је по свему то требала бити Саламбо, а излази да је Мато. У огромном градиву, које је у тако пространим

размерама испунило дело, Саламбо се јавља као незнатна, споредна слика. То је, у осталом, и сам писац увидео и правилно оценио: „подножје је и сувише мало за статуу“. Склоп је, у опште, савршено непотпун. Изнесене битке показују ону монотонију, коју морају увек показивати, због истих радња и истих елемената, кад се њих више овако, једна уз другу, ставе. Никако се не осећа да су оне различите, ма да се знатно мењају. Овде је измењено оно што је Сили-Придом рекао о неком облаку: „Види се да је другог облика и ако се није запазило да се мења“. Али су описи у Саламбу ипак такви, да им нема такмаца, ни по боји, ни по пластичности, ни лепоти, ни уметничком сликању. Неки су од њих постали и класичним.

Ма да дело не задовољава потпуно читаоце, ипак је оно сасвим према укусу великога песника. Његов је снажан таленат тачно извео све према заснованој замисли, те је отуда писац и потпуно делом задовољан.

V.

У колико је „Саламбо“ роман материјално — песимистичан, у толико је „Кушање“ апстрактно — песимистичан. Код првога из факата излази песимистичка мисао, као какав закључак; код другога обрнуто: замисао се изводи фактима и сликама, не би ли се представила што очигледнијом. У „Кушању“ је велика и драмска замисао: да се представе све намаме спољњег или унутарњег света; све што се жели да осети, уобрази, ужива, сања; сви нагони у разним облицима и измењаним приликама. Све то намамљује, све то куша св. Антонија. Libido sentiendi, libido dominandi, libido sciendi и сви могући варианти њини журе се да намаме овог свеца.

Идеја је огромна и зато је морала испасти недовољно обрађена, испод пишчевог смера, премда ипак више но што то писац, у својој скромности, мисли. По и овде су, као и свуда код Флобера, описи најлепша страна у

књизи. Философска замисао код Флобера је увек слабо оригинална и има мало снаге; овде се она јавља кад и кад довољно чиста и лепо исказана. Отуда и искрсне живљи интерес код читаоца, па чак наводи и на размишљање. Цело дело, као и свако Флоберово, чини утисак суморнога напрезања, овде још одређеније и у јачем ступњу. Оно је досадно, оскудно у мислима, губи се у ситничарењу и непривлачним неприродностима.

VI.

За Флобера се може рећи, да му је уобразиља муза, а реалност савесност. Он је заступао и изводио мишљење, да у реалистичном роману све треба да је стварност, без додавања романтичнога. Ако је човек такве природе, да у себи спаја оба елемента, њих треба раздвојити у засебне књиге. То је било сасвим ново гледиште за Француску и „Госпођа Бовари" заснива француски реализам. Ова је промена пала баш у своје време, кад се читалац претоварио, заморио производима великих и силних имагинација. Па како периоди романтизма и реализма увек иду наизменично, наступила је потреба за живим цртањем истине и стварности. Кад се већ исцрпао романтизам, јављају се три велика писца, Балзак, Стендал и Мериме и приближују се реализму, са недовољним цртама његовим. Код једнога је мешавина са романтичним, код другога егзотичност у градиву, код трећега продирљивост психолошког проматрања. Код њих се све то меша, али нема правог реализма, у одређеном снимању стварнога. Више буде укус за реалним, но што испуњују саму мисао.

„Госпођа Бовари" потпуно задовољава нејасне и силне жеље у публике. То је израз стварнога живота, и у сложености и у тачним појединостима. Код Балзака је описивање одлитно: све до ситница радне средине, па личности и најзад им се тек даје реч и отпочиње акција. Код Флобера све то иде уједно, једно с другим. Чим се јаве личности, одмах, разазнате, почињу говорити

и делати. Уз рад се меша и опис. Све иде као и у стварности. Једини изузетак, опис Жонвила, износи четири стране. Па и то, мали одмор, није са свим ван акције. У акцији појединих личности писац види и осећа онако као што је код самих личности, и сви описи у том погледу задовољавају најоштрију критику. Поједине силуете, као и велики портрети, потпуне су креације. Све су личности обичне, просечне, али јасне са својим особеностима. Ма да су нам добро познате, ипак то нису типови, но само сугерирају идеју о типу, који се може из њих створити, ако се измене у извесном правцу. Фаге нам износи у крупним, живописним потезима, у главним цртама, тачну карактеристику, верне портрете свих главнијих личности.

Роман је тако уметнички склопљен, да је прави урнек. Видимо живот маленога града, слике тога живота, удешене тако да не скрећу пажње од главног рада и главних личности. Њих свуда видимо, свуда осетимо, а нарочито стожерну личност, Госпођу Бовари. Све сцене воде њој, чак и онда, кад, на први мах, изгледа да се удаљују од ње. Па и први брак Шарлов, у прологу, мада нема везе са главном личношћу, ипак објашњује шта је навело Боварија да се Емом ожени.

Цело дело показује оштрог, савесног и узвишеног писца, са жељом да буде што савеснији у изношењу истинитости. Само се јасно види како мрзи и презире грађане у провинцији. Ту је отишао тако далеко, као што примећује Сент-Бев, да у делу нема ни једне узвишеније ни племенитије природе. Тиме роман постаје мизантропским. Али таква личност, која се жели, изашла би из међе просечности. Јер и ако у делу нема представника врлина и узвишености, нема ни крајњих неваљалаца, нема чак ни оног познатог непријатељства ни оне отроване мржње, честих у паланци. Његове су личности саможиве и глупе. А то није далеко од истине, кад се посматра очима једног таког мизантропа, не много суровог, као што је био Флобер.

„Госпођа Бовари" је јака реакција романтизму. Ту се Флобер јавља као највећи непријатељ Санду, да се на крају живота поштују и воле из свега срца. Флоберова Ема није ништа друго но личност Сандова, само депоетизована и исмејана. Као да вам свака страна говори: Ема је основ Валентине, Индијане и Лелије. Или: Ема се васпитала из романа Сандових.

Роман је урнек-дело, јер се писац сав предао послу. Романтик, узима људе као фигуре за исмевање; реалист, анализује мозак Сандове јунакиње, да покаже до како бедних лакомислености доспева сујетна духовитост.

Што се тиче моралног утицаја, „Бовари" може бити спасоносна или убитачна, може лечити или тровати. Ако се узме тако, да је Ема само требала паметно водити кућу и бити обезбеђена средствима, па да живи лепо и не сврши трагично, — онда књига збиља заводи. Али, ако се узме, као што писац узима, да поремећена морална равнотежа изазива и материјалну кризу, — књига бива јако морална. Другим речима, биће добра и рђава, према томе ко је чита; сваки ће радити онако, какав је у ствари. Значи, дакле, да је књига немарног дејства. Свака реалистичка књига, ако је добро састављена, учиће реду, правилности, честитости, тачности, обазривости. Јер су то просечне особине: нису врлине, нису пороци и зло.

„Госпођа Бовари" је једна тако добро састављена реалистична књига.

(Свршиће се.)

Бог. П.

АЛИКАНТЕ.

Јули, 1901.

Око̂ло четири часа по подне зауставио је се влак у Спеси, где је подуже задржавање. Већина путника изиђе из кола, неки да се освеже, а неки да узму дилижанс за Аликанте, дилижанс који пред вече полази и пролазећи поред подножја Сијере Гриљемоне после неколико часова брзе вожње приспева у Аликанте.

Ко хоће да иде из Спесе железницом за Аликанте, мора да прође кроз Мурсију, а то је нешто мало заходно. Путовање дилижансом само нешто мало дуже траје, али је много пријатније; јер је подножје Сијере Гриљемоне познато са својих лепих изгледа.

Дилижанси Мурсије и Аликанта славни су из давнашњих времена. Замислите себи једна велика кола у која може да се смести преко тридесет лица, неки унутра, неки на крову кола а неки поред кочијаша. Сва та лица се уз пут заустављају заједно с дилижансом код сваке посâде, међу њима се заподева непрестано смех и шала, почиње певање и свирка. После једнога сата путовања сва је омладина спријатељена и сви су старији срођени.

Једва сам чекао да видим тај хваљени дилижанс и да се мало провезем. Он је у неку руку „један део народног живота“ по унутрашњости јужне Шпаније. У дилижансу се посвршавају многи трговачки и породични послови, то вам је по готову путујућа гостионица, трг и позориште у исто доба. Железнички влак одавна ми је постао досадан и најмања би ме промена задовољила.

Чим се скидох са железничких кола, похитах да видим дилижанс. Једва га нађох у једноме углу испуста близу станице. Није га, уосталом, било ни лако видети: био је исто тако покривен сивим прахом као и остала сељачка, већа и мања кола, око̂ло њега. Изненадио ме је

и својим стањем и својим обликом: све је изгледало као пепелом посуто, кола, мазге, серсам и цела опрема. Потражих мало подаље, обиђох све кутове да нађем чувени аликантски дилижанс али све залуд, нема другог; онај на који сам у први мах набасао, био је прави, једини и без утакмице. Кола стара, незнане боје и незнаног кроја стајала су преда мном. Мазге, четири спрега, потпуно на броју као и у старо боље доба, стајале су лено и дремовно, изјерене на четири суве штаке по дну потковане, као да радозналим анатомима излажу и показују свој брижљиво склопљени костур. Све је стајало у жалосној хармонији: кола, мазге и опрема, све је изгледало расушено, као сиве мумије из давних времена. У срећније доба, амови су красили плећа много крупније животиње; окрепљени и извитоперени као што су сада, изгледаху налик на ископине из препотопског времена кад су мазге биле може бити много крупније но данас.

На послетку, помислих у себи: „све је ово споредно, најглавнији су ипак људи; да причекам мало и да видим путнике, они ће тек бити занимљивији од возне опреме: ако је железничка утакмица расклиматала и расточила друмска кола и разгладнела хитре и стрпљиве мазге, она је бар људе оставила на миру.“

Преварио сам се, међутим. Сакупљена шака путника изгледала ми је много жалоснија но све остало. Неколико сељака и сељанака из близине, забринута, без мало ожалошћена изгледа, чекаху стрпљиво полазак дилижанса, са онолико исто равнодушности као и расушене мазге са њиховим окрепљеним амовима. Очевидно сви ови путници путују зато што морају, а то је најдосаднија врста путника, свима се може читати из очију да се кају што нису остали код куће.

Кад сам све добро разгледао и још једанпут премерио путнике, мазге са њиховом опремом, кочијаша — мајорала — у његовом избељеном и напрашеном оделу интернационалних радника на железничкој прузи, окренем свему леђа и упутим се лаганим стидљивим кораком ка

гостионици, као ловац који је у лову убио свога пса и ништа друго. Решио сам се да се опет вратим железници у наручја, истој оној која је узрок свој данашњој досади у свету. Нивелишући брда и долине она је нивелисала људе и њихове творевине; све је изједначила, све је обукла у досадну „безгаћничку" униформу: људе у окрачане усукане панталонице и простране излизане капутиће, жене у набране доземне сукње и утегнуте јелеке, који њихово, и иначе неправилно израсло тело, на један исти калуп унакажују.

Рано је било за вечеру и из дуга времена почео сам да расматрам гостионицу близу станице. Мада је била проста и једноспратна, опет се на први поглед могла да прочита њена кратка и занимљива историја. У првим годинама своје младости она је била дашчара и служила је као барака за железничке раднике; доцније су јој иструлела ребра замењена зидовима, а прокисли кров покривен лимом исто онако као и у осталом свету поред железнице.

Странци путују лети врло мало по Шпанији и могу много мање да рачунају на удобности но зими. Али су опет зато као ретки гости, у лето много боље виђени. Сада је то у многом измењено. Американе мрзе после рата од прошле године а према Енглезима постали су врло неповерљиви. Већ од дужег времена Енглеска се штампа бави питањем да ли би за сигурност Гибралтара било корисно да Енглеска заузме једно од Балеарских или Питиуских острва, којима је Аликанте, као тврђава најближе. Због овога у шпанској штампи овладала је велика бојазан да им Енглези једно од поменутих острва не заузму. У осталом, ово би био најлакши посао, који би се свршио без капи крви са обе стране; јер Шпанци не би могли ни покушати да се овоме одупру, пошто им је цела флота у рату са Америком била уништена.

За простијег Шпањолца постоје у свету само две стране народности: сви плави људи су Енглези, а сви црномањасти су Французи. Према овој простој и врло

одређеној подели, ја сам спадао у Енглезе; као такав морао сам побуђивати љубопитство код свију, а неповерење код врло многих. Нарочито кад Енглез путује у Аликанте мора да има нечега скривеног у његовим намерама, а кад то чини усред лета кад ретко који странац путује по јужној Шпанији, онда заиста мора бити и нечега опасног у његовим намерама.

Могло је бити близу десет часова у вече кад је влак стигао у Аликанте, био сам доста уморан, и још више зловољан. Свако сумњичење човеку је досадно, а путнику поред тога и мрско.

Дуго сам чекао док је пошао хотелски омнибус. Било је у њему доста путника, а на крову његову доста путничких ковчега; док је све натоварено, требало је дуго времена, али напослетку пођосмо.

Густ мрак са свих страна. Једва која лампица осветљава широки прашљиви друм од станице до вароши.

Напослетку, уђосмо и у варош, но тек сада настаје шетња по свима њеним улицама, и силажење појединих путника са кола заједно са пртљагом. На моје велико изненађење, увидех одмах да хотелска кола служе у исто доба и као јавни омнибус. Тако сам прво морао да прокрстарим по свима улицама Аликанте. Напослетку остах сам, и кад се омнибус заустави, разумедох да је то последња станица — давно жељени хотел, у који стигосмо близу поноћи.

У Аликанту мора да је време јевтино, нарочито ноћно, јер затекох свуда уз пут доста света који се шета по улицама. Доцније сам увидео како се у Јужној Шпанији живи. Послени свет, трговци и мајстори, живе као и свугде: дању раде а ноћу се одмарају; беспослени свет, а њега у Аликанту нарочито изгледа да има врло много, дању се одмара а ноћу не ради, но гледа да убије време, т. ј. шета се, тумара и тражи забаве. Овај обичај, у осталом, не изгледа рђав, јер ове две антиподске класе људи једна другој не сметају.

Да није било комараца, могао би човек у тој вреви

и спавати, али су аликантски москитоси толико зли да до пред зору нисам ни ока могао склопити. Залуду сам чекао да се изређају па да их побијем, они су долазили један по један, споро и лагано облетајући. Кад сам последњега уловио, било је већ у велико свануло, и тек сам тада могао рачунати на злехудо спавање. И венецијански су комарци чувени. Кад уједу Италијана, не познаје се ништа; на Французу се види црвена повећа пега на месту уједа, а Немцуискочи читава чворуга. Москитоси у Аликанту и Малаги много су опаснији, они не дају човеку да спава, а где уједу, добије се нека врста запаљеног чира, који проузрокује грдну свраб. Кога су једном ујели, тај од страха не сме, а често и не може ни да заспи. Једина је срећа што се и они владају као и Аликанћани, те дању спавају и онда је човек од њих миран.

⁂

Аликанте лежи врло живописно, на самој обали Средоземнога Мора. Највише га краси стрма, каменита узвишица, велика и кршна кречњачка стена, на којој се подиже тврђава, Castillo de Santa Barbara. Око овог Кастиља групише се цела варош са својим предграђима.

Изглед вароши са дугачког мола које се далеко у море пружа, необично је занимљив. Куће са својим пљоштим крововима, цркве са затубастим торњевима, дугачке алеје палма: пасео де лос Мартифес, која се у бистром, као чивит плаву мору огледа, све ово чини да Аликанте личи више на једну афричку варош. Игра светлости која се опажа на води, зградама и блиским брдима личи на непрестано треперење, из кога се контуре појединих предмета једва распознају, и цео утисак на великој сунчаној припеци услед овога треперења изгледа нам невероватан, ваздух ври и из његове паре изгледа нам да видимо неку опсену, неку слику која може бити да и не постоји. Што дуже гледамо, и наша крв почиње лагано да се комеша, и да прелази и лагано време, док се све не стопи у фату моргану.

Близу је подне и на обали је давно све изумрло,

ништа се више не миче, лађе леже као залеђене у мирноме мору. Настало је право мртвило за Аликанте, ноћни и дневни становници његови сада мирују, ноћни спавају а дневни ручају, па ће и они после ручка да одспавају један сан; у три часа по подне цело Аликанте спава.

Упутим се на ручак лаганим кораком. Напрезање је неупутно. Велику врућину могу најбоље да издрже мирни нерви. На југу треба све лагано, по турски; јаваш, јаваш; иначе ће човек да поквари све задовољство и да проведе све своје време бришући зној и љутећи се на велику врућину — два најизлишнија занимања које човек може себи да замисли.

Пролазио сам непрекидно кроз непрегледне редове празних винских буради. Било их је на хиљаде. Куд год се оком човек баци наилази на празну бурад, лађе доносе и истоварују само празну винску бурад, где се тргује са празним бурадима, фабрикују се празна бурад; све се око њих врзе у овој жаркој и мртвој сезони за Аликанте.

Аликанте тргује много са вином и извози поглавито вино; вино је одвећ јако и слади, те стога за стô није. доста је слично малаги, али само нешто опорије. Количине извезеног вина огромне су. Кад се човек запита куда иде толико вино, кад се у свету врло мало тога вина троши, онда ће доћи најлакше до закључка и уверења да сва оваква вина служе понајвише за поправку и справљање разних вештачких вина у Европи. У опште велики део шпанских вина, по готову сва, изузев само Хереско и Малагу, служе за фабрикацију разних вина по Европи. Она дају само мирис и алкохол својим потомцима у наслеђе, све се остало вештачки додаје.

Кад већ говорим о шпанским винима, а то је за Шпанију једна од најважнијих ствари, морам напоменути и једну ствар која ме је прилично зачудила. Од неколико дана почео сам да пробам разна вина, свакога дана бар по једно или два, али нисам био са њима задово-

љан; јер су мало личила на вина шпанских „бодега“ по Европи.

Сењор Федериго, с којим сам данас ручао, рекао ми је ово: „Вина су, вели, као и ношња; сваки је исправља и поправља по своме укусу, мислећи да није ништа променио“. И онда ми је поводом тога испричао овај свој доживљај:

„Ја тргујем, рече он, са једном великом кућом у Берлину, и мој клијенат, који тргује са шпанским винима, позове ме једном на костимску забаву у својој кући. Забава је била врло сјајна и мене је нарочито привукло лепо одело госпође домаћице. — При крају забаве, упитаће ме домаћин како ми се допада забава, а нарочито како ми се допада одело његове жене. Ја му одговорим да ми се јако допада и да сам га цело вече на лепој госпођи посматрао и дивио му се. — Па да ли је тачно изведено? упита ме он; ви најбоље то можете да оцените? — Извините господине, одговорих ја, али — ја се врло мало разумем у немачком народном оделу; — веле да га има врло многостручног. — За име Бога, господине, на то ће домаћин убезекнут, та то је шпанско народно одело, одело једне праве сењоре из Аликанта, а Ви га не познајете! — Одело госпође Мајер личило је исто толико на шпанско, као и вино које је господин Мајер правио од мојих аликантских вина“.

Ако би хвалили само шпанска вина, а нарочито оне из околине Аликанта јако би се замерили шпанскоме столу — „табл д'оту.“ Нигде у Европи нема тако богатог стола као у Јужној Шпанији. Ред јела која добивате, необично је дуг, тако да човек, и при добром прохтеву, мора чешће да одбија по које јело ако му се по изгледу не свиди. За време једнога обеда послужиће вас са једном или две врсте рибе, три до четири врсте разних печења, неколико врсти најразнијих хладних јела, салате, варива, маслине справљене на два или три начина, печурке, и често по дванаест до петнаест врсти воћа. Нарочито се са воћем тера велики луксуз. У јулу

и августу имате најлепше трешње и то црне и беле, смокве, банане, бадеме, лешњике, различан бостан, бресве, наранџе, грожђе свеже и суво, и све ово у тако великим количинама да се после ручка често и не познаје да је што из судова узимано.

Вино се не плаћа посебице, но иде уз ручак. Сваки добива по једну пуну боцу; сем ње на столу има јоште повише пуних боца које стоје на расположењу гостима и о којима се не води рачун.

При свем том изобиљу Шпањолци су врло умерени у јелу, много умеренији и од самих Италијана. Обичај је да сваки гост служи вином своје суседе с десна и с лева; искапити чашу у друштву и при столу сматра се као неуљудно и простачки, у чему се најбоље огледа шпанска учтивост и умереност нарочито код средње и више класе.

*

Кроз средину вароши води широка улица, која је засађена и служи у исто доба као шеталиште. Како је мало узбрдице, то је пут са обе стране шеталишта остављен за кола а средина је остала узвишенија, по својој прилици на природном земљишту. Овим је добивено двоје: добивено је једно лепо шеталиште, више но побочне путање за кола, слободно од велике прашине и лупе кола, а уштеђено је на излишном откопавању. Ивице шетнице имају доста високу гвоздену решеткасту ограду и клупе са обе стране. У вече је ова шетница дупком пуна. Али опет ту не долазе сви млади Шпањолци и Шпањолке. Многи се састају на прозорима и испод балкона, певушећи или ударајући тихо у гитар, да само она може да чује на коју су ти тихи звуци и упућени.

У Аликанту сам први пут видео тај чисто шпански начин изјаве љубави. Сви су чули за главне предмете ове љубавне мелодраме у два лица: гитар, естудијантина, свилене лествице, гвожђе на прозору, балкон, пољубљена па бачена ружа са балкона у капу драгана, шпада и, напослетку, један угушени врисак и последњи уздах. Све

ово сачињава делове многих песничких и романских фантазија старинских времена.

Данас је то у Шпанији, нарочито у Аликанту, друкчије. Лепе госпођице не станују више на горњем спрату а саревњиви родитељи у доњем, но обрнуто; сада су ћерке на доњем спрату, и каваљери не ризикују да скрхају свој врат пењући се уз неугодне свилене лествице на неугодни балкон. Родитељи нису више саревњиви нити браћа срдита, али су данашњи шпански оци и матере постали одвише лукави и неповерљиви. Они су знатно смањили отворе на решеткама прозорским; то нису више гвоздене решетке но права откана гвоздена сита, кроз која би се, тако да кажем, добивало брашно од три нуле кад би се кроз њега сејало.

Кад улицом, нарочито којом спореднијом улицом, прођете, видећете по једног каваљера који прислоњен уз снћану решетку нешто шапуће својој невиђеној драгани. Шта је иза решетке, то нико није сигуран да погоди. Може бити да су се и саме маме или тате привукли да чују и лично се увере на ком је ступњу и које боје љубав њихове миле кћери. Или може бити да је и онај случај који Војислав пева у балади о дон Нунецу и доња Клари:

Он је слуш'о о лепоти,
Ал' јој није вид'о лица:
О хидалго, о хидалго,
Ја сам њена собарица!

Поред Алхесије и Малаге, Аликанте ужива глас да има много лепотица. Истина сам се бавио у Аликанту само три дана, али за то време нисам видео ни једно лепо женско чељаде. Ту ће бити исти случај као и са свежом и лепом морском рибом у Хавру, која се, чим се улови, шаље ноћњим возом у Париз; кад почне непродато већ да труне и да мирише, шаље се из Париза у Хавр натраг, где се један део потроши као „свежа риба“, а што остане усоли се. Са лепим полом у Аликанту ради се као и са овом рибом; оне се шаљу или иду саме у

Мадрид; Аликанту остаје само хвала да има лепе даме, а Мадрид их држи на своме крилу и у њима ужива.

Занимљива је сличност Аликанта с градом Бари у Италији; оба тргују поглавито са вином, оба су осредњи градићи и скоро исте величине, и што је најчудноватије, оба славе истога свеца: Светога Николу.

Сан Никола де Бари је најлепша црква у Аликанту, сграђена 1616 год., у ренесанском стилу, без много украса, од прилике онако као што је зидан и Ескоријел. Овај позни ренесанс распрострт је доста у Шпанији под именом „стил Ерерин“. Ерера је, као што је познато, саградио Ескоријел. На жалост, црква св. Николе није још довршена, нарочито споља; изнутра је готова и нема ничега нарочито занимљивог.

Обновљени део вароши лежи близу обале морске; врло је чист, и зграде су зидане истина без великог луксуза, али својом чистотом и новином чине врло пријатан утисак. Сваки спрат, а има их обично три до четири, има свој ред балкона, саграђених са извијуганим гвозденим шипкама. У лето 1873 године комунистичка влада, за време велике побуне, ударила је велики намет на Аликанте, и наредила бомбардовање вароши с мора, да би их на плаћање приморала. Бомбардовање је, веле, вршено и са петролејским бомбама, које су на више места запалиле варош.

(Свршиће се.)

С. Зорић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Иво Ћипико: *Са острова.* (С. К. Задруга, књ. 83.) Београд, штампано у државној штампарији Краљевине Србије. 1903. Стр. 244.

Добро чини Ћипико што се не миче од приморја и островља. Он је ту код своје куће, а за књижевника од талента много значи интимно познанство са људма и стварима око њега. За њега у таком случају нема тајне: његово око види покрете и помицаје тамо где би чак и ђенијални придошлица видео укоченост и застој; његово ухо чује звуке и онде где се нову и непознату уху чини мртва тишина. Половину ствари он зна интуитивно, а за другом половином лакше трага, и брже је уходи. Сцене из детињства, кад су осећања елементарна и проста, а свест неузета разноврсним и супротним идејама, те сцене удубљују се у дух, као да се у мрамор режу, и остају целог века, лебдећи изнад познијих психичких задобитака, вазда још добро очуване и лако обновљиве. То је елеменат који даје снагу сеоским приповеткама Јанка Веселиновића; то је оно што чини приче из паланачког живота Лазе Лазаревића онако силно истинитим (Први пут с оцем на јутрење; Он зна све), то је оно што приповеткама Борислава Станковића даје онај меланхолични чар, то, најпосле, чини најбољи део Матавуљевих приповедака. Као варошки приповедач, *Јанко* посрће и поклецује; као Београђанин, *Матавуљ* је непоуздан и сумњив; пред сељачке приповетке *Лазине* може се стати с изразом малог неповерења. Сви они личе у новом ваздуху и новом свету на тицу са подсеченим крилима, која је свој весели лет заменила немилим скакутањем...

⁂

У Ћипика је јака и поуздана реалистичка природа,

која га готово никако не изневерава. Он се не служи мазом романтичним, без кога нису могли проћи ни Веселиновић, ни Лазаревић, ни Станковић, а друге да и не помињемо. Ћипико не даје својим личностима ни један атрибут који би превазилазио њихову природу, и стављао у сумњу могућност њихове егзистенције. Читалац који не зна приморски живот осећа да га приповедач не лаже и да му не даје фалзификоване продукте. Све је ту истинито: море са својим пријатним маестралом и љутим сјеверином; обала са својим топлим жалом и оштрим хридима; трава и грмље са својим млаким задахом; „питома и мека румен, која се на прегрште распиље морем и земљом"! — Па онда, зар за тај ваздух, ту земљу, то море, то сунце приморско не пристаје и тихи, мирни шјор Менего, и сирота вредна Цвјета с лицем нагрђеним од богиња, и грешна Антица, која се с беспримерном мирноћом одаје слободној љубави, и јадна Јелка, која животом плаћа тренутак заборава?...

Живот у Ћипиковим причама, изузев последње (Јелка), није драматичан у вишем смислу. У њему се не рађају велика и ретка осећања, која болно растржу душу човекову; нити се јављају силни и изванредни покрети, који уздрмавају савремени морални поредак; нити се дешавају тешки сукоби међу осећањем *дужности* према друштву и породици и *права* на личну срећу, нити се извршују дубоки морални преокрети у једном судбоносном тренутку... Живот Ћипикових личности протиче редовним током: у њему се јавља веселост и туга; страх и сумња; бол и задовољство; тихо спокојство и разбуктала страст, љубав и мржња — све оно из чега се живот и састоји. И све то није ни ексцесивно ни мелодраматично; све мирише на земљу из које је Бог створио човека. У оваком животу човек се мири с чињеницама и посматра их с непомућеним спокојством, као што научник посматра факта у природи. Изузев последње приче, читалац у осталима нема никога много да жали, никоме да се подсмева, никоме да се чуди, ни у кога да сумња, ни

на кога да се љути. Јунаци приповедака — а какви су опет то јунаци? — излазе пред читаоца и као слежући раменима говоре: „ми смо, ето, овакви, и друкчији не можемо бити. Сад, ако си паметан човек, и од живота не тражиш никакве изванредности, ти буди задовољан“. И доиста, читалац нема разлога да с извесном доброћудношћу не погледа на тај обичан, прави и истински живот, који се тако јако разликује од живота у бајкама, мелодрамама и поучним романима.

*

Ћипико је оригиналан приповедачки таленат, онако као и Веселиновић, и Лазаревић и Станковић: он не копира ни наше ни стране узоре. Само, наравно, он је несумњиво и осетно слабији од оне тројице: слабији у дијалогу, слабији у вештини да с мало потеза обележи тачно и прецизно своје личности, па чак нешто слабији и у описима, и ако су они у њега врло изразити и јаки. Ћипико је сличан Матавуљу, али је од њега живљи и има далеко више правог песничког духа. Као и Ранковићу, и Ћипику се највише свиди да се позабави унутрашњом радњом духа, пратећи је до њених спољних манифестација. Он у томе има мере, и никад не претера, пуштајући се преко граница потребних приповедачу. Овде онде Ћипико показује наклоност модерном сензуализму, али много мање него што то чини Станковић. Ипак, он је у том погледу не чедан, то би било много рећи, али бар стидљив и снебивљив. Он не бежи од стварности, али се не дâ обузети њоме до те мере, да заборави на деликатност. Његова *Даринка* („На Мору“) није ни мало раскалашна девојка, али нешто враголасто, запаљиво и заводљиво струји кроз њену крв, и ако не толико да се читалац осети саблажњен. Његова *Антица* и сувише се мало обзире на моралне захтеве јавног мњења, али писац не прави никакву ларму, нити инсистира на томе, него се тек мимогредно дотиче, те ствар изгледа не само природна, него и оправдана. Најпосле, његова *Јелка* пада једног топлог дана, кад сунце разастире силну светлост,

кад ваздух мирише цвећем, кад жука цвета и кад се у младежи снажно развијају инстинкти и осећања која тако јасно показују право човеково порекло... И све је то казао Ћипико кратко, у мало речи, испод стида, што рекла народна песма. Све је то у њега споредно а главно је оно што је пред тим („Антица“) или што наступа после тога („Јелка“).

*

Ћипику се не може рећи: дај више живота, дај више истине! Он то једино и даје, у колико му допушта уметничка снага и сам живот чијим се сликањем бави. Ко у привидној монотоности обичног, сасвим обичног живота може да нађе оно што је Ћипико нашао, и ко то уме онако јасно, концизно и верно да изнесе, тај збиља заслужује да се прогласи за правог приповедача. Ћипико је ту титулу већ поодавна задобио, и писац ових редака не казује никакву новост, кад изјави да је Ћипико ваљан приповедачки таленат. Али ако то тврђење и није ново, оно је истинито, а у љубави према истини рецензент не жели да заостане иза приповедача.

Јаша М. Продановић.

Петар Кочић: *С планине и испод планине.* Књига друга. Загреб, 1904.

Друга књига Г. Кочића доказује оно што се показало у првој књизи његовој: да је он један од оних ређих наших писаца који дају личан утисак живота, што је може бити први и последњи закон уметности.

И овде она пунокрвна младост, свежина, силна осећања прве књиге, она стара сенсуалност која се огледа у народним песмама босанским. То је развијање народне песме:

Дојке расту, јелеци пуцају,
Срце иште, удати се хоће.

За ову књигу неће марити завидљиве уседелице и змијњиви шездесето-годишњи моралисти, али ко воли преливање

осећања, дах здравља и снаге, плахост младости и расцветану природу човечју, нека чита ове интензивне и лирске новеле.

У овој свесци јаче се истиче једна склоност Г. Кочића, склоност књишка која смета ономе основноме утиску искрености што се издваја из његовога дела, и то је — велико обраћање пажње на сликарски пејзаж, који је обично леп оквир каквога јакога осећања. Није без разлога ова књига посвећена Ђури Јакшићу, који је рембрантским потезима сликао живу природу и силину осећања. Г. Кочић слика као модерни импресионистички сликар en plein air, под ведрим небом, у треперењу и играма светлости, са преливањима и сенкама, са нечим што опомиње на слике Клода Монеа и Камила Писара. *Кроз маглу* и *Кроз светлост* су два импресионистичка пандана, и Г. Кочић каткада подсећа на сликара који у својим изгубљеним тренуцима пише новеле, речима сликајући модрину јела и оморика и њихове високе и праве сенке у тиморастом плаветнилу и треперавом зраку широкога, чистога обзорја.

Половину нове књиге Г. Кочића чини жива и врло занимљива сцена из босанскога живота *Јазавац пред судом*, једна добронамерна ствар која је била предмет дугих и страсних препирака међу српским ђацима у Бечу и у прекосавским листовима. На то подсећа и онај горак и вечито тачан натпис на челу приповетке. Поучно је видети како се због невиних ствари могу направити читава источна питања, и како је дубоко истинито старо опажање да опасних идеја нема, но само идеја које су у извесним тренуцима опасне по извесне интересе и по извесне предрасуде, и ништа више.

Јазавац пред судом је прича како је Давид Штрбац, из села Мелина, Котара и окружја Бања-Луке, земље Босне и „кућне нумере“ 47, донео пред суд у врећи јазавца, који му је опустошио оно мало њиве, назване „Ни Давидова, ни царска, ни спајиска“, и том приликом казао све што мисли, осећа и трпи не само он но и сто-

тине хиљада̑ Давида, растурених по *честитој Босни*, како је рекао песник народни. То није онај конвенционални сељак наших писаца „приповедака са села", са „врулом" у руци и љубавним уздасима на устима, празничан, упарађен као да ће у какву депутацију за честитање Устава или поздрављање високих путника. То је сељак онакав какав је, материјалан, савијен над својим комадом земље, који не види даље од видика сеоскога торња, лукав, неповерљив, са пуно и пуно нимало идиличних особина. И тај Давид, досетљивошћу из скупљених народних приповедака Вука Врчевића, језиком Стјепана Митрова Љубише, прикривеном али оштром пропијом, завијањима, лажном простодушношћу, претварајући се да је глуп, правећи се као да не цени речи, добацује „главатој" господи у суду све своје мржње, све своје невоље. Не остаје поштеђено ни само „царство", ни „Земљана Влада" у Сарајеву, и „уреди", и егзекутори, ни поп, ни газде које воде народне ствари и дају новац под интерес, сав друштвени механизам, без изузетка и без обзира. И то све са толико живота, са таком драматичношћу радње, са таквом течношћу дијалога, са таквом живописношћу израза и богатством речи, да када би у наше позоришне публике било више књижевнога разумевања, када се у „комаду" не би тражили мелодрамски „заплети" и „расплети" и детињасте „интриге", *Јазавац пред судом* могао би се слободно представљати у нашем позоришту. Ја замишљам Г. Саву Тодоровића или Г. Илију Станојевића у улози овога препреденога, заједљивога Давида!

Још једна ствар која ће се морати свакоме допасти у овој приповетци, то је језик којим је она написана, одабран, чист, течан, звучан народни језик српски, језик Његоша и Љубише. Ма колико да ми у Србији водимо засебан живот и имамо извесно нарочито обележје, ми ипак остајемо досељени Сјеничани и Херцеговци који су населили опустелу Шумадију, и језик којим је ова књига написана звони нам као нешто блиско, познато и драго, и када га чујемо ми затреперимо као да нам се нева

стара нека песма којом су нас успављивали у нашем детињству. И без историја и књига, без знаменитога дела Г. Јована Цвијића, ми осећамо да је то наш језик, језик наших дедова. У њему има да се освежава и богати овај избледели и сасушени језик којим се данас у нас пише.

Јер, наш књижевни језик има потребу да се освежава и развија. За људе који су провели свој век у писању расправа о шестом падежу и који сматрају да пишу беспрекорним српским ако место *спосoбан* кажу *подобан*, избаце *искрен* и *скроман* и убаце *шат* и *дојбуди*, језик Даничићев може да буде последња реч српскога језика, светиња на коју се не сме дрзнути. Али, са развијањем нашега живота, са напредовањем књижевности, мисао је постајала суптилнија и шира, и у колико смо се одмицали од описа колâ и мобâ, и наш језик је добијао све нове и веће потребе, више речи, више појмова, више нианса. Можда се грешило што се из тих потреба стварале нове речи, нова синтакса чак, и што се толико одлазило од природнога узора, народнога језика у најлепшем облику његовом.

Скорашње књиге као што су *Примери чојства и јунаштва* Марка Миљанова, ова књига Г. Кочића, показују нам да извор ове живе воде није пресушио, и да провинцијални говори наши садрже неисцрпно благо снажних и сликовитих речи, живописних израза, ванредну лепу конструкцију реченица, кристалну чистоту, једну горску лепоту. И са тим језиком упоредите онај тупи и простачки говор наше варошке цинцарске ћивтарије, или претенциозни и смешан језик новосадске „ноблесе“, језик оних неписмених створења који у нас „пишу новине“, и за којима нису заостале многе и многе наше величине књижевне!

J. Скерлић.

БЕЛЕШКЕ.

КЊИЖЕВНОСТ.

Попине приче, од *Талија П. Костића.* Прво коло — свеска прва. Београд, 1904. Штампарија Аце М. Станојевића. Цена 50 пара дин. — У овој су првој свесци приповетке „На првој стази“, „Ноћна кукавица“ и „Мићун“. Све су то приче пуне поука непосредних и отуд несносних, пуне беседа моралних што их поп држи својој пастви; теме су у њима старе и конвенционалне, а испричане стилом слабим, безбојним, без икакве топлине. Понајбоља ће бити приповетка „Ноћна кукавица“ у којој је понајмање поуке, а у причању сељакову има нешто живота и боје. „Попине приче“ су далеко заостале иза једног ранијег рада г. Костићевог, иза „Господе сељака“, и могу се узети као даље настављање и развијање свих слабих страна раније му приче „Чикиног детета“.

Наставник, лист Професорскога Друштва, књ. XIV 1903, уредник Др. М. Н. Јовановић. — С прошлом годином „Наставник“ је завршио четрнаесту, и сад срећно улази у петнаесту годину свога живота. По себи се разуме да овај стручни лист, који налази и своју публику и своје сараднике скоро само међу средњешколским наставницима, није све то време проживео безбрижно, без тешкоћа и криза. Тешкоће су разумљиве кад се помисли да ни укупан број наставника у средњим школама а не само број чланова друштва, није толики да може издржавати лист. Ну и ако се „Наставник“ покадшто колебао и посртао, ипак зато никад није сасвим пао ни престао, него се увек, често и одлично, уређивао, захваљујући често пожртвовањима уредника и управа за неколико последњих година. Уређивачки одбор (Г. Г. Ј. Томић, М. Јовановић, М. Драгутиновић и М. Ђорђевић) обратио је данас велику пажњу у првом реду на чланке који се тичу средњешколске наставе и васпитања. Затим, на чланке, нове прилоге и расправе из појединих наука, првенствено националних. Као згодан и потребан оделак у листу, одржава се „Гласник школски и научни“, у коме се саоп-

штавају мањи а стручни научни прилози, или белешке о школском животу. Одељак „Говорница“ обухвата слободну расправу свих важних питања која се тичу школе и њених радника. Велика је још пажња обраћена и „Оценама и приказима“, у којима се сретамо и са именима професора Велике Школе.

Нове књиге: У издању књижаре Бр. Павловића, а у штампарији Лазара Ђ. Тришића у Ужицу, штампана је приповетка *Радознали младић*, превео с бугарског Бр. Н. П. (стр. 24. у 12°; цена 10 п. дин.) — Из „Дела“ одштампан је чланак Љ. Јовановића, проф. Вел. Школе *О Старој Србији и македонској аутономији*, стр. 18 у 8°, цена ?. — Рад. Петровић—Ракота, *Идеалан наредник*, слика из руско-кинеског рата 1900—1901 год. Написао —, Београд, штампарија Свет. Николића, 1904, стр. 22 у 8°, цена 30 п. дин. — Књиге за народ, књ. 8: *Радничке кооперације и њихов значај за пролетаријат*. Београд 1904, штампарија Петра Јоцковића, стр. 16 у 8°, цена 10 п. дин. — Социјалистичка библиотека, књ. 8: *Земаљски рај*, с француског превео Р. Издање књижаре Драгише Лапчевића. Београд, 1904, штампарија Ч. Стефановића, стр. 33 у 16°, цена 10 п. дин. — Зар(ије) Р. Поповића *Слике из Старе Србије*, књига друга. Београд 1904. Државна Штампарија Краљевине Србије, стр. 164 у 12°, цена 1·50 дин. — У накладн књижаре Велимира Валожића изишао је *Мали венац причица, црта, песама, описа и загонетака из природе*. За омладину оплео Мих. М. Станојевић, учитељ. Београд 1904. Држ. штампарија Краљевине Србије, стр. 72 у 12°; цена 50 п. д. — Павле Швабић, професор богословије, *Антим, митрополит београдски. 1827—1831.* Београд 1904, стр. 35 у 8°, цена 50 п. дин. (Одштампано из „Гласника Православне Цркве“, али то не стоји на књизи). — Милутин Јовановић, *Песме*. Београд, 1904. Штампарија Д. Димитријевића, стр. 88 у 8°. — Петар Кочић, *С планине и испод планине*, књига друга, Загреб, 1904. Српска штампарија. Цијена 1,30 круна, стр. 81 у 8°. — Welizar S. Jankovitsch, System der direkten Steuern in Serbien. Jnaugural-dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der philosophischen Fakultät der Fridrich-Wilhelms-universität zu Berlin von —. aus Serbien. Tag der Promotion: 12 März 1904. Universitäts-Buchdruckerei von Gustav Schade (Otto Francke), Linienstr. 158., стр. 76. — Мала Библиотека у Мостару, 1904, издање и штампа

издавачке књижарнице Пахера и Кисића, 16°: Св. 71. 72. и 73., Вилем Шекспир *Ричард III*. трагедија у пет чинова, с енглеског превео Др. Лаза Костић. цена 1.20 дин. стр. 199. — *Записник треће конференције руковалаца лозних расадника*, сазване 16. марта 1903. год. у Букову код Неготина. Београд, штампано у државној штампарији краљевине Србије. Стр. 86 у 16°. — П. Живковић, *Задаће учитеља и учитељица као културних радника у народу ван школе*, написао — учитељ Београд, 1904. Штампарија С. Хоровица. Цена 0·50 дин.

Мавро Јокај, патријарх мађарске литературе, њен најплоднији и најпопуларнији романсиер, врло познат и некад врло омиљен и код нас Срба, завршио је пре неки дан свој дуги и испуњени живот. Његова литерарна продукција огромна је: нема готово врсте књижевности на којој није окушао своју снагу; и због те своје плодности, и исто тако и због своје склоности ка невероватном, назван је „мађарским Димом Оцем“. Најважнија су му дела романи. Као оквир обично им служи XIX век, нарочито Препорођај Угарски од 1825—1848, Револуција и доба Реакције. Међу њима најпознатији су: „Бојне слике из Револуције“, „Један Мађарски Набаб“, „Золтан Карпати“, „Нови Господар“, „Кад остаримо“, „Синови човека с Тврдим Срцем“, „Црни Дијаманти“, „Роман Будућега Века“, „Глумци Живота“, „И ипак се креће“, „Љубав до Ешафота“, „Бог је један“, од којих су многи и на наш језик преведени. Многострукост, оригиналност, плодност, богата фантазија, вешт таленат за причање, овда онда здрав хумор и пријатан стил, особине су Јокајевих дела; али их кваре неистинитост и невероватност у цртању карактера и вођењу радње, и немање целине.

У Фиренци, у Италији, излази лист La nuova rassegna bibliograficoletteraria, чији је један део посвећен српско-хрватској књижевности. У последњем броју од месеца априла ове године Србин проф. Варт. Митровић, у тежњи да Италијане, читаоце овог часописа, упозна са српском књижевношћу и културним приликама српско-хрватског народа, почиње штампати студију о Доситију Обрадовићу. У почетку, проф. Митровић баца поглед на прилике српске у Угарској, да објасни карактер књижевног рада у тамошњих Срба по прелаку патријарха Црнојевића на другу страну Саве; потом го-

вори о подизању школа са којима се у вези развија школска књижевност, чији су радници Руси и руски васпитници, са којима у употребу долази руски језик и израђује се нов књижевни језик руско-словенски; а затим набраја неколико писаца тога правца, којим Доситије неће, него удара другим, новим, да отвори пут подеснијем језику, који ће учинити да се и српска књижевност што јаче јазвија. После тога увода, писац прелази на излагање биографије Доситијеве, која ће се наставити у следећим бројевима. — У овом броју поменутог италијанског часописа г. Митровић саопштава у преводу једну српску народну женску песму „Најдражи дар младој девојци", а симпатична Римљанка, г-ца Умберта Грифини пружа лепо преведену (прозом) Војислављеву песму „Елегија".

Да ли је Француска у декаденцији? — *Европејац* (L'Européen), лист који излази у Паризу под уредништвом Бјернстјерна Бјернсона, Ј. Новикова, итд., упутио је на многе знатније људе у Европи питање да ли је Француска у декаденцији, на које је стигло до стотину одговора, публикованих у 121., 122., и 123. броју свога листа о. г. Из њих сматрамо за интересантно саопштити најважније.

В. Вунт је одговорио најпре да није јасно шта је декаденција једнога народа; једни виде декаденцију у слабом рађању, други у малој наплати порезе, трећи у дугом нератовању, четвртима се не допада новија књижевност, итд. Ипак постоји напредак у култури и застој у њој, али у једном народу извесне гране културе напредују а друге опадају. Што се францускoг народа тиче, никако се не може рећи да је у декаденцији она епоха која је у књижевности и уметности дала тако одличних ствари као што данас даје Француска. *Ежен Демолдс* (Брисел) мисли да су се Немачка, Сједињене Државе, Енглеска, и Русија тако снажно развиле да је Француска добила другове једнаке по снази, али она је ипак остала земља интелигенције, уметности, просвете. *Вернер ван Хајденстам* (Стокхолм) држи да је Француска у декаденцији као метропола уживања, али у техници романа, у сликарству, вајарству долазе нови импулси једино из ње. *Макс Нордау* проричe Француској велику будућност, јер у њој има додуше класа које пропадају, али то је за њу добро. Она је на првом месту међу свима цивилизованим народима, како економски и поли-

тички тако и морално и интелектуално. Племенита и моћна демократија Француске ради на организацији националне солидарности, на еманципацији хумане идеје, и с тога је Француска данас оно што ће други народи бити сутра или много, много доцније. *П. Боборикин* (Петроград) вели да Француска, вечита и огромна лабораторија идеја за човечанство, не може бити у декаденцији. *J. Новиков* (Одеса) одговорио је да се не може говорити о декаденцији Француске ни у агрикултури, ни у индустрији, ни у уметности, ни у књижевности: на тим пољима она нема такмаца; престигнута је само у рату. Француска, мисли *Ив. Гијо*, није у декаденцији ни с гледишта љубазности, ни с гледишта духа, ни с гледишта лепоте; француске су жене најелегантније, француски уметници по целом су свету, француска кујна и француска вина немају такмаца. *Теодор Ренак* (Париз) мисли да Француска није у декаденцији; она никада није имала више талената и богатства, али она је изгубила своју суприматију. *Тома Харди* (Дорчестар) вели да историја Француске има облик зупчасте линије и да Француска данас није у декаденцији, јер она има јединствену способност да асимилује нове идеје, и да се од њих еманципује чим постану неплодне. За *Е. Фокера* (Утрехт) све већа потрошња алкохолних пића, протекционизам, милитаризам, запостављеност жене, нарочито удате жене, недовољна просветна средства за сиромашне, и немање радничког законодавства јесу главни узроци што је Француска изгубила свој претежни положај. *Х. Л. Израел* (Амстердам) мисли да је Француска стационарна на пољу науке(?), али да напредује у уметности, нарочито у сликарству и вајарству, а њен утицај на уметнички покрет других цивилизованих народа од великог је значаја. *Луј Хавe* држи да реч „декаденција" има неодређен смисао и да декаденција једне државе није што и старост једног човека који не може да се подмлади. *Стуарт Мерил* вели да рећи за Француску да је у декаденцији значи нападати идеал човечанства; њена звезда светлиће најсјајнијом светлошћу у будућој констелацији Сједињених Европских Држава. И ако се опажа спорост напредовања Француске, према осталим европским народима, *Шарл Жид* мисли да Француска ипак напредује. *Албер Мокел* (Лијеж) мишљења је да нема ни једне науке, ни уметности коју Француска не обрађује с успехом и у томе је њена ненадмашна снага; она има књижевност на којој се као

на огромном огњишту загревају младе интелигенције целога света. *Жилбер Мире* тврди да је у декаденцији сва европска цивилизација ако се то вели за Француску. *Херберт Вивијан* (Лондон) мисли да је Француска изгубила свој положај, јер у њој влада демократија која угушује цркву; али тако одлична раса као што је француска, може се препородити, ако Француску поново обасја сунце Луја XIV. *Емил Верхерен* (Брисел) одговорио је да је супрематија Француске, има неколико година, концентрисана у уметности и да је бесмислено данас говорити о њеној декаденцији. *Франк Пио*, најзад, мисли да би историјска улога Француске, кад би она била у декаденцији, била на своме завршетку, али Француска је покретач друштвеног и политичког развитка европских народа; на њу се може применити стих од Корнеља: Un grand destin finit, un grand destin commence.

УМЕТНОСТ.

Франц од Ленбаха, велики немачки портретист, који је умро последњих дана, рођен је у Шробхаузну 1836 год. Поставши ученик сликара Пилотиа, пошао је 1858 с њим у Рим да изучава старе уметнике, и ту је, желећи да постане сликар жанрева, израдио једну реалистичну студију Римског Форума, која је због својих енергичних боја нашла на опште допадање. Доцније га је велики Мецена граф Шак послао у Италију и Шпанију да копира за његову галерију најпознатије слике Веласкезове, Тицианове и Рубенсове. Кад се вратио у Немачку, сав се одао портретисању, и захваљујући свом оштром карактерисању и ванредном колориту постао је на томе пољу највећи немачки сликар 19. века. Портретисао је готово све своје славне савременике: Гледстона, Хелмхолца, Листа, Вагнера, Павла Хајза, Лава XIII, Фрању Јосифа I, Виљема I, Бизмарка, Молткеа, Виљема II и др., и они су му цењени као најбољи његови радови.

ИСПРАВКА.

На стр. 628, прошлог броја, у 13 реду оздо, место: ...да је свет..., треба: ...да је *могућно испитивати само* свет...

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 17.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.
Књига XII, број 2. — 16 мај, 1904.

ИЗ ЈЕДНОГ ДНЕВНИКА.

Упознали смо се поодавно, у једној нашој бањи. Од првога сусрета постадосмо пријатељи.

Беше то младић од двадесет година, средњега стаса, смеђе боје, и, према годинама, доста неразвијена тела. Био је за чудо искрен и поштен. За непуну недељу дана сазнао сам све његове тајне. Уосталом, он их и није имао много, само две: био је болестан и био је заљубљен. Болест његова беше тешка, једна од оних које бацају своју адску светлост на цео живот, и које не праштају; љубав је била као и све љубави овога света. Иначе је мој млади пријатељ писао песме.

Састајали смо се свакога дана у одређено време, разговарали или ћутали. Шетали бисмо у сутон, по парку по читаве часе.

Наш растанак био је доста чудноват. Једнога дана дошао је он у моју собу, у гостионици, мало раније по обично и, како мене не беше тамо, оставио је он на сто један свежањ хартија, управљен на мене. Никаква другога знака није оставио, чак ни једно обично пријатељско „збогом“ на хартији. Ја, кад сам се вратио из шетње, отворио сам остављени свежањ, прегледао хартије које сам по рукопису познао да су његове, и видео да оне нису ништа друго до један *дневник*, његов дневник, где је он испричао цео свој живот, свој несрећни живот, у

којем је, како он једанпут рече, „носио свој крст“, под којим можда сад и почива.

Ја не знам шта је било с мојим младим пријатељем; видео га нисам никако од то доба, и по свој прилици он није више међу живима.

Користећи се тим, ја сад публикујем овај његов дневник, где је он, и ако мало на „младићски“ начин, како и одговара двадесетој години његовој, ипак тако искрено исказао ствари које би сваки радо волео прикрити, да их, по несрећи, има.

⁂

3. децембра 1902.

Не знам како ни зашто, тек данас ми нешто паде на памет да почнем водити свој дневник. То ће бити јамачно с тога што о себи никоме живом не могу да говорим, прво зато што се „не пристоји“, а друго — и то је за ме главније — што ми је тешко говорити оно што бих и сâм тако рад био да заборавим.

Почињем дакле.

⁂

Ја данас немам ништа, и према томе данашњем билансу видим да ништа нисам изгубио: расходи се на длаку поклапају с приходима, управо — није било ни једних, ни других. Ако сам уопште што год изгубио, значи да сам то изгубио пре но што сам га и познао, дакле опет излази тачан рачун да нисам у штети. Шта више, ја сам у добитку: то је моја болест коју ни један наш лекар није могао, ни знао погодити, и којој имам да захвалим што сам се научио мислити овако како данас мислим. До душе, ја се с њом нисам родио, али сам се с њом здружио још у раноме детињству, у четвртој својој години. Изнајпре за њу ни мало нисам марио: била ми је непријатна, досадна, мрска, и све сам покушавао да је се отресем; али она као да ме воли много, истинито, искрено, воли ме оном љубављу којом би многи — ако не сваки — драган желео да га његова драга милује. Доцније сам и ја почео осећати неку наклоност

према њој, и та наклоност је нагло бујала у свима димензијама тако да та моја болест чини данас главну, битну моју особину. Кад бих се нешто, неким чудним случајем, сад излечио, осећао бих један велики недостатак: ја сам се са својом бољком толико сродио да сам, чини ми се, кадар у свако доба, неком необјашњивом аутосугестијом, изазвати њене наступе. А опет бих тако рад био, ма и за један једини тренутак, бити здрав...

⁂

Неко чудно расположење обладало је мноме.

Прво сам спалио све своје хартије. По количини пепела, рекао бих да их је било доста, чак и много. Било је ту разноврсних, за мене занимљивих стварчица; ту је био мој „књижевни“ рад.

После тога, узео сам писати о себи и о својој некаваљерски одбаченој љубави; узео сам писати своју исповест. Исписао сам пун табак ситним рукописом, и то сам посветио *њој*. Обећао сам јој био то приповедити, али за то нисам имао прилике.

9. децембра.

Данас је — по календару — отпочела зима.

Код мене, у моме животу, зима никако не престаје: вечито, без прекида, траје ево већ пуних двадесет година. Двадесет година ја живим у непрекидној тами, у вечитом снегу и леду... А топла сунчева зрака ни откуд... Двадесет је година како се злопатим, а мени још нема ни двадесет и четири... Само се срце следило... Још мало, па ће и мозак... И боље!... Што горе — то боље! То је моја девиза.

⁂

Осећам се некако чудновато: све ми је на путу, све ми смета, све ме дира, дражи, боде. Почињем се носити мишљу да се коме изјадам, да се коме поверим. Али коме? Шта је коме стало, шта ко мари што мени није добро? А зар је, опет, свима добро? Треба од света крити своје јаде; ако их ко сазна, исмејаће те...

А би ли тако баш свак учинио?

Чини ми се да *она* не би.

⁂

Вечерас, идући кући, сусретох неку женску која је, на сав глас, певала „Попадија Ленче“.

Ноћни стражар, корачајући одмерено улицом, осмехну се и, кад она мину покрај њега, онако, за свој рачун, рече:

— Шашава Мица. Она је увек весела.

Мени кроз главу сену мисао:

— Благо њој!

16. децембра.

Данас, управо вечерас, био сам код ње. Запиткивала ме је за много што шта. Ја сам јој, као и увек, одговарао онако како мислим, отворено, искрено.

Потужила се да јој је неки господин учинио нешто на жао. У ствари није било ништа. Али она, покрај свега тога, није могла уздржати сузе: заплакала се. Ја сам видео те сузе. Како је била лепа са као небо плавим, влажним, сјајним очима!...

⁂

Вечерас јој дадох ону своју „исповест“, написану. Сутра нећу ићи.

17. децембра.

Ноћас нисам дуго могао заспати: био сам као у некој ватри, у некој нервозној грозници. Осећао сам лепо како све у мени трепери, дршће, бије; нарочито у глави. Најзад, умор ме је свладао: заспао сам.

⁂

Данас, пре подне, био сам код господина Ј. Њему сам, ономадне, дао на прочитање оне моје две стварчице. Рече ми да је обе прочитао у друштву са господином Н. Обојици се свидела прва ствар. Што се друге тиче, вели да није рђава, али се ни једном од њих не свиђа правац у ком је написана: „Сувише је песимистична“, додаде он.

Поноћ је одавно прошла: требало би спавати.

⁂

Збиља, одржао сам реч: вечерас нисам ишао к њој

20. децембра.

Пре неки дан био сам код једног свог друга и пријатеља. Био је слаб; отишао сам да га обиђем. Разговарали смо о свачем; ја сам му најзад говорио и о себи, испричао шта осећам. Наравно, *њено* име нисам споменуо, и ако га је мој пријатељ на све могуће начине покушавао да сазна.

— Па ти се заљубио, драги мој! рече ми он.

— Не, не, браннио сам се ја. Нисам се заљубио, и не смем то чинити. Ти знаш и зашто.

⁂

Три је дана како нисам ишао к њој. Вечерас отидох. Разговарали смо подуже, о свачем, о животу. Изнео сам своје личне погледе о томе како треба схватити живот. Слушала ме је врло пажљиво гледајући ме својим лепим, паметним очима.

Ни спомена о мојој исповести.

22. децембра.

После подне.

Седео сам и радио. Наједанпут, поред мене, у гласовиру, нешто пуче, зазвони: јамачно је прсла још која жица. Тргох се и прекидох посао; би ми тешко: сетих се своје сестрице која је пре годину и нешто јаче свирала у овај исти црни гласовир...

25. децембра. 3 часа изјутра.

По старом српском обичају, на бадње вече треба да су сви укућани на окупу. Ја сам начинио изузетак: тумарао сам сву драгу ноћ и дошао сам кући тек мало час, у два и по. Свлачећи се, отпевао сам једно *Рождество твоје*, те разбудио оне што су спавали. Затим сам легао и скоро одмах заспао.

То ми се одавно није догодило.

⁂

Подне.

Божић...

Данас осећам да сам расположенији, лакши но обично. То јамачно долази отуда што држим да се на данашњи дан рађа, или, бар, треба да роди нешто ново.

Ишао сам данас њеној кући те честитао празник. Она ми је рекла да има нешто да ми каже, и запитала ме знам ли ја шта је то. Одговорих да не знам: нисам ни хтео, ни смео тумачити то на свој начин, у своју корист.

29. децембра. Јутро.

Синоћ сам био код ње. Затим сам отишао кући, вечерао па изишао на железничку станицу: дочекао сам, са још неким пријатељима, један нов брачни пар. Младожења је био срећан, блажен; млада исто тако, само мало у незгоди, збуњена што се, тако нагло, нашла у непознатом друштву, у туђем свету.

Младост, здравље, љубав, живот... Све саме за ме непознате ствари, забрањени плодови...

После смо сви — наравно без младенаца — отишли у кавану. Пило се. И ја сам пио, први пут после двадесет месеца. Пио сам, и био сам задовољан. Дошао сам кући у два и по.

Вече.

На велико своје изненађење, данас — управо вечерас — опажам неку промену у себи. Кад бих био оптимиста, ја бих сад, одмах, извео закључак да је та промена на боље. У осталом, ко то зна? Време ће изрећи своју праведну пресуду о свему.

Разлога за промену било је неколико. Пре свега, за последње три недеље осећам се много боље и физички и, нарочито, душевно: задовољан сам (у колико ја то могу бити), миран сам.

Миран? Кад ми је она ту, пред очима, увек? Али баш због тога сам задовољан...

Дакле, ја је волим? А смем ли ја, уопште, волети?...

Али не! То не може бити, то не сме бити, и то неће бити!....

1. јануара 1903.

Данас је Нова Година.

Колико успомена, тужних но ипак драгих успомена буди у мени данашњи дан! Некада, када смо на окупу били сви, сви!... А данас? Већ је више од године како нам нема једнога, најмилијега члана породице...

Сећам се доба у коме сам, као дете, много, скоро све, полагао на Нову Годину. Временом, изгубио сам веру и у њу, као и у све остало.

Чудновато је а у исто време и природно: до скора, до пре три, четири године, ја сам веровао у Пролеће. Надао сам се, и то чврсто, поуздано да ће Природа, обнављајући се, добијајући нов живот, нову снагу, том својом широком, пространом, безграничном животном силином покренути, занети и мене, да ће ми дати нешто што ће ме из основа заталасати, променити, преобразити...

О, како човек уме самога себе тако лепо — и тако безобзирно — да заварава!...

⁂

Ишао сам данас и њеној кући. Честитајући јој Нову Годину, пожелео сам јој више одлучности. Она ми се захвалила: осетила је да сам, том својом жељом, погодио њену најслабију страну, управо ману које би и сама желела да се опрости.

2. јануара.

Опазио сам, када сам најрасположенији — ако, то јест, и ја кад год могу бити расположен — да ми је у том истом тренутку и најтеже. А то се лако даје објаснити.

Замислите једну овакву слику.

Један човек који пати од најтеже болести, рецимо од пр́оказе, (и ако ја не могу да замислим тежу болест од ових мојих „нервозних грчева“, јер су господа млађи

лекари овако окарактерисали моју болест), стоји на обали једнога потока. Он је уверен, он је убеђен да га *једино* вода са тога потока може спасти невоље; али са тог истог потока није све што живи унаоколо. Хоће ли он сад, ако је у истини човек, загазити у тај поток те спасти, сачувати само себе а унесрећити, упропастити, убити све остало? Не. Он то не може, он то неће, он то не сме учинити, ако је Човек.

Спасоносни поток, то је за ме љубав: познајући добро самога себе, ја не могу, ја нећу, ја не смем да волим. С тим сам одавно начисто. Ја сам, мање више, у истом положају у којем је јунак (не сећам му се имена) оног дивног Мантегацциног романа „Један дан на Madeři", који није смео да се жени и који је морао да себи ускраћује сладости љубави само зато што је, исто као и ја, имао једну тешку болест: сичију.

⁂

Ако сам уопште кад год био расположен, то је долазило од унутрашњег, чисто душевног задовољства, од осећања да хоћу, да морам бити Човеком, па ма шта ме то стало. Али, у том истом моменту, ја и нехотице, скоро несвесно, чиним поређење између себе и „осталога, срећнога света", и због тога ми то тако тешко пада: та ја сам још млад...

Но, када се мало размислим, дође ми једна мисао која је, свакако, за ме и врло утешна, мисао: „Ко зна, можда сам ја овакав какав сам, срећнији од многих".

И тако, у мислима, ја живим, или боље, лажем самога себе, а то је, рекао бих, од свих грехова најмањи, најчовечнији...

5. јануара.

Колико се сећам, од како сам почео писати овај дневник, никада се нисам осећао тако као вечерас: некако сам одвише миран, спокојан, скоро задовољан. То можда наступа резигнација.

Дакле, „дотерали" смо до резигнације. Значи да смо „далеко дотерали". Још је остао само један ступањ на

тим лествицама које воде душевној пропасти: остала је преспћеност. Још имам да живим од резигнације до преспћености; није много, а није ни мало. Тада ћу извршити своју заветну мисао: убиһу се.

И поноћ већ прође.

Лаку ноћ.

8. јануара.

Данас сам се уверио да и она некога воли. Кога? то не знам. Може бити онога Руса с којим се, чини ми се, и дописује. Свеједно. Није ми мило, али ми није ни толико криво: ја немам никаква права на њу као и ни на коју другу. А и покрај свега тога ја је опет поштујем као и до сад; можда чак и више: зато, ваљда, што не смем да волим, ја необично поштујем љубав. Можемо, бар, бити пријатељи; мени је и то доста. С овим се обично задовољавају и сви пропали љубавници; зашто се и ја тим не бих задовољио?...

(Наставиће се.)

М. Н.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(27.)

IX.

После смрти некога, увек облада као неко пренеражење, толико је тешко разумети ово наступање ништавости и помирити се с веровањем у њу. Али кад се потпуно уверио о Еминој непомичности, Шарл паде на њу с узвиком:

— Збогом! Збогом!

Хоме и Канивe изведоше га из собе.

— Стишајте се!

— Да, говорио је он отимајући се, бићу наметан, нећу учинити никакво зло. Али пустите ме! Хоћу да је видим! Она је моја жена!

И он је плакао.

— Плачите, рече апотекар, пустите природи на вољу, биће вам лакше!

Слабији но какво дете, Шарл пусти да га одведу доле, у трпезарију, и Г. Хоме врати се убрзо кући.

На тргу му приђе слепац, који се беше докотурао до Јонвила у нади да ће добити обећани лек, и који је питао свакога кога је срео где станује апотекар.

— Баш си погодио! Као да немам преча посла! Немам кад сад, дођи други пут!

И он уђе нагло у апотеку.

Имао је да напише два писма, да справи напитак за Боварија ради умиривања живаца, да измисли какву лаж којом ће забашурити тровање, и да напише чланак за *Светлиљу*, не рачунајући мештане који су га чекали да чују шта подробније; и кад је свима Јонвилцима испричао, како је Ема, правећи крем с ванилом, узела арсеник уместо шећера, Хоме се још једанпут врати к Боварију.

Он га затече сама (Г. Канивe тек што беше отишао), где седи у наслоњачи, поред прозора, и блесасто гледа у под.

— Требало би сад, рече апотекар, да сами одредите у колико ће сахата бити погреб.

— Зашто? Какав погреб?

Затим гласом тихим и уплашеним додаде:

— Ох! не, не, не дам је!

Да би прикрио своје узбуђење, Хоме узе са полице стакло с водом да залије здравац.

— Ах! Хвала, рече Шарл, ви сте добар човек!

И он не доврши, гушећи се под мноштвом успомена које је овај апотекаров поступак пробудио у њему.

Да би га мало разгалио, Хомеу се учини да ће добро бити да говори мало о вртарству; рече како је биљкама потребна влага. Шарл обори главу у знак одобравања.

— У осталом, лепи дани сад ће опет настати.

— Ах! рече Бовари.

Апотекар, коме ништа више није падало на памет, стаде полако размицати мале завесе на прозорима.

— Гле, проће Г. Тиваш.

Шарл понови несвесно:

— Проће Г. Тиваш.

Хоме се не усуди више да му помиње о погребним припремама; на то га је свештеник приволео.

Бовари се затвори у своју собу, узе перо, и, пошто је неко време проплакао, написа:

„Хоћу да се сахрани у њеној свадбеној хаљини, с белим ципелама и с венцем. Коса ће јој се расплести по раменима; три сандука, један од растовине, један од махагонија, један од олова Нека ми нико ништа не говори, имаћу довољно снаге. Преко свега доћи ће велики покров од зелене свиле. Тако хоћу. Учините тако“.

Господа се веома зачудише овим романтичним идејама Боваријевим, и апотекар одмах оде да му каже:

— Мени се чини да је она свила излишна. Трошкови, у осталом...

— Шта се то вас тиче? узвикну Шарл. Оставите ме! ви је нисте волели! Идите!

Свештеник га узе под руку да га мало проведе по башти. Он је говорио о ништавости земаљских ствари. Бог је, рече, велики, добар; треба се без роптања повиновати његовим одлукама, шта више захвалити му.

Шарл плану:

— Ја мрзим тог вашег Бога!

— Ви сте још озлојеђени, уздахну свештеник.

Бовари беше већ далеко. Он је ишао крупним корацима, дуж зида, поред воћа, шкрипао је зубима, дизао у небо погледе пуне проклињања; али ни један листак не затрепери од тога.

Падала је ситна киша. Шарл, коме беху груди раздрљене, поче дрхтати; он се врати и седе у кућну.

У шест сахата зачу се на тргу лупа кола: *Ласта* је долазила; и он оста челом наслоњен на окна, гледа-

јући како путници силазе један по један. Фелисита му простре у салону један душек; он леже на њ и заспа.

И ако је био философ, Хоме је поштовао мртве. Зато је, ни мало љут на јаднога Шарла, и дошао у вече да чува мртваца, и понео са собом три књиге и једну записницу, да води белешке.

Ту је био и Бурнизијан, и две велике свеће гореле су више постеље, која беше извучена из преграде за спавање.

Апотекар, коме је ћутање тешко падало, не могаде се уздржати да не ожали са неколико речи ову „несрећну младу жену“; свештеник одговори, да сад не остаје ништа друго до молити се Богу за њу.

— Међутим, настави Хоме, једно је од овога двога: или је умрла без греха (како се изражава Црква), и онда јој наше молитве нису ни мало потребне; или је преминула не кајући се (то је, чини ми се, свештенички израз) за своје грехове, и онда...

Бурнизијан му упаде у реч, одговоривши осорљиво, да се при свем том треба молити Богу.

— Али, напомену апотекар, кад су Богу познате све наше потребе, на што је онда молитва?

— Како! рече свештеник, молитва! Ви дакле нисте хришћанин?

— Опростите! рече Хоме. Ја се дивим хришћанству. Оно је пре свега ослободило робове, увело у друштво морал...

— О томе није реч! Свето Писмо...

— О! о! што се тиче Светога Писма, отворите историју; позната је ствар да су њега изопачили Језуити.

Шарл уђе, и, прилазећи постељи, лагано размаче завесе.

Глава Емина била је нагнута на десно раме. Угао њених уста, која су била отворена, чинио је као неку црну рупу на дну њенога лица; палци на рукама беху јој подвијени; нека врста беле прашине покривала јој је трепавице, а очи јој се беху почеле губити у бледилу

које је личило на танан вео, као да су пауци оплели мрежу на њима. Покров јој се повијао од груди до ногу, па се затим подизао на врху прстију; Шарлу се чинило да безгранична маса, да неки огроман терет лежи на њој.

На цркви изби два сахата. У соби се чуло жуборење реке која је текла у мраку, поред терасе. Г. Бурнизијан је с времена на време брисао нос уз шмркљање, а Хоме је писао нешто, тако да му је перо шкрипало по хартији.

— Идите, драги пријатељу, рече он, идите, овај вас призор сувише потреса.

Кад је Шарл отишао, апотекар и свештеник наставише своју препирку.

— Читајте Волтера! говорио је један; читајте Холбаха, читајте *Енциклопедију!*

— Читајте *Писма неких португалских јевреја!* говорио је други; читајте *Смисао хришћанства*, од Николе, бившег судије!

Они су падали у ватру, беху поцрвенели, говорили су у исти мах, не слушајући један другога; Бурнизијана је вређала оволика дрскост; Хоме се дивио оволикој глупости; и није много требало па да се почну узајамно вређати, кад Шарл наједанпут поново уђе. Њега је нека неодољива сила привлачила. Он се непрестано пео уз степенице и силазио.

Он је застајао према њој, да је боље види, и толико би се у њу загледао, да би заборавио на свој бол.

Падали су му на ум случајеви каталепсије, чуда магнетизма; и говорио је у себи да би му, са силном вољом, пошло можда за руком да је поврати у живот. Једанпут шта више, он се наже над њу и узвикну сасвим тихо: „Ема! Ема!“ Од његовог снажног даха залелуја се пламен од свећа које су стојале поред зида.

У зору стиже Боваријева мати; Шарл је пољуби и бризну у плач. Она покуша, као и апотекар, да му учини неке напомене односно трошкова око сахране. Он толико плану да она ућута, и шта више рече јој да сместа иде у варош и купи шта треба.

Шарл остаде сам цело по подне; Берту беху одвели код Хомсових; Фелисита је била горе, у соби, с госпођом Лефрансоа.

У вече почеше долазити познаници. Он је устајао, ћутећи се руковао са сваким, и како је који дошао седао је поред осталих који су образовали велики полукруг пред камином. Оборене главе и с ногом пребаченом преко колена, они су клатили ногу и с времена на време дубоко уздисали; свакоме је било досадно преко мере; али нико није хтео да пође први.

Кад се вратио у девет сахата (последња два дана само се он видео на тргу), Хомс је посуо камфор, тамњан и мирисаве траве; сем тога, једно стакло хлора, да би растерао мијазме. У тај мах су се, слушкиња, госпођа Лефрансоа и Боваријева мати вртеле око Еме, облачећи је; оне спустише дугачки крути вео, који је покри до свилених ципела.

Фелисита је јецала:

— Ах! јадна моја госпођа! јадна моја госпођа!

— Гледајте, говорила је крчмарица уздишући, како је још лепа! Заклео би се човек да ће сад устати.

Затим се нагоше да јој метну венац.

Морадоше јој подићи мало главу, и том приликом покуља јој из уста нека црна течност.

— Ах! Боже, хаљина, пазите! повика госпођа Лефрансоа. Та помозите нам! рече она апотекару. Да се случајно не бојите?

— Ја да се бојим? одговори он слежући раменима. Но, то би лепо било! Ја сам видео у болници мало страшнијих призора, кад сам изучавао апотекарство. Ми смо справљали пунч у амфитеатру за секцирање! Смрт не може да уплаши философа; и шта више, ја намеравам, што сам често говорио, да завештам своје тело болницама, да би доцније послужио науци.

У то дође свештеник и упита како је Господину; и кад му апотекар одговори, он рече:

— Знате, удар је још сасвим скорашњи!

На то му Хоме честита, што му се не може десити, као другим људима, да изгуби драгу сапутницу; из тога се изроди препирка о неженству свештеника.

— Јер, рече апотекар, није природно да се човек лишава жена! Било је злочина...

— Али, за име Бога! узвикну свештеник, како може човек који је спутан браком да чува, на пример, тајну исповести?

Хоме нападе исповест. Бурнизијан је узе у одбрану; он опширно изложи њен благотворни утицај, наведе неколико случајева о лоповима који су наједанпут постали честити људи. Војницима је синула пред очима светлост истине, кад су приступили исповедаоници. У Фрибургу је био један министар...

Његов је друг спавао. И како га је гушио сувише тежак ваздух у соби, Бурнизијан отвори прозор, на шта се апотекар пробуди.

— Ако је по вољи мало бурмута! рече му он. Узмите, то разгаљује.

Непрекидни лавеж разлегао се негде у даљини.

— Чујете ли како урличе псето? рече апотекар.

— Кажу да пси осећају мртве, одговори свештеник. Тако и пчеле: оне излећу из кошнице кад ко у кући умре. — Хоме не устаде против ових предрасуда, јер беше поново заспао.

Г. Бурнизијан, као снажнији, мицао је још неко време уснама; затим, мало по мало, обори главу, испусти своју дебелу црну књигу и стаде ркати.

Они су седели један према другоме, с испупченим трбусима, надувена лица, намрштени, сложивши се, после толике несагласности, у истој људској слабости; били су непомични као и леш поред њих, који као да је спавао.

Шарл уђе, и не пробуди их. Долазио је последњи пут. Хтео је да се опрости с Емом.

Мирисаве траве још су се димиле, и облаци плавичасте паре мешали су се на прозору с маглом која је улазила. На небу је треперило неколико звезда, и ноћ беше блага.

Восак са свећа капао је на постељу. Шарл их је гледао како горе, замарајући своје очи на светлости њиховог жутог пламена.

Шаре су се прелпвале на свиленој хаљини која се белила као месечина. Ема се није видела под њом; и њему се чинило да се она, излазећи ван саме себе, нејасно губи међу предметима, у тишини, у ноћи, у ветру који је улазио у собу, у влажном мирису који се осећао.

Затим је, наједанпут, видео у башти у Тосту, на клупи, поред живе ограде, или у Руану, на улици, на прагу њихове куће, у дворишту њенога оца. У ушима му је још одјекивао смех веселих момака који су играли под јабукама; од њене косе сва је соба мирисала, а њена хаљина шуштала му је у рукама као кад варнице пуцкарају. Ово беше она иста хаљина!

Он је дуго остао, сећајући се тако минуле среће, њена држања, њених покрета, њенога гласа. После једнога очајања наилазило је друго, и то непрестано, без прекида, као таласи плиме која се излила.

Њега обузе нека страховита радозналост: лагано, врхом прстију, сав уздрхтао, он диже са ње покров. Али његов крик пун ужаса пробуди Бурнизијана и апотекара. Они га одвукоше доле, у трпезарију.

Фелисита дође затим и рече да господин иште косу.

— Одсеците један прамен! одговори апотекар.

И како се она не усуди, он приђе сам с маказама у руци. Дрхтао је тако јако, да је на неколико места убо кожу на слепим очима. Напослетку, савладавши силом своје узбуђење, Хоме засече два три пута насумце, тако да остадоше бели трагови у овој лепој црној коси.

Апотекар и свештеник поново се прихватише својих послова, спавајући с времена на време, за шта су се узајамно оптуживали кад год би се пробудили. Г. Бурнизијан је шкропио тада собу водицом, а Хоме је сипао хлор по поду.

Фелисита им беше спремила, на орману, стакло ра-

није, комад сира и повелики колач. И апотекар, који беше сасвим малаксао, уздахну око четири сахата у јутру:

— Бога ми, ја бих се са задовољством мало прихватио!

Свештеник није чекао да га моле; он оде да отслужи јутрење, и врати се; затим њих двојица узеше јести и куцати се, смејући се по мало, и не знајући зашто, надражени оном неодређеном веселошћу која нас обузима после туге; и, при последњој чашици, свештеник рече апотекару, ударајући га руком по рамену:

— Ми ћемо се напослетку сложити!

Они затекоше доле, у предсобљу, раднике који беху дошли. И Шарл је пуна два сахата морао у самртним мукама слушати чекић који је одјекивао по даскама. Ема би положена у растов сандук који је углављен у друга два; али како је спољни сандук био сувише широк, морали су празнину попунити вуном из једног душека. Напослетку, кад су сва три поклопца била састругана, закована, залемљена, изнесоше сандук пред врата; кућа би широм отворена и Јонвилци почеше долазити.

Чича Руо дође, и паде у несвест кад је спазио црну чоху.

X.

Он беше добио писмо апотекарово тек тридесет и шест сахата после догађаја; и, из обзира према његовој осетљивости, Г. Хоме га беше тако саставио да није било могућно знати шта је у ствари.

Старац паде у први мах као да га је капља ударила. Затим разумеде да му кћи није умрла. Али то је могло бити .. Напослетку је навукао блузу, узео шешир, прикопчао једну мамузу за ципелу, и кренуо се у највећем трку; и целим путем био је чича Руо на самртним мукама. Једанпут шта више био је принуђен да сиђе. Он није ништа видео, чуо је око себе гласове, осећао је да га разум оставља.

Дан се диже. Он спази три црне кокоши које су

спавале на једном дрвету, и уздрхта, јер га ово предсказивање уплаши. Он обећа светој Богородици три одежде за цркву, и да ће босоног ићи од гробља у Бертоу до капеле у Васонвилу.

Он уђе у Марому вичући послугу у крчми, истави врата раменом, шчепа врећу зоби, сручи у карлицу боцу јабуковаче, и ободе своје кљусе коме су избијале варнице испод копита.

Говорио је у себи да ће је без сумње спасти; лекари ће пронаћи какав лек, то је извесно. Он се опомену свих чудесних оздрављења о којима су му причали.

Затим му је Ема излазила пред очи мртва. Ту, пред њиме, лежала је на леђима, насред пута. Он би притегнуо узде, и привиђења је нестајало.

У Кенканпоа попи три каве једну за другом, да би био храбрији.

Он помисли да је у писању погрешно стављено име. Потражи писмо у своме џепу, напипа га, али се не усуди да га отвори.

Напослетку му паде на ум да је све то можда нека шала, нечија освета, измишљотина каквог шаљивчине; у осталом, да је мртва, знало би се! Не, не! природа није имала ничега необичног: небо беше плаво, дрвеће се повијало; једно стадо оваца прође. Он угледа село, и мештани га спазише како јури сав полегао по своме коњу кога је немилице ударао, и са чијих је слабина капала крв.

Кад је дошао к себи, он плачући паде у загрљај Боварију:

— Моја кћи! Ема! моје дете! објасните ми!...

Шарл је јецајући одговарао:

— Не знам, не знам! несрећа!

Апотекар их растави:

— Те су страшне појединости излишне. Ја ћу све испричати господину. Ево иде свет. Пазите на своје достојанство, до врага! треба бити философ!

Сиромах Бовари хтеде да се покаже јак, и понови више пута.

— Јест..., треба бити храбар.

— Та бићу храбар, до сто врага! узвикну чича Руо. Отпратићу је до вечне куће!

Звоно је звонило. Све је било готово. Ваљало је полазити.

И, седећи у једноме столу на кору, један до другога, они су гледали како непрестано пролазе поред њих три певца који су појали. Свирач је из дубине груди дувао у извијени рог. Г. Бурнизијан је, у пуном орнату, певао оштрим гласом; он се клањао пред табернакулумом, дизао и ширио руке. Летибудоа је трчкарао по цркви са својом коштаном палицом; у близини налоња лежао је сандук између четири реда свећа. Шарла је нешто вукло да устане и да их погаси.

Он се међутим трудио да буде побожан, да се преда нади на будући живот у коме ће се опет видети с њом. Замишљао је да је Ема отишла на пут, врло далеко, одавно. Али кад би помислио да је она ту у сандуку, да је свему крај, да ће је однети у земљу, њега би обузела нека дивља, мрачна, очајна јарост. Покадшто му се чинило да не осећа ништа више; и он је уживао у овом стишавању свога бола, пребацујући себи да је без срца.

По плочама у цркви зачу се као оштар звук окованога штапа који је одмерено ударао по њима. Звук је долазио из дна и наједанпут престаде у једној споредној лађи. Један човек у грубом капуту мрке боје клече с муком. То је био Хиполит, момак из крчме код *Златнога Лава*. Он беше метнуо своју нову ногу.

Један од певаца зађе по цркви за милостињу, и новац поче падати у сребрни тас.

— Та похитајте! мени је тешко! узвикну Бовари и љутито му баци пет динара.

Певац му захвали дубоким поклоном.

Певању, клечању и устајању није било краја. Он се опомену да су једанпут, у прво време, заједно при-

суствовали служби, и да су стојали с друге стране, десно, поред зида. Звоно поново зазвони. Настаде кретање столица. Носачи подвукоше своје три мотке под сандук, и сви изиђоше из цркве.

На прагу апотеке појави се Јустин. Он наједанпут побеже унутра, блед, поводећи се.

Мештани беху изишли на прозоре да виде спровод. Шарл је ишао напред, испршен. Он се упињавао да не изгледа погружен, и лаким покретом главе поздрављао је оне који су излазили из споредних улица или врата и придруживали се спроводу.

Шест људи, по три са сваке стране, ишли су кратким кораком и мало задихани. Свештеници, певци и два детета у стихарима појали су De profundis; и њихови гласови разлегали су се пољем, час јачи час слабији. Они би се покадшто изгубили на кривинама пута; али велики сребрни крст видео се непрестано између дрвета.

За њима су ишле жене, у црним огртачима са спуштеним кукуљачама; оне су носиле у руци дебелу упаљену свећу, и Шарл је осећао како га снага оставља под утицајем ових непрекидних молитава и свећа, овог отужног мириса воска и мантије. Свеж поветарац дувао је, раж и репа зеленили су се, капљице росе трепериле су покрај пута, на огради од трна. Свакојаки весели звуци разлегали су се пољем: клопарање кола која су у даљини јурила путом, кукурекање петла које се понављало, или топот ждребета које је бегало испод јабука. Чисто небо беше прошарано руменим облацима; плавичаст дим падао је на домове покривене кровином. Шарл је, у проласку, распознавао дворишта. Он се опомињао јутара као што је ово, када је, пошто је обишао каквог болесника, излазио из дворишта и враћао се к њој.

Црна чоха, проткана сребрним сузама, дизала се с времена на време и откривала сандук. Заморени носачи успоравали су ход, и сандук је одмицао напред уз непрекидно посртање, као лађа на таласима.

Дођоше на гробље.

Људи се упутише даље, до једног места у трави где је била ископана рака.

Сви се окупише око ње; и док је свештеник говорио, црвена земља избачена на ивицу гроба, ронила се на угловима, нечујно, непрекидно.

Затим, кад су четири конопца била размештена, положише на њих сандук. Шарл га је гледао како силази. Он је силазио све дубље.

Напослетку се зачу један потмуо удар; конопци уз шкрипу бише извучени. Тада Бурнизијан узе ашов који му је пружио Летибудоа, и својом левом руком, шкропећи у исти мах десном, снажно отисну лопату земље; шљунак паде на дрвени сандук, и зачу се она ужасна тутњава која нам се чини као одјек вечности.

Свештеник додаде шкропионик своме суседу. То беше Г. Хоме. Он га озбиљно истресе, пружи га Шарлу који до колена загази у земљу па је стаде обема рукама бацати, вичући: „Збогом!“ Он јој је слао пољупце, вукао се ка раци да га заједно с њом прогута.

Они који су били око њега одведоше га; и он се убрзо умири, осећајући можда, као и сви остали, неко задовољство што се ово свршило једанпут.

У повратку чича Руо мирно припали лулу, што се Хомеу, у души, учинило мало пристојно. Он шта више примети, да Г. Бине није ни био, да је Тиваш „стругнуо“ после опела, и да је Теодор, бележников слуга, имао плав капут, „као да није могао наћи црн капут, кад је то обичај, до врага!“ И да би саопштио своје примедбе, он је ишао од једне гомилице до друге. Сви су оплакивали Емину смрт, а нарочито Лере, који није пропустио да дође на погреб.

— Сирота жена! какав удар за њеног мужа!

Апотекар је одговарао:

— Да није било мене, он би, верујте, учинио себи неко зло!

— Тако добра душа! Кад помислим да сам је баш прошле суботе видео у своме дућану!

— Нисам имао времена, рече Хоме, да спремим неколико речи које бих изговорио на њеном гробу.

Кад су дошли кући, Шарл се свуче, а чича Руо опет обуче своју плаву блузу. Она је била нова, и како је путем често брисао очи рукавима, она му је обојила лице; траг од суза оставио је био бразде на слоју прашине који га је прљао.

Шарлова мати била је с њима. Сви су троје ћутали. Напослетку чича уздахну:

— Опомињете ли се, зете, да сам долазио у Тост једанпут, баш кад сте изгубили вашу прву покојну. Онда сам вас тешио! Могао сам шта да кажем; али сад...

Он поново уздахну из дубине груди:

— Ах! Ово ме је, видите, убило! Изгубио сам жену..., после сина..., па ето сад и кћер.

Он навали да се одмах врати у Берто, рекавши да не би могао заспати у овој кући. Чак не хтеде да види ни своју унуку.

— Не! не! то би ме одвећ растужило. Али пољубите је за мене! Збогом!... Ви сте добар човек! Ја ово нећу никад заборавити, рече он и удари се по нози, не бојте се! ви ћете и у будуће добијати редовно ћурку.

Али кад се испео на косу, он се окрете, као што се некад окренуо на путу за Сен-Виктор, кад се растајао с њом. Сеоски прозори блистали су се под косим зрацима сунца које је залазило. Он метну руку пред очи, и спази на хоризонту једно зидом ограђено место, на коме су се овде онде дизала дрвета као црни букети у белом камењу, затим настави пут, лаганим касом, јер му је кљусе рамало.

Шарл и његова мати, и ако су били уморни, остали су у вече врло дуго у разговору. Говорили су о минулим данима и о будућности. Она рече да ће се настанити у Јонвилу, да ће управљати кућом, и да се више неће раздвајати. Била је вешта и умиљата, радујући се у себи што ће поново задобити љубав које је толико година била лишена. Изби поноћ. Село је, као и обично, било немо; Шарл је био будан и непрестано је мислио на њу.

Родолф, који је, да би се разонодио, целога дана ловио по шуми, спавао је мирно на своме добру; Леон, у Руану, спавао је такође.

Али је био неко који, у то доба, није спавао.

На гробу, између јела, једно дете клечало је и плакало; и његове груди, које је јецање раздирало, дактале су у мраку, под притиском огромнога бола, блажег од месечине и дубљег од ноћи. Наједанпут зашкрипе капија. То беше Лестибудоа; дошао је био по ашов који је мало пре заборавио. Он познаде Јустина који је прескакао зид, и тако је био на чисто са злочинцем који му је крао кромпире.

(Свршиће се.)

Густав Флобер.

(Превео с француског Д. Л. Ђокић.)

СЕРЕНАДА.

I.

ALLEGRO.

Са три свирача у црноме плашту,
Са шеширом на ком се перо вије,
Узев у помоћ источњачку машту,
Прикрашћу се, ко лопов што се крије,
Са три свирача у црноме плашту.

И зајечаће сетне виолине
У свежу ноћ кроз башту цвећа пуну,
И кад кроз облак бледи месец сине
Повиће цвеће своју росну круну
И зајечаће сетне виолине.

О то ће бити силна песма, рада
Да знаш шта нежна душа драгој пружа:
На моја уста покуљаће тада
Милосне речи и бокори ружа.
Да, песма моја биће моћна тада,

Песма младости, бурна као она,
Отмена, свежа, поносна и врела
И силна као многобројна звона
Кад прослављају победника смела!
Отмена, свежа, поносна и врела.

О како ће се згранути од чуда
Дремљиве ћифте и њихове жене
Кад их из тешког глупог санка прене
Свемоћна песма што продире свуда!
О како ће се згранути од чуда

Бедници једни, што нам љубав крате,
Навикнути на отрцане фразе,
Којима лажу своје таште мазе
Касански момци, каплари и ћате!
Бедници једни што нам љубав крате!

И зајечаће сетне виолине
У свежу ноћ и стаће песма ова
И кад, к'о посмех на ту срећу ташту,
Весела зора на истоку сине,
Са три свирача у црноме плашту
Поћиђу, да ти сутра дођем снова.

II.
ADAGIO.

Задрхташе на стабљикама глатки
Кринови редом, и душу ми бону
Прелише зраци мистични и слатки:
Појавила се драга на балкону.

Чула си песму, драга, ал' то није
Весела песма некадањих дана....
О да л' осећаш да се у њој крије
Несносни мирис устојалих рана?

О да л' разумеш, драга, страшну беду,
И осећаш ли невидљиве узе,
Видиш ли кроз ноћ на лицу ми бледу
Крваве очи и стињуте сузе?...

III.
MENUET LUGUBRE.

Перике беле, шињони, лепеза,
И ципеле од атласа и свиле.
И кринолине разне пуне веза
Красне и сјајне некада су биле,

А данас висе у ормару тамо
Прљави дроњци где прашина пада,
И кад их видим ја зачујем тада
Менует љупки од Батиста Рамо.

Ал', авај! песма залуд покушава
Да врати чари старинскога доба,
Дубоким санком прошлост ова спава
И поређани стоје гроб до гроба.

Тако се свети природа и тако
Најлепши сан у ситни прах претвара:
Од некадањег раја бива пак'о,
Од кринолине сјајне крпа стара.

Тако сам и ја ево већ три ноћи
Блажен и бујан, док се песме хоре,
У музици, у цвећу и самоћи
Сисао Срећу све до саме зоре.

Али ће, драга, друго време доћи
И остаће ми, кад дан један гране,
Од те блажене и чедне три ноћи
Три разјапљене ко ноћ црне ране....

М. М. Ракић.

ФРАНЦУСКИ РОМАНТИЧАРИ И СРПСКА НАРОДНА ПОЕЗИЈА.

Шарл Нодје.

I.

Књига опата Фортиса *Путовање у Далмацији* изишла је на талијанском 1774, и већ 1778 појавио се у Берну њен француски превод. Непознати преводилац дао је и српски оригинал и француски превод *Жалосне пјесанце племените Асан-агинице*, и то је била прва наша народна песма која се јавила на француском.

Али да се обрати јача пажња на ту свежу и оригиналну поезију требало је да се развију нове књижевне потребе, да се изведе онај преокрет у духовима који је Жан-Жак Русо почео, а Шатобриан наставио: извесна одвратност према цивилизованом друштву и непосредној околини, љубав према природи, према егзотичним земљама и простом, примитивном човечанству. Француски дух, иначе тако затворен за туђе књижевности, почео се, почетком Деветнаестога Века, интересовати за књижевне појаве других народа, нарочито за народне поезије, за шкотске баладе које је Макферсон увео у моду, за шпанске романсе о Сиду, за песме становника грчких острва, и, упоредо са њима, за поезију скоро непознатога народа „илирскога", или „морлачкога", коју је учени талијански опат открио љубитељима егзотичнога и природнога.

Већ 1807, Госпођа де Стал, у неку руку мати романтизма француског, обратила је пажњу на поезију Далматинаца, свакако под утицајима Хердерових и Гетеових списа. У своме дугом, у неколико автобиографском роману *Корина* има о нашој поезији народној једна занимљива страница, са неизбежним нетачностима, али

значајна што се из ње дају видети разлози популарности које је *морлачка* поезија једно време уживала.

Корина и Лорд Освалд, после поетских лутања по Италији, дошли су у Млетке. Са врха торња Светога Марка, они гледају сјајну „Краљицу Јадрана“, и у плавој даљини магловите обале Истре и Далмације. Корина, речита, учена и експансивна, говори своме пријатељу: „Та Далмација коју видите одавде, и која је некада била насељена једним тако ратничким племеном, сачувала је још нешто дивљачнога. Далматинци тако мало знају шта се десило ових последњих петнаест векова, да још зову Римљане *свемоћнима*. До душе, они имају и модерних знања, и вас Енглезе зову *ратницима мора*, јер сте се често искрцавали у њихове луке; али не знају ништа о осталој земљи. *Ја бих волела да видим, продужи Корина, све земље где у наравима, у оделу, у језику има нечега оригиналнога. Цивилизовани свет је врло једнолик*, и може сав да се позна за кратко време; ја сам већ довољно за то живела.... Када се будемо сишли са висине на којој смо, нећемо више ни опазити нејасне црте које нам означавају ту далеку земљу тако мутно, као успомена у сећању људи. Има импровизатора међу Далматинцима, дивљаци их такође имају; нашло их се и код старих Грка; има их готово увек међу народима који имају маште и нимало друштвене таштине; природни дух се пре окреће у епиграме но у поезију у земљи где страх да човек не буде исмејан чини да се сваки жури да се први докопа тога оружја. Народи пак који су остали ближи природи сачували су за њу извесно поштовање које врло добро служи машти. *Пећине су свете*, веле Далматинци; свакако тиме изражавају неки неодређени страх од тајни земље. Њихова поезија личи у неколико на поезију Осиана, и ако су они становници Југа...“[1]

По право интересовање нашим крајевима у фран-

[1] Corinne ou l'Jtalie, livre XV, Les Adieux à Rome et le Voyage à Venise“, chap IX,

цуској књижевности почиње од Наполеонових ратова по Далмацији и француске окупације „илирских“ покрајина. Пошто је наполеоновска епопеја, или авантура, била свршена, официри и чиновници француски који су по војној дужности или административној потреби бавили се у „Илирији“, описивали су своје утиске, успомене и опажања. Тако је чинио, поред осталих, Малте-Брен, својим описима Хрватске и Далмације, у 1809, тако 1812 доктор Шарл Бота, у успоменама о своме путовању у Далмацију, такве су *Живописне Шетње* по обалама Босфора и Далмације из 1815, од дипломата Пертизјеа, тако *Историјско и политичко путовање у Црну Гору*, од пуковника Виале де Сомјера, гувернера которске покрајине, које је изишло 1820.[1] Један од тих Француза које је служба била довела у Илирију, и који је срећним случајем био и врло добар књижевник, био је и Шарл Нодје. И он је био тај, а не Проспер Мериме, који је, у француску књижевност унео прве појмове о нашој поезији и створио јој известан глас.

II.

Шарл Нодје био је један од врло познатих, цењених и плодних писаца француских из прве половине Деветнаестога Века, један од претеча и твораца романтичне школе, романтичар пре но што је и сама реч била створена.

Рођен у Безансону 1780, умро у Паризу 1844, он је провео један немиран и добро испуњен живот. Револуционар у последњим годинама Револуције, противник консулства и царства Наполеонова, чиновник те владе коју је мрзео, новинар у служби повраћених Бурбона, библиотекар и академик, нарочито неуморан писац, новелист, романописац, филолог, историк, полемичар, писац научних мемоара и студија, етимолошких истраживања, еротичних и сентименталних песама, фантастич-

[1] *Оглед француске библиографије о Србима и Хрватима 1541—1900.* Прибрао и средио Никола С. Петровић. Београд. 1900, стр. 25—31.

них прича, он је био човек необично обилна, и разноликог, али рђаво употребљеног талента. Његов утицај на романтичну школу био је врло велики. Он је био један од оних смелих новатора који су у Француску унели култ Шекспира и Гетеа, одомаћили стране књижевности. Шатобријан га је звао својим „драгим учеником“, Виктор Иго, тако охол на своје вођство међу романтицима,ословљавао га са „учитељу“. Као библиотекар Арсенала, Нодје је скупљао код себе сав књижевни подмладак, Ига, Ламартина, Алфреда де Вињиа, Сент-Бева, Алфреда де Мисеа, Александра Диму, два брата Дешана, и у његовом стану, уз игру кадрила, стварала се славна школа романтична, једна од најцветнијих, можда најлепша епоха коју је француска књижевност имала. Нарочито је био велики његов утицај на Алфреда де Мисеа, код кога се налази више но једна позајмица из Нодјеа.

Шарл Нодје, за кога се у младости држало, да ће у поезији заменити Андреа Шенјеа, није никада створио оно што се од њега очекивало, и што је по своме великоме књижевном таленту могао дати. У њега је била и сувише јака и недисциплинована машта, и сувише мало реда и методе, толико несталности, повођења за књижевним модама. Он је стално уносио фантазије у науку, романе у историју, машту у мемоаре, ћуди у поезију, и целога живота остао само један сјајан лептир. „Његов таленат, вели Сент-Бев[1], који га је добро познавао и ценио, његова дела, његов живот, то је богата, сјајна и безбројна војска, где се сусрећу све заставе, све лепе боје, све смелости, све претходнице, и сви облици авантура... све, сем сталног пребивалишта“.

Случај, борба за комад хлеба, била га је довела и у наше крајеве. За време Наполеонове владе живео је у унутрашњости Француске, као учитељ књижевности у малим паланачким колежима, као секретар једнога богатог и чудноватог Енглеза, врло често од помоћи својих

[1] Portraits littéraires. Nouvelle édition. 1862. T. I, p. 413

сродника и пријатеља. Године 1812, како су му се прилике погоршале, и како је Корзиканац непрестано владао, Нодје, на препоруку Фушеа, војводе од Отранта, пријатеља свога оца, и свога рођака де Тарсна, главнога секретара Интендантуре у скоро анектованој Илирији, буде у септембру месецу постављен за библиотекара у Љубљани.

Крајем исте, 1812 године, са позајмљеним новцем, са четрдесет динара у џепу, без пристојна одела, дође он са женом и ђерком, у Љубљану,[1] „на пола пута за крај света, и са готово потпуном извесношћу да вас нећу више никада видети", пише он једном пријатељу. „Најзад сам видео Илирију, пише он Весу, библиотекару у Безансону, 2 јануара 1813, и кроз снег од две стопе дошао сам до оштрих врхова Краљске. Тек што сам престао сретати срећнога становника Јадрана, лако одевена у одело од љубичаста платна, и главе покривене великим шешпром на коме се лепршају разнобојне траке, опазих зимљива Илирца који цвокоће под кабаницом „од козје длаке — и вуненом капом од три парчета". Љубљана му се учинила „пријатна и љупка" (agréable et riante), али без икаквих угодности. Нашао је две скромне собе, најчистије у вароши, са дрвеним постељама и сламњачама, и четири отрцане столице, од којих је једна храмала. „Лепо, рекох ја, ево нас у Спарти. Поздрављам те, срећна Љубљано, последње и дирљиво уточиште древних нарави. Овде ћу бити срећан са боцом мастила, злехудом чорбом и једним крчагом".

У Љубљани је тада био знатан број Француза, чиновника и официра. Палата гувернера илирских покрајина личила је, по сјају и етикети, на двор каквога шпанскога

[1] О бораваљењу Нодјеа у Љубљани: Francis Wey. Vie de Charles Nodier. Paris. 1844. p. 19; књига његове кћери, M-me Mennessier-Nodier: Charles Nodier. Episodes et souvenirs de sa vie. Paris 1867. „Laibach", p. 142—163; Correspondance inédite de Charles Nodier. 1795—1844, publiée par A. Estignard, Paris. MDCCCLXXVI, p. 135—141.

краља, и Нодје је био једини међу њима без чипака, дијаманата и маза. Материјалне прилике нису му се биле поправиле. Одређена плата од 1800 динара годишње, имала му се издавати тек после два месеца. Шта више, и ту јадну плату он је делио са својим претходником у Библиотеци, неким старим немачким научењаком, који је брутално био избачен на улицу и остао без икаквих средстава. То библиотекарско место било је само једна синекура. Нодје није ни вршио ту дужност, и једва помиње да је библиотека лепа и да се свакога дана повећава. Да би му се колико толико помогло генерал Бертран, гувернер Илирије, постави га за инспектора Лутрије, а де Шаброл, интендант илирских покрајина, за уредника службенога листа илирске владе.

Тај „четворојезични лист“, како га назива Нодје, звао се Le Thélegraphe Jllyrien, излазио је на француском, немачком и талијанском, и само месец дана и на словеначком („en slave vindique“). Како је чист приход од листа ишао уреднику, Нодје се сав дадне на посао. Здравље му се поруши, спопадне га тешка грозница и жутица, и он се, као са каквог океанског острва, жали своме пријатељу на судбину, „триста миља далеко од оне земље коју смо некада заједно обитавали и где вас можда никада нећу више видети“. На брзо за тим, Французи изгубе илирске покрајине, и Нодје, без великога жаљења, преко Италије врати се у своју домовину.

III.

То борављење у једној новој и оригиналној земљи није могло остати без утицаја на један тако жив, радознао, отворен и пријемљив таленат као што је био Шарл Нодје. Пре чиновника он је био књижевник, и, не као други, одвојени и немарни према земљи где их је судбина бацила, он је показивао интересовања за прилике, обичаје, књижевност Илирије. У својим писмима, он прича о односима које је имао са „оним људима радним и ревносним за науку који су свуда елита народа и које Или-

рија броји на стотине". На жалост он не помиње имена тих људи, али у његовом делу има трагова да је, бар по талијанском изворима, тражио објашњења о том мало познатом словенском племену, и целога живота показивао је симпатија према том народу и уважења према његовој књижевности.

У Илирском Телеграфу изишла су два његова чланка о *Словенској књижевности*, роман *Јован Збогар* дешава се у Илирији, уз приче *Смара* иду са неколико Илирских песама, *Госпођица де Марсан* и роман *Вампири*[1] носе трагове његова бављења у Илирији.

Хронолошки су на првом месту чланци о *Словенско књижевности*, који су писани 1813, и прво изишли у *Илирском Телеграфу*. Лист, по заповести гувернера, није никако излазио из покрајине, и не налази се чак ни у париској Народној Библиотеци. Али у збирци Нодјеових критичких чланака[2] прештампани су, и то су прва оригинална и опширнија саопштења на француском језику о нашој поезији.

Нодје јако цени уопште народну поезију, која му својом простом отменошћу изгледа да стоји над модерном поезијом, без израза и искрених осећања. Ту лѐпу и велику народну поезију, као што је шкотска, налази он

[1] „Lord Buthwen ou les Vampises, roman du C. B., publié par l' auteur de Jean Sbogar et Thérèse Aubert", изишао је у Паризу 1820. То бављење вампиризмом донео је Нодје из наших крајева, где су га та веровања јако занимала. У „Белешци о вампиризму" има подужи навод из Дом Калмета *Списа о Привиђењима*, (1751) о вампирима у околини Београда. Mademoiselle de Marsan, која је изашла 1832, јесте једна љубавничко-заверeничка историја, идила по сред карбонарских борби противу Наполеона. Писац се осврће на „дуге жалове Илирије, у пределима једва познатим од песника и научењака", на поетска села Морлака и примитивних племена Црне Горе, рушевине Поле, чудновате планине далматинске, историјске обале савске

[2] Mélanges de Littérature et de Critique par M Ch. Nodier. Mis en ordre et publiés par Alexandre Barginet, de Grenoble. Paris. 1820. Т. II, p. 353—373.

и код Илираца, „са том разликом што су чистота неба, лепота производа, величина успомена и срећно суседство Грчке морали дати барду Јулијанских Алпа гомилу инспирација које наш бард није добио“. Илирија је пуна тих „незнаних барда чије име будућност неће сазнати, и који чине draж једнога живог, духовитог, осетљивог народа, који се граничи са једне стране отаџбином Вергилија, а са друге отаџбином Омира, и који не уступа ни старој Италији ни старој Грчкој у лепоти земљишта, у разноликости предела, у оригиналности нарави и инспирација“.

Морлачки песник, са турбаном око главе, са вишњевим чибуком и ножем у шареним корицама, у вече и у планини, уз гусле (guzla) пева једнолике јуначке песме о подвизима старих словенских витезова. Језик његов је хармоничан и сладак, слобода стварања је велика, и он својим мислима кити старинску баладу које му је предање завештало. Ти планински песници, као пастири Вергилијеви, утркују се у песничкој вештини, ко ће лепшу песму испевати. Илирски песник свира и у гајде, и око њега игра коло (kolo), весело, страсно, које иде до занетости, манитости, док играчи изнурени не попадају око песника. Никада песме салонских песника, валсеви виртоуза и симетрични балети хореографа не производе тако одушевљење и пијанство као дивљачни акценти пустињског импровизатора. „Младост друштава је као и младост живота, пуна илузија и уживања са којих искуство боју скида а време собом носи“.

Ваља чути морлачку песму! Фортис је покушавао да је опише, али није био у стању представити њену чудноватост, складност, балансовање реченица, једноликост тонова, оштрину каденција. „Сећам се, вели Нодје, причајући о песми морлачкога постиљона који га је возио, сећам се једнога путовања које сам чинио на обали Јадрана. Месец је сијао оном плавом и непомичном светлошћу за коју човек мисли да је видео само у Италији; дуг жубор, али врло тих и врло свечан, жубор мора при слабој осеци. Точкови кола једнолико су шкрипали на

песку, и ја уморен од пешачења, а нарочито од великих успомена, оставих историјске равнице Калено-Формина. Био сам заспао, кад чудан шум песме морлачке потресе моје уво и пренесе ме у машти у сред ноћних концерата Пука, Ариела и свих духова Шекспирових, када, „скоро изишли из цвећа и још влажни од росе, стварају песме које људи нису никада чули“.

„Илирска“ књижевност му изгледа као књижевност са великом будућношћу. „Илирци“ имају своју *Илиаду*, и то је *Осман*[1] (Osmanide) епску песму од Гундулића (Gondola), песника чије је име славно у Далмацији, на двадесет миља око његова гроба, непозната у Паризу и у осталом свету, али достојна да заузме часно место међу уметницима епопеје. Та велика песма живи само у устима рапсода и у неколико врло ретких рукописа[2]. Временом су изгубљена два певања, и њих је попунио гроф Соркочевић (comte de Sorgo), са много талента, али не достигнув „наивну узвишеност оригинала“[3].

Као пример народне илирске поезије, Нодје узима и анализује *Жалосну пјесанцу племените Асан-агинице*, велича њену дирљиву простоту, њену ретку снагу, извесне црте које иду до узвишености, поједина места достојна Вергилија и Расина. Он наглашује како у тој лепој народној баладн, класичној у многом погледу, нема оних лажних и претераних ситуација, усиљености и празних

[1] Le Globe, орган романтичне школе, 1827, поводом *Гусала* Проспера Меримеа, изјављивао је жељу да се преведе и *Осман*, „та епска песма Далматинаца, толико славна код њих, колико непозната код нас“. *Глоб* мисли да је *Осман* песма народнога порекла. (Г. V, p. 410).

[2] Рукописи „Османа“ нису тако ретки ни данас, и има их не само по Дубровнику.

[3] Нодје овде мисли на XIV и XV „пјевање“ Гундулићева дела, којих у делу нема и која је попунио у то доба Петар Соркочевић (Sorgo), од старе властеоске породице дубровачке. Што се овде помиње „наивна узвишеност“ Гундулићева спева, то је по томе што је Нодје мислио да је „Осман“ народна песма; у ствари о „наивности“ овде не може бити речи.

декламација, грчевитих и болесних страсти, ладнога кићења као што је у данашњих песника, чија дела толико одговарају природи, колико вашарски рвачи вежбањима старих гимнастичара. У *Жалосној пјесаници* сам бол је дискретан, готово нем, као бол Ниобе. У тој народној песми морлачкој Нодје налази потврду да је права и велика поезија проста и одмерена. „И није моја кривица, завршује он, што су ме толики песници, моји савременици, нагнали да за пример узмем *дивљаке*. Ја не тражим ништа боље но да га нађем код њих“.

(Свршиће се.)

Јован Скерлић.

О ПРОУЧАВАЊУ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ УОПШТЕ.

(2.)

Док је код нас трајао филолошки правац и почињао литерарни, у великим књижевностима су се и други правци јављали, који код нас, бар у расправама о српским писцима, нису били сви потпуно ни довољно заступљени. Да оставимо на страну филолошку критику, филолошку у ужем смислу, т. ј. критику текста, која се, у осталом, такође усавршавала и нарочито добијала све веће примене прелазећи с области старе класичне књижевности на област књижевности средњевековне и покаткад и нове,[1]

[1] Критика текста у ствари не узима се у шиpу литерарну критику него у чисто филолошку. Да она ипак и много користи литерарном испитивању, о томе, наравно, не може бити сумње. Она има да приреди текст свих песничких и уопште књижевних дела која су остала у рукописима, и какав она текст дâ, таквим се после, литерарна критика бави; очевидно је, дакле, да, код свих случајева где се оцењују дела те врсте (а таква су обично дела старијих књижевности), литерарна критика мора звати у помоћ критику текста, и од ње тражити услуге. А таквих случајева има често у књижевностима. Кад је у времену Препорођаја пробуђена и доцније појачана пажња према грчким и римским

— сама литерарна критика, она којом се врши непосредно испитивање књижевности, знатно се изменила у свима књижевностима. Да само француску узмемо за пример, од госпође Стал која је прва отворила пут, па преко Гизоа, Кузена, Вилмена, Сент-Бева после, Ренана, па све до Тена и многих данашњих, литерарна критика се све више узела бринути не само да оцени него и да из основа протумачи књижевна дела, да објасни њихов постанак и развој, да у том циљу узме у обзир све што је с њима у вези и што може бацити ма какве светлости на њихово објашњење. Има сто година како се овим путем у критици почело ићи, и сваким махом све се дубље копало у том правцу. У веку великог развитка природних наука и историје, „књижевна критика се користила свима индукцијама природних наука и свима тековинама историје,“ и тежила да постане позитивна и научна. Од субјективне, она је хтела да постане објективна; од дескриптивне, да постане она која тумачи, да се тиме изједначи с методима природних наука које су у то време кроз исте про-

класицима, требало је најпре да филолошка критика нађе рукописе њихових дела, да их пореди, оцени, приреди по њима издања, па тек онда да буде могућно право литерарно проучавање старих класика. И код нас је, то сви знамо, таквих случајева било, и то много, н.пр. за сва дела старе и многа дубровачке књижевности наше; и нама није потребно да даље ређамо примере у потврду реченога. Али ћемо ипак навести један, из француске књижевности, карактеристичан, о томе колико је критика текста помогла литерарном проучавању Паскалових „Мисли“. Као што је познато, Паскал је оставио само фрагменте своје „Апологије хришћанске религије“ коју му смрт није дала довршити, и те су фрагменте (а то су његове данашње „Мисли“) издали, неколико година после његове смрти, његови другови из Пор-Ројала. Али, из бојазни од слободних идеја Паскалових или из других скрупула, они издаду посмртни Паскалов спис с поправкама, преиначењима, изостављањем, и њихов текст, такав какав је издат, важио је као једини од 1670 до 1843. У то време, међутим, заинтересује се за Паскалове „Мисли“ Виктор Кузен, познати литерарни критичар, онај за кога Сент-Бев каже: „Он је врло рано имао неки двоструки инстинкт, двоструку страст, а противуречну: он је човек који се занима текстовима, тражи рукописе, интересује се

мене пролазиле. Наравно да је због тога и друге циљеве узимала, не само оне којима се дотле бавила; наравно да се трудила да испита и оно што критици укуса не би било преко потребно да сазна. Она се, у осталом, због тих циљева поглавито, тако и развила. Испитивање књижевности почело се сматрати као део испитивања историје, историје у ширем смислу, историје људског духа уопште. Као год што је историја стала да гледа на велике догађаје само као на велике манифестације људског духа, његових разних стања и промена, и да та стања и промене његове у њима изучава, тако је и историја књижевности, и у истом циљу, узела гледати на књижевна дела као на још пуније и изразитије манифестације тога истог духа, и изучавати их баш с те стране. Сва су књижевна дела постала за њу најпре „историска документа", „отисак нарави које их окружују," и „обележје једнога

за сколије и коментаре, преписује их д › последњег слова, неће ни за себе ни за друге да жртвује ни једну варианту и ни једну лекцију; и ипак се кроз све то, уздиже, шири све више, генералише, долази до концепција једнога вештака и живости једнога беседника". Кузен, дакле, потражи рукописе, нађе све што му бејаше потребно да отклони преиначења Пор-Ројала, да ресторише текст Паскалов, првобитни, прави, и издаде такав текст 1843 године. Али у исто доба тај човек који је изгледао као да хоће само да дâ коректнији текст, и као да воли само претраживати и дешифровати старе прашњаве рукописе по библиотекама; тај човек, баш на основу тога текста и тих рукописа, на основу „једне масе детаља који су дотле спадали у искључиву област библиографа и издавача и којима су ови једва достизали да даду понека местимична и сува објашњења", на основу библиографије „која дотле није била навикнута да се ко са инспирацијом њоме служи", — уђе у стварно проучавање Паскал›, испореди пажљиво његову прозу с прозом његових савременика и претходника, продре у тајне његове композиције, његова пис ња и стила, завири у његову радионицу тако рећи, похвата му све и најситније конце, и, одједаред, из сред те „археологије", древности и ситног рада, са живошћу и ватром оцрта и изведе дивну и величанствену физиономију Паскалову. Тај се случај Кузена са Паскалом памти, и сматра се да је тад учињена „цела једна револуција у критици".

стања духа". Литерарна критика се због тога изменила, и од критике укуса постала *историска критика.*

Ми знамо, у осталом, да се у овој критици каткад и претеривало; знамо да су извесни, мање обазриви представници њени, као Тен н. пр., данас предмет оштрих а врло озбиљних напада. Ми то знамо, и налазимо да су ти напади, на Тена и иначе, у многом оправдани, као што налазимо да су донекле оправдане и неке од оних замерака што се уопште чине каткад историској критици, која је, у осталом, сувише хтела, и оно чак што апсолутно није могла нити ће икад моћи достићи. Али знамо и то да је, као што је једанпут речено, „Тен знатно унапредио књижевну анализу, и да се нико који после њега проучава којега великога писца, не лаћа више тога посла на исти начин, ни тако олако као што би то учинио у очи изласка његове књиге". После Тена одиста, а и после неких других представника историске критике (за које би се, у осталом, тако исто могло рећи ово што је овде само за Тена речено), сваки се испитивалац књижевних дела служи данас историском критиком при свом испитивању; неки више, неки мање, сваки према својим способностима или према циљевима којима тежи.

А историска критика гледа данас на извесне ствари у књижевним делима на које некад критика укуса није гледала, и те се ствари у главном могу свести на ове три: на однос књижевних дела према *писцу*, на однос њихов према *средини*, и однос према *моменту*, и ми ћемо одмах сва та три односа укратко објаснити и показати важност њихову за критику.[1]

[1] Строго узевши, наше није да у овој прилици улазимо дубље у ова општа питања, него да само на њих подсетимо и претпоставимо их као позната. Али ипак морамо ући у (ма и најкраће) излагање задатака и послова историске критике, јер су појмови о њима у нас врло нерашчишћени, и ако има доста времена како је ова критика у нас на неки начин позната. У осталом, о задацима историске критике није у нас, колико ми је познато, ни писано довољно, и ако је о критици уопште писано.

Однос књижевних дела према писцу састоји се у овоме. У проучавању књижевних дела, критика често пази на самог писца, његову личност, и њоме објашњава његова дела. Она се тога ради пита каква му је раса, породица, порекло; какве је врсте његов темпераменат, његово осећање, душа његова; какво му је васпитање, образовање, спрема; какав начин живота, пријатан или тежак, срећан или несрећан; какве су му литерарне идеје, како замишља своју уметност, на шта у њој највише полаже, шта у њој воли постићи, и т.д. (критика „биографска", „психолошка", „физиолошка", „природна"). Сасвим је, у осталом, право да критика на то пази. Пишући своја дела, писац, врло често, и у великој мери, уноси, свесно или несвесно, своје личне особине карактера и мишљења, нешто уопште што је лично његово; и критика која његова дела проучава, мора да води обзира о тим особинама да би разумела у колико се оне показују у тим делима. Колико је н. пр. Његош уносио свога личнога у „Горски Вијенац"! У монолозима владике Данила, да само та места овог великог дела узмемо за пример, има пуно идеја које су личне Његошеве, осећаја који су лични његови, искуства до којега је песник сâм у животу дошао, бола и горчине које је баш он на себи осетио. Једном речју, у

Г. Ј. Скерлић у својој »Догматичној и импресионистичкој критици« (С. К Гласник, V, 3, 4, 1902) говорио је само о критици укуса. Љ. Недић у свом есеју „О књижевној критици" (Новији српски писци, 1901, стр. 1—38) говори такође поглавито о критици укуса, и, кад помиње историску критику, чини јој само замерке. Г. Б. Поповић у своме реферату о „Узроцима препорођају књижевне критике" Г. Р. Кошутића (Дело, 1895, стр. 130—142) говори такође поглавито о критици укуса и брани је од напада чињених у име »научне« критике, а тек у другом свом реферату о истој књизи, и различном од поменутога (Просветни Гласник, 1895, стр. 226, 267) говори о историској критици, бележећи, у осталом, главне моменте њеног развића. — У нашем излагању поменута три односа којима се бави историјска критика, ми смо узели класификацију њену и дефиниције њених задатака по једном врло супстанцијалном чланку Бринетијеровом „Критика" (Grande Encyclopédie, s. v. Critique).

карактеру ове главне личности „Горскога Вијенца“ има пуно цртâ и особинâ које ми иначе, по Ненадовићевим успоменама, Његошевој кореспонденцији или ма чем другом, познајемо као властите црте и особине у карактеру самог песника. И није Његош једини сликао себе у својим делима, изражавао своје осећаје у њима. Пуно светских великих писаца то су исто чинили: Бајрон, на пример, као што је врло познато; на Паскал, који је класичан пример за то; на Молиер, и толики други. Чак је скоро утврђено као правило да песници баш треба да описују оне осећаје које су сами искусили, да треба да уносе у своја дела оно што је лично њихово. То донекле чине чак и они који се хотимично тога чувају (Флобер, Мериме); и у делима тих писаца који су се хтели држати строге објективности у писању, и који су избегавали да изразе своја лична расположења при томе, па се јасно опажају трагови њихове јаке индивидуалности. И онда је доиста потребно да критика, при проучавању књижевних дела, води доброга обзира о самом писцу, о свему што улази у састав и природу његове властите личности. Наравно, нису ипак сви писци у овом погледу као Његош и поменути; напротив, дешава се да писац врло мало свога личнога унесе у дело, или да се у делу прикаже сасвим друкчији него што је у животу, и често су пута такви случајеви (Џонсон, Фенелон, Бернарден де Сен-Пјер) навођени у циљу да се докаже узалудност ове критике. Али најпре, изузеци никад нису у стању да оборе правило, а после, за такве случајеве може се навести оно што је познати француски критичар Брипетиер рекао: „баш тада, што је год случај изузетнији и ређи то је занимљивији и значајнији, и далеко од тога да то буде разлог да се ова врста испитивања одбаци, напротив, баш тада, да бисмо утврдили изузетност случаја, треба да исцрпемо наша питања (о писцу и његовој личности)“.

Однос књижевних дела према средини у којој су постали, ово је. Удео песникове личности у његовим делима ван сумње је велики, али и удео целе његове око-

лине, друштва у којем је песник живео, средине у којој се кретао, тако је исто велики у њима. Нико није потпуно изолован од своје околине, „нико није некажњен од свога времена“; песници и писци, најмање. Сваки писац, поред својих властитих идеја и осећања, има осећања и идеје које су заједничке целом времену којем припада: „ми живимо с нашим временом, и наше време пише са нама“. Кад је Мушицки писао свој „Глас народољупца,“ било је очевидно пуно људи који су у главном мислили о језику и поезији као и он; кад је Бранко писао свој „Пут,“ није их мање било који су мислили о том противно онима, а као Бранко. Или, да узмемо пример не за идеје него за осећања једнога времена, Милован Видаковић је, цртајући јунаке у својим романима, погодио у исто доба симпатије своје публике, и пуно је сентименталних девојака тада плакало заједно с Касијом царицом ради њене несрећне судбине, или уздисало заједно с Драгињом за „слатким“ Светозаром. Због тога, данас, критика, при изучавању појединих писаца, гледа не само на оно што је лично пишчево у његовим делима, него и на оно што припада његовој средини. Она се пита откуд су те идеје које у писца види, откуд његова осећања; колико она припадају целој генерацији његовој, колико сталежу од кога је и он; каква су тада била мишљења и расположења; колики је њихов утицај на песника, колики утицај начина живота тадашњих људи, или тадашњих историских и уопште већих догађаја; шта се тада волело и поштовало у књижевним делима, и т.д. Она треба све то да зна, треба „да састави себи душу једнога века“, да би могла књижевно дело лепо објаснити.

Однос према моменту, напослетку, значи ово. Кад је Гундулић писао своју „Дубравку“, он је већ, у књижевности свога града, имао пастирских игара те врсте; док ју је писао, њему је вероватно лебдела пред очима Држићева „Тирена“ или која било друга пасторала ранијих времена, он је хтео да учини нешто боље од Држића у том погледу. Кад је Теодосије писао „Живот

св. Саве", он је такође хтео да се такмичи с Доментијаном, или с којим било својим претходником који је писао сличне животописе. Дело Гундулићево је, дакле, само новији и бољи рад на старом роду пасторала који је пре њега невештије негован, као што је дело Теодосијево само побољшање и улепшавање релативно сувога начина писања биографија који је пре њега владао. Оба, међутим, беleже само једну мену у развићу датога рода; за оба је потребно да се проучи цео род који су неговали, да би се сазнало у колико су она друкчија од оних која су у истом роду пре њих била. Критика, дакле, кад њих проучава, или уопште кад проучава ма која књижевна дела, мора им тражити однос према ранијим делима исте врсте, место које им припада у развитку ове, положај према њој као положај дêла према целини, моменат њихов у књижевности, једном речју. Моменат тај, у осталом, не мора се састојати само у овоме. Ово што смо ми досад под овим називом карактерисали, био би само моменат према *домаћој* књижевности, а има још један, онај према *туђој*. Књижевна дела једнога писца не постају само по књижевним обрасцима и узорима његова народа, него и по узорима туђих народа. Ако се Гундулић при писању сећао Држића, обојица су се сећали талијанских писаца пасторала; ако се Теодосије равнао према Доментијану, обојица су ишли за византиским хагиографима. Критика треба и те узоре да им нађе, да види однос њихових дела према туђим делима, да одреди моменат њихов не само у нашој него и у туђој књижевности („критика извора и узора", „компаративна", „филолошка" у ширем смислу, за разлику од оне у ужем смислу, од критике текста која је права филолошка критика). И та је критика врло важна. Важна је, најпре, што за неке писце, за оне старе, рецимо, који су често туђе ствари под својим именом износили, одмах покаже шта је и колико туђе у њиховим делима, и тиме практично помогне да се њихова оцена (не мислим на моралну) прецизније утврди. Милована Видаковића н.пр. друкчије ћемо

ценити кад знамо да „Касија Царица“ није његов оригинал, него кад то нисмо знали. Важна је, после, што код истих, или других и друкчијих писаца, да̂ могућности да се, према њиховим изворима и узорима, види које су стране писце они волели, шта су у њима ценили; што тиме помаже да се тачније одреди њихова лектира, литерарне идеје, укус, начин и циљ њихова писања, каткад главна страна њихова духа, карактеристика њихова уопште. Како бисмо јасну слику имали н.пр. о Доситију кад бисмо похватали све изворе из којих је црпао, или све узоре за којима је ишао састављајући своја дела! Важна је та критика, напослетку, што код неких књижевних дела, или и читавих периода књижевности, за чије испитивање напред поменуте врсте критика могу врло мало или нимало помоћи, пошто нема правих услова за њихову примену; што, код тих дела и периода, дакле, она скоро једина може да се примени, једина да баци извесне светлости на њих. За старе књижевности наиме, нашу или коју другу средњевековну, та је критика поглавито важна и потребна; кад се за многа дела њена тачно утврди колики је туђ удео у њима а колики наш, видеће се можда, у исто доба, и то прецизније и ближе, и шта се у нашој књижевности онда нарочито волело, за чим се ишло, шта је народ из туђих књижевних производа радо примао, шта је мењао и свога уносио, зашто је то чинио, из којих побуда, да ли је при томе одао коју од својих битних националних црта, итд.

То су, ето, та три односа која историска критика поглавито проучава, и ради чијег се проучавања она онако и изменила како смо рекли, и одвојила од критике укуса.

Али, ако нам се допусти да на овим општим питањима још мало застанемо и да се понова вратимо чистој литерарној критици, историска критика, поред свега тога што се својим циљевима и начинима одвојила од критике укуса, ипак је далеко од тога да ову потисне или да јој нашкоди. Напротив, она јој јако помаже, служи јој,

даје јој још више маха да се развије. Нећу да кажем да је историска критика постала ради критике укуса, али је несумњиво да јој је она често знатне услуге учинила. За само разумевање књижевних лепота, чиста критика укуса, онаква каква се н.пр. у XVIII веку практиковала, није била довољна; већи број дела показао се њој неприступачан. Да се ова лепо оцене, потребно их је било лепо разумети; да се лепо разумеју, није била довољна проста лектира њихова, без потребне обавештености, без извесних специалних знања.

Ово што ми овде тврдимо, порицало се каткад, и то од стране компетентних. Ви сви знате оне чувене, духовите али и мало ћудовите, епиграматично казане досетке против ове наше идеје, ону Леметрову поводом Плаута и датума његових комедија, и ону Недићеву, поводом „Ђачкога растанка“ и имена Бранковихи познаника у њему која песник помиње. „Не могу да вам кажем, рекао је Леметар, колико ме се мало тиче да сазнам тачан датум за сваку комедију Плаутову“. „Шта смета, каже Недић, нашем разумевању онога места у Бранковој песми ако и не знамо ко је био тај Јулије, и да ли ми у њој више уживамо када то знамо, и знамо још ко је био Сима, или Јаша, или и сешка?[1]“ Ове досетке су у многом тачне, и примери које су ова два импресионистичка критичара навели, срећно су изабрани, и нама је тешко, баш с овим примерима о Плауту и Бранку и њиховој хронологији и персоналијама, војевати против Леметра и Недића. Али ћемо узети за пример Данта и његову „Божанствену Комедију“. Нека се ту разумеју

[1] Недић ипак допушта (Новији српски писци, стр 9) да се „много шта у књижевним делима може разумети само тако ако се она доведу у везу с временом у којем су се она јавила, народом у којем су никла, општим културним покретом који их је изазвао, и другим чим о чему се само из историје књижевности може дознати; само тако могу се она покадшто потпуно разумети, и, по оној речи да се што се боље разуме лакше и прашта, и праведно оценити“.

лепоте без претходног проучавања, без помоћи историске критике! Критичари XVIII века, н.пр., ценећи ствари само својим укусом, нису ни најмање погодили вредност великог талијанског песника. Један талијански критичар тога времена рекао је за Данта да је „луд“ а за његово божанствено дело да је „монструм“, и Волтер, цар тадашње критике, честитао му је на смелости да искаже тако тачну оцену. Волтер сам говорио је о Данту као писцу који ће „ући у библиотеке радозналих“ али који „никад неће бити читан“, и додавао је, на начин како је он то умео: „мени увек украду по једну свеску Ариоста, али ми још никад нису украли Данта“. Да се погоди вредност великог талијанског песника, да се правилно схвате и оцене лепоте његовог класичног дела, потребно је било да се многе стране политичке и културне талијанске историје разумеју, да се проучи Средњи Век са целим његовим начином мишљења и осећања, да се позна политички и поетски живот Дантов, и да се, тога ради, многи, најбољи радници заложе за тај посао. Како се с „Паклом“ почело, који је још најразумљивији део Дантова спева и који се морао „слово по слово дешифровати, песму по песму просрицати“, требало је да се, код осталих, све тежих и неприступачнијих делова велике поеме, још тежи послови раде, још непроходнијим путем иде, да би се све пронашло и прикупило што њих може објаснити; требало је да се сва густа и преплетена шума тих тамних места и делова прође и осветли; или, као што је једанпут лепо речено, требало је да „многи срчани пионири крв и зној пред нашим очима пролију, да би нам брадвом и секиром прокрчили пут до оног божанственог *Раја*“. Или, да место Данта и „Божанствене Комедије“ узмемо пример из наше књижевности, Његоша и „Горски Вијенац“, ако нам се то специјално допусти. Може ли се „Горски Вијенац“ потпуно разумети и његове лепоте сасвим тачно оценити кад се чита само онако како се читају приповетке Л. К. Лазаревића? Зар није тога ради потребно бити из раније

обавештен о понечем из црногорске историје, о народним песмама црногорским, о топографији радње самога спева, о унутрашњем животу нашега песника? Хоћете ли моћи разумети јединство и хармонију спева, његову концепцију и композицију, чак карактере у њему, ако унапред немате потребних малих и разнородних обавештења? Појаву сестре Батрићеве не можете у целини схватити ако не знате чак и то из ког су краја личности у њој. Силуету сердара Радоње нећете ни опазити ако нисте никад чули о породици Радоњића, ни сазнали шта су они некад били у Црној Гори. А ови ситни подаци о породици Радоњића и постојбини лица или слични, помоћу којих ми долазимо до правог разумевања и тачне оцене великих лепота у карактерима и појавама „Горског Вијенца", припадају, да се вратимо на Недићеве замерке, оној истој врсти којој и они о Јулију, Јаши и другима. А Недић је такве податке сматрао да „само задовољавају извесну, у осталом врло оправдану радозналост", али да „никако не доприносе бољем разумевању песме".

Има, дакле, случајева кад су и ови подаци потребни; кад и проучавање онога што није у делу, помаже; кад је уопште исцрпна историска критика са целим својим апаратом испитивања песника, његове средине и момента нужна да се разумеју лепоте књижевних дела. Има, наравно, и дела јасних, простих, приступачних, као што је н.пр. „Дон Кихот" или поменуте приповетке Лазаревића, која се већ на првом, неприправљеном читању могу разумети, чије се лепоте дају одмах осетити; и таквих је дела много у модерној књижевности, а не мало и у старијој. Али тако исто има дела, као што смо видели да су „Божанствена Комедија", „Горски Вијенац" и као што су још многа друга, за чије је разумевање и вољење потребно да у памети имамо безброј потребних појединости које пажљиво и учено испитивање треба да за нас унапред покупи и групише, да зовемо у помоћ све што је тога ради историска критика свима својим алатима ископала.

Ми смо овим познали разне врсте критика̂ којима се литерарни испитиваоци у туђим књижевностима данас служе, видели смо чему која служи и колико помаже. Све те врсте критика̂, можемо сад рећи, имају да се употребе и при испитивању наше књижевности; све, а не само критика текста и критика укуса, којима смо видели да су се поглавито служили представници филолошког и литерарног правца у нашим студијама.

Само, могу ли се све ове врсте критика које смо сад изређали употребити и у нашим књижевним студијама, можемо ли и ми нашу књижевност испитивати свима методима и начинима којим се испитују туђе књижевности? Има ли у нас услова за такво испитивање? Има ли, нарочито, услова за историску критику, овакву какву смо је ми оцртали? И има ли их, напослетку, у свима областима наше књижевности, онако као у сличним областима туђих?

У одговор на ово важно питање, најважније од свију на која смо нашли у овом нашем говору о проучавању српске књижевности, можемо најпре рећи да се, што је у осталом познато, неке од поменутих врста критика̂ одиста могу применити и на испитивање наше књижевности, и да су и примењиване шта више. С критиком укуса, на пример, то је случај, као што је врло познато (да оставимо на страну критику текста која не чини део опште литерарне критике), бар у области нове књижевности. С компаративном критиком исти је случај, у области старе књижевности, и дубровачке, и нове. Па и биографска критика, и друге, употребљаване су у нас каткада, и ако врло мало и једва приметно, а не увек ни вешто, при испитивању наше нове књижевности на пример. А после, зашто да се поменуте критике не могу применити на нашу књижевност? Зашто не баш и пуна историска критика, кад се она иначе примењује, и то с великим успехом, на све књижевности, мале као и велике? И зашто не и на све области наше књижевности ако се на све сличне области туђих књижевности примењује? Шта

смета нашој књижевности те не може бити испитивана као и њене друге? Има ли доиста нешто што би јој сметало, и шта је то? Да није стање наше науке још на тако ниском ступњу да се ови фини и компликовани послови којима се историска критика бави не могу радити у нас? Да није оскудица потребног материјала узрок томе? И стоје ли, на крај крајева, збиља ствари у нас (као што, у осталом, изгледа да стоје) тако да се стара наша књижевност мора изучавати у главном са стране језика, дубровачка само у колико се хвата шта је овај или онај писац узео од талијанских, нова само библиографски, и најновија на начин обичних и често површних књижевних критика какве смо, неке по злу, запамтили из наше дневне књижевне продукције?

Не стоје тако, и не дај Боже да тако стоје; бар данас стоје боље, ако су пре и стојале тако некако. Данас, после скорашњих открића извесних нових путова за наше литерарно испитивање, као и иначе услед јачег развоја опште науке о књижевности, историска критика има више услова да се у нашим студијама негује, као што и критика укуса добија у њима већега маха и веће важности. Поменуте критике дају се данас и у нашој књижевности применити скоро тако исто и у истој мери као и у туђим књижевностима. Ми ћемо сад, тога ради, узети три главне области наше књижевности, стару, дубровачку и нову, и за сваку од њих испитати колико критика укуса и критика историска имају у њима услова и смисла; наравно, то ћемо, ради краткоће времена, учинити само у главним цртама, без већих развијања и објашњавања, којих нас је у осталом жао лишити се.

(Свршиће се.)

Павле Поповић.

ГУСТАВ ФЛОБЕР.

(Крај.)

VII.

„Сентиментално васпитање“ је дело пола идеалистичко, пола реалистичко, и у томе је његова мана. Тако исто, сувишан је можда смер, који је писац имао. Дело је требало бити и „пандан“ и „реплика“ „Госпођи Бовари“, а да у неколико представља и слику друштва из времена од 1840 до 1852.

Резиме Фагеове мало дуже анализе романа своди се у ове црте: пандан је честита и добра буржоаскиња Г-ђа Арну. Слабо речита, недуховита, без држања, она никад не говори о дужности, а једва нешто о својој љубави. Природна, љубазна, скромне уобразиље, она поштује себе без нарочитог дивљења. И крај све ове тихе обичности, она је красна, готово јунак. У снимању оваквог портрета Флобер је показао најпоузданији укус за истином и најживљи смисао за њу.

Друга личност, Фредерик Моро, љубав Г-ђе Арну, личност коју она страсно воли, али јој се не подаје, карактер је сличан Госпођи Бовари. Иста лењост и наклоност ка сањаријама, иста неуредност у домаћем животу и безмерно расипање, исти, нешто јачи романтизам, иста ватрена сенсуалност. И његов се мозак не може ничим другим занимати сем мислима о љубави. Или још боље: он је син Г. и Г-ђе Бовари. Од оца има мекуштво, пасивност, плашљивост, нерешивост; од матере: мало интелигенције, мало уобразиље, жељу за романтичним, слаб морал, неувиђавност, несређеност и претерану сенсуалност. Ова је личност тачно, али не баш одвећ верно снимљена.

Споредне личности, сем Арнуа, бледе су, нејасне, не занимају, лако се забораве, остављају у нашем сећању само збркану, неразговетну масу.

Смер пишчев да дâ „табло Париза“ у поменутоме времену није сасвим успео. Човек се осећа тако, као да чита какав памфлет. Ту је писац у заблуди о реализму. Реализам није ни лиризам ни сатира, но нешто средње између њих. Узев у обзир ове напомене, Фагеа јако занима историски део романа и претпоставља га свему осталом.

Роман овај доста је досадан и никада није могао задобити читаоце. Флобер је и сам изјавио да се ту преварио. Шерер мисли да је узрок томе у рђавом склопу. То може бити само у нешто, јер је општи склоп добар. Али је главна досада у досадности главне личности. Средишна је личност Фредерик. Не само антипатична, но и досадна личност; она нас успављује. Он је морао постати средиштем због тога, што је сам роман, у својој основи, студија болести воље француске буржоазије. Због тога је књига и била, а и биће увек досадна. Она је релативно моралнија од „Госпође Бовари“ а ова је опет интелектуалнија. Овај роман у поновном читању све се више и више допада, као и свако добро дело. Но опет у мањем ступњу од „Госпође Бовари“. При тим поновним читањима после није ни толико досадно. То значи, да су Флоберова дела и кад нису са довољно живота, ипак *пуна*. Увек је ту пуно ствари, биле оне добро у целину везане или не, биле са више или мање животне снаге.

Да Флобер није написао „Госпођу Бовари“, „Сентиментално васпитање“ било би му најбоље дело.

VIII.

„Бувар и Пекише“ је посмрче и још недовршено дело. Оно није донесено у свом завршном облику, и зато се о њему суди са мање оштрине. Резултат је Флоберове страсти *за* и *противъ* људских глупости. Елемената из овог дела лако је наћи у свима већим романима његовим. Хоме, Тиваш, Бине, све су то Бувари. Уображен и убеђен у своју особиту вредност, Бувар се налази и у „Сентименталном васпитању“. Сва социологија салона, друштава,

клубова, разговори су глупака у научним или философским питањима. Флобер узима два таква глупака и води их кроз живот. Бувар и Пекише нису противности на онај начин, као што су то Кандид и Панглос или Дон Кихот и Санчо, који разно посматрају свет, те им погледи долазе у сукоб. У томе је драмски елеменат, потребан философском роману. Бувар и Пекише се разликују физички и врло мало по карактеру, али су једнаких интелектуалних особина. У књизи је пак говор једино о њиховим идејама. Они су историја Фауста који би био идиот. Није било потребно да буду двојица у роману; могао је то бити какав Фредерик. Но не онакав Фредерик да има искуства осећајног, но Фредерик са искуством интелектуалним. Тада би „Сентименталном васпитању“ одговарало „Интелектуално васпитање“. Тешко је схватити дуалитет из овог романа. У њему се мешају два дела, факта и идеје, оно што главне личности раде и оно што оне науче и о чему размишљају. Део факата је мање важан; нижи је од свега. Део идеја је мање рђав. Тежећи да постану што интелигентнији, главне личности пролазе са страсним посматрањем кроз сва знања и све идеје. Такав пролаз кроз идеје и цивилизацију увек је од интереса. Само што та Енциклопедија страшно замара и једино показује пишчев труд при упознавању разних доктрина. Па још старање пишчево да дозна како ће све то схватити мозак ових глупака! Посао огроман, од пет година. Кадшто се, не често, заборави и сам писац, те умеша свој суд у судове личности из романа. Тада видимо да се и он бог зна како не разуме у тим питањима. То је права казна за пишчеву поноситост. У жељи да увек исмеје своје јунаке, сам лута и показује се мање интелигентним но што мисли да је. Тиме дело добија лажан вид, двојак изглед. Читалац остаје непрестано у неизвесности. Видите глупаке како се пачају у оно што не разумеју; али вам се, с друге стране, износи читав низ идеја и људског знања, све представљено као празно, узалудно, неизвесно, замишљено, смешно. Књига онда из-

гледа као нешто што устаје и против саме мисли људске. Ако је она имала смер да прикаже мисао људску као узалудну и јалову, онда је сврха промашена, јер је књига рђаво израђена. Оцена глупака не може зацело бити пресудна у разлозима, при одредби факата.

Ма како роман посматрали, увек је врло досадан. Чини утисак да је главно градиво, довољно тек за какву новелу. Из главнога што из романа резултује Мопасан би саставио красну новелу. Или би то била дивна Волтерова приповетка, весела, заједљива, подсмешљива. Код Флобера је све то развучено и појединостима претрпано.

IX.

И ако је Флобер успео својим снажним талентом и јаком вољом да издвоји романтизам и реализам у засебна дела, ипак се примећује, у слабијим размерама, мешавина ова два елемента. У романтичним делима покушава употребу реалистичке особине, до ситница описати предмет. Хтео је да му „Саламбо“ блиста као какво Шатобрианово путовање, а и да буде одређено као инвентарско набрајање Балзаково. До душе, за разумевање „Саламба“ нису довољне крупније напомене, као што је то случај у модерном роману. У опису модернога живота довољно је, на пример рећи: „Уђе у салон“, и ми већ имамо пред собом и слику салона и слику друштва у њему. Код „Саламба“ на против описи морају имати више одређености, чистоте и јасности. Флобер је у томе прешао меру (којој треба знати међу), те је овај реалистички начин овде рђаво успео. Тиме дело постаје преоптерећено, али и добија у солидности и једрини.

Флобер се, обрнуто, служи романтизмом у реалистичним делима и то на један особит начин. Он даје личностима романтичке особине, не би ли их логиком стварности исмејао или унеколико унизио. У једној једином страни умео је спојити сав поступак романтизам од 1810 до 1840, романтизам Шатобриана, Ига, Ламартина, Валтера Скота, сликара шпанских и талијанских, па и свој

сопствени, и то сву ту мешавину онако како се то могло збркати у писменој глави једног ситног буржоа из 1845. То је тако у „Сентименталном васпитању“, у коме је романтизам још мање обележен но у „Госпођи Бовари“. Тамо је Ема сасвим романтичне природе. Она је сва у романтичним сањаријама. Само јој говор није романтичан, но обичан, реалан. Флобер је увидео да то не би ваљало, зато јој је тај романтизам ставио у њен унутарњи говор, те мрачан и тежак належе на њену узбудљиву душу, реметећи јој равнотежу у животу. Кад би писац Еми дао улогу да што напише, у тој би се прилици морао јавити њен романтизам. То није учињено и то је празнина у делу. Емин романтизам романтизам је самога Флобера.

Мада Флобер исмева романтизам својих личности, снижавајући га за који ступањ, ипак га не понизи сувише, не срамоти га. Ту особину он не даје правој буржоазији, личностима одвратним, но таквим као што је Ема, које су ипак у неколико симпатичне. Јер један Хоме, Арну, Бувар и она друга немила гомила не осећају и њих не може освојити романтизам ни у ком облику.

И поред ове мешавине романтичнога и реалнога, ипак је Флобер умео са мером и са уметношћу очувати међу између ова два правца и не мешати их у њиховим главним одликама.

X.

Флобер је један од највећих писаца у француској књижевности. Сем обдарености, он постиже успех још и својим ванредним трудом и брижљивошћу. Његов обичан стил, у конверсацији и преписци, знатно одваја од уметничког стила његовог. Он се дуго задржава на појединим својим реченицама, дотерујући их и прекрајајући, чак и више пута, обрнуто Фенелону, Ламартину и Жорж Санду. Пазио је да не понавља речи, да задовољи синтаксу, да избегне обичност. Тражио је да му проза има скривенога ритма, да чини утисак лепих стихова. Због

тога је увек на глас читао своја дела. Особина која је за препоруку. По уверавању Мопасанову, при том своме читању узимао је нарочиту позу, пазио на звучност гласа, комбиновао тонове, поправљао нескладности и савесно размештао запете. Сам је увек говорио да реченица може само онда опстати, ако одговара свима захтевима рецитовање. Рђаво склопљене реченице су „изван животних погодаба“.

Из упоређења са обичном преписком његовом, види се да му добар стил и тачан језик не иду од природе, но да су резултат пажљивога рада. Отуда му је стил увек високе вредности, дивна ствар, узор. Језик му пак није сасвим чист, јер чистим језиком могу писати само они који га и говоре без погрешака. Погрешне реченице, мада их нема много, нарочито падају у очи, и изгледају чешће што су код писца тако високог ранга. Није му замерити за ону сталну употребу неких свеза јер је то прави класични обрт свих писаца XVII века.

Његов манир исказивања у сликама не долази му спонтано, по осећању. То није сенсација или визија, пренесена у слику. Но он свако поређење, символ, метафору нарочито тражи, дуго и марљиво. Зато се они и осећају као нешто намештено. Прави песници и мисле у сликама; оне су код њих сенсације. Други мисле чистим мислима, дајући им прво апстрактан облик, па их за тим несвесно преводе у слике. Такви су француски класици, обдарени имагинацијом. Боссе, на пример, увек тако поступа. Флобер ради сасвим друкчије. Код њега је мисао неразговетно апстрактна, и он је, пре него што је изрази у апстрактном облику, преводи у слику. Из тих појединих слика види се како би Флобер био добар сликар да му једнака не би било. Не зна се да ли је бољи као сликар предела или као сликар портрета. Као сликар портрета несумњиво је бољи од Балзака, јер се не губи у детаљима као Балзак, но слика у широким и снажним потезима, као Сен-Симон. Портрети су му прецизни и ретке финоће, а они г-ђе Бовари изгледају тако

као да су прво на платно стављени, па после у перо пренесени. Код неких личности Флобер намерно избегава портретисање, као непотребно, и то је нарочити доказ његова укуса.

Пејзажи су му чисте халуцинације. Толико су стварни, да им видите рељеф, јасне углове и контуре, баш као да су вам пред очима. Свакојако су белешке из Египта, Туниса или Нормандије оживеле снагом успомене, јачином имагинације, страсним одабирањем стила и ватреном љубављу према живој материји и бојеним облицима. Још од Шатобријана се нису сликале ствари из природе са толико обилне чистоте и није се толико пазило да израз одговара предмету.

Најбоље у свима ефектима Флоберова стила јесте непогрешна тачност у тону. Јер се он непрестано мења, у „Госпођи Бовари" нарочито, и поред оне монотоније. Тон иде у складу са оним о чем је говор. Писац, свестан ове своје особине, намерно је истиче противностима у тону, и то производи нарочити учин. Успех тога учина лепо се види у сновима Шарла и Еме Бовари.

Флобер је мајстор уметничког стила, стила што слика или стила што пева, ромори, грми, или стила звучних тонова. Реченица му је увек добро састављена, једра, здрава, пуна, па ма шта изражавала.

Диван писац, рођен да такав буде!

XI.

Још да видимо судбину Флоберових дела.

„Госпођа Бовари", као што се то дешава јако оригиналним делима, није се одмах добро разумела; изазвала је чуђење и произвела скандал. И поред реализма, који је постојао још од 1850 год. и ишао на то да уништи романтизам, није се могло одмах утврдити да је „Госпођа Бовари" велико реалистичко дело, одређено да *учврсти* правац. У почетку је сматрано чак као развратно, неморално, и изазвало је онај славан процес. Јавља се неповерење према критици са ауторитетом. Критичарима

извесних великих часописа и листова не допада се дело. Сент-Бев, који се ретко варао, хвали „Госпођу Бовари“, замерајући само, као што је споменуто, за потпуно осуство честитих људи и племенитих душа. Али је успех делу извојевала сама читалачка публика. Јавља се „Фани“ од Ернеста Фејдоа, производи снажан учин и оглашује се узорком реалистичког дела. Настају поређења са „Госпођом Бовари“. Риго налази да је Фејдо имитатор Флоберов, али већи део критике налази да „Фани“ за неко време засењује Флобера. То је велико реалистично дело на које се чекало и њен писац заснива прави реализам. За мало писац његов не постаде Америк Веспучио Флоберов. Али се на скоро увиђа заблуда и „Госпођа Бовари“ задоби нове генерације. Монтеги рече да је то „књига која обележава датум, не само у историји књижевности но и у моралној историји народности“. Опште је мишљење било од 1865. г. од прилике па до смрти Флоберове, да је Флобер прекрасан реалист и без такмаца. Кад пише романтичне ствари, пише их са напрезањем, без воље и зато само у пола успева. Но доцније се из „Преписке“ видело, да је Флобер баш романтична дела радио са вољом и радошћу и да је у души био романтичар. Човек се у свему може варати.

Флоберу су се дивили и он постаде популарним. Личности његове, ма да нису типови, *посташе* типовима. Глас Флоберов расте и после смрти његове и изгледа да му време неће ништа смањити.

Утицај Флоберов, искључиво литерарне природе, постаде велики. Ученици су му од важнијих: Гонкур (оба), Доде и Зола. Но они се, мада су верни доктрини свога учитеља, ипак знатно од њега разликују, као и међу собом. Али све што је он сањао да оствари покушали су и они. Цео реалистички роман произашао је од „Госпође Бовари“, храњен и васпитан, првих година, „Сентименталним васпитањем“. Тешко је проценити морални утицај, као и сваки утицај те врсте. Свакојако је био више добар но рђав. Јер све оно што је тачно, правилно, што

је истина, увек је и здраво. Још додајте сатиру. Али ипак Флобер не узима, као што се вели, само глупаке и неваљалце. Треба се само сетити Г-ђе Арну, чича Руола, Жистена и матере Бовари.

Флоберу треба да смо захвални не само као великоме сликару и писцу, но и као једном од оних оштрих моралиста који су као савест потребни, ради спасоносног утицаја њиховог.

Бор. П.

АЛИКАНТЕ.

(2.)

Данас ћу да отпочнем своје тумарање са посетом тврђаве свете Варваре. Са њене високе заравни може се оком далеко догледати и не треба пожалити труда ни зноја да се човек на грбачу ове стене успне. Приступ у тврђаву није слободан, и ваља се прво пријавити главној војној управи (gobierno militar) за дозволу.

Аликанте је оружно место првога реда, према шпанској подели, а сада како се боје инвазије енглеске на Балеаре, оно је од јоште веће важности. Ово ми је одмах пало у очи, чим сам хтео да уђем: чувар промрмља нешто врло кратко и неодређено што нисам могао да разумем, звонило је од прилике „сграша“ али сам наскоро увидео да је то андалуски скраћено и мора да значи: Su gracia de V. (Usted), т.ј. „Ваша милост“. Тако Шпањолци на учтив начин питају за име. Предам своју посетницу, и после кратког чекања уведоше ме на два три места код разних војних главешина да ме виде, а напослетку ми дадоше и дозволу. Велика живост и журба опажала се по канцеларијама, и изгледало је као да се нешто врло важно спрема. Управа је заузимала повећу троспратну кућу и била је испуњена војним чиновницима.

Погледам, напослетку, у моју исправу. Она је била написана на пола табака и гласила на три дана. Мада

је на мојој посетници било написано име и презиме ћирилицом и латиницом, једно испод другога, опет је непажљиви и брзоплети чиновник изабрао ћирилицу и из њених писмена саставио на латиници неко рогобатно и неразумљиво име! Наредба је на дозволи строга и строго написана: „Показати дозволу на првим вратима тврђаве а предати при уласку на друга врата!“

Лагано се упутим ка граду лепом шетницом, која носи на себи име „шетница Нуњеса“. Паде ми том приликом на памет Војислављева балада и наседање лепога хидалга Нуњеса (Нунеца), те помислих да, ако је тај стрпљиви витез икада постојао, морао је бити из Аликанта.

Град лежи на великој стрмини, и мора се обилазити иза његових леђа, остале стране готово су неприступне.

Врућина је била прилично велика кад сам дошао до последњег реда кућа и на највећу узбрдицу у вароши. Све је већ било мртво у томе делу вароши. Последња улица била је циганско насеље, судећи по кућицама саграђеним од најразновреснијих делова, од отпадака од тесаног камена, опека, дасака, платна и развраћених канти од петролеја. Стрмина је бивала све већа, а зградице све мање, док се пут није претворио у неправилне степенице Могло је бити већ десет часова. Врућина је расла, а пустош је остајала иста. Нигде живе душе. Једино што је било за похвалу ове циганске насеобине, то је велика чистоћа њихових злехудих колебица. Ишао сам лагано и крадљивим кораком, бојећи се да не пробудим кога члана ове циганске колоније. Шпански су Цигани познати са своје насртљивости. За путником се наврзе поворка ових голишавих демона, који моле, траже и отимају милостињу, који кидају пешева са ваших хаљина, те у најбољем случају можете остати без скута и без капута.

Нестаде, најзад, и последње циганске колебице, и после кратког узбрдног пешачења дођох и под саме градске вратнице.

Потражих кваку да отворим, али је нема, потражих и електрично звонце али се уверих да тврђава Св. Варваре не хаје за електрику и да тај „знамен“ двадесетог века није јоште дошао до Аликанта. Не остаде ми ништа друго но да ударам штапом. Ударах све јаче и јаче, али одзива нема: град је затворен. Погледам јоште једном на план вароши и тврђаве, мислећи да сам погрешио и дошао на странпутицу и на каква споредна, затворена врата. Употребим и бусолу да се тачно управим, али се напослетку уверих да су ово главна и једина врата за улазак у град. На моју велику лупу дође и једно чобанче, са својим повећим псом, које је пасло две мршаве козе у близини града. Покушах да се опријатељим са овим полудивљим номадима, обећавајући добар поклон дечку ако се уз моју помоћ попне на зид или на капију и доведе или довиче стражу да ми отвори. Али чобанче одбије моју понуду и извали се у близини са својим псом и козама на сунцем огорели коров, гледајући пажљиво шта овај упрашени и тврдоглави странац хоће са Светом Варваром, кад се тај град не да освојити!

Тако сам пре неколико дана свратио био нарочито у Сагунт да видим његов славни историски град, који је познат са освајања Ханибалова у другом пунском рату. Изгубио сам био цели дан тражећи чуваре и напослетку рекоше да су у граду, али нађох град затворен, а чуваре никако. Напослетку попео сам се са великом муком на једну пола срушену кулу, с које сам се једва жив сишао, да бар могу да кажем да сам био на Сагунту. То ми је било прво наседање у мом кратком бављењу у Шпанији.

Али ово друго наседање било ми је специјално непријатно, те сам се решио да употребим сва средства да уђем у град. Обузело ме је било тако звано „туристичко беснило“, које чини да човек губи све појмове о могућем и немогућем у своме предузећу. Латим се напослетку последњег сретства, извадим револвер и опалим неколико

метака да побуним чуваре те да ми бар отворе, а после нека буде шта буде са мном и са мојим револвером.

Но и од овога не би ништа. У граду све мирно. Само зачух велико кобељање низ брдо; уплашени пуцњавом, чобан, његов пас и његове две козе котрљали су се низ брдо, тако несвесно, једно преко другога, да сам и у овом жалосном положају хтео да пукнем од смеха. Па скоро и они побегоше иза брда, и ја остадох са̂м да делим Косово са аликантском тврђавом.

Сунце је било већ високо, жега све већа и већа, а ја сам стајао немоћно и мирно, скрштених руку. Мислио сам да је очевидно све подвала, и да се дају дозволе за улазак, али се град никоме не отвара.

У зло доба — добре идеје долазе често или доцкан или при крају — сетим се да сам машински инжењер и да преда мном стоји брава коју треба отворити, а да и то спада у мој занат! Истина да отварање туђих брава не спада и у častan занат; али ја сам имао у џепу дозволу да уђем, а како ћу отворити браву мислио сам да је моја ствар!

Отпочнем дакле да „штудирам“ браву, а посебице и начин како да је отворим. Извадим нож и почнем кроз пукотине, дрвене старе но тврдо оковане капије, да одврћем завртке и вадим чивије... Зној је цурио са мене као да сам био умочен у воду. У неколико махова изгубио сам био сваку наду да ћу отворити, али напослетку олабавих главни шип („риглу“), те ми тада би лако да га извучем из његовог беочуга, и ослободим оба крила.

Брава је сад била отворена и улаз слободан, али наскоро наиђох на нову муку. Врата су била одвише тешка, и по свој прилици требало је најмање два човека да је изнутра отворе, а отварање с поља било је веома трудно. Великим напором увучем десну руку у процеп, а мало по мало и десно раме; неколико потеза и ја сам био у граду!

Било је подне кад сам извршио ово напорно и тврдоглаво дело. Потражим у џепу моју дозволу да је по-

кажем у стражари, која је лежала лево од уласка; уђем, али унутра не беше никога.

Стражара, или боље рећи зграда за стражу била је прилично велика, озидана ломљеним каменом а неолепљена, изнутра исто тако доста рабатна и занемарена. У њој су били једноставни велики кревети, на облик наших старих „трговачких кревета“ по друмским механама, од неотесаних растових дасака. По пространим креветима лежале су разбацане војничке хаљине, а уз зидове без реда су биле наслоњене пушке. Бацим последњи поглед на овај вашар, и упутим се другој капији, која води у праву тврђаву. Закуцам, но и ту не беше никога, покушам да браву отворим и ово ми пође за руком много брже но код прве; јер и брава и врата беху много мања и мање тврда.

Без много напора отворим и ову другу градску капију и уђем у главни део града. Ту не беше ни страже ни стражаре. Около стајаху градски бедеми са опсадним топовима управљеним на море, у средини велика касарна са неким омањим зградама и казаматима, а около зграда и зидова у хладу лежаху раштркано по земљи полунаги или полуобучени војници у најдубљем сну. На овај начин ја сам више од једнога часа господарио тврђавом свете Варваре у Аликанту, коју је чувао најмање један батаљон војске са репетиркама и опсадним топовима.

Овај жалосни немар и непојимање војничке дужности и врлина, изазва у мени хрпу мутних слика из скоре и давне прошлости шпанске. Ови успавани војници изгледаху ми као срамно погинули, што спавају сном горим од саме смрти. Заиста овакав сан гори је од смрти, јер се на мртвог нико не ослања. Држава одржава војску, оружа је, храни је, плаћа је, а кад јој је она у одсудном тренутку потребна, она спава и непријатељ улази у њену кућу као у своју.

Као прва жалосна слика појави ми се: Маниља; улазак у залив са обе стране чува по један ред утврђења, у пристаништу безбрижно лежи многобројна флота,

ни тица не би смела да прелети преко ње. Али амерички адмирал Ђуи (Dewey) познаје Шпањолце. Он пред зору улази у пристаниште, пролази поред успаваних тврђава и напада на укотвену и изненађену шпанску флоту у самоме пристаништу. Маниља пада а са њоме и Филипини.

Шпанска је војска тада у сну изгубила једну краљевину!

У овом свом лукавом и одважном предузећу био је Ђуи толико обазрив према Шпањолцима, да је одмах после пролаза кроз тврђаве дао испалити један топ, да разбуди војнике у тврђави и да им се на тај начин у брк насмеје.[1]

До данас нисам разумевао Наполеонов обичај да кратко руча и кратко спава и сматрао сам га као бесмислицу. Познато је да су Наполеонови и гала ручкови трајали једва четврт часа а спавање једва четири или пет часова. Сада сам пак увидео и уверио се да прави, активни војник, спава само на једно око.

Изглед са тврђаве на море божанствен је. Из далека према југу простире се Кабо де Палос, пружајући своје стене дубоко у море, Аликанте леже под нашим ногама и цела се варош види у птичијој перспективи, заједно са својим пристаништем и лађама. Сем мора које се лагано њиха и трепери, цела варош изгледа као изумрла, ни један се гласак не чује. Тешка опсадна батерија, управљена на невидљиве енглеске лађе које треба да дођу и заузму Балеарска острва, лежи мирно иза пустих палисада градских, покривена црним покривачем од воштаног платна, као правим мртвачким покровом. Тобџије и цела градска посада леже овде онде по земљи, без одела и без оружја, као мртви на бојишту које су непријатељи опљачкали и свукли до кошуље....

(Свршиће се.)

С. Зорић.

[1] И спавање руске флоте при јапанском мучком нападу на флоту у Порт-Артуру личи на ову шпанску катастрофу код Маниље. Руси су тиме, изгубивши неколико лађа, пре огласа рата, изгубили превласт на мору.

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

С. Матавуљ, *На слави.*

Трифун Рогић, чиновник Министарства, прави посете о Светом Николи. Као добар Србин, он тај посао савесно врши: био је у тридесет и пет кућа, попио толико исто кава и ракија и сручио у себе толико жита колико је потребно „да се накљука пет пари ћурака". Овда онда, до душе, спопадну га грчеви, али нешто се тек мора отрпети у животу. Иде тако Трифун Рогић са славе на славу, честита, пијуцка и води празне славске разговоре. Ваљда је већ по тридесети пут напоменуо да је време лепше или ружније него прошлих година, брижљиво питао сваког домаћина: А јесте ли имали много гостију? и прекидао неугодно ћутање обраћајући се домаћици:

— А како сте са млађима?

— Маните, молим вас! Изедох се жива.

— Баш, Бога ми. Не зна човек шта је горе: с њима или без њих.

Ко зна докле би Трифун тако терао да га не спопадоше грчеви, те се морао вратити кући. Ту затекне познаника Миту Отрова.

— Јесте ли били код господина Опалића? пита Отров Трифунову жену Персу.

Перса.

Зашто да к њему идемо, нисмо у познанству.

Мита.

Зато, снаја-Персо, што је господин Риста од данас наш начелник.

Кад Трифун ово чује прође га одмах и мука и грчеви. Риста Опалић његов начелник? Па то значи да ће он, Трифун, одмах у пензију, и онако га већ неке новине

нападају. А треба му још само четири године па да има пуну пензију. Овако ће изгубити неких двеста талира.

Мита га теши. Не треба ствар узимати тако озбиљно. Господин Риста истина не мирише Трифуна, али је човек добра срца и великих потреба. Треба му штогод подмакнути, па је све у реду. Хајде, Трифуне, брже боље на славу код начелника, удеси ствар, па мирно спавај.

Други чин, на слави код Ристе Опалића. Мита Отров наздравља новоме начелнику и са осталим чиновницима пева облигатно многаја љета. Затим каже Ристи да се Трифун боји пензије и да ће за који час доћи да му учини посету. Може му слободно тражити „на зајам" хиљаду динара: даће. Долази Трифун и жена му Перса која, онако из далека, „подилази" г. начелнику причајући како га је баш неки дан сањала, како је Трифун ревностан чиновник, просто се сатре... Начелник је врло љубазан, обећава Трифуну класу и орден, задржава га на вечеру, и Трифун одлази очаран, чудећи се само што му начелник ништа не помену за зајам. А није знао шта га чека.

Мита Отров напоменуо је начелниковој жени да Трифун има неког рођака Перу, слабоумног и болешљивог младића, али богатог: приход петнаест хиљада динара. А начелниковица има кћер.... треба само мало вештине па ће се оних петнаест хиљада, које је досад Трифун грицкао, сручити у начелников џеп. Начелникова жена, Јованка, саветује ћерку да буде вешта и паметна, па ће лако уловити ту неочекивану прилику.

Јованка.

....Додуше има једну ману, много је кратковид. — Управо не знам, може бити да га и боле очи!

Ангелина.

То је споредно! Има ли више од четрдесет година?.. ...А кажи ми одмах је ли грбав? ћорав? хром? глух? мутав? шашав?

Јованка.

Није најбољег здравља, а иначе нема никакве мане.

Ангелина.

Дакле болестан. — Јао, дакле ту је још опасност да останем млада, богата удовица! Јух, мама, то је премного, зато неће бити истина!

Улази Мита Отров водећи Перу. Операција се отпочне вешто и опрезно, док најзад не поседају за сто, Пера, наравно, поред г-ђце Ангелине, и завеса пада над овим породичним весељем.

У трећем чину дознајемо да је Пера уловљен и видимо Трифуна Рогића како, најзад последњи пут, добија грчеве.

Такав је овај комад који је на првој представи имао успеха код публике, а у новинама листом нападнут као несрпски, неприродан и истачан. Пребацило се г. Матавуљу да не познаје београдско друштво, да су му личности просто измишљене, да их није могао наћи у Београду. Пребацило му се нарочито да је, износећи на позорницу такве карактере, бацио љагу на наше чиновништво, на наше жене, на наше друштво. Крупне речи поводом једне безазлене ствари! Као да писац нема права да у своме делу оцрта какве хоће карактере, наравно под условом да су природни, као да писац који износи рђаве стране једнога друштва самим тим тврди да у томе друштву нема ничег бољег, племенитијег и узвишенијег! Не могу се допустити такве генерализације. Ево вам Молијеровог комада „Пучанин као властелин". Ко сме узети господина Журдена за преставника француске буржоазије у седамнаестом веку, и рећи: тадања је буржоазија била, *сва листом*, лаковерна, ташта и приглупа? Ко може, према једном племићу у овом комаду, закључити да су *сви* племићи били непоштени и подлаци? А како би се преварио човек који би према Гогољевом „Ревизору" замислио руско друштво!

Ја сам савршено равнодушан спрам тог „бацања љаге" на српско друштво. Непоштених и неваљалих људи има свуда

у целоме свету и у држави,

каже песма. Могло их је још више бити у комаду г. Матавуља, па не бих протестовао. Друга је замерка коју имам да учиним овом комаду: ниједна од главнијих личности није довољно оцртана, нигде карактер не избија из радње, најважније и најинтересантније ствари дешавају се иза кулиса.

Господин Риста Опалић, начелник министарства, прима мито и уцењује људе. Добро. Те особине имају и многи други људи, чија дела ове врсте читам у новинама или за њих чујем у кавани, не знајући ни какве су побуде биле у тих људи, нити на који начин они врше тај посао. Цео догађај примам као један факт и не тражим ништа више. Али кад г. Опалић изиђе на позорницу, ја хоћу да видим човека који живи и који ради, хоћу да га познам, да видим чиме се он разликује од многобројних сродних душа. Али све се то дешава иза кулиса.

Пера, богата прилика, не интересује ме, али бих хтео да на позорници видим како га Опалићеви лове. У таквој прилици познао бих најбоље и Опалића и његову жену и његову ћерку. Међутим, завеса пада пре него што почне „напад“ на Перу.

Та психологија иза кулиса главна је мана овог комада. Због ње изгледа нетачан и неприродан. Гледалац има импресију да се све личности у комаду узајамно оговарају. И тако је, непотпун и слаб, испао овај комад, од кога књижевни глас г. Матавуља неће ништа добити, али неће ни изгубити. Њега треба сматрати као један несрећан случај у савесној и поштовања достојној књижевној каријери г. Матавуља.

М. М. Ракић.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД.

„Скице за нову цркву у Тополи"[1].

Г. Димитрије Т. Леко, архитекта, написао је и под горњим насловом штампао критику на рад оцењивачког суда, коме је задаћа била да прегледа, оцени и за награду предложи скице, послате на расписани стечај за нову цркву у Тополи. У томе свом напису Г. Леко тврди, и ако је „стечај исправан, да је резултат негативан".

Да ово, своје, у напред, на пречац изречено тврђење докаже, послужио се Г. Леко многим аргументима, који, или нису аутентични, или нису исправни, или су субјективни (што је за оцењивачки суд веома немеродавно, иначе би му овај, како он мисли, ако не прву оно ма какву награду доделио). Најзад, што је још најгоре, Г. Леко је овом приликом документовао непознавање и неразумевање значаја старе српске црквене архитектуре баш у оном смислу у коме она као културна тековина има да служи за основицу даљем развићу српске црквене па и профане архитектуре у садашњости и будућности.

Цео напис иначе има више карактер једне козерије него озбиљне, срећене и разложне критике. Можда би и као козерија тај напис могао да послужи расветљавању овог питања, али и у том случају држим да треба да буде смишљен. Међутим изгледа да је писац више волео да му чланак буде „духовит" а не смишљен, а сва „духовитост" свела се, у осталом, на овакве изразе: фурда, голубарник, шерпење, лонци, сулундари, чанчад с бојом и т.д., којима кити ова критика. Због тога, кад сам је прочитао, тек тада било ми је јасно зашто ми је уредник „Дела" у почетку марта о. г. неколико дана пре

[1] *Дим. Леко*, Скице за нову цркву у Тополи („Дело", св. за фебруар о. г. стр. 271—280).

штампања његове фебруарске свеске наговестио да ће штампати једну критику на рад оцењивачког суда за скице за тополску цркву, али коју, како сам вели, и није могао целу да прочита „јер је неразумљиво и збуњено написана“ — па је ипак штампао! И чудно и загонетно! И ако је збиља чудно, да после овакве сопствене оцене уредник штампа такву критику, ипак није загонетно, кад се позитивно зна, да је она иста рука, која је за ту свеску пружила рукопис чланка „Радијум“, пружила и овај рукопис поменуте критике. И ако не претендујем на колегијалне обзире овде уплетених личности, на шта бих иначе у овом сучају, бар због овакве рђаве критике, имао права, ипак се моји осећаји буне на ову особену врсту уцене, која не доликује озбиљним људима.

У тој критици, томе хаосу од фраза и недоследности, изгледа да је критичар хтео да изведе како оцењивачки суд није умео да цени вредност његове скице, те је доделио награде само оним скицама које су по његовом резоновању или копије старих српских црквених грађевина, или се, ако су и нешто прерађене, у главним својим мотивима ослањају на грађевине периода српског црквеног грађевинарства из доба Кнеза Лазара, а да оцењивачки суд није схватио да треба модерно српско црквено грађевинарство да стоји више од средњевековног као наставак овог, те да ово модерно представља доба цветања српско-византиске црквене архитектуре на српском земљишту.

Смешно изгледа да Г. Леко претенциозно, као са неке висине, хоће да даје лекције из старог српског црквеног грађевинарства оцењивачком суду, у коме је као председник био Г. Мих. Валтровић признати најбољи познавалац српске црквене архитектуре и Г. Драгутин Ђорђевић, архитекта и несумњиво бољи познавалац и византиске и српске црквене архитектуре од Г. Лека. Овом напоменом не мислим да се као трећи члан оцењивачког суда заклањам за имена ових спремних и савесних струч-

њака, ма да сам се у оцени поднесених скица са њима у свему сложио.

Овом приликом хоћу засебно да одговорим критичару нарочито с тога, што се он у својој критици поглавито служио наводима из моје расправе „Стара српска црквена архитектура и њен значај“ („С. К. Гласник“, 1903) и мојим приступним предавањем на В. Школи, тежећи да докаже како сам, ваљда заведен члановима оцењивачког суда био недоследан у оцени ових скица, те са њима делио мишљење да скица Г. Лека не добије никакве награде.

Необично ми је жао што сам се са осталим члановима оцењивачког суда сложио у томе да скица Г. Лека не добије никакве награде. Да је тако, вероваће и он а и сваки читалац кад сазна да сам му, на његову молбу, на расположење ставио све своје снимке и скице старих српских црквених грађевина које су ми моментано биле при руци, и о којима сам му и усмено дао сва потребна обавештења. Вероваће и то да ми је још у толико више жао што знам да је и моју поменуту расправу читао, и да се, као што критика показује потпуно са њоме сложио, јер се у целој критици на њу позива.

*

Сваки који је моју расправу читао, сложиће се са мном да је циљ њен био да докаже потребу снимања и проучавања српских црквених старина средњег века као важних културних тековина тога доба. У одељку где се говори о разноликом значају ових изрично је поменуто, да, поред осталога, то снимање и проучавање има да послужи и као основица развићу нове модерне српске црквене архитектуре „једној врсти препорођаја архитектуре, која ће носити више мање српско обележје“ (стр. 302). Мало даље додато је: „јединство у овом развоју савремене архитектуре са особеним српским обележјем показаће страном културном свету да се у српском народу негује једна грана уметности на основици његове културне тековине из старина, која ће у културној борби

са своје стране стати у одбрану српске националне индивидуалности против туђег штетног културног утицаја“. На питање који су ти штетни културни утицаји у погледу архитектуре, сваки би образовани, ма и нестручни, читалац разумео да су то они који су створили оне црквене грађевине што се већ скоро стотину година подижу на српском земљишту у Србију (а ван Србије још из раније), грађевине католичко језуитског барок-стила каквих је пуна Мађарска, одакле су се и у нас одомаћиле. Ето то су ти туђи штетни утицаји које треба сузбијати, то су грађевине које се у нас не смеју више подизати. Но није само то. Треба сузбијати подизање и свих онаквих црквених грађевина које су се почеле у нас одомаћивати за последњих 25—30 година, грађевине у тако званом „Ханзеновом стилу“, које истина по свој основи стоје ближе нашој старој црквеној архитектури но оне прве, али које су такође далеко од тога да носе обележје старе српске црквене архитектуре.

Несумњиво је да се и Г. Леко у свему овом са мном слаже. И кад се он ту са мном слаже, кад уопште даје мојој расправи пуну вредност и у свему се на њу позива, онда мора остати доследан па се са мном сложити и у томе, да ће се „у развоју савремене архитектуре са особеним српским обележјем показати културном свету да се у српском народу негује једна грана уметности на основици његове културне тековине из старина“. А кад то усваја, онда настаје питање, да ли је Г. Леко, при изради своје скице, тако и поступио; да ли је при томе остао веран начелу да савременом црквеном грађевинарству треба дати правац коме као основица имају да служе српске културне тековине из старина? Ја сам остао доследан том начелу, и нашао да Г. Леко својом скицом није задовољио постављени захтев, јер она не носи то обележје, те нисам ни могао дати свога гласа за награду његове скице. Из тежње за објективношћу, вољан сам да Г. Леку у овом раду одам признање његовој тежњи за самосталношћу. Г. Леко је покушао да

на сасвим самостално смишљеној и веома компликованој основи, изведе грађевину која би по његовом мишљењу требала да представља нову фазу у развићу српске црквене архитектуре, фазу која би, кад је није било у средњем веку, имала данас да представља доба цветања српске црквене архитектуре. И ако ова идеја (која је, у осталом, заиста лепа и похвална) није његова, тежња је ипак његова заиста врло смела, и, за снагу и спрему Г. Лека, недостижна. Недостижна бар дотле док Г. Леко мало дубље не проучи српске црквене старине. Један од узрока што скица Г. Лека није добила награде лежи у томе што му је примена мотива из старе српске црквене архитектуре веома слаба, а то вероватно долази од недовољног познавања њихова. Други узрок био би овај. Да је Г. Леко баш и у јачој мери применио мотиве из српских старина, ипак му рад не би испао за руком поред онако гломазног, неестетичног, тешког кубета, које ни у каквој естетичној пропорцији не стоји са димензијама грађевине; нарочито веома тежак и ружан утисак прави основа кубета изнад крова.

Г. Леко је хтео, дакле, да, без дубљег познавања и проучавања српских старина, од једном ускочи у доба „цветања“. И не само то, Г. Леко чак, и не познајући темељно српске старине, само једним потезом руши и обара на све стране баш оно што је најкарактеристичније у старој српској црквеној архитектури. Њему су н.пр. кубета голубарници. Он ону веома важну и значајну примену појасева у органском склопу спољне архитектуре трећег периода назива иронично „поделом на етаже“. Примену теракоте, која је поред осталога карактеристична за трећи период, он упоређује бесмислено са блатом и маше-хартијом. Г. Леко, дакле, с једне стране ствара нешто сасвим самовољно, што се ни најмање не ослања на српске црквене старине; а с друге стране руши битна обележја њихова, те да од једном створи доба цветања савремене црквене архитектуре српске. То нити иде нити може да иде. То ће доба цве-

тања и без тежње Г. Лека заиста и дођи, спонтано, само собом, а не на пречац. Наравно, оно ће доћи само ако се удари оним путем који сам у поменутој расправи својој истакао, а то је да се снимају, публикују и проучавају српске црквене архитектонске старине у што већем обиму; да се, применом њихових мотива у садашњости, путем одабирања негује та грана уметности која ће носити специфично српско обележје. Таквим поступним радом, природним развојем, спонтаном еволуцијом, у току можда више деценија створиће се епоха цветања српске црквене архитектуре, а не скоком, насилно, од један пут, као што хоће Г. Леко. Ако је Г. Леку историја архитектуре позната, знаће и то да је у развоју разних стилова архитектуре увек било неке поступности кад су се, на основу утврђених или постављених принципа њихових, у сваком стилу посебице, ови примењивали на грађевине до крајних консеквенца њихових, док се није дошло до извесне кулминације или цветања њихова. Па тако ће морати бити и у овом нашем случају. Главно је било да се једном одсудно пође тим путем, те да се сузбије штетан правац језуитског барок-стила у нашој савременој црквеној архитектури, који је од постанка нове српске државе туђим утицајем ухватио до данас јака корена. У исто време, важно је да се спречи и хватање корена Ханзеновом стилу који је српском осећању и духу стран. За то се указала згодна прилика потребом грађења нове цркве у Тополи. Ма да је до данас сразмерно мало прибране грађе са српских црквених старина Средњег Века, ипак се рачунало да ће то, бар за почетак новог правца црквеног грађевинарства, ипак бити довољно да се удари одсудно тим правцем, којим би се, доцнијим прибирањем нове грађе, наставио развој архитектуре. С тога је у томе смислу и расписан стечај за скице за нову цркву у Тополи, који је по речима Г. Лека био исправан, али који је, као што се из овог кратког обавештења види, показао за Г. Лека негативан резултат.

За мене би и врло пријатно и врло ласкаво било

да је Г. Леко умео да се користи датим му градивом, саветима и мојом расправом па да створи скицу која би, задовољивши тражене захтеве и на основици самосталне замисли, надмашила све награђене скице, које, у осталом, никако не треба сматрати да су без замерака. Награђене скице само су више мање, релативно, одговориле траженом захтеву, али свакако више но скица Г. Лека. Оне, већ онакве какве су, задовољавају постављени захтев самим тим што се у њима више или мање испољава главна одлика својствена старим српским црквеним грађевинама Средњег Века. Вероватно је да ће се, временом, у току даљег развића, доћи до савршенијих грађевина, које ће у ствари представљати епоху цветања архитектуре српско-византиског стила. То ће се огледати како на црквеним тако и на профаним грађевинама.

Критичар, даље, у својој збуњеној критици, хоће да каже како је према расписаном стечају било два начина за решење задатка, и како су конкуренти били у недоумици који од два начина да изаберу: или да се држе, како он то вешто каже, „само осећаја асимилованих импресија који одлучно одбацује свако рудиментално (sic) портретисање фрагмент мотива српско-византијског стила", или, на против, само „портретисања српских фрагмент мотива". Међутим, то не стоји. Те је начине Г. Леко сам измислио. У ствари је тражено да *грађевина има монументалан карактер у духу српско византијског стила.* Нико није њему сметао да створи савремену композицију у духу српско византиског стила, а што њему „асимиловане импресије одлучно одбацују свако *рудиментално* портретисање фрагмент мотива српско византиског стила", то је његово лично схватање, врло погрешно у осталом, које га је и навело да створи скицу лишену карактера српско-византиског стила. Било је на овој утакмици и таквих самосталних скица, слободних композиција, које су изведене у духу српско-византиског стила, и које су показале да њихови пројектанти боље разумеју примену мотива из старе српске црквене архи-

тектуре на савремене прилике него Г. Леко, па ипак неке од тих иначе одличних скица нису биле предложене за награду. Разлог је томе што други битни захтеви нису били задовољени а не монументалност у духу старо српског византиског стила. Према овоме не стоји у истини ни онај навод Г. Лека „да сви неискусни конкуренти зло прођоше у овом стечају зато што су у слободној композицији гледали решење овог задатка“. Главно је да су од поднесених скица на овој утакмици неке и то показале да се савремена српска црквена архитектура може развијати у слободној композицији с применом мотива из старе српске црквене архитектуре. Неће дакле бити, онако како тврди Г. Леко, да су резултати од ове утакмице негативни, а што он то не увиђа то је његова лична ствар.

Критичар даље наводи (стр. 274), говорећи о архитектури кубета, како је кубе на разне начине добило своју основу, па хоће да изведе закључак како је у почетку кубе било конструктивно па за тим прешло још две фазе у опадању, и додаје: „Кубе је испочетка нашироко стајало на земљи, из ње поникло, по томе невољно узјахало кровове, а на крају крајева обешено о звезде небеске!“ Остављајући на страну нову терминологију и учени начин изражавања Г. Лека, ми можемо рећи само то да су закључци о томе још прерани. Овако, како Г. Леко, са свим олако, без дубљег проучавања, то чини, никако не може то и да се утврди. И сам пример који он наводи у потврду тога побија тај закључак. Тако, помињући Љубостињу као пример за то да кров „јаше“, вели: „чеоне архиволте образују постаменат кубету и изолишу га од крововских површина, апсида и параклиса“. Па кад чеоне архиволте образују постаменат кубету и изолишу га од крововских површина, по чему онда то кубе „јаше“ кров у оном смислу како Г. Леко излаже? Тога ради требало би да је изолисано кубе а не кров; уз то Љубостиња долази у трећи период, а у овом се, како Г. Леко каже, иде још даље те кубета не „јаше“ више него „лете“.

Да би задовољио своју машту и постигао јачи ефекат, Г. Леко је одиста пронашао, да кубета III периода „лете“ и да су „обешена о звезде небеске“, па да би то потврдио наводи за пример Каленић. За њ каже да је за изолацију његова кубета употребљено рафинирано средство „т.ј. квадратна основа постамента, а по њему на све четири стране архиволте јако испадају као крила витком кубету које лети а не јаше“. Поезија нема никакве везе са озбиљном студијом, и Г. Леко би боље учинио да је темељније проучио моје нацрте Каленића које сам му на расположење ставио. Да је то учинио видео би да су „гезимсови“ на кубету, апсидама и свима обимним зидовима грађевине профила из талијанског ренесанса, што не може бити старина у архитектури овог манастира, а што је апсолутно неразумљиво да је један архитекта тако што могао сматрати за старину. Поред тога треба да зна да су сви зидови, почев од архиволта изнад другог појаса, код обимних зидова, апсида и самог кубета обновљени пре 75 година заједно са „гезимсовима“, и премазани малтером, којом је приликом и цео кров заједно са покривачем од гвозденог лима нов начињен, пошто је грађевина у почетку прошлог века била запуштена и скоро пропала. Старина је (као што се и на први поглед може видети, и то не само са природног објекта него и са самог нацрта) само до врхова поменутих архиволта, и то је све изведено у слојевима опека и тесаног камена, а одатле на више све је ново и оправљено те према томе не можемо знати како је изгледала првобитна основа кубета. Оправку је извршио кнез Милош за време прве своје владе као што тврди запис урезан у један камени појас црквени.

Ово је, мислим, довољно да читаоци пресуде на каквим темељима базирају закључци Г. Лека, који у доправкама из доба Кнеза Милоша гледа средњевековну нашу старину.

(Свршиће се.)

Андра Стефановић.

БЕЛЕШКЕ.

КЊИЖЕВНОСТ.

Народна књига. I. Кумова клетва, приповетка Јанка М. Веселиновића. Београд, 1904. Штампарија Доситија Обрадовића. Цена десет пара дин. — С. К. Задруга предузела је већи посао: да у великом броју примерака и по врло малу цену издаје врло популарне ствари из наше и туђе књижевности, и растура их у најширу читалачку публику. Као прву од тих „народних књига" издала је „Кумову Клетву" Г. Ј. Веселиновића. Слажући се у начелу с тим да ова наша највиша књижевна установа треба да издаје и ове „народне књиге" (можда не пре но што коначно реши питање о „Забавнику" за којим се мора искрено зажалити ако је престао, или који се мора живо желети ако управа има намере да га и даље издаје); слажући се још и с тим да приповетка Г. Веселиновића заслужује да уђе у белетристични део ове серије Задругиних Издања, ми бисмо пожелели да нам се о овим књигама за народ да̂ више обавештења, и да нам се прецизније одреди шта ће у њих улазити, шта од наших а шта од туђих писаца, колико науке колико белетристике, итд. — Књига о којој је реч, издата је доста добро, али без јаче пажње на укус у издању.

П. П.

Наш сарадник, Г. Вељко М. Милићевић, штампао је под насловом *Пекаваљерске мисли* (Београд, 1904. Штампарија Савића и Комп. Цена 50 п. д.) једну малу књижицу која је по својој садржини сатира на „Одбор девојака за подизање споменика Војиславу", а по тону причања и, ако хоћете, и самом распореду градива, налик на познате Нушићеве „Листиће". Г. Милићевић није хумориста, и његове „Пекаваљерске мисли" нису за писца који је написао „Мртви живот".

Из LXVIII Гласа Срп. Краљ. Академије одштампана је расправа *Политички однос Црне Горе према Турској 1528—1684 год.* нашег сарадника Г. Јов. Н. Томића (Београд 1904, стр. 107 у 8°). — Овај најновији рад Г. Томића јесте из низа расправа о спорним питањима из Историје српског народа под Турцима, и о мало познатим или и о потпуно непознатим догађајима тога доба. У овој расправи претресано је у натпису истакнуто питање, које је много пута досад претресано, нарочито последњих година, али је све једнако сматрано за спорно. Овде писац критички оцењује вредност раније познатих извора за питање политичког односа Црне Горе према Турској у току XVI и XVII века, и двојаког мишљења у погледу питања о самосталности Црне Горе у обележено доба; износи нових досад непознатих података за то питање; у начелу усваја гледиште архим. Илариона Руварца изнесено у Montenegrina-ма, али као некритичне, одбацује многе разлоге и податке употребљене у тој расправи, и доказује: да је Црна Гора у току XVI и XVII века била саставни део скадарског санџаката, да је била потчињена Турцима, и да је овима плаћала данак, али да се ипак њен положај не може поредити са положајем других покрајина српских под Турцима. Као што се види, питање претресано у овој расправи јесте врло замашно, а употребљено градиво историјско већим делом ново је; стога остаје да стручна историјска критика покаже колико је писац расправом одговорио постављеном задатку. Напомињемо још и то, да ово није први пут што Г. Томић претреса ово питање. Он га се више пута дотакао у некима од својих ранијих радова историјских, а овде се нарочито зауставио на њему.

Нове књиге: Тихомир Остојић, *Краљевић Марко у народним песмама*, за народ и школу спремио — II део. У Новом Саду, 1904. Издање Матице Српске из задужбине Петра Коњевића, бр. 108. и 109. Стр. 156 у 8°. — Вељко М. Милићевић, *Некаваљерске мисли*. Београд, 1904. Штампарија Савића и Комп. Стр. 65 у 8°. — *Народна књига* I. *Кумова клетва*, приповетка Јанка Веселиновића. Београд, 1904. Штампарија Доситија Обрадовића. Стр. 30 у 8°. Цена 0,10 дин.

Читајући Ничеа, од Емила Фагеа (E. Faguet, En lisant Nietzsche; chez Lecène et Oudin, 3 fr. 50). — Са својом познатом проницавошћу и доброћудношћу, Фаге је у овој својој најновијој књизи анализао Ничеа, идући у корак за њим, и негде прима његове идеје, чешће их обара, али их увек објашњава. Нарочито се зауставио на једној врло оригиналној страни немачкога философа, *неронској*, ако би се тако могло рећи. Ниче је мислио да је једини циљ људског живота да ствара лепоту, макар то било и по цену угњетавања највећега броја људи од стране елите. Фаге устаје против овог дилетантизма: „Човечанством, каже он, треба да управља и влада елита: то је и моје мишљење. Али, ако елита не постави себи за циљ, пре свега, да чини услуге гомили, да је учини интелигентнијом, разборитијом, здравијом, једном речју срећнијом, ја онда више не видим чему служи елита и на основу чега ће полагати своја права. Да не чини народ срећним на онај начин како би то народ желео, добро, пристајем; елити је баш задатак да види даље, да предвиди и да зна оно што ће, на крају крајева, после привремених несрећа, чинити величину, снагу, безбедност, укратко срећу народну; — али да елита сматра да јој је дужност само да ствара лепоту, својим напорима и напорима народним, и да гради уметност служећи се народом као материјалом, ја нисам толики уметник да верујем да циљ вреди да се употребе ради њега оваква средства“.

УМЕТНОСТ.

Приходи Народног Позоришта. — За прва три месеца ове године било је на каси позоришној 38.788.30 дин. прихода, и у јануару 14.099.70, у фебруару 12.933.80 и у марту 11.754.80 дин. Лањске године донео је јануар 15.933.20, а фебруар 6.660.10 и март 6.812.70, свега дакле лањске године 29.406 дин. Укупно од 15. августа пр. год. до 1. априла ове године приход од улазница износио је 102.182.10 дин. а прошле године за исто време 92.158.30, ове године дакле више 10.023 дин.

У јануару давана су четири нова комада: *Домаће огњиште*, *Сигурни муштерија*, *Краљ се забавља* и *На дну*. Највећи приход донео је *Р[illegible]* (795.10) а најмањи *Краљ се забавља* по четврти пут (136.20).

У фебруару давана су два нова комада *Вештица* и *На послу*, и приређена је светковина 100-годишњице

Српског Устанка. Највећи приход донела је та светковина (1056.80), а најмањи *Ромео и Јулија* (276.20).

У марту давана су три нова комада, два оригинала: *Дубровачка Трилогија* први пут сва три дела, и *Незнани гост*, и треће *Ашиковање*. Осим тога приређена је за ђаке основних школа представа у спомен Првог Устанка. Играна су Сретеновићева нова два чина. Највећи приход донела је *Вештица* (938) а најмањи *Он са Пола вина пола воде* и *Француско-Пруским ратом* (213).

ЧИТУЉА.

Један од наших најпознатијих научника и најчеститијих људи, *Димитрије Нешић* академик, дугогодишњи професор и ректор Велике Школе, бив. министар, државни саветник итд., умро је 26 апр. т.г. и сахрањен уз велико учешће својих поштовалаца. Као научник пок. Нешић је оставио трајна трага давши већи број темељних дела и стручних расправа из области математичких наука, којих је он био пуних тридесет година одличан представник на нашој Великој Школи. Као министар, државни саветник, члан и председник многобројних стручних комисија итд., увек је давао светао пример савесности, марљивости и исправности у сваком погледу. Но најдубље успомене, које оставља за собом пок. Нешић, јесу оне што их о њему, као професору и човеку, носе у себи многобројне генерације његових ученика на Великој Школи, у чијим је очима он по својој предености науци коју је заступао, по јасноћи и убедљивости којом су се нарочито одликовала његова предавања, по умешности да одржава интересовање за питања која је расправљао и по предусретљивости према својим ученицима, увек представљао узор правога професора.

М. П.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 17.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XII, број 3. — 1 јун, 1904.

ИЗ ЈЕДНОГ ДНЕВНИКА.

(2.)

11. јануара.

Одавно ми није било тако тешко на души као јуче и данас, нарочито данас. У мени се bije бој између срца и разума.

Не дати младости да воли, то је глупо; унесрећити, убити другога, и то свесно, „с предумишљајем", како би то правници казали, то је ужасно.

А ја осећам да сам на прагу љубави. Не, (ја и опет покушавам да обманем себе самог), ја осећам да волим, волим безгранично лудо. И то ме осећање обујмило свега, сву крв, сву срж, све, све, све до разума...

13. јануара.

Вечерас сам опет био код ње.

Што се више отимам од љубави, све се више у њу заплићем. Чини ми се да, нарочито пред вече, у сутон, не бих могао проћи поред њене куће, (а туда морам проћи, пут ми је), а да не свратим: нешто ме вуче, гони, присиљава на то.

Нећу више да пишем: одмах се горе осећам. Бацићу перо до ђавола и мислићу, наравно на њу. Човек може да буде тако задовољан, тако срећан кад мисли на онога који му је драг.

18. јануара.

Био сам ономад на забави; био сам само зато што је и она била ту.

Када сам ушао у салу, она је седела замишљена, скоро нерасположена. Била је обучена у бело; ја у црно, прописно.

Питао сам је зашто је нерасположена. Она ми одговори да је била нерасположена, јер извесни господин није био ту; напротив, сад отпада свако нерасположење: господин је дошао.

Ко ли је тај срећни господин?

21. јануара.

Јуче сам навршио двадесет и четири године. Прва похода била ми је на гробљу: ја волим гробље, јамачно зато што између мене и њега нема друге разлике до те што је оно мртво а ја живо гробље.

Данас сам провео врло тешко, ноћ још теже. Видим да од мене ништа нема. И боље! Јер ја се бојим живота, оваквог живота; смрти се само могу радовати. Ништа, ни у мени, ни ван мене, не јамчи ми да ће ми се живот ма за длаку изменити.

А ја и сâм гледам да се што пре упропастим, двадесет је ноћи већ како не лежем пре два, три па и четири часа по поноћи: спремам се за испите. Не спавам више од три, четири часа дневно.

И због тога, јамачно, сваким сам даном све нервознији. И осећам лепо како та моја нервоза расте постепено, све више и више, и, опет постепено, прелази у стару болест.

*

Синоћ сам био код ње. Толико сам сад, у мислима, заузет самим собом да на њу не смем ни да помислим. А кад ми она, у овим тешким часовима, нехотице, мимо вољу падне на ум, — ох, да знате колико ме то заболи! Тек ми тада у потпуној боји својој изиђе пред очи моја рођена слика... И ја почињем губити снагу.

29. јануара.

Вечерас је била чудновата: била је врло расејана и, у исто време, расположена, весела.

— Једва чекам петак! — рече ми.

— Зашто баш петак? — сину ми кроз главу, али се не усудих питати је. Ја, међутим, у петак завршавам испите.

31. јануара.

Данас, у подне, заврших испите: отресох се школе.

У обично време, пред вече, отидох к њој. Радовала се искрено и честитала ми свршено школовање. Кад, у разговору, напоменух да на јесен мислим ићи на страну ради продужења студија, она ме некако чудновато погледа, па рече:

— Зар се баш мора ићи?

Не знам шта да мислим...

4. фебруара.

Данашњи дан за мене је смрт... али не, не смрт, јер то би за ме био спас, већ нешто много горе, страшније, ужасније...

Да сам при руци имао каква год оружја, ја бих се данас, вечерас убио...

Од вечерас моја нога неће више крочити у њену кућу; на то сам самога себе осудио: *било ми је зло.* До душе, она није била ту, али је била њена мати, и она ме је тако погледала да ја тај поглед, унаточ доброј вољи, никад не могу заборавити.

И још нешто. Ово је последња белешка у дневнику; више га нећу писати. Казна је страховита, а ја сам невин.

16. маја.

Данас ми је опет наспело да пишем дневник: *било ми је зло.* То ми је пре послужило као разлог за прекид писања дневника; сад ми, ево, служи као разлог да опет пишем дневник.

Било ми је зло.

Па докле ће то тако ићи? — питам се свакога тренутка, и не налазим одговора... Али, нашао бих га врло брзо, и врло лако само кад бих хтео према самом себи да будем, једанпут у животу, потпуно искрен; али ја то не могу, нећу. Човек је толико себичан да би хтео очигледну пропаст своју да скрије од себе самога држећи да ће је тим отклонити, или бар одложити. А одговор је врло прост, и врло неповољан: то ће трајати све до смрти.

Само, сад настаје једно питање: када ће се Смрт смиловати да ме ослободи животних мука? Кад? Кад ја то будем хтео, мислио сам све до скора. Али сада сам, чини ми се, почео мењати то мишљење: пре десетак дана извршио сам нешто што се обично, по кривичном законику, назива крађом: узео сам, без питања, из куће једнога свог рођака револвер који, у истој кући, тражим већ скоро две године. Желео сам да се упознам и спријатељим са њим, то јест са смрћу, но од тога доба осећам да сам почео губити храброст и самопоуздање; осећам како ове две мени данас тако потребне ствари сваким даном, сваким тренутком слабе, ишчезавају, чиле. То ме, наравно, љути; сад бих се, чини ми се, убио само зато што се бојим смрти...

17. маја.

Данас ми је опет било зло, само много горе него јуче: пао сам... Моја болест, заједно са човечанством, дивовским корацима напредује. Само напред! У напретку је спас.

21. маја.

Зора пуца. Ја лежим у постељи. У кандилу жижак догорева, гаси се. Јесте ли кад год обраћали пажњу кад жижак у кандилу почне догоревати и гасити се? Јесте ли чули оно тужно пуцкарање, пригтање, пиштање, налик на јаук човека који се од смрти отима? На што вас то

подсећа? Зар вам не личи на људску борбу за живот? Зар вам кандило не приказује верну слику човечјега живота? Зар живот није уље и вода? Разуме се, у већини случајева, више воде но уља...

Жижак у кандилу мога живота, од како се зажегао, вечито догорева. Он пуцкара, пишти, цврчи, али то не чује нико, ни Бог, ни људи: нико не може, или неће да му помогне, да долије уља, или воде...

25. маја.

И ако не верујем ни у шта, ја сам ипак, у суштини, побожан.

Понеки пут су та побожна осећања толико силна да ја осетим неодољиву потребу да се помолим Богу. Али то не чиним никад; чини ми се да бих молитвом својом очигледно лагао и Бога и себе самога. Осем тога, још ми се чини да бих том и таквом молитвом понизио у себи човека, што никако нисам рад.

31. маја.

Данас по подне однео сам и оставио револвер на исто место са кога сам га и узео. Или сам кукавица, или ме је савест гризла због крађе. Можда је и једно и друго, јер сам се одлучно, ако се уопште будем убијао (ни с тим као да нисам начисто) да се убијем само из „свога рођенога“ револвера.

9. јуна.

Данас нисам никуд излазио. Око шест и по часова изиђох само да донесем новине. Вративши се кући, око седам часова, затечем њу: дошла са сестром у посету мојим сестрама.

Да знате само како ми је тад било... Неко тамно, неодређено осећање, и то не једно већ пуно најразноврснијих осећања: и радост, и бол, и срећа, и очајање. Говорио сам врло мало, а толико сам имао да кажем...

По несрећи, беше још гостију, те ме и то, унеколико, везиваше.

При растанку, замолих је за допуштење да је смем отпратити до куће; мислио сам уз пут казати јој ма што у своју одбрану, јер држим да сам велики грешник пред њом. Не знам шта бих јој то казао, али сам био уверен да би, после тог мог објашњења, ситуација била чистија и — за мене — много тежа.

За пакост, и сестре пођоше с нама. А ја бих на све пристао пре но да оне сазнаду што о мојој љубави.

И тако ми и тај план, као и сви остали, пропаде, разби се.

23. јуна.

Кад год је сретнем на улици, мени и ово мало крви што је имам — лекари веле да сам анемичан — пође „уз брдо“, почне јаче и брже струјати, и нешто ме стане силно гонити к њој. Али свагда се савладам, само је поздравим и мирно прођем.

Ипак, од неког времена осећам да се љубав у мени почела гасити, и то нагло. А угушити љубав није мала, ни лака ствар, тим пре што ја то, по потреби службе, чиним већ други пут за ово кратко време свога живота. Него, ко мени стоји добар, да се ова моја љубав према њој није угасила, притајила само зато да доцније, изненада, силније букне?

И због овога, ја сам спреман на све...

30. јуна.

Вечерас ударих тачку своме „лечењу“ које је трајало пуна два месеца. Шта све нисам узимао као лек?

А резултат? питаћете ви.

Резултат? Исти који и досад.

Право да вам кажем, ја нисам ни мало вере поклањао овоме леку. Можда је то и лудо, али — живот ме је томе научио. Знао сам унапред да никакве користи од тога лека неће бити, али сам на лечење пристао не

толико себе ради колико због ових мојих у кући којима сам већ досадио.

Осећао сам се пониженим, бедним и, у исто време, смешним устајући, за време лечења, свакога дана са зором, пре сунца. Колико сам пута заспао на пола часа пре но што ћу устати.

3. јула.

Јуче по подне донесе момак часопис који редовно примам. Ја га примих и оставих на сто. По том изиђох у варош.

Мој отац, дигнувши се од спавања, наиђе на часопис и стаде га прелиставати. Поглед му паде на моје име, потписано под једном тужном мојом песмом. Он отвори књигу где беше почетак песме и прочита неколико првих стихова.

Наједанпут поглед му застаде, склони књигу и јекну.

— Ух!

— Шта је? упита мајка која се ту десила.

— Овај наш написао једну песму, одговори отац.

— Па дед ми прочитај да и ја чујем, рече мајка и намести се угодније на столици.

— Остави!

— Што?

— Е, ево што...

И он опет узе књигу, отвори је и поче читати. Није прочитао ни десет, петнаест стихова, па се загрцну; мајка се већ гушила у сузама.

Затим зовнуше једно дете те им оно прочита до краја.

Ово ми је данас причао један рођак који је јуче био сведок ове сцене, и који је историк, те му се, са тога разлога, и ако је он иначе Ваљевац, мора веровати.

5. јула.

Моја болест хоће понеки пут и да се нашали са мном, као са старим, добрим пријатељем: изненађује ме својим пријатним походама. Јуче сам јој се, не знам

зашто, зајамачно надао и вас дан је грозничаво очекивао, — није дошла; данас сам готово и заборавио на њу, али зато она није на мене заборавила. И, ваљда, да би колико толико извадила јучерању штету, она ме је данас посетила два пут. Хвала јој...

7. јула.

Јутрос укопасмо мога малога сестрића. За двадесет месеца ово је четврти гроб. Ако је и од Бога — много је; он је и сувише милостив...

25. јула.

Најмлађа кћи нашега газде зове се онако исто као и моја угашена или притајена „љубав“. Тако јој бар име нећу заборавити...

26. јула.

Већ је десетак дана како сам из Београда, (за којим немам разлога да жалим) и како се бавим у једној малој вароши на југу Србије.

Синоћ смо мало поседели, провеселили се. Свирало се, певало. И ја сам певао.

И ако нисам певач, мени често дође да зȁпевам (или зȁпêвам, то је бар код мене једно исто). Има две три песме које бих, једну за другом, отпевао, и то само поједине делове њихове; њих сам и певао. Све су оне међутим, о љубави и вину. А ја уопште волим љубав и вино. Прво сам себи сȃм забранио, друго су ми забранили господа лекари.

⁂

Зато што сам се синоћ дрзнуо те изишао из обичнога свога колосека, данас по подне платио сам прилично скупо: било ми је зло. То ми је за памет да други пут не пртим оно што нисам кадар понети...

31. јула.

Мојој болести и мени прети једна велика опасност: почело се радити на томе да се коначно излечим.

Тога ради ишао сам у понедељак, 28. овог месеца, у једно село на два часа хода од места у којем се бавим. Лекар је једна жена, сељанка.

— Шта ти је? — упита ме она.

— Хвата ме грч ево овде, и ту показах на лицу место где се вилице спајају.

— Е, није то грч; то је *оно*. Ту значајно уздиже обрвама; то је значило моју страшну болест.

Одиста, дијагноза је била потпуно правилно постављена; једна проста сељанка решила је за трен ока питање које су дипломирани лекари двадесет година безуспешно решавали. То ме није толико много зачудило; али кад ми она, упитавши ме: „је л' овако?“ показа главне симптоме моје болести, ја сам се изненадио.

Казала ми је да јој дођем сад у недељу, 3. августа, и да понесем за лечење потребне ствари: свилени конац, из три дућана, ма које боје само не беле, једну бритву црнокору, парче жутога воска, једну коленицу (земљани чанак, ћасу) и бургију.

Ја нисам кадар замислити какав ћу изгледати као здрав: човек се и с несрећом тешко растаје кад је на њу навикао, и кад је она већ постала битним делом његова живота.

⁂

Моја болест као да осећа да јој се о глави ради: синоћ ме је походила и, преко обичаја, остала је у посети дуже...

3. августа.

Јутрос устадох са зором. Пре пет часова кренусмо оној сељанци. Са мном је ишао један пријатељ који је и први пут, у понедељак, био са мном.

После извршене церемоније која толико не спада у празноверицу, мој лекар ми рече:

— Не бој се ништа. За четрдесет дана јављаће се болест; али чим се склони четрдесет дана бићеш здрав као дрен; *можеш узети прву девојку за жену*

Мени лакну на души, не због женидбе, него што ме моја болест неће напустити бар још за четрдесет дана; било би дивљачки не допустити јој ни да се како треба, честито не поздрави са мном...

*

Осећам да лек има дејства: данас ми је два пута било зло...

4. августа.

Јутрос, рано, било ми је зло, и то у сну. Умало се нисам угушио. То је учинило те сам се одлучио да још данас идем кући, у Београд. Мирнији ћу бити ако код куће умрем; одавде би тешко било преносити ме.

Београд, 9. августа.

Шетао сам вечерас мало, крај куће. Сретох *њу*. И ако је сретам често, опет сам вечерас, видећи њу, осетио нешто што се лако не да описати. У једно исто доба и лакнуло ми је, и осетио сам како ми се на душу наваљује неки велики терет. Ја то, као и све остало, тумачим на свој начин: срцу је лакнуло када је близу себе осетило њу; разуму је било тешко кад је опазио провалију која нас дели.

*

Моја љубав према мојој болести као да се почела гасити. Сада сам потпуно равнодушан према свему, и према њој.

15. августа.

Данас је петак, и то *млади петак*, а мени се ништа није догодило: био сам целога дана миран.

Збиља, разумете ли ме? Не?

Обично о *младѝни* моја болест ме походи. И то је за ме важило као правило. Данас је прегрешила, прекорачила то правило. Шта ли ће то да му значи? Да ме није заборавила?...

А да нисам ја на њу заборавио? Заиста, ја данас на њу ни једанпут нисам помислио. Чини ми се да по-

стајем немарним према њој, према свему, и према себи самом. Ништа ме више не гони да пишем *Дневник*, који почиње за ме губити сваку драж...

Још је остало двадесет и седам дана.

Шта ли ће после њих наступити? Живот или Смрт?

Мени је потпуно свеједно...

(Свршиће се.)

М. И.

ГОСПОЂА БОВАРИ.

(Крај.)

XI.

Сутрадан, Шарл врати Берту кући. Она одмах упита где је мама. Одговорише јој да мама није код куће, да ће јој донети играчака. Берта је помену више пута; напослетку је заборави. Веселост овога детета жалостила је Боварија, и он је морао да подноси још и несносне утехе апотекарове.

Новчана питања дођоше убрзо опет на ред, пошто је Г. Лере поново почео подбадати свога пријатеља Венсара, и Шарл узе на себе обвезе за претеране суме; јер он нипошто не хтеде пристати да се прода ма и најмањи предмет који је *њој* припадао. Његова се мати страшно једила. Он се naљути још више. Беше се сасвим променио. Она оде из куће.

Тада сваки покуша *да се користи*. Госпођица Ламперер захтевала је да јој се плате часови за шест месеца, мада Ема никад ни један није имала (и поред оног исплаћеног рачуна који је она показала Боварију): то је био договор између њих две; књижар је захтевао претплату за три године; госпођа Роле захтевала је да јој се плати што је послала једно двадесет писама; и, како је Шарл замолио за објашњења, она је била толико нажљива да му одговори:

— Ништа вам не знам! то је било по њеним пословима.

После свакога дуга који је платио, Шарл је мислио да их нема више. Али су наилазили нови, и то непрестано.

Он се обрати за заосталу награду од некадашњих лекарских услуга, али му показаше писма која је његова жена писала. И он се мораде извињавати.

Фелисита је сад носила госпођине хаљине; не све, јер је он неке сачувао, и с времена на време разгледао их у соби за облачење, у коју се затварао; она је била готово њенога раста, и кад би пошла из собе, Шарлу би се учинило да види Ему, па би узвикнуо:

— Ох! остани! остани!

Али, о Духовима, она побеже из Јонвила, с Теодором, пошто је покрала све што је од Еминих хаљина остало.

Од прилике у то време имала је госпођа удова Дипи част да га извести „о венчању Г. Леона Дипи, њенога сина, бележника у Ивετоу, с госпођицом Леокадијом Лебеф, из Бондевила“. У честитци коју јој је послао, Шарл је поред осталога написао и ову реченицу:

„Како би се моја јадна жена радовала!“

Једнога дана када се, тумарајући по кући без циља, попео и на таван, он осети под папучом смотуљак фине хартије. Он га отвори и прочита: „Имајте храбрости, Ема! имајте храбрости! Ја нећу да унесрећим ваш живот“. То беше Родолфово писмо, које је запало било између сандука и ту остало, па га ветар, дувајући кроз тавански прозор, однео до врата. И Шарл остаде као окамењен на том истом месту на коме је некад Ема, у очајању и блеђа од њега, хтела да умре. Он најпослетку виде једно мало Р на дну друге стране. Ко ли је то био? Он се сети честих похода Родолфових, његовог изненадног нестанка и непријатности коју је осећао кад се после тога састао с њом, два три пута. Али пун поштовања тон у писму обману га.

— Можда су се волели платонски, рече он у себи.

У осталом, Шарл није био од оних људи који испитују ствари до дна; он се трже испред доказа, и његова

неизвесна љубомора изгуби се у неизмерности његовог бола.

Било би сасвим природно да је обожавају, помисли он. Сви су људи, зацело, жудели за њом. Она му се услед тога учини још лепша; и у њему се појави стална, силна чежња, која је распаљивала његово очајање и којој није било граница, јер је била сад неостварљива.

Да би јој се допао, као да је још била у животу, он прими њене наклоности, њене идеје: купи себи лаковане чизме, уобичаји носити беле вратне мараме, поче мазати бркове и потписивати менице. Она га је кварила и с оне стране гроба.

Он би приморан да распрода сребрно посуђе, комад по комад, затим продаде намештај из сале. Све се собе мало по мало испразнише; али њена соба остала је као што је и била. Шарл је у њу улазио редовно после вечере. Привлачио је округли сто до ватре, и примицао *њену* наслоњачу. Затим је седео преко пута. Једна свећа горела је у једноме од позлаћених свећњака. Берта је, поред њега, осветљавала слике.

Јадноме човеку било је врло тешко кад је погледа онако рђаво обучену, у ципелицама без врпаца, и у хаљиницама које су биле поцепане до кукова, јер се жена која их је служила није о њој ни мало бринула. Али она беше тако добра, тако мила, и њена мала глава нагињала се тако љупко, с оном лепом плавом косом која јој је падала на румене образе, да је Шарла обузимала нека неисказана милина, задовољство помешано с горчином, као оно рђаво начињена вина која миришу на смолу. Он јој је оправљао играчке, правио пајаце од круте хартије, или ушивао подрт трбух њених лутака. А ако би му поглед пао на корпу за рад, на какву траку која се вукла по соби, или чак и на какву чиоду која је запала била у пукотину од стола, он би се замислио, и изгледао је тако тужан, да је и она постајала тужна као и он.

Сад им нико више није долазио; Јустин беше побегао у Руан, где је стао у једну бакалницу, а апоте-

карова су деца долазила Берти све ређе и ређе, пошто Г. Хоме, с погледом на разлику у њиховом друштвеном положају, није марио да се раније пријатељство и даље одржава.

Слепац, кога он није могао излечити својом помадом, беше се вратио на косу Гијомове шуме, где је причао путницима узалудан покушај апотекаров; тако да се Хоме, кад је ишао у варош, морао крити иза завеса на *Ласти*, да се не би срео с њиме. Он га је мрзео из дна душе; и, свога угледа ради, хотећи да га се опрости пошто пото, он употреби против њега мере, које су одавале дубину његовог ума и опакост његове сујете. Пуних шест шесеца могле су се дакле читати у *Руанској светлилици* овакe белешке:

„Свима путницима који путују у родне пределе Пикардије пао је без сумње у очи, на коси Гијомове шуме, један несрећник са ужасним ранама на лицу. Он вам досађује, не да вам мира, и ударио је прави намет на путнике. Живимо ли ми још у оним страшним временима Средњега Века, када је скитницама било допуштено да по нашим јавним местима показују губу и гуке које су донели са крсташких похода?“

Или:

„И ако постоји закон против скитница, околине наших великих вароши и сад пустоше читаве чете просјака. Има их који иду и усамљени, и који можда нису најмање опасни. Шта мисле наши едили?“

Затим је Хоме измишљао приче:

„Јуче, на коси Гијомове шуме, један плашљив коњ...“ И ту се причало о неком несрећном случају коме је био крив Слепац.

Хоме се беше тако окомио, да слепца притворише. Али га пустише. Он поново поче своје, и Хоме поче такође. Између њих настаде борба. Хоме изиђе као победилац: јер његов непријатељ би осуђен на вечити затвор у једном сиротињском дому.

Овај успех осмели га; и од тада није у срезу ни

једно псето прегажено, ни једна шупа запаљена, ни једна жена истучена, а да он то није одмах изнео на јавност, вечито руковођен љубављу према напретку и мржњом према свештеницима. Он је чинио поређења између школа основних и школа поповских, на штету ових последњих, подсећао је на Вартоломејску ноћ поводом једног кредита од сто динара који је одобрен цркви, износио је злоупотребе, пуштао стреле. То је био његов израз. Хоме је рушио; постајао је опасан.

Међутим границе новинарства биле су за њега сувише уске, и он убрзо осети потребу да напише једну књигу, једно дело! Он састави *Општу статистику јонвилскога среза, с климатолошким посматрањима*, и статистика га одведе филосифији. Поче се бавити великим питањима: друштвеним проблемом, моралним васпитањем сиромашних редова, вештачким умножавањем риба, каучуком, железницом, и т. д. Напослетку се поче стидети што је обичан грађанин. Нагињао је *уметничком животу*, пушио! Купио је две мале статуе у Помпадурином стилу, да украси своју салу.

Међутим, апотеку није напуштао; напротив! извештавао се о свима проналасцима; пратио је велики напредак чоколаде. Он је први донео у округ Доње-Сене *шо-ку* и *ревалenцију*. Постао је одушевљени поборник хидро-електричних ланаца Пулвермахерових; један је и сам носио; и, у вече, кад би скинуо свој фланелски прслук, госпођа Хоме није могла да се надиви златној спирали под којом јој се муж губио; она је осећала удвојену љубав према том човеку који је био сав у ланцима као какав Скит, а диван као какав Маг.

Њему су падале на ум лепе мисли односно Еминог гроба. Најпре је предложио сломљен стуб са застором, затим пирамиду, па онда Вестин храм, неку врсту ротунде... или „гомилу рушевина“. И, у свима својим плановима, Хоме није ни за тренутак одустајао од жалосне врбе, коју је сматрао као обавезно знамење жалости.

Он и Шарл отпутоваше заједно у Руан, да виде

надгробне споменике код једног каменоресца, — у друштву с једним сликаром, неким Вофриларом, који је био Бридуов пријатељ и који је целим путем збијао шалу. Напослетку, пошто је прегледао једно стотину цртежа, затражио предрачун и отишао у Руан још једанпут, Шарл се реши за маузолеум, који ће с оба главна лица имати „анђела с угашеном буктињом у руци“.

Што се тиче натписа, Хомеу се ништа није учинило тако лепо као: Sta viator, и на томе се заустави; он је дуго и дуго лупао главу, понављао непрестано: Sta viator... Напослетку нађе: amabilem conjugem calcas! што би усвојено.

Но чудновато, Бовари је почео Ему заборављати, и ако је непрестано мислио о њој; он је падао у очајање, осећајући како му се њена слика губи из памети, поред свег његовог усиљавања да је задржи. Међутим он је њу сањао сваку ноћ, и сан је био увек исти: прилазио јој је; али кад је хтео да је притисне на груди, она се распадала у његовом загрљају.

Он је недељу дана улазио у цркву сваке вече. Г. Бурнизијан му је шта више учинио две три походе, али га је после напустио. У осталом, свештеник је прелазио у нетрпељивост, у фанатизам, говорио је Хоме; он је грмео против духа савремености, и редовно сваких петнаест дана причао је, у својим предикама, о самртној борби Волтеровој који је, као што је познато, умро једући свој измет.

И ако је живео врло штедљиво, Бовари није могао никако да отплаћује своје старе дугове. Лере не приставде да обнови ни једну меницу. Попис је био на прагу. Он се тада обрати својој матери, која му допусти да стави интабулацију на њено имање, пошто је сву кривицу свалила на Ему. У накнаду за ову жртву, она затражи један шал који је заостао иза пљачке Фелиситине. Шарл јој га не даде, и они се завадише.

Она учини прве кораке за измирење, предложивши му да узме к себи дете, да би јој било лакше у кући.

Шарл пристаде. Али га у часу растанка издаде одважност. И тако између њих настаде прекид коначан, потпун.

Што су његове радости више нестајале, он се све више ограничавао на љубав према своме детету. Оно га је међутим бацало у бригу, јер је покадшто кашљало и на образима добијало црвене печате.

Преко пута њега ширила се, напредна и весела, породица апотекарова, чијем је задовољству све на свету доприносило. Наполеон је помагао оцу у лабораторији, Аталија му је везла нову капу, Ирма је секла хартије за покривање слатка, а Франклин је изговарао на изуст Питагорину таблицу множења. Хоме је био најсрећнији отац, најзадовољнији човек.

Али не! једна потајна тежња морила га је: Хоме је желео орден. Заслуга је имао довољно:

1, Што је за време колере показао безгранично пожртвовање; 2, што је издао, и то о своме трошку, разна дела од опште користи, као што су... (и он је подсећао на своју расправу: *О јабуковачи, о њеној производњи и њеном дејству;* затим на посматрања о лисној ваши, послата Академији; на своју статистику, па чак и на своју апотекарску тезу); и не рачунајући што је члан разних учених друштава (био је члан само једнога).

— Најзад, узвикну он, обрнувши се на пети, ако ни за шта друго а оно зато што сам се показао при толиким пожарима!

Тада Хоме поче нагињати Власти. Он учини потајно Г. начелнику велике услуге приликом избора. Напослетку се продаде, изгуби образ. Шта више, упути владаоцу једну молбу, у којој га је преклињао да му призна заслуге; назва га *наш добри краљ*, и упореди га с Хенриком IV.

И свако јутро грабио је апотекар новине, не би ли нашао на своје одликовање; али њега не беше. Напослетку, не могући више издржати, он начини у својој башти једну леју у облику почасне легије, с језичком траве на горњем крају, да представља траку. Он се

шетао око овог ордена, скрштених руку, премишљајући о глупости владе и о незахвалности људи.

Из поштовања, или из неког чулног уживања са кога је споро приступао својим истраживањима, Шарл не беше још отворио тајну фијоку од палисандровог стола, којим се Ема обично служила. Једнога дана, напослетку, он седе за тај сто, обрну кључ и гурну перо. Сва Леонова писма налазила су се ту. Сад више није могао сумњати. Он их прочита до последњега, претресе све кутове, све ормане, све фијоке, загледа иза зидова, јецајући, урлајући, као изван себе, као луд. Он нађе једну кутију и разби је ногом. Родолфова слика указа му се пред очима, у гомили испретураних љубавних писама.

Људи се зачудише његовој клонулости. Он није више излазио, није никога примао, чак није хтео ни да обилази своје болеснике. Тада се поче говорити *да се затвара да пије.*

По који пут међутим, по неки љубопитљивац пагао би се преко баштенске ограде, и зачуђен спазио би овога човека у дугој бради, у прљаву оделу, дивљачна лица, како хода по башти и гласно плаче.

У вече, лети, он би повео са собом своју малу кћер и одвео је на гробље, одакле се враћао кад падне ноћ, кад нигде у селу нема светлости сем код Бинеа.

Међутим сласт његовог бола беше непотпуна, јер око њега није било никога који би је осећао; и он је одлазио госпођи Лефрансоа да би могао говорити *о њој.* Али га је крчмарица слушала једним увом, јер ни њој није било лако: Г. Лере беше набавио кола за вожњу између Јонвила и Руана, а Хивер, који је био на гласу са своје умешности око разних набавака, захтеваше повишицу плате, претећи да ће стати у службу „код конкуренције“.

Једнога дана кад је отишао био у Аргеј, на пијацу, да прода коња, — последњи извор, — он се срете с Родолфом.

Они пребледеше кад су угледали један другога. Родолф, који је само послао био своју карту, промуца у први мах неколико извињења, али се убрзо осмели и оде тако далеко са својом дрскошћу (било је врло топло; то је било месеца августа) да га позва да попију чашу пива у крчми.

Седећи према њему, с лактом на столу, он је грицкао цигару и разговарао, а Шарл је замишљено посматрао ово лице које је она волела. Њему се чинило да види у неколико њу. Био је удивљен. Желео би да је он тај човек.

Родолф је непрестано говорио о земљорадњи, о стоци, о ђубрењу, попуњавајући празним речима сваки прекид за време кога се могла провући каква алузија. Шарл га није слушао; Родолф је то приметио, и у покретима његовога лица читао је успомене које су се у њему будиле. Оно је мало по мало руменило, ноздрве су се живо шириле, усне су дрхтале; дође шта више један тренутак када је Шарл, пун мрачнога гнева, непомично управио своје очи у Родолфа, који, обузет страхом, ућута. Али онај исти тужни умор убрзо се опет јави на Шарловом лицу:

— Не љутим се на вас, рече он.

Родолф не одговори ништа. Шарл наслони главу на руке, и слабим и мирним гласом у коме се огледао неизмеран бол настави:

— Не, не љутим се на вас више!

Он чак додаде једну дубоку реч, једину коју је икад изговорио:

— Тако је хтела судбина!

Родолфу, који је ту судбину водио, учини се овај човек сувише добroћудан према положају у коме се налазио, шта више смешан и по мало подао.

Сутрадан, Шарл оде у хладник и седе на клупу. Зраци су пролазили кроз ограду; виново лишће оцртавало је своју сенку на песку, јасмин је мирисао, небо је било плаво, шпанске муве зујале су око расцветаних

кринова, а Шарл је тешко дисао као младић под неодређеним љубавним осећајима који су распињали његово тужно срце.

У седам сахата, мала Берта, која га не беше видела цело после подне, дође да га зове на вечеру.

Он је седео главом наслоњен на зид, очију затворених, уста отворених, а у рукама је држао дугачак прамен црне косе.

— Тата, хајде! рече она.

И, мислећи да хоће да се игра с њом, она га лагано гурну. Он паде на земљу. Беше мртав.

Тридесет и шест сахата после тога, на позив апотекаров, дојури Г. Канива. Он изврши секцију и не нађе ништа.

Кад је све било распродато, претекло је дванаест динара и седамдесет и пет пара, чиме је плаћен пут госпођице Бовари до њене бабе. Добра жена умре те исте године; и како је чича Руо био узет, Берту прими к себи једна тетка. Она је сирота, и шаље је у једну предионицу памука, да би имала од чега живети.

Од смрти Бовари‌јеве три су се лекара изменила у Јонвилу, и ни један се није могао одржати. Г. Хоме их је све редом потукао. Он има огромну клијентелу; власт га штеди а јавно мњење штити.

Ту скоро добио је орден.

Густав Флобер.

(Превео с францускога Д. Л. Ђокић.)

ПОЗИВ.

Чуј ме, драга. У самоћи, испод грана
Напуцелих, под чаробном ласком твојом,
У свежини горској, докле са свих страна
Пролеће се јавља мирисом и бојом,

Крај пећине мрачне где спокојно спава
Рој бајака старих, и старинске виле
У мирисно вече, више наших глава,
С несрећним душама за животом цвиле:

Ја ћу покушати у једноме часу
Да поправим живот и судбину јачу,
Јер знам шта те чека, јер знам добро да су
Лепе твоје очи намењене плачу.

Ја ћу наћи речи да тебе пренесу
У чаробну област где Визија блиста,
Далеко од људи и живота, где су
Наде тако свеже, мис'о тако чиста!

Жртво зле судбине, хоћеш ли живота
Где се гони, где се гази, где се рове,
Који ко стрводер претученог скота
На ђубриште баца твоје лепе снове?

Онда дери наде ко хаљине старе,
Племенитост мисли и сву нежност душе,
У животу нашем груби господаре
И чедне врлине без милости гуше.

Боље пођи са мном, драга, испод грана
Напупелих, да гледамо у самоћи,
У свежини горској, како са свих страна
Чаробне визије трепере у ноћи....

М. М. Ракић.

ИЗ МИСТЕРИЈА ЉУБАВИ.

I.

Свете мошти.

Признати морам, волео те нисам
Кô што се жена заволи и жели,
И ако сам без тебе грцô и сам
У потоцима својих суза врели'.

Ипак ми љубав чуднија је била,
Нит смисô јој бејаше сав у тѐби,
И ако си ме свега задобила,
Да ни за живот жртвовô те нѐ би'.

Друго си била у сновима мојим
Нег верна друга на земној ми стази;
Већ као кобни дух, од ког се бојим,
А ипак волим да ме мучи, гази.

О! души сласти, што мо̀га да страда
За твоју љубав, под знамењем твојим,
Кô веран Хришћан, што под крстом пада
И оживљава вером, нȃдом својим!

Дал већа срећа беше, да се пати,
Нег живе ово' спокојно и мирно?
Не знам, ал кад ми дух се тамо врати,
Кô да сам неке свете мошти дирнô.

II.

Поезија.

По истом, драга, ми идемо путу,
Животи су нам тесно удружени.
Подносили смо верно судбу круту,
Нит сја ти сунце, кад не сја и мени.

Од тебе нико милији ми није,
Од свега знаног, драго, си ми слађе;
Па ипак дух ми једну тајну крије,
Ко брижан лопов тајну своје крађе.

Ја више тебе волим другог створа,
Ком не знам лика, имена, ни гласа —
Кô сен ми стиже са незнаних гора,
Ил тајни шумор далеких таласа.

Ни у сну никад не видех му бића,
Ал кад ми дође, душу ми очара,
Па слутим уза њ сласти вишег жића
И све земаљско у ништа се ствара.

У часовима туге ми и беде,
О којим, драга, дух твој и не слути,
Ја осећам, гда попут сенке бледе
Тај створ ми слази. Његов поглед крути

Осећам, како дално некуд блуди
Пусто, без наде и без утешења
И сладак бол ми заструји по груди,
Бол неисказан бесциљног мучења.

Тако и у час радости и сласти
Осећам где ме као крилом греје.
Ни теби, драга, ја не могу касти
Колика срећа с њега на ме веје,

Јер више тебе волим тога створа,
Ком не знам лика, имена, ни гласа —
Кô сен ми стиже са незнаних гора,
Ил тајни шумор далеких таласа.

Светислав Стефановић.

СРПСКА ДЕПУТАЦИЈА У ЦАРИГРАДУ
1827 ГОДИНЕ.

Пошто је потписана Акерманска Конвенција, давно наименовани руски посланик на Порти, Александар Ивановић Рибопјер, пошао је у Цариград да у појединостима уреди руско-турске односе. Рибопјер је био и један од потписника конвенције, и пошао је за Цариград преко Јаша и Букурешта, да би се боље упознао са стањем Молдавије и Влашке, из којих је најзад турска војска изашла.

Пролазећи кроз Букурешт Рибопјер је изјавио агенту кнеза Милоша, Димитрију Мустакову, да ће чим приспе у Цариград предузети српске послове.

Међутим одушевљење, које је у Србији изазвала Акерманска Конвенција, било је ускоро ослабљено очевидним нерасположењем и злом вољом Портином. И ако се султан тим актом свечано обвезао да српске послове што пре сврши, а најдаље у року од осамнаест месеци, и у договору са депутатима српскога народа, ипак и после читава четири месеца, он није саопштио кнезу ту своју обавезу, нити је тражио депутате са којима би Порта ушла у преговоре. Кнез Милош, осећајући важност ове форме, обрати се Рибопјеру, да поради на Порти, да или она сама затражи да Срби пошљу депутацију или да је он, Рибопјер, позове. Међу тим кнез је већ био отправио у Цариград Михаила Теодоровића Германа, који ће служити као посредник између депутације и руског посланства за време преговора.

Ну наскоро кнез Милош промени своје мишљење. Да се не би губило време, он, и недочекавши формалан позив од стране Портине, опреми депутацију у Цариград, чији су чланови били одређени још о скупштини на којој је прочитана Акерманска Конвенција.

Лазар Теодоровић, дугогодишњи секретар и повереник кнежев, био је председник депутације; Илија Марковић и Атанаско Михаиловић саветници депутације; Марко Георгијевић, кнез Београдског Суда, као добар познавалац грчког језика, био је постављен за секретара и драгомана њеног. Најзад њима је био придодат Јован Антић, као писар и „хазнадар“. Он није управо припадао депутацији, њему је било стављено у задатак да води „домостројитељство депутацијалног конака, јелâ и пића и прочи потреба, нужни к дочекивању гостију, који би долазили депутацији на посешченије“.

Пре него што је отправио депутате у Цариград, кнез им је издао сем пуномоћија још и упутства за тачке о којима ће се водити преговори. У главноме њихова упутства сводила су се на захтеве, које је српски народ изложио Порти 1820 године[1].

[1] Као што је познато осмом тачком Букурешког Уговора, Порта се обвезала да Србима подари извесне привилегије, које ће уредити у договору са српским народом. 1813 она је безобзирно погазила своје обавезе; од 1815—1821 пак, радила је свима средствима да се опрости те обавезе, и сва енергична наваљивања руског посланика у Цариграду, барона Строганова, да Порта испуни своју реч остала су безуспешна. Да би се опростила руског заузимања у корист Срба, Порта пошље у августу 1820 као комесара Мехмед-Есад-ефендију са ферманом којим је Србима давала незнатне олакшице. Међутим кнез Милош одбије тај ферман, и затражи да се народу даду опширне правице, које Срби тада изложе комесару у девет тачака, и на које су имали право према Букурешком Миру. Садржину тих српских захтева израдио је барон Строганов у договору са кнезом Милошем. Пошто су Срби одбили да приме послати ферман, они пошљу под 8 септ. 1820 своје захтеве у девет тачака у Цариград, а затим и депутацију, коју Порта прими, на наваљивање Строгановљево, да са њима преговара о привилегијама у смислу осме тачке Букурешког Мира. Најважније су тачке: 1, слобода богослужења; 2. наследно кнежевско достојанство у породици Милоша Обреновића; 3. границе Карађорђеве Србије, и 4. слободна унутрашња управа. Тек што су преговори по овим тачкама отпочели, букне грчки устанак, и Порта притвори депутате, хотећи да их има као таоце за мир у Србији. Депутати су пуштени из затвора тек априла 1826 године, па ин·

Тежиште упутстава датих депутатима била је тачка о наследном кнежевском достојанству. Кнез Милош је у томе гледао не само добитак за себе и своју породицу, већ и једино средство да се привилегије зајемчене народу одрже у снази, и да се земља сачува од унутрашњих раздора и штетних страних утицаја.

Како је тражење наследног кнежевског достојанства било очевидно противно смислу осме тачке Букурешког Мира, на коме је требало једино да се оснивају српски захтеви, дакле и народна молба од 1820 године, то Русија није могла тражити од Порте да се овако важна концесија унесе у Акерманску Конвенцију. Све је дакле зависило од добре воље Портине, и кнез је био готов да сва уверавања и доказивања о својој верности и оданости према њој поткрепи и другим аргументом: новцем. Депутати су добили усмене поруке да не жале новац за поткупљивање портиних великодостојника.

Ма како да је држање кнежево према Порти, нарочито за време грчког устанка, било корисно, ипак је кнез знао, да Порта није толико наивна да верује да је то држање резултат кнежеве личне оданости према њој, већ да је оно било условљено приликама у Србији и интересом његовим и народним. Услед тога кнез је био уверен да ће се Порта врло тешко решити не само да му подари наследно кнежевско достојанство, него да ће гледати да не испуни ни оно што је свечано гарантовано Акерманском Конвенцијом. Њено устезање да саопшти Србима своју обавезу и да позове депутате у Цариград било је очити доказ њене зловољности. Услед тога руска интервенција у преговорима између српских депутата и портиних делегата изгледала је кнезу као једино средство за повољно решење народних послова.

тервенцију рускога заступника у Цариграду. У септембру исте године конвенцијом у Акерману Русија је поново потврдила Букурешки Мир у свој његовој општој садржини. Осма тачка Букурешког Мира пак била је растумачена у смислу молбе српскога народа од 8 септембра 1820.

Саопштавајући графу Несселроде свечаност и радост са којом је скупштина у Крагујевцу примила закључке Акерманске Конвенције односно српског народа, кнез му је и у исто време изјавио и своје негодовање према Портином држању, и уверење да ће она свима начинима гледати да се, ако не удали, што би било врло тешко, од смисла уговора са Русијом, оно бар да буквалним тумачењем конвенције, не дадне Србима неке битне уступке. На прво место, он је остављао наследно кнежевско достојанство. За тим да ће се Порта, може бити, одупрети да Срби држе известан број оружаних људи за одржање реда у земљи, и да имају „собственое судопроизводство" и унутрашњу управу на основи на којој буду хтела старешине и народ, а под врховном управом кнежевом. Једном речи кнез се бојао да Порта не тражи већег удела у законодавству и организацији унутрашње управе и врховне власти у Србији.

На своје представке Милош је добио из Петрограда врло утешан одговор. Рускоме посланику у Цариграду била су дата упутства да у питању унутрашње управе, судства, оружане полиције, одређивања граница, најенергичније потпомогне српске депутате. Руско Министарство је веровало да ће се сва та питања лако и лепо свршити, али је предвиђало велике тешкоће односно наследног кнежевског достојанства, јер се на то није имало право по уговорима. Докази оданости кнежеве за време нереда у Турској давали су министарству до некле наду да ће Порта кнезу, из уважења према његовој оданости, подарити наследственост достојанства, али Несселроде је отворено казао да ће се Порта томе јако опирати, и да се на то не може силом натерати, јер се то не слаже са турским законима, појмовима, и обичајима. У целој турској империји само је султаново достојанство наследно. Руски кабинет и сам зна, писао је Несселроде, од колике би користи било по Србију наследно кнежевско достојанство, али он се у томе мора ограничити само на што јача пријатељска саветовања Порти да се одазове жељи

српскога народа: да за то на Порту наваљује захтевима, нема права. Неселроде је завршавао своје писмо уверавањем да кнез може рачунати на неограничену руску потпору у свима питањима, особито у онима која су зајемчена Букурешким Уговором и Акерманском Конвенцијом, и да ће српски депутати увидети на делу живо заузимање Русије за српске послове.

Кад је кнез добио овај одговор српска је депутација већ била у Цариграду. Депутати су пошли из Крагујевца 28 фебруара, и стигли су у Цариград 17 марта.

Одмах по доласку депутације Михаило Герман представи Лазара Теодоровића Рибопјеру, а кнез Илија Марковић био је послат Драгоману Портином да му јави да су депутати приспели, и да очекују позив да се на Порти представе. Драгоман закаже кнезу Илији, да му дође сутра дан (19 марта) са секретаром депутације, изјављујући да је он увек био, и да ће и даље остати пријатељ кнеза Милоша.

Депутати су овај позив и изјаву врло добро разумели, и реше са одобрењем Рибопјеровим да том приликом предаду Драгоману пет стотина дуката као поклон од стране кнежеве.

Кад су, 19 марта, кнез Илија Марковић и Марко Георгијевић изашли пред Драгомана он их је хладно примио, и стао их је срдито запиткивати зашто нису донели препоруку од Београдског везира, Хусејин-паше, као што је ред био. На то му кнез Илија спусти под простирку пет стотине дуката у једној запечаћеној кесици са овим речима: „Ово наш кнез за сад Вашој Светлости за знак свога високопоштовања, препоручујући нову депутацију вашој милости. Наш би кнез сматрао за част писати своме пријатељу, али се бојао да се због овога не би Ваша Светлост нашла нешто увређена, или да писмо не би што нашкодило једној или другој страни у ово критично време“. По том га замоли да би у свему проучавао депутате. Опипавши и подметнувши још боље дукате

испод себе, Драгоман одмах промени тон, и обећа да ће депутацији бити у свему од помоћи.

Сутра дан Драгоман је примио депутате врло ласкаво, говорио им да његов конак сматрају као свој, да му долазе без икаквих церемонија, и саветовао им да се представе Реис-ефендији после Бајрама, на што су се депутати сложили по одобрењу рускога посланика.

Одмах по доласку депутата, Рибопјер је узео да прегледа њихова упутства и друга документа, које су са собом били донели. Посланик је нашао да је све исправно и добро и да се српски захтеви оснивају на Акерманској Конвенцији, сем тачке о наследном кнежевском достојанству, из разлога које смо већ видели. Рибопјер је мислио да ће се моћи толико успети да Милош буде доживотни владалац Србије, и да ће му се дати право, да после две или три године, назначи себи за наследника кога члана из своје породице, и кога би имао султан да потврди.

У очекивању да се послови отпочну, Рибопјер је саветовао депутатима да нађу „пријатеље“, „који по великим капијама ходе“, т. ј. лица која имају високих веза и односа, преко којих ће дознати, како српски послови стоје, како који портин саветник или страни посланик о њима мисли и говори. Он им је нарочито препоручио кнегињу Маврокордато, кћер кнеза Мурузија, жену паметну и од високих релација, која је живела у Фанару, у суседству депутатскога дома. Депутати су усвојили ове савете посланикове, и решили још, исто тако по његовом савету, да обећају Реис-ефендији по милиона гроша, ако се српска дела добро сврше. Међутим Драгоман Портин, који је већ запливао у те воде, саветовао им је разложно, да са овим не хитају, већ да причекају докле Порта не назначи пуномоћника за српске послове, јер тај пуномоћник не мора бити баш Реис-ефендија. Кад то лице буде наименовано, онда је лако наћи начина и пута да му се та сума понуди. Исти је Драгоман саветовао депутатима да у конференцијама не спомињу Ру-

сију и њену заштиту, нити Акерманску Конвенцију, јер би то дражило Порту; да ће и он сам, према своме положају, у званичним седницама говорити увек у интересу Портином, али да ће им после тајно показивати путеве и водити их на начин да се дође до жељеног циља. Пу и он је тврдио да Порта неће пристати на наследно кнежевско достојанство, и уверавао их да ће све остало ићи лакше.

Депутати су били примљени од Реис-ефендије, први пут 21 априла. На пољу су стајали драгомани свих страних дворова да чују какав ће бити пријем. По обичноме церемонијалу, који је био показан депутатима, упитао их је Реис-ефендија турски преко драгомана за кнежево и народно здравље. Драгоман је протумачио питање грчки. пошто је Лазар Теодоровић одговорио српски, а Марко Георгијевић преводио на грчки: да су како кнез тако и народ добро, да непрестано моле Бога за здравље царево и за здравље Његовог Високопревасходства Реис-ефендије, и да су народ и кнез наложили њима депутатима, да замоле Његово Високопревасходство Реис-ефендију, да изјави Самодршцу Отоманскоме неограничену верност и привρженост истога кнеза и народа. Изговоривши ове речи, Лазар Теодоровић метне поред Реис-ефендије народну молбу са пуномоћијем, које овај узме и преда драгоману да га на турски преведе. „Порти је познато, одговорио је Реис-ефендија, да је народ српски верна царева раја, а ви сте мусафери царски, и сада будите рахат, докле се ова молба (арз-мазар) не преведе и на високи преглед представи, па ћемо видети ваша дела“. За овим их отпусти. И ако је начин, на који је Реис-ефендија примио депутате, био ласкав, ипак је било примећено, да их није понудио да седну, „а ни кафе ни чибука пред себе није им дао“, већ у драгомановој канцеларији.

Изгледало је да је дошао моменат кад ће се већ једном отпочети посао, и депутати су се спремали да их ревносно предузму. Рибопјер, који је био добио налог од

Министарства свога да што пре сврши српске послове, обећао им је да ће се живо заузети у преговорима, али да их јавно неће звати к себи док не буду имали две или три конференције с Портом. По његовом савету, они су већ били нашли човека преко кога ће се „подвући под кожу“ ономе који буде од Порте одређен за српске послове. Кнез им је пак оставио одрешене руке у питању о потплаћивању, наравно за тачке које нису јасно одређене Акерманском Конвенцијом, и које ће се тек дискутовати, као што је питање о границама, о данку, и о наследству. Кнез је био пристао да се Реис-ефендији даде по милиона гроша, драгоману портином послао је понова пет стотина дуката; кнегиња Маврокордато и још друга нека лица исто су тако добила веће или мање новчане поклоне. Кнез је даље препоручио депутатима да као лекара депутације узму некога доктора Аристовула, проблематичну личност, који је о медецини имао толико појма, колико и његови болесници, који би имали ту несрећу да му се повере да их он лечи, али који је, као лекар прошле депутације знао тајне њене односе са руским посланством, и служио им као ухода.

Ова одрешеност кнежева да награди све услуге које му се учине, обећавала је велику ревност од стране свију заинтересованих личности.

Ну расположење депутата да се послови што пре отпочну, и да им се што енергичније приступи није било ни од какве користи. После прве аудијенције код Реис-ефендије, они су сваки други или трећи дан одлазили на Високу Порту и распитивали кад ће се послови отпочети. Увек један исти одговор, да се мало претрпе да на њихова дела ред дође, и да је Порта претрпана пословима.

Најзад 28 маја успеју Лазар Теодоровић и Марко Георгијевић, да по други пут изађу пред Реис-ефендију. Извињавајући се, они му разложе да народ са нестрпљењем очекује из Цариграда извештаје о раду њиховом. Кад им Реис-ефендија одговори да је Девлет у великоме

послу, али да ће, у одређеноме року, свршити оно што је уговорено за Србију, Лазар Теодоровић, да би га придобио, обећа му пет стотина хиљада гроша, кад послови буду свршени. И ако га је ова понуда стављала у искушење, Реис-ефендија ипак прекине овде разговор, позвавши Драгомана Портиног и преко њега стане говорити, како је Порта добила од Београдског везира неповољне извештаје, да Срби уводе регуларну војску, да облаче и вежбају војнике по европском начину и да дижу касарне. Ну депутати су се живо бранили од овога пребацивања, и тврдили су да у Србији нема више од две стотине униформисаних људи, који врше више полицијску него војничку службу, и да је, у осталом, тај број врло скроман за одржање унутрашњег реда у земљи. Реис-ефендија радо прими ово изјашњење, и препоручи им да пишу кнезу да се у Србији не чине уређења, која су противна Дивану и „рајалуку", и да се не нађу „увређени" што им је ово казао, јер је то „царски савет", пошто их цар „милује". „Будите спокојни, завршивао је Реис-ефендија, за сада се царство занима другим делима, и за ваша се стара. Док ова оконча, доћи ће и ваша на ред, и почеће се радити".

Депутати су врло добро схватили да је сав овај разговор и уверавање о љубави султановој према српскоме народу обично лукавство и изговор да се преговори одложе. Наравно они нису имали начина и могућности да натерају Порту да их отпочне, и с тога пишу рускоме посланику све што им је Реис-ефендија казао.

Чим је Рибопјер био извештен о овим неправедним пребацивањима Портиним, њему је било јасно да она не мисли озбиљно предузети српске преговоре. Он је у осталом већ увидео њену злу вољу. Велељепна и сјајна аудијенција, коју је имао код султана 2 јуна, била је у исто време и врло хладна. У очи тога дана Порта је била предала грубу ноту односно Грка свима силама, које су потписале Лондонски Договор.

Под овим утисцима и на жалбу српске депутације,

Рибопјер се реши да преда Порти ноту, и да је позове да у што краћем року испуни услове Акерманске Конвенције односно Срба. Пре но што ће предати ноту, Рибопјер је наложио депутатима да кажу на Порти, да се је он извештавао код њих, докле су досада дошли са преговорима. На овај је начин посланик хтео да Диван не замери депутацији да су се они тужили на одуговлачење. Трећега дана, пошто су депутати ову изјаву учинили, Рибопјер упути Порти енергичну ноту, позивајући је да приступи испуњењу Акерманске Конвенције односно Србије, и да отпочне преговоре са депутатима (7 јуна). И ако се Рибопјер надао потпуном успеху од ове своје ноте, Порта је остала немарна према српскоме питању: она нити је пристала да да̂ посланику конференцију на протокол, нити одговор на горњу ноту, изјавивши Франкинију, драгоману руског посланства, да посланик нема права да чини представке односно Срба, пошто је њој, за уређење српскога питања, Акерманском Конвенцијом дат рок од осамнаест месеци, од кога још није ни половина истекла. Драгоман Портин изјавио је пак Марку Георгијевићу да су српска дела баш у моменту, кад су дошла на ред, одложена услед појаве савезничке флоте на Средоземном Мору. Том су флотом савезници (Француска, Енглеска и Русија), хтели да принуде Порту да пристане на њихово посредовање за умирење грчкога устанка.

Овакво стање ствари изазвало је велико незадовољство и нерасположење код српских депутата, они су били очајни видевши да су се, и овога пута, узалуд трудили и на празно надали.

Депутати нису пропустили да своју сумњу, страх и незадовољство не саопште Рибопјеру. Савез између Русије, Француске и Енглеске противу Порте у корист Грка могао је учинити да српско питање буде са свим забачено или стављено у зависност од грчкога дела. За депутате је исто тако било од интереса да дознаду положај Србије у случају војне између Русије и Порте, војне о којој се већ јавно говорило и за коју се Порта

живо спремала; њихова лична безбедност била је такође предмет њиховог размишљања, сећајући се дугог затвора и жалосне судбине депутације од 1820 године.

Затезање Портино у српскоме питању било је резултат њене опште политике према савезницима, а нарочито према Русији. Међутим њој је било у интересу да свима начинима одржава Србе у заблуди, као да је намерна да испуни своје обавезе према њима. Услед тога она се у јулу месецу политично препире са депутатима односно оружане полиције; дозвољава донекле да се полиција организује, али не да се облачи у мундир и екзерцира, јер би то био рђав пример за остале Портине поданике. Августа пак Порта се је упустила мало даље у преговоре, увек с намером да добије времена и да види како ће се Русија, Енглеска и Француска држати у грчкоме питању. 4 августа посланици тих сила предали су Порти ноту, тражећи да обустави непријатељство противу Грка, и да грчко питање уреди по Петроградском Протоколу од 23 марта. Реис-ефендија усмено одговори, 19 августа, драгоманима тих сила да Порта не може пристати на тај захтев који је скроз неправедан, и истога дана посланици Русије, Енглеске и Француске предаду Порти ултиматум, тражећи да им у року од петнаест дана дâ дефинитиван одговор на њихове захтеве, и у исто време нареде флотама својих земаља да се приближе Грчкој.

Ну и после предатога ултиматума од стране савезника, Порта извести рускога посланика званично да ће у што краћем року наименовати комесара за српске послове. Извештавајући о овоме депутате, Рибопјер им је саветовао да буду мирни и да спокојно наставе рад на Порти. Ова је порука мало разгалила депутате, јер се у Цариграду већ био пронео глас да су бачени у затвор.

Ну прошао је још читав месец дана у празним разговорима између депутата и Драгомана Портиног, и тек 2 октобра био је наименован као комесар за српске послове Хаџи-Хакиф-ефендија, угледан и уважен Турчин.

Баш кад се очекивало да послови отпочну, дође

глас у Цариград, да је 8 октобра, код Наварина, савезничка флота уништила турско-египатску флоту. Овај глас изазвао је најдубљи утисак на Порту; односи између ње и савезних посланика постали су отворено непријатељски, и султан је чак помишљао да их и живота лиши. И ако се Порта живље него икада припремала за рат, ипак Реис-ефендија изјави депутатима да ће се, поред свих ових заплета, српски послови отпочети. Руски посланик охрабри и сам депутате да се ничега не боје, да мирно остану ту где су и наставе преговоре са Портиним комесаром, пошто се српски преговори базирају на Акерманској Конвенцији, и не стоје ни у каквој вези са не Наваринским догађајем (28 окт.). 22 новембра, Рибопјер, спремајући се да напусти Цариград, опет обнови депутатима овај савет. 4 децембра, руски је посланик са својом породицом и неким члановима посланства напустио турску престоницу и отпловио за Бело Море; други чланови посланства и међу њима Михаило Герман чекали су само погодан ветар па да се крену за Одесу. На осам дана раније отпутовали су из Цариграда француски и енглески посланик, пошто је Порта енергично одбила да испуни њихове и руске захтеве односно Грка.

Поред свих охрабрења Рибопјерових и обећања Портиних да ће се српски послови отпочети и сретно свршити, депутати су живели у највећем страху. На послове нису могли ни помишљати. Из предострожности они спале сву преписку са Рибопјером, кнезом Милошем, и у опште све хартије које би им могле нанети беду кад би у Портине руке пале. „Ми данас бајаги славимо, писали су депутати Герману о Светом Николи, ама каква слава!?... Бог да нам је на помоћи!“ Извештавајући кнеза Милоша о приликама у Цариграду, депутати су наговестили да ће Портино држање, и према њима и према Србији, зависити у главноме од одношаја његових са Београдским везиром, од кога ће Порта дознати право стање и тежње у Србији у овим смутним приликама.

Др. Мих. Гавриловић.

ФРАНЦУСКИ РОМАНТИЧАРИ И СРПСКА НАРОДНА ПОЕЗИЈА.

(Крај.)

IV.

Још за време свога бављења у Љубљани, Шарл Нодје био је замислио и скицирао роман *Јован Збогар* (Jean Sbogar) који се појавио 1818, и био један од највећих књижевних успеха његових. Идеје изнете у томе делу биле су толике смеле и превратне, да га писац није потписао, јер се у тај мах био обратио за државну службу. Некадашњи јакобинац био је постао легитимист, и у штампи се сав заложио за ствар Бурбона. За услуге учињене династији добио је племићску титулу, коју никада није хтео носити, али то је било сва награда. Да би живео, писао је најразноврсније ствари у политичким листовима, нарочито у Journal de Débats, и у то време војвода де Ришеље намеравао је да га пошље у Одесу, као професора француске књижевности.

Јован Збогар нашао је веома добар пријем, нарочито у редовима либералне и бонапартистичке опозиције. Сам Наполеон, заточеник на острву Свете Јелене, провео је целу ноћ читајући тај роман, и неколико часова бележио је своје примедбе на страницама књиге. У јавноме мњењу и књижевним круговима држало се, према слободним идејама, да је писац дела славни либерални вођ Бенжамен Констан, мишљење које није мало поласкало Нодјеу. Други, преварени мешавином „љубавнога аскетизма и очајне филантропије“, приписивали су га Госпођи де Криднер, оној чудноватој мистичарки која је вршила толики утицај на Александра I.

Када се најзад сазнало за правога писца, почело се говорити да је *Јован Збогар* само једно обично подражавање Бајроновом *Гусару*, који је скоро био преведен

на француски. Бајрон, коме је дело Нодјеа било познато, никако се није умешао у те полемике, које су у један мах биле врло страсне. Затим, тврдило се да је Нодје поробио и швајцарскога приповедача Хајнриха Чокеа који је такође скоро био преведен на француски — онога истога Чокеа, који је у једно време код нас, са Коцебуом, био најпопуларнији западни писац.

Бранећи оригиналност свога дела, Нодје је, у једном познијем предговору, тврдио да је његов Јован Збогар одиста постојао, да за њега зна цела Истра, Хрватска и Далмација, чак и деца на тршћанском заливу. Податке о њему дао му је „честити Г. Репизић“ (Repisitch), судски писар у Љубљани. Суд који је судио далматинском одметнику Збогару био је састављен из председника Г. грофа Спалатина, судија Г. Г. од Купферштајна и де Жискелона, и државнога тужиоца Г. Деклоа. Сам Нодје присуствовао је томе суђењу, и зачудило га је смело и презриво држање оптуженога. Шта више, и разговарао са њиме, нашао у њему једнога вишега човека, образована, који је знао и талијански, и немачки, и француски, и модерни грчки, и већину словенских језика. Питање је само да ли све то одговара истини, да и то није један плод живе маште Нодјеа, за коју је Мериме казао да је јака као у човека који је узео опијума. Нодје није човек коме се може на голу реч веровати. Његова фантастична причања о стварима из последњих година Револуције и о републиканско-легитимистичним заверама противу Наполеона нису у стању да улију веру у аутентичност далматинскога Карла Мора.

У ствари, Јован Збогар је фикција једнога романтичнога песника, израз и личност тога немирнога и дубоко незадовољнога доба. Од Гетеова Вертера — којега је Нодје 1803 подражавао у *Салцбуршком сликару*, — и Шатобрианова Ренеа, ушао је у књижевност тип меланхолична, мрачна, несрећна човека коме је живот тесан и који пати од светскога бола. То је духовна породица Шилерова Карла Мора, свих јунака Бајронових, Јакопа

Ортиса Уга Фоскола, Антонија Александра Диме, Ернанија Виктора Ига, Стела Алфреда де Вињија, Валентина Жорж Сандове. Све су то људи хипертрофиранога *Ја*, побуњене, осетљиве и племените јединке противу лажи и грубости једнога неприроднога и изопаченога друштва, охоли одметници који су објавили рат свима законима, побуњени анђели, узвишени хајдуци! Тај *фатални човек* је једно опште место целе светске романтичне књижевности, израз општега стања тих егзалтованих духова, он се находи чак и у нас, у новелама Богобоја Атанацковића. Нодје није морао ићи до подражавања Бајрона и Чокеа, па да створи тип свога „Граха из Сињета".

Његов јунак, Јован Збогар, од једне је славне и велике племићске породице из Сињета, која води порекло од албанских кнежева. Врло млад, без родитеља, заштитника и правих пријатеља, ступио је у службу Турака, где је дошао до великог војничког гласа. Када се вратио у домовину, нашао се усамљен, искључен, безмерно несрећан, туђ свем томе животу и свим тим људима. Распињан великим страстима и научен на буран живот, он се осећао као окован Прометеј у тој млакој и трулој средини где лаж и неправда царују. Људска беда и неправда раздиру његову енергичну душу, и његов јак дух неће да се поклони лажним идолима пред којима су сви у блату и прашини. Он бежи од мрских људи, по планинама Крањске, по шумама Хрватске, по дивљим и пустим обалама Далмације, по Црној Гори, „граници два света", тражећи спокојства, слободе, ваздуха.

Шарл Нодје није у њему представио само једну страсну и импулсивно незадовољну природу; он га је начинио и неком врстом анархистичнога филозофа. Нодје, миран библиофил, библиограф и библиотекар, под утиском неизгладивих успомена своје прве младости, тешећи се да пролетери не читају романе, пустио је сав мах духу побуне који је тињао у његовој души и аспирацијама ка пуној апсолутној правди. Јован Збогар држи да друштво квари човека, да зло почиње од дана када су

се људи удружили, да само покварени народи имају владе. „Када бих имао на расположењу друштвени уговор, вели овај ученик Жан-Жака Русоа, ја га не бих мењао: ја бих га подерао“. Хришћанство му изгледа као вера робова коју су основали галилејски просјаци, закон исто тако гнусан као и злочин, и судија није бољи но зликовац. После Брисоа а пре Прудона, он тврди да је својина крађа, закон насиље, Бог зло. „Богат краде сиромаха, и милостиња је само делимично враћање“. Идеал је, ма силом, вратити све свима. Слободан човек је као лав и орао: усамљен, смео, на све готов. „Ти си господар мога новца, вели он богатоме, ја сам господар твога живота. Ни једно ни друго не припада ни мени ни теби. Врати ми га, и ја те остављам на миру“.

Са таквим идејама, он постаје хајдук, да у пуној слободи, ван закона и против закона, брани и свети слабе и угнетене, да буде бич правде на земљи. Око 1808 године, његова чета, која се зове „Браћа општега добра“, пустоши Истру, убиствима, паљевинима и пљачком, свети погажену правду и шири опште добро. По попаљеним селима круже чудне приче о неустрашивом и тајанственом харамбаши: неки веле да је он обичан сељак из Истре или Хрватске, као и највећи део пустолова око њега, народ држи да је унук славнога хајдука Сочивице, а образовани људи да је потомак Скендер-Бега.

Он је још млад, нема му више од двадесет и шест година, нежан и снажан у исти мах, тужна и оштра погледа, са срцем пуним мржње али и отвореним за лепше осећање. Љубав је планула у тој страсној природи за једну младу девојку, из једне племените изгнаничке породице француске, Антонију, чежњиву, меланхоличну, деликатну, болну и мистичну, као што је био идеал младе девојке у доба Рестаурације. Збогар је из далека прати, лебди као арханђео над њоме и штити је од свакога зла, али она не зна за кобну и очајну страст човека чије је име испуњава страхом.

Сусрешће се у Млецима. Збогар се тамо зове Ло-

тарио, тајанствен и тужан млад племић, богат, отмен, дарежљив као какав кнез, пријатељ уметности, бранич сиротних и угнетених људи. Он чини велике услуге влади која има пуно обзира према њему; народ га обожава, и био би у стању да се побуни на миг његова ока. Нико не зна ни одакле долази ни куда одлази. Чудне и језиве приче шире за њиме, помиње се нека мутна историја о једној младој племенитој девојци коју је волео и која је једнога дана мртва нађена на пустој обали морској. Са његових бледих и презривих усана склизну каткада речи страховитога богохулења и превратничке горчине.

Требало је неколико сусрета, па да се у срцу нежне и мистичне Антоније развије љубав за тога тајанственог и несрећног витеза. Њена породица готова је да је даде томе непознатом али богатом племићу, када Лотарио одједном нестаје. Он не сме да веже свој живот који сваки дан виси о концу са животом те лепе девојке која и не сумња какав је ужасан његов занат и како су крвави цекини које он дарежљиво сипа по Млецима. Али, случај, тај велики пријатељ свих заљубљених, опет ће их саставити и сјединити, на прагу смрти, у последњем и трагичном пољупцу вечитога растанка. Када се Антонија враћала са сестром, хајдуци их пресретну, сестру убију, а Антонију однесу у разбојничко гнездо, замак Дујно. Пошто се једва дигла из болести, она проведе два месеца међу разбојницима, сазна ко је Лотарио, преда му се у последњем тренутку, када је француска војска ушла у замак. Међу зароблљеним разбојницима је и Згогар. Антонија, скрхана, иде у манастир, умире од бола, а Јован Збогар на гилотину у Мантови, мрачан, нем и несрећан као што је био целога свога живота.

Једна од главних особина романтичне књижевности, оно што ће се пред 1830 звати *локална боја*, код Нодјеа је још слабо развијена. Каткада, по која илирска реч: b o r a, g u z l a, p i s m é, по нека појединост позајмљена из Фортиса. Нодје је у опште мало знао живот који је хтео описати, и за њега је личност јунака била много важнија

од средине у којој се овај креће. Колико мало одговара стварности онај његов слепи морлачки гуслар који пева белу Далмацију, горчину изгнаничкога леба, лепоте Макарске и Корчуле, са слушаоцима који ридају слушајући његову тужбалицу („јер у нежном и окретном саставу Истранаца, све симпатије постају личне емоције, а сва осећања страсти"), то у толикој мери да љубе и зубима гризу песак!

Као и у првом своме чланку о *Словенској Књижевности*, Шарл Нодје и овде речито прича утисак који оставља морлачка песма постиљона, наводи једну, очевидно личну, успомену: „То је наизменично и брзо подражавање шумова, узвика, жуборење валова, звиждање буре, тумбалице усамљених шума пред буром, када све у природи зајеца, и сама скрхана грана. То је глас који као да је под сводом, или под облацима, у небесима, са неким чаром којега немају људске мелодије. То није ваздушаста, чиста и тиха музика анђела која умирује душе; она потреса срце, изазива бурне успомене, страсна осећања, немире и жаљења, благи и ужасни акорди морских божанстава која на пучини навлаче бродове на опасне стене. Странац живе маште, који је седео на обали далматинској и чуо само једном како млада девојка морлачка пева своју вечерњу песму и пушта ветровима своје акценте које никаква уметност не може научити, које никаква реч не може описати, могао је разумети чудесност сирена у *Одисеји* и са осмејком извинити Улисову самообману".

V.

Најважније дело којим су наша поезија и наши крајеви ушли у француску романтичну књижевност била је једна збирка новела и словенских песама Шарла Нодјеа, које је изашла 1821 под насловом *Смара* (Smarra)[1], дело које

[1] Smarra ou les Démons de la nuit. Songes romantiques traduits de l'esclavon du Comte Maxime Odin par Ch. Nodier Paris. 1821,

иначе није имало никаква успеха у књижари, тако да га је издавач Понтје на килу продавао.

Подје се у предговору представља као прост преводилац овога „чудноватог дела“, које је недавно изишло на илирском, и чији је писац један дубровачки племић, писац више дела исте врсте, под псевдонимом: гроф Максим Оден. Дело је преводиоцу дошло до руке пријатељским посредством витеза Феодоровића Албинонија (M. le chevalier Fedorovich. Albinoni), и превод је само немоћан покушај, une foible copie, овога јединственога дела, чији је састав готов никакав, али где је машта невероватно јака и стил ретке смелости.

Са малим изузетком, цела је *Смара* једна мистификација. Ваља знати да је под утицајем Макферсона и Чатертона тада у Француској владала мода мистификацијâ. „Од извеснога времена, писао је Гете 1827, поводом *Гусала* Проспера Меримеа, Французи су почели са укусом и бујношћу изучавати разне стране песничке радове, уделујући им нека права у царству лепога. Исто тако од краткога времена они се служе страним облицима за своја дела. Данас, ми присуствујемо најчуднијатој новини: у њиховим делима они узимају образину страних књижевности и у својим претпостављеним делима забављају се да се духовито и пријатно нашале са нама“[1]. У главноме, такав је овде случај са Шарлом Подјеом. Максим Оден није никада ни постојао, то је био само један псевдоним Подјеа којим се послужио и 1832 у својим *Успоменама из младости*[2]; витез Федоровић Албинони је исто тако истинити колико и „Филаделфи“, са којима је Подје хтео да обори Наполеона, и ови „романтични снови“ су дело његове распаљене маште.

Smarra треба да буде илирска реч *мора*, зао дух

[1] Conversations de Goethe, pendant les dernières années de sa vie. 1822—1832. Recueillies par Eckermann, traduites par Emile Delesort. Paris. 1863. T. II, p. 398.

[2] Souvenirs de jeunesse, extraits de Mémoires de Maxime Odin Paris. 1832.

који мучи и дави људе за време снова, болест којој су, како вели Нодје, словенски народи веома подложни. Још у првом његовом чланку, Илирија му се причинила у чудноватој светлости, као замађијан свет вампира и вештица. Он је тамо и сувише причао о злим људима који отварају гробове, откопавају мртве, сишу крв новорођене деце, о вампирима поднадулих и крвавих усана који лутају по гробљу огрнути својим покровима на којима се одбија месечина, о вештицама које, као у *Магбету*, играју три по три, привлаче буру и град, ваде живим људима срце из недара и прже га на углевљу. Нарочито, вели он, мора је ужасно распрострањена: ретка је морлачка породица која не пати од тих ноћних сабласти. Чудновато је, наставља Нодје, како је Провиђење, на два краја Алпа, поставило два најсупротнија недостатка човекова: у Далмацији, манитост претеране и запаљене маште, у Савоји и Валеу готово потпуно одсуство опажања која разликују човека од животиње: Ариел и Калибан.

Нодје је у *Смари* хтео да опише снове као роман стварнога живота, да са редом и логиком стави на хартију ситуације којих се човек једва сећа када се пробуди, али који се ипак потпуно не растурају и који утичу на узбуђену машту пробуђена човека. Он је држао да су снови у толико јачи, у колико човеком више влада машта, то јест стање особено примитивним људима. У писању *Смаре*, он је био под јаким утицајем Хофмана, а нарочито Апулеја, којега је он ценио као „једнога од најромантичнијих писаца старога доба“, у толикој мери да је своје дело доцније назвао „фикције Апулеја невешто намирисане ружама Анакреоновим“. Поред тога, ту су била сећања из читања Шекспира, Дантеа и Милтона.

Као у Апулејовом *Златном Магарцу*, и овде се радња дешава у Грчкој, и прича тешке ноћне часове младога Луција. У ноћи, када природа зажубори у самоме човеку, отварају се нови светови, јављају се нова створења великога Духа. Шуште крила силфа, и тајанствене сабла-

сти дижу се у царству снова, лете као ситне капље кише, трепере као атоми у зраку сунца. „Ноћ је... и након се отвара“. Гробља оживљују и пламенови лећу над њима, мртви се дижу у дугим, белим покровима, трава пламти под ногама вештица, и месец са крвавим мрљама огледа се у мртвој води. Мерое, Мирта, Тепе, Телејре, лепе и миле жене које у дану сладе живот, постају страховите вештице које младом Луцију срце ваде. „Смара“, без облика и без боје, увија се и урла, увлачи се у тело, сише крв као пијавица, тресе главом и злокобно се церека. Наоколо, страховити зли дуси, жене пијана погледа, црвене и љубичасте змије из чијих уста пламен шиба, гуштери који миле из језера крви и блата, главе без тела, соламандре, слепи мишеви, велики ноћни лептири, пауци, све то виче: Ти нећеш више дисати! И тако док се не растури облак крви, и док петао не огласи повратак светлости и растера све те ужасе и „кобне врачбине којих је земља пуна док је сунце далеко“.

Поред тих халуцинација, за које је Мериме рекао да су „снови једнога Скита испричани једним песником Грчке“, у књизи су и три „словенске песме“. Још пре но што се *Смара* појавила, говорило се у књижевним круговима да Нодје спрема превод илирских народних песама. Један писац тога доба,[1] у либералном часопису *Књижевној Минерви* за 1820 помиње ту скору појаву „морлачких народних песама“ на француском језику, о „успесима Скендер-Бега и несрећама Спалатин-Бега“, и тражи од преводиоца да „у интересу књижевности дода и оригиналне текстове“. Илирска књижевност увек је је Нодјеу изгледала достојна сваке пажње. У предговору *Смаре* од 1832[2], он са похвалом говори о њој: „Није се знало у Француској, али данас се зна чак и у Инсти-

[1] La Minerve littéraire, 1820, p. 354. У једној примедби Нодје помиње да му је тај захтев упутио де ла Бомел, књижевни критичар истога часописа. У ствари, то је био L. Kineo-vedro, у чланку о *Шпанској Књижевности*

[2] Oeuvres de Charles Nodier, Paris. 1832., T. III.

туту, да је Дубровник био последњи храм грчких и латинских муза; да су људи били Бошковић (Boscovich), Стај (Stay), Бернард Замањић (Bernard de Zamagna), Урбан Апендини (Urbain Appendini), Соркочевић (Sorgo)[1], сијали на његовом обзорју као класично сазвежђе, у доба када се Париз заносио прозом Г. Лувеа и стиховима Демустјеа, и да су словенски (esclavons) научењаци, врло смотрени у својим претенсијама, допуштали себи подругљив осмејак када се говорило о нашим научењацима. Вели се да је то последња земља која је сачувала култ Ескулапа, и држи се да је захвални Аполон налазио извесне дражи да последње звуке са своје лире испусти на месту где се још волела успомена његова сина". Као обрасце те књижевности, Нодје доноси три песме: две народне, *Спалатин-Бег* и *Жалосну пјесаницу племените Асан-агинице*, и *Свијетњак* од Игњата Ђорђића.

Спалатин-бег (Spalatin-bey) је, тврди Нодје, аутентична „национална балада", коју „Морлаци" слушају са сузама у очима, још нигде нештампана, сачувана само у усменим предањима. У ствари, то је проста и доста невешта мистификација, израђена по подацима узетим из Фортиса, без много наликости и вредности. Довољно је само видети садржај, на бити на чисто са њеном оригиналношћу и „морлачким" карактером. Перван

[1] Мисли се на *Руђера Бошковића* (1711—1787), чувенога философа и математичара дубровачког, *Бенедикта Стаја* (1714—1794) песника који је Декартову и Њутонову философију изложио у латинским стиховима, *Бернарда Замањића*, (1735—1820), који је превео »Одисеју« на латински и уопште био латински песник, *Урбана Апендинија* (рођ. 1771) који је био брат Франа Апендинија познатог писца историје дубровачке, а и сâм философ, књижевник и латински песник. Који је овај Соркочевић на кога се овде мисли, не може се поуздано рећи. Можда је Михаило Соркочевић, писац похвала о Кунићу и Стају из XVIII века, или Петар Соркочевић који је попунио XIV и XV певање „Османа", или најзад, Антун Соркочевић који је у француским листовима писао чланке о Дубровнику, које је после сабрао у књижици »Fragments sur l'histoire politique et littéraire de l'anc. republique de Raguse« (Paris, 1839).

(Pervan), вођа хиљаду хајдука, сишао је са висине Звониграда, опустешио кастелско поље, поробио лепе девојке на обалама Зрмање, и заузео замак *Зетим* (Zetim). Двадесет и четири унука Спалатин-Бега, при рађању сунца, гледају на замку две стотине одсечених глава, међу њима главу храброга Искара, сина Бегова, и у тамници своју сестру, лепу Иску. Осамдесетогодишњи Бег, са ханџаром за појасом и гуслима о рамену, долази под зидине замка и пева песму о славном Скендер-Бегу, љубав према родној земљи, горчину изгнаничкога леба, тужбалицу морлачку која личи на „тужбалицу великог белог орла који лебди над морским жалом". Хајдуци не разумеју ту чудну песму, и играју као вукодлаци на празнику Освете, док унуци ридају, а лепа Иска ломи своје беле руке о гвоздене шипке тамничкога прозора. „Несрећна кћери, пева старац, није више дан свечаности наших, дан када у племену одјекују песме од радости, када се твој отац заплака од среће и нежности, јер му се кћи родила... Оплакуј са мном ратника кога нема више, над боловима деце његове, над тугом стара оца његова који оста сироче части свога племена, као јалово песто које због старости штеди секира дрвосече. Плачи са мном над лепом Иском, слатким цветом мога живота, нежном надом моје неразумне старости; оплакуј јадну Иску коју другови и другарице неће повести пред олтар, јерваља мрети..." Певајући ту елегију, старац је дошао до самога бедема, бацио гусле и ханџаром пробо срце Иске, не могавши јој дати последњи загрљај. Под стрелама са замка, унуци једва понеше рањена старца, и гоњени хајдучком потером дођоше до мора. Да би спасао последње изданке свога племена, да би они могли изнети своје главе, старац се жртвује за њих, скаче у провалу, а унуци се докопају острва. „И приповетка о Бегу Спалатину, о његовој мртвој унуци и његовом спасеном племену најлепша је коју су икада гусле певале".

Из Фортисове књиге Нодје је узео нешто топографских имена: Pago (Паг), Zuonigrad, Novigradi, Lissa (Вис),

Castelli (седам кастела између Сплета и Трогира), Zeni (Сињ?), Zermagna, неколико „морлачких“ речи: guzla, hanzar, vukodlack, osveta, pismé, drugh, drushiza, zapis, opancke, kalpack, све је остало дело његове маште, мистификација која стоји много ниже испод сличних покушаја Проспера Меримеа.

Друга је песма La Femme d'Assan, позната *Жалосна пјесанца племените Асан-агинице*, коју је Фортис први забележио, и која је доживела ретку срећу да је преводе Шарл Нодје, Проспер Мериме, Пушкин и Гете. Нодје је назива „једном од најславнијих песама морлачке књижевности“, вели за њу да је „виша од осталих које су ми познате истинитошћу и патетичношћу осећања“. Он се извињује што, по савету критичара *Књижевне Минерве*, није саопштио и оригналан текст; то није могао учинити јер илирски језик има извесних гласова који се не дају транскрибовати модерним француским правописом. У главном, он је само нешто изменио Фортисов превод, мада тврди да је учинио и измене у самоме смислу, јер је слушао песму из уста далматинских гуслара. Француски писац, који по свој прилици није ни знао наш језик, био је веће среће од Вука Караџића, који ту песму није чуо из народа но је пренео из *Путовања у Далмацију!* Шта више, Нодје чини прекоре Фортису, замера му што је избегавао плеоназме, који су одлика примитивних књижевности. Стих *Беже мучи, не говори ништа* Фортис је просто превео: Jl Begh nulla responde, а требао је рећи, вели Нодје: Le bey se tait, il ne répond pas.

Проспер Мериме, који је у својим *Гуслима* такође донео песму о Асан-агиници, чинио је замерке Нодјеу. Његово знање српскога језика није било ни мало веће но знање Нодјеа, сам је причао како је са великом муком читао упоредо оригиналан текст и талијански превод Фортиса, и како му је један пријатељ који је знао руски помагао да погоде смисао појединих тежих места. Ипак он замера Нодјеу што је стих: *Шта се бели у гори зеленој* (Che mai biancheggia nel verde bosco) — код Фортиса, пре-

води *„гора зелена“* за plaine verdoyante (зелена равница), у место colline (брежуљак)!

Последња *словенска песма* коју је Нодје саопштио јесте La Luciole (свитац), *Свијетњак*, управо *Згода Љувена* од Игњата Ђорђића („idylle de Giorgi“) „Ђорђић је, вели Нодје у једној примедби, Анокреон Морлака. Читање класика и похађање вароши дали су његовом стилу нешто од сјајне тражености, хиперболичнога одушевљења Талијана, његових суседа“. *Свитњак*, који је на енглески превео Персивал Гордон, изгледа му достојан поређења са *Сфинксом* Госпође де Криднер и *Љубичицом* Гетеовом. Он је ту песму нашао у „ученим мемоарима Апендинијевим о дубровачким старинама и илирској књижевности“, и она се сматра као „класичан ауторитет“ у талијанско-илирском речнику О. Арделија дела Бела.

VI.

Код Нодјеа не треба тражити података и важних откровења о нашој народној поезији у почетку Деветнаестога Века. Он није саставио ни пуну годину дана у нашим крајевима, и није знао наш језик. То је био радознао и отворен дух, романтични књижевник који је показивао интересовања за једну младу и оригиналну књижевност, нарочито за народну поезију која се тада јако ценила. Њему није познат ни Вук Караџић, ни Качић-Миошић. Његов главни извор остаје опат Фортис, чије је дело релативно врло потпуно, нарочито друго писмо грофу де Биту о наравима „Морлака“, о њиховом породичном животу, њиховим предрасудама, веровањима, вештинама, играма, медецини, поезији, музици, игри. За остало он зна само по имену. Цитат из Гундулића у *Јовану Збогару* је фантастичан. У *Смари* изданој 1832, он се позива на свога „племенитога пријатеља грофа Крињановића (Kriglianovich)“, писца *Мемоара о Далмацији*, који по свој прилици није ни постојао.

Што је од интереса то је утисак који је тај нови народ и његова оригинална поезија учинио на једнога од

оснивача романтичне школе у Француској. Шарл Нодје је био човек који је у француску књижевност унео прве појмове о нашој народној поезији и пробудио извесно интересовање за наше заборављене и запостављене крајеве. Његова *Смара* инспирисала је Проспера Меримеа када је писао *Гусле*, које су 1827 много учиниле да се обрати пажња западних књижевника на српску народну поезију. Чим се појавила славна мистификација Меримеа, „Нодје запишта као орао да сам га опљачкао", прича сам писац *Гусала*. Било би претерано рећи да је ту било пљачкања, али је неоспорно да је Мериме, поред позајмица и података из Фортиса и *Путовања по Босни* од Шомет-Де-Фосеа[1], много што-шта, нарочито основну мисао и инспирацију, узео из Нодјеа. Као *Смара*, *Гусле* опевају живот исте земље, према истим изворима, иста оргија вампира и сабласти сваке врсте, иста песма о племенитој Асан-агиници, нарочито исти начин мистификовања: код Нодјеа, дубровачки племић чија је дела са словенскога превео француски књижевник, код Меримеа илирски гуслар чија је дела покупио један пофранцужен Талијан, чија је мати била Морлачкиња. Довољно је једно за другим прочитати оба дела и уверити се да је Гроф Максим Оден старији брат Хијацинта Маглановић, и да је Проспер Мериме, само са више дара и среће, развио једну књижевну идеју Шарла Нодјеа.

Са баладама скотских брђана, са шпанским романсама о Сиду, са песмама грчких острвљана, српска народна поезија од 1820 до 1830 вршила је, преко Нодјеа и Меримеа, извесан утицај на романтичну школу у Француској. У њој су оне експансивне природе тражиле чар примитивних и егзотичних књижевности, локалну боју и јаке страсти, интензивнији и природнији живот, у супротности са хладном, безличном и безбојном поезијом коју је Осамнаести Век био завештао Деветнаестом. И то је у један мах било у тако приметној мери

[1] *Проспер Мериме и његова мистификација српских народних песама*, од Јована Скерлића. *Српски Књижевни Гласник*, 1 децембар 1901.

да је *Глоб*, орган романтичне школе, хвалећи 1827 „песнички геније тога племена велике породице словенске“, и његов језик, „један од најлепших на свету, из којега се родио пољски и руски“, рекао: „Изгледа да ће словенске гусле наскоро постати тако славне као харфа Осианова“.

Јован Скерлић.

АЛИКАНТЕ.

(Крај.)

Приђох једноме топу и покушах да скинем покров с њега, не би ли могао видети какав је и колики је; али је воштано платно којим је био покривен, било толико тврдо, и ремени којима је притврђен били су толико тврди и непуштени да није могло бити ни помена о скидању. У колико сам могао да приметим, изгледало ми је да су топови били позадног система, по својој прилици Круповн и да су имали калибар од дванаест сантиметара.

У правцу ка југозападу, на даљини од преко две стотине педесет километара почињући од Аликанта па све до Алмерије, простире се чувена литорална степа. Ова степа пада у ред тако званих сољних степа у Шпанији. У ово доба године личи на праву пустињу и нигде се тако велике у Европи, сем у Шпанији не могу наћи. Површина земље покривена је сивобелим прахом, од сољне глине, гипса и мергла. С пролећа расте нешто биља на њој, поглавито из фамилије Салфолацеја, са сивим меспатим лишћем; где нема соли тамо успева и еспарто, степска трава која није за храну стоке, али врло згодна за плетиво. Од ње плету сељаци себи опанке, котарице, разноструčне предмете, а може се употребити и за справљање хартије. Цео овај степски предео, (изузев само оазе у њему), чија ширина износи по где где до педесет километара, нема ни једног дрвцета. За владе Арапа, степе су биле много мање али после њихова прогонства остали

су многи крајеви, нарочито овај предео, пусти, а оголићени простори, запуштени и лишени људске културе проширивали су се са године у годину, док степа није добила данашњи обим.

Без сваке сумње ово је најтоплији крај Европе; јер, колико знам, сем Аликанта и околине, нигде на другом месту у Европи не може да успева плод Урмове палме. Не треба замислити да су ове степе сасвим равне и лишене сваког рашћа, напротив оне су испресецане ниским брдашцима, и садрже у себи неколико малених оаза, где може погдешто да успева.

Те плодне оазе зову Шпањолци „Уерта“ (Huerta) и на њима успевају, и то у околини Аликанта, или палме, или остало јужно воће и поврће. Уерта близу Аликанта необично је плодна; јер једва 3700 хектара велика, садржи двадесет и четири засеока и исхрањује преко двадесет хиљада душа. Воду за ову плодну уерту даје чувени Пантано де Тиби, речна преграда, устава, која је сазидана под владом Филипа II, а под надзором чувеног неимара Ерере, који је саградио и Ескоријал. Ова речна устава има преко четрдесет метара висок зид и скоро сто десет метара дебљине у основици. Ово је по својприлици најдебљи зид који данас постоји. Садржина воде је близу четири милијарде литара.

У мало што не заборавих две грађевине које су у Шпанији од највеће важности, а виде се врло лепо са града, то су: „Пласа де Торос“ и фабрика монопола дувана.

За правог Шпањолца постоје два велика уживања, једно за очи и живце: борба са биковима, а друго за мирис и укус, а то је цигара. Та два уживања непрестано су му на језику, нарочито средња класа ни о чему другом и не говори но о борби са биковима, што они сматрају за велику и виспрену вештину, и све тауромахске ствари спадају у делокруг министарства просвете. Што је тауромахија (борба са биковима) у интелектуалном погледу, то је са друге стране дуван и пушење

поглавита ствар у гастрономском погледу. Мада су шпанска вина врло добра, у погледу на њихову цену може бити најбоља у свету, опет ћете ретко када чути да се о вину говори, но све о дувану или о борби са биковима или поред тога о политици. То су три теме од којих Шпањолац не одступа. Фабрика дувана заузима велики простор и у њој ради до шест хиљада женскиња, махом младих девојака. Излаз ових девојака из радионице, а то бива пред вече, сачињава за себе нарочиту врсту уживања за шпанску златну младеж. Опазићете гомилу младих људи како вреба излаз и пролаз младих раденица са којима ашикују. Ову сцену не треба ни један странац да пропусти.

Бацим јоште једанпут последњи поглед на море, околну стену, плодну уерту и палмама опточене шетнице — аламеде — сунцем зажареног Аликанта и упутим се лагано из града. Притворим прву капију и погледам последњи пут у стражару, но вод који је чувао стражу био је још бог зна где у дубоком сну. Паде ми на памет да скупим све оружје које је стајало у стражари, и да га посакривам где год у шанац или иза зидина, али се предомислих; помислих у себи да би то било потпуно излишно; јер кад Шпањолце није Ђуи могао да научи да војник не сме на стражи спавати, није их томе научио ни губитак Филипине, па ни губитак њихових колонија, онда је излишна и ова моја шала са оваквим војницима.

Уз пут је било све мирно и мртво, спавала је и цела циганска колонија, те сам срећно, са нетакнутим новчаником, целим капутом и нешевима дошао у гостионицу, пошто су сви гости већ давно били ручали.

*

Поход у палмове шуме у околини Аликанта био ме је унапред јако занимао. За тај поход потребно је мало времена, пола дана, а најбрже се долази железницом до варошице Елче а одатле пешке у његову околину.

Елче је најпознатији са својих палмових шума, он

управо и живи од палме и њенога плода: урме и палмових гранчица, као многе вароши на ивицама Сахаре. Сам Елче лежи на ивици једне пресушене реке, која је за собом оставила широку урвину налик на северо-афричке суве реке — bàgu — које само за време бујице имају нешто воде. Највећи део године, корито ове суве реке служи у место друма. Палмова шума додирује саму варош, која и иначе по својим грађевинама са пљоштим или полулоптастим крововима има потпуно марокански карактер.

Зачудило ме је да међу палмама има приличан број и кривих и то прилично искривљених, тако да пословица „прав као палма“ не би овде имала смисла. Има и правих палма, и које су косо израсла.

Уопште се мисли да палме не захтевају никаквог реда, и да треба само узабрати плод, урму, или јоште боље, чекати док сазрео не падне сам у уста. Палме, међутим, захтевају наводњавање. Арапска пословица вели за палму да „ноге држи у води а главу у сунцу“. Наводњавање је врло тежак посао, а и воде у овом жарком пределу нема у довољној количини. Што је пак најглавније, палма је дводомна биљка, мушке и женске палме расту засебно и треба их вештачки оплодати. А то је исто тако заметан посао: ваља се попети на високу палму, скидати прашнике са мужака и са њиме потпрашити урмоносно дрвеће.

Сем варошице Елче, која броји близу осамдесет хиљада палмових дрвета, има и варошица Орнуела своју палмову дубраву; поред њих броје се у околини јоште пет до шест села, која поглавито живе од приноса са палмовог дрвећа.

Између ових села која производе урме и њихових „другова“ афричких има само та разлика, што африканцима служи урма скоро као искључива храна, а у Шпанији је урма посластица. Сељаци из околине Аликанта хране се пшеничним и кукурузним хлебом, а поред тога и једном врстом граха који се зове „гарбанцо“. Ово ва-

риво по своме изгледу и укусу чини средину између грашка и боба, а укус му је прилично сувопаран и бљутав; при свем том, гарбанцо је поглавита храна шпанскога сељака, а по готову исто тако и сиромашнијих варошана.

⁂

И ако је Аликанте у летње доба и дању мртав, опет не треба читалац да из тога изведе закључак да је то мртва варош. Напротив, пуно ствари говоре о животној снази и активности ове вароши.

Мрнарска, цртачка, виша грађанска школа, позориште, лепа општинска зграда, врло лепо дневно тржиште под кровом, а најпосле његова велика извозна трговина, чине да Аликанте не личи увек на афричку варош, но на живахно јужно пристаниште у позну јесен а нарочито зиму. Извозна трговина његова превазилази често и извозну вредност целе Србије, а њу сачињава поглавито мркоцрвено обојено аликантско вино — vino tinto — како се у трговини назива.

Зими је Аликанте уточиште многим болесницима из Шпаније а нешто и са стране. Његова је зимња клима налик на климу у Ници или у Јужној Италији. Лето је у њему паклено; зими је као у рају.

Али опет не могу никоме да саветујем да иде у Аликанте зими, и да ужива у његовој рајској клими. Такву климу имамо често и ми у месецу мају или септембру и није нам непозната, видели бисмо и осећали оно што смо хиљаду пута видели и осетили код своје куће, у већем миру и може бити у већем расположењу.

Само је паклена клима југа, а нарочито ове најтоплије грудве земље у Европи занимљива. Нигде на другом месту не можемо да видимо широку и бескрајну сољну пустињу, са бујним оазама засутим витком палмом, оранжама и гранатском јабуком; не можемо да видимо реке без воде, бескрајне пољане без траве, шуме без древета, траву без зеленила, и поврх свега треперење и дрхтање врелога сунца у хиљаду ускомешаних сјајних

али опет неодређених боја. Хоризонт који предваја море и небо није више приметан, врела пара издиже се из плавог мора и пење се лагано у висину; само у близини видите воду, све је остало разливено у бескрајну пучину која саставља небо и земљу. Лађе које из далека долазе изгледају као фантоми који лећу по ваздуху, и ви са страхом ишчекујете шта ће са њима бити ако вам падну пред ноге.

На југу се све претвара у боју, а боје прелазе лагано и неприметно у опсену; у привидној мирноћи и мртвилу све ври и све се у боји мења, докле га на послетку не покрије мрак после ишчезлога сунца.

С. Зорић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Немачка социјална демократија.[1]

Едгар Мило, раније лични секретар француског социјалистичког посланика Жореса, данас професор политичке економије у Женевском Универзитету, социјалиста, дао нам је једну сасвим непристрасно написану књигу о немачком социјализму. Сам тај факт — једна критички, и са похвалама и са замеркама, израђена студија о социјалистичкој странци, од једнога активног социјалисте — био би довољан да скрене пажњу. Поред тога, та књига има још нешто чиме се разликује од сличних дела те врсте, то је начин како је састављена. Писац њен, који је имао намеру да изложи „еволуцију мисли и акције“ немачке социјалне демократије, могао је мирно остати у својој соби за рад, извући сву потребну грађу из простране литературе која већ постоји о томе питању, за тим прелистати извештаје са зборова, новине, часописе и брошуре које сваког дана ничу на све стране.

[1] La démocratie socialiste allemande, par Edgard Milhaud, Paris 1903, с. 591.

Ми бисмо тако имали један добро документован рад, али безличан и сух. Мило се није хтео задовољити тиме. Он је желео да свом теоријском знању дода лична опажања, утиске живота. У том циљу отишао је у земљу где је колевка социјалне демократије и сишао у њен народ. Он је, као што каже у предговору своје књиге, живео у Лајпцигу међ радницима, походио заједно с њима њихове локале, пратио их на зборове, учествовао у њиховим породичним свечаностима, придруживао им се у народним демонстрацијама, слушао у предграђима њихове говорнике, једном речи код њих самих он се обавештавао о свему што стоји у вези са струјом нових тежњи коју су они створили. После је такав исти живот проводио у Берлину. Упознавши се с Либкнехтом, преко њега ступио је у односе с посланицима, новинарима, пропагандистама, организаторима радничке странке. Г-ђа Марија Грајфнберг, негдашња књиговезачка радница, чије је говоре имао прилике да чује у Лајпцигу, упознала га је с активним борцима берлинскога радничког света. Мило је присуствовао њиховим приватним састанцима, улазио у њихове групе, и по читаве сахате, после скупова, разговарао с њима у пивницама. С њима заједно недељом правио је излете у поље и прослављао њихове светковине. Из Берлина кренуо се на пут по Немачкој и обишао је сва главнија радничка средишта. Најзад био је учесник на три радничка немачка конгреса: у Штутгарту 1898 на социјалистичком конгресу, у Франкфурту на Мајни 1899 на главном конгресу синдиката, и у Мајнцу 1900 на социјалистичком конгресу. Ту су га нарочито занимали они непознати и бојажљиви изасланици — анонимни, како он каже —, који се никад на говорницу не пењу, али својим гласовима стварају већине. С овим „можда најтачнијим представницима мишљења *масе*“, он је, после седница конгреса, водио дуге разговоре и код њих прибирао податке о жељама и намерама простих војника у радничкој војсци. Из тих утисака и бележака постала је једна разноврсна, једра и јасна биографија социјалне

демократије у Немачкој, у којој су изложене њена историја и организација, описани начини пропаганде којима се она служи, дате карактеристике њенога унутрашњег живота и спољне акције, у којој су нарочито истакнуте њене опште и посебне тежње, које се често појављују у правцима супротним и коче њезин правилан развитак. Читалац је на тај начин у стању да прати све њене покрете, од тренутка стварања, и целу еволуцију кроз коју је прошла до данас.

*

Доба стварања и првих корака социјалне демократије у Немачкој интересантно је испитати из два разлога. Прво, што се тим путем даје констатовати с каквим тешкоћама мора да се бори млада странка при оснивању, и, друго, што се могу забележити све фазе кроз које има да прође нова мисао, која не стиче убеђених присталица све дотле док не постане свесна себе саме и док се не развије у свој потпуности својој. Безбројне су препреке, које се морају обићи или савладати да би се изишло на прави пут. Мучно и споро рађање немачке радничке странке пружа нам слику свих лутања, погрешака, сумњи, унутрашњих расцепа, свега што је неминовно везано за свако груписање људи који тек почињу да раде заједнички на једном политичком послу.

Социјалистичке идеје појавиле су се први пут међу радницима у Немачкој на десетак година пред револуцију од 1848—49, али је требало да прође доста времена и упорне борбе док се успело да странка добије потпуну организацију. Она стварно као целина постоји тек од 1875, и постала је фузијом двеју група: једна, *Опште удружење немачких радника*, створена је била 1863, а, друга, *Радничка демократска социјалистичка странка*, 1869. До 1890 нова странка носила је назив *Немачка радничка социјалистичка странка*, од тада зове се *Немачка социјална демократска странка*. Најудаљенији трагови њенога порекла налазе се у једном тајном пропагандском друштву, које је, под именом *Савеза праведних*, основано у Паризу 1836. То

је било једно међународно удружење, састављено од философа, књижевника и радника, из којега су се развили многобројни пододбори, нарочито у Швајцарској. Његов је задатак био да шири комунистичке идеје. Те идеје у Немачку пренели су радници који су пробавили у Паризу и били на раду у великим индустријским средиштима у Швајцарској. Сваки члан удружења имао је обавезу да ствара радничка друштва, која су, под маском радничког васпитања, имала као циљ да придобијају присталице комунизму. У почетку револуционарне периоде, 1847, многобројни незадовољници који су живели у иностранству, вративши се у Немачку да помажу покрет, пришли су Савезу праведних. Међу њима најистакнутија су имена Карла Маркса и Фридриха Енгелса. Они су удружење преустројили, унели своја начела у његов програм, дали му ново име: *Савез комуниста*, и, у почетку 1848, објавили чувени *Манифест комунистичке странке*. Тако препорођена странка развила је врло живу акцију и ступила у везу с представницима буржоазије, који су почели помагати револуционарни покрет. Марксов лист *Нове рајнске новине*, на коме су били сарадници и многи чланови народне странке, заступао је начела изложена у Манифесту комунистичке странке, на име: да се победа буржоаске револуције може желети само у случају, ако она буде потребна етапа на путу ка пролетарској и комунистичкој револуцији. Што значи да је Маркс сматрао савез с умереним елементима као политичку потребу. На тај начин он је смео рећи у лице буржоаској пороти, пред којом је имао да одговара што је позивао грађане да одрекну порез, да је једина његова кривица што је снажно бранио буржоаску револуцију против феудалног система. Али комунисте су биле у брзо на чисто с тим да с члановима народне странке, у коју је сама буржоазија улазила, није било могућно радити сложно, и пријатељство с њоме буде коначно раскинуто. Маркс са својом странком предузме организацију пролетаријата и отпочне радити на савезу свих радничких удружења у Немачкој. Али, у сред тога рада,

пруска влада, осећајући да је револуција на измаку, прогна Маркса, ступи у отворену борбу против комунизма, похапси и протера његове најодлучније присталице.

Строге мере, које је власт предузела, нису довољно моћне биле да зауставе већ створени покрет међу радницима: док је револуција трајала, они су се борили за њу, кад је престала, они су почели да се групишу. Један од чланова Савеза комуниста, типограф Борн, на једном великом радничком збору у Берлину, осудио је Марксову фузију с умеренима. Тада је први пут јасно изнета мисао, да раднички сталеж, место да помаже буржоаске револуције и да се удружује с другим странкама, мора бити организован на засебној основи и бранити само властите интересе. Лист *Народ*, покренут с таквим програмом, распростре нову струју по целој Немачкој. После кратког времена изасланици двадесет и девет радничких удружења и трију средишних одбора (берлинског, хамбуршког, лајпцишког) састали су се у први општи Раднички конгрес. Појмови у том тренутку још нису били рашчишћени, у мишљењу чланова конгреса владала је велика забуна. Они су, у јакој већини, били противни социјализму и отворено се изјаснили да немају ништа против самог капитализма. Али, у исти мах, они су захтевали да се нађу начини да се спрече све злоупотребе капиталистичког система. Главни резултат рада на конгресу било је оснивање савеза између свију немачких радника, под именом „Радничко братство“. Међу тим лист тога новог удружења, „Братство“, усвојио је био чисто социјалистичке идеје и доказивао да решење социјалног питања лежи у колективном присвајању средстава за производњу. Та противречност, између одлука донетих на конгресу и политике странкиног органа, није ни мало сметала да Радничко братство за мало времена прикупи чланове из целе Немачке, међу којима је било и пољских радника. Кад је нови покрет толико узео маха да је постао опасан, пруска влада, којој је било испало за руком да растури комунисте, устане одлучно против њега. На предлог Пруске и Ау-

стрије, Ландтаг реши 1854, да државе, које улазе у састав Немачке конфедерације, морају у року од два месеца уништити сва радничка удружења и братства. За извесан број година, после ове смртне пресуде, раднички сталеж остао је непомичан, не показујући знаке живота. Изгледало је да је свака акција немогућа. Али, за то време, рађала су се дела социјалистичке теорије из које ће нићи нови правац. Маркс је објавио, 1859, *Критику политичке економије* и припремао *Капитал*; Ласал је издао, 1861, свој *Систем стечених права*.

Око шездесетих година радници поново почињу да се групишу. Али овога пута подстицај не јавља се у њиховој средини него долази са стране. Напредна странка немачка, састављена из либералне буржоазије, осећала је, као и за време револуције од 1848, да феудалну реакцију не може победити ако се не буде удружила с радничком класом. Вође напредне странке, да би придобили раднике за своје планове, одлазе у њихове редове, агитују за једну заједничку акцију и раде на оснивању произвођачких и потрошачких задруга и удружења за радничко васпитање. Радници им прилазе, али на њих се гледа у тој новој средини само као на помагаче. *Народно удружење*, друштво напредњака, не сматра их као равне себи; оно хоће да управља над њима и да извуче користи од њих, али не да се бори за њих. То радници нису одмах увидели. Учинивши у исту погрешку, коју је учинио Карл Маркс 1848 помажући буржоаску револуцију, они сад дају снаге буржоаској опозицији, верујући да тиме својим интересима служе. Кад су се најзад уверили, да једна странка, која избацује из свога програма опште право гласа, не може заједнички с њима да се бори, јер тежи са свим супротним циљевима, они прекину савез с њом. Раставши се од напредне странке, без вође и усамљени, природно је било да се обрате на најјачега противника Народног удружења, Фердинанда Ласала.

Ласал је водио систематску борбу против неодлуч-

них и млаких напредњака, Ласал је с презрењем гледао на неподобоост за акцију и немоћ за велика дела коју показује буржоазија, Ласал је, у исти мах, узносио снагу пролетаријата и славно мисију која је пала радницима у део, мисију да ослободе друштво, да спасу човечанство, ослобођавајући и спасавајући себе саме, — Ласал је, дакле, био вођа који је радничкој странци одавно потребан и кога је она до сад узалуд тражила. Тако је мислио раднички свет. И кад су његови изасланици отишли Ласалу у Берлин да од њега траже програм за свој рад, и он и они узајамно су се уверили да се нису преварили у очекивању: странка је добила свога човека, Ласал је нашао на људе који га разумеју. Он је њима изложио своје идеје у *Отвореном одговору*, упућеном на Главни одбор, у коме је доказивао потребу да раднички сталеж образује самосталну политичку странку, која ће говорити у своје име и имати своје представнике. Друштвени положај радничког сталежа постаће бољи једино интервенцијом државе, а та интервенција може донети користи само онда, кад он буде освојио политичку власт. Из те основне идеје створен је програм *Општег удружења немачких радника*, под председништвом Ласаловим, чија је главна тачка: опште право гласа, за све једнако и непосредно. На листу тога удружења *Социјалдемократа* били су сарадници Енгелс, Маркс и Либкнехт. Али јединство се није могло одржати дуго. После Ласалове смрти, 1864, Либкнехт се одвоји, и у листу који је покренуо, *Демократске Недељне Новине* дође у отворен сукоб са *Социјалдемократом*, из кога су били изишли и Маркс и Енгелс. Та два листа стану узајамно један другог оптуживати за издајство демократије и пролетаријата.

За то време стварао се, на југу Немачке, један нов социјалистички покрет на другој основи, који је одмах ступио у везу с Међународним радничким удружењем. И ови радници тежили су да пролетаријат организују у засебну класу, али, као интернационалисте, они су у то доба изнад свега били испуњени мржњом према

Пруској, која политичка питања решава бајонетима. Њима је одмах пришао Либкнехт и придружио им се Бебел. Ова двојица израде нарочит економски и политички програм, на основу кога се образује нова странка, *Радничка демократска социјалистичка странка.* Између ње и Ласаловог Општег удружења немачких радника, на челу којег је стојао Швајцер, кога је Либкнехт оптуживао да је Бизмарков агенат, водила се годинама огорчена борба, на смрт и живот. Мржња између тих двеју странака, које су, и једна и друга, имале да служе радничким интересима, била је тако велика, да је Ласалово удружење наређивало својим члановима, да се уздржавају од гласања, при поновном гласању, ако има да се бира између једног кандидата радничке демократске странке и једног реакционара, а да гласају за либерала, ако је ужи избор између једног либералског и једног Либкнехтовог кандидата. Ту узајамну борбу прекинуо је један историјски догађај: Њих је, од једном, приближио француско-пруски рат. После француског пораза на Седану, све немачке социјалисте, и чланови Ласаловог удружења и присталице Либкнехтове, изјасниле су се против продужења рата, јер је од тога тренутка то био нападни рат. Сем тога, у погледу националног питања, политика обеју фракција слагала се у многим тачкама. Кад је, још уз то, одмах после рата у једном тренутку било уништено право удруживања за све социјалисте у Немачкој, и кад су власти почеле да их гањају, без обзира јесу ли из Ласаловог удружења или из радничке демократије, пред заједничким непријатељем стапање се извршило само собом. Једини је Маркс, у име науке, протестовао против „концесија Ласаловој мисли“. Огромна већина, с обе стране, била је за јединство, и на конгресу у Готи, 1875, створена је једна странка, *Немачка радничка странка.*

Чим је измирење извршено, социјалистички покрет почео је тако нагло да напредује да би за кратко време захватио све слојеве немачког друштва, како мисли Мило, да на свом путу није тренутно нашао на Бизмарка,

који је одмах, разумевши ситуацију, био на чисто с тим да ће бити потребна врло велика и енергична средства да би се зауставила социјалистичка бујица. После два атентата на цара Вилхелма I, Рајхстаг, који у почетку није био на Бизмарковој страни, вотирао је 1878 тако зване „социјалистичке законе", којима је немачка демократија стављена ван закона. Они су требали да важе до 31 марта 1881, али су у неколико маха продужени. Ти закони су одмах и с највећом строгошћу примењени: у Берлину је проглашено ратно стање, сви листови странке угушени, одбори и удружења растурена, сви знатнији чланови прогнани. Што обично у таквим приликама бива, социјалне демократије није нестало, она се одржавала тајним везама, издајући листове и приређујући конгресе у иностранству. На изборима 1878 и 1881 она је истина изгубила велики број гласова, али одмах за тим поново је почела да корача напред. Њени кандидати, који су у почетку, 1877, добијали на изборима 493.288 гласова, дотерали су, 1890, до 1.427.298. То значи да метода, која је имала да послужи против социјалиста, пошла им је у ствари на руку; изузетни закони само су убрзали њихово напредовање. То је оборило Бизмарка. После избора 1890 „социјалистички закони" укинути су, и социјална демократија ушла је поново у своја права. Прво што је у новој ери учињено, то је измена програма, која је извршена на конгресу у Ерфурту 1891.

Изузетни закони имали су неочекиван утицај на прилике у странци. У самом крилу социјалне демократије створио се опозициони покрет против њених вођа. У неколиким великим социјалистичким средиштима, у Берлину, Дрезди, Магдебургу појавила се једна анархистично-револуционарна струја, као последица тешких прилика у којима су социјалисте, налазећи се ван закона, морали да живе у току читавих дванаест година. Та је струја нарочито била упућена против главнога одбора и парламентарне групе, коју је опозиционо крило оптуживало да странку води „пар-

ламентаризму“, т. ј. мртвилу и укочености. Сем тога, револуционарна опозиција износила је против вођа, да су покварили странку, да су новац делили паразитима и варалицама, да су најбитније интересе запустили, и да воде послове као диктатори. По једном њеном манифесту, социјална демократија пала је на ниво једне мале буржоаске странке која само виче за реформама, њу је поново завела стара заблуда, да је потребно измирење између пролетаријата и буржоазије. Из те опозиције постала је странка „независних“ социјалиста, из којих су се развили анархисти.

Од како су укинути Бизмаркови закони против социјалиста, за последњих година, интерес покрета социјалне демократије није више у спољним догађајима које је она преживела, него лежи у методичној акцији те странке, у напорима њене пропаганде и у њеном унутрашњем животу.

(Свршиће се.)

К. Д. Кумануди.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД.

Скице за нову цркву у Тополи[1]. (2.)

У ставу на стр. 272. где критичар говори о програму у расписаном стечају стоји и ова засебна реченица: „Дојакошња новија наша пракса у примени Ханзен-византинске или копија споменика из периода пропасти српске државе никако се не слаже са правцем, на који нас упућују наше старине“. Оно да се „дојакошња пракса у примени Ханзен-византинске не слаже са правцем на који нас упућују наше старине“ представља мишљење које се да̂ разумети, и које и ја заступам, али оно да се „копија споменика из периода пропасти српске државе никако не слаже са правцем на који нас упућују наше старине“ представља нешто што ће ваљда само Г. Леко

[1] *Дим. Леко*, Скице за нову цркву у Тополи. („Дело“, св. за фебруар о. г. стр. 271—280).

разумети. Јер кад су споменици и из периода пропасти српске државе наше старине (а то ваљда ни Г. Леко неће хтети порећи) онда како то да „копија“ тих наших старина не може да се „слаже с правцем на који нас упућују наше старине?“ Овде бисмо сад морали нагађати шта је управо Г. Леко хтео овим да каже, јер овако како је он рекао очевидна је бесмислица. И да му учинимо концесију, па да узмемо да се ту пребацио, и да је хтео да каже како треба узети за основицу даљег рада на развоју савремене српске црквене архитектуре грађевине из другог периода а оне из трећег сасвим одбацити (као што на другом месту заступа одиста то мишљење), онда би то могло бити спорно питање, које бисмо сад одмах могли и расправити. Могли бисмо га расправити за сад бар у колико се правца тиче који он напомиње и истиче, а који не одређује и не утврђује никаквим аргументима. Па да видимо има ли каква „правца на који нас упућују наше старине?“

У поменутој мојој расправи изнео сам како је била обилата делатност на црквеном грађевинарству у другом периоду, како је та делатност била знатно јача но у трећем, како је нарочито техничка страна другог периода била јача, те сам с тога тај период и назвао период полета црквеног грађевинарства, док сам из поменутих разлога трећи период назвао период опадања српске црквене архитектуре средњег века. Међутим, ја сам у расправи изнео и то, да су, судећи по познатим подацима, грађевине другог периода зидали страни неимари, што би у неку руку и иначе било врло појмљиво. Тадања млада српска држава у културном развићу свом као слабија и новија стајала је под двоструким културним утицајем: моћне Византије и високо културне Италије када се зора ренесанса јавља. Неимари тих земаља давали су архитектури у Србији онај правац под чијим су културним утицајем стајали, те у том развоју архитектуре другог периода и нема одређена правца, нема срећености, и ако је делатност била интензивна и техника (нарочито

на грађевинама романског стила) онако савршена. У расправи сам навео и више примéра за то, из којих се види та разноликост архитектуре без одређена правца. Ту су и разнолике грађевине византиског стила и чисто романског на византиској основи, или ове последње са знатним траговима т. зв. прелазног стила (романског у готски) или чак и са траговима ренесанса. О каквом одређеном правцу развоја архитектуре у другом периоду не може бити говора јер тог правца и нема. То сам у опште у расправи и нарочито нагласио. За црквене грађевине трећег периода пак извео сам закључак (који сам доцније и примерима утврдио) који гласи: „према том општем обележју, све се оне (реч је о грађевинама трећег периода) могу издвојити у засебну целину, представљајући један особен стил, и за ове се грађевине тек може рећи да праве једну епоху византиског стила"[1]. Овде дакле тек може бити говора о утврђеном правцу развоја српске црквене архитектуре који се огледа у једном особеном српско-византиском стилу. Кад ствар тако стоји, онда како се са тим слаже онај навод Г. Лека који мало пре поменусмо, наиме да се „копија споменика из периода пропасти српске државе (III период) никако не слаже са правцем на који нас упућују наше старине"? Ствар стоји потпуно супротно ономе што Г. Леко хоће да изведе, и ми баш, ако бисмо хтели да тражимо „онај правац на који нас упућују наше старине", могли бисмо га наћи само у трећем периоду.

*

Г. Леко цитира један пасус из мога уводног предавања, по коме јако развијена индустрија гвожђа омогућава велику примену његову у грађевинарству те се већ „полако приступа стварању новог стила у архитектонском смислу — архитектури гвожђа". Усвајајући с допадањем овај мој поглед на будућу архитектуру, он даље узвикује: „Модерна анархистична архитектура освојила

[1] С. К. Гласник, 1903, IX, 215.

је својим оправданим захтевима цео цивилизовани свет, — а ми жалосни још нисмо стигли ни да математичке истине по осећају примењујемо! Шта више из награђених скица за тополску цркву, види се, да су се пројектанти утркивали са средњевековним неимаром у незнању ових природно математичких истина".

Шта је овим опет хтео Г. Леко да каже, ваљда ће једини он и разумети. Ако је мислио да су пројектанти скица за тополску цркву требали ову да замисле од гвожђа, онда је сасвим оправдано што ни они ни он нису учинили, јер то није ни тражено; а да бисмо могли о овоме и даље говорити, треба пре свега бити на чисто са тим шта је Г. Леко под „математичким" и „природно математичким" истинама замишљао? Ако то не би био какав проналазак Г. Лека који би за нас остале био тајна, онда би ваљда то требало да значи „статику архитектонских конструкција", под којом се претпоставком можемо даље разговарати. У том случају, моје је дубоко уверење да су многи пројектанти скица за тополску цркву у стању да те „и математичке и природно математичке истине" и „са и без осећаја" примењују на све савремене (бар за наше прилике) на и црквене грађевине, биле оне строго у стилу на који нас упућују наше средњевековне старине као што је тражено, или не, јер су те „истине" независне од стила и примењују се на све врсте грађевина. Шта више, мора се с разлогом претпоставити, да сваки савремено образовани, школовани архитекта мора бити упознат са законима статике и њиховом применом на конструкције грађевина. Овде је при овом стечају главно било да се одговори захтеву у погледу стила поред других битних услова, а с правом се претпостављале да ће сваки пројектант бити у стању да стабилност своје пројектоване грађевине путем закона Механике овери и утврди, или, другим речима, да, пројектујући грађевину у датом стилу, има вазда пред очима и поменуте законе. Остављам Г. Леку да изабере себи место: воља му је ступити у оне

прве („жалосне") у које је, генералишући ствари, и себе уврстио, или иступити отуд те прећи овима другима који знају, тек излази једно што је јасно, да, било с Г. Леком или без њега, неће бити онако како Г. Леко хоће на силу да изведе „да су се пројектанти утркивали са средњевековним неимаром у незнању природно математичких истина". Остављам на страну то што Г. Леко са онако мало дужног пијетета говори о старим неимарима, пред којима би (бар многим) са целим својим дубоким познавањем „природно-математичких истина" требао да се поклони, као и то што он, са уображене висине, са таквим омаловажавањем говори о својим савременим колегама, који те „природно-математичке истине", ако не боље, зацело толико исто познају колико и он, од којих многи о примени њиховој у садашњости посигурно знају да суде боље од њега.

Из предњег где је реч о примени гвожђа у архитектури читаоци су могли запазити са каквим жаром Г. Леко заступа модерну „анархистичну архитектуру" у коју дакле улази и та архитектура гвожђа, која би по њему била „најанархистичнија". А међутим, одмах за тим, на следећој страни, Г. Леко, сам противуречи овој својој идеји о савременом развићу архитектуре гвожђа јер вели: „сурогат и фабричка роба, су чим је наша добра суседка преправила „Оријент", једно је од најмоћнијих политичких средстава за утук народне индивидуалности... Зар нису ту пре неколико година Бугари поручили код фирме R. Ph. Wagner у Бечу, читаву једну цркву за Цариград? И — ужасне срамоте — подигоше храм божји, изливен *фикс унд фертиг* од швапских са буњишта покупљених — шерпења, лонаца, сулундара, сандучара — од фурде!!!"

У овом, овако „духовитом" ставу, Г. Леко је исказао две ствари: прво, да не треба од странаца са запада примати све што носи печат културе с тога, што то може штетно да утиче на културни развој у духу националном; и друго, да је та цела црква саграђена од

гвожђа коју су Бугари подигли у Цариграду а коју је поменута бечка фирма израдила.

О првом сам у истом смислу јасно изложио своје погледе у поменутој мојој расправи, којој је, поред многих других узрока, и то био повод њеном постанку као што тврди нарочито први њен чланак те излази, да се Г. Леко сложио са мојим погледима на ту ствар и то је лепо, јер се збиља обилатом применом мотива из старе српске црквене архитектуре на том пољу може штетни културни утицај са запада са успехом да сузбија. Овим је Г. Леко посредно утврдио баш оно гледиште које ми заступамо, а то је: да ће се што јачом применом тих мотива у садашњости на томе пољу и јаче бранити национална индивидуалност од штетне туђинске културне поплаве. Настаје сад питање: зашто Г. Леко онако увредљиво говори о својим колегама конкурентима, који су баш разумели тај циљ да се у архитектури треба борити против тих штетних утицаја, те својим скицама одговорили овом битном захтеву? Зашто онако војује против назора оцењивачког суда кад и он сам заступа то њихово мишљење? Мислим да после овога није ни читаоцима тешко да погоде мотиве који су покренули Г. Лека да онако јетко и жучно пише о награђеним скицама својих конкурената а исто је мислио да скрије под фразом „да су од личних осећања јача стручна начела и она једино дају повода овој критици“.

Други део горњег става утврђује да је црква, коју су Бугари саградили у Цариграду сва од гвожђа, па је чудно, што Г. Леко сад анатемише ту цркву, а овамо напред заступа „анархистичну“ западну архитектуру, која хоће гвожђе у јачој мери да увуче у архитектуру. Ово сигурно не чини због оне „фурде са буњишта“ јер ће он који „природно-математичке истине“ онако ватрено заступа, ваљда знати да је хемиски састав израђеног гвожђа исти на било његово сирово градиво „фурда са буњишта“ или каква гвоздена руда! Узгред да напоменем да је Г. Леко оним красним и за

књижевни часопис нарочито згодним пасусом закитио своју иначе конфузну критику те задичио свој чланак.

*

На стр. 275. критичар говори о Аја-Софији и њеној савршености као прототипу наше црквене архитектуре, савршености „нарочито због унутрашње прегледности његова *кубета*“. Није само то, Г. Леко, него је њено тежиште савршености у имнозантности због прегледности *целог* храма у унутрашњости његовој: и кубета и осталих просторија које га ограничавају а то су полукубета, екседре и галерија, које по квадратури својих основа захватају знатно више од основе самог кубета. Њен генијални неимар тежио је да постигне ефекат у једном погледу који фрапира и постигао га је. Зато се та грађевина и сматра, просечно узев, као најсавршенија грађевина до данас, како у погледу савршеног естетичког ефекта у унутрашњости, тако и у конструктивном, јер је веома смело и смишљено изведена, мада њен неимар по Г. Леку није знао за „природно-математичне истине“. Али је тај неимар имао осећаја и искуства и знања да створи тако генијално дело, коме је зарад оног силног, складног ефекта целине унутрашњости храма жртвовао спољну архитектуру која је ипак грандиозна, те му се и ми данас после скоро 14 векова дивимо. С тога је начинио веома плитко кубе без тамбура[1]). Зато је опет, ради тога ефекта, и поставио, поред главнога, још два полукубета истог полупречника; зато је поставио онолико екседра и галерија. Ради тога ефекта потекао је и особени распоред у основи Аја-Софије, па с тога она и преставља особени тип у византиском стилу. Наше црквене средњевековне византиске грађевине представљају сасвим одвојени тип, тип другог различитог распореда од Аја-Софије, који смо вероватно добили из јужне Маћедоније (Солуна) и код којих је тежња била да се постигне ефекат лепоте и с поља поизгурно нешто на штету

[1]) Тамбур је основица у виду облице, која носи полукуглу кубета.

унутрашњег ефекта. Тај спољни ефекат постигнут је китњастим кубетима која имају тамбур, а кога код Аја-Софије с пуно разлога нема. Зато и представљају засебан тип, јер им је основа свакад различна од основе Аја-Софије. Знао је, дакле, и неимар Аја-Софије шта је хтео, и то је до крајне могућности исцрпно извео, а знали су шта су хтели и неимари средњег века и извели оно што је могуће те постигли и известан естетички ефекат у спољашњости грађевине кога код Аја-Софије нема.

Г. Леко је хтео да створи нешто ново јер каже: „развитак данашње технике допушта да се идеал старих наших неимара *потпуно задовољи*[1]) т. ј. да се створи прегледност кубета у унутрашњости храма, која је до савршенства постигнута код Аја-Софије. — али уједно да се задовољи истицање кубета у спољнем изгледу, кога недостаје код Аја-Софије, али се налази скоро код свих српских старина“. Али, неће бити тако, Г. Леко! То се двоје не може спајати а најмање „потпуно задовољити“ у оном смислу како то ви замишљате; не може због различитости њихових основа и типова и тенденција које једна другу потиру. Или ће бити кубе без тамбура па ће се постићи ефекат у унутрашњости храма, или ће се подићи тамбур па ће се жртвовати унутрашња прегледност спољашњем ефекту. Г. Леко је тако у својој скици и урадио, спојио је ово двоје, и начинио једно кубе с тамбуром те постигао баш оно што није хтео, јер је унутрашњост храма изгубила прегледност која је тако импозантна код Аја-Софије, а с поља опет добила једно тромо, гломазно, као олово тешко кубе које лежи на још тежем несмишљено изведеном постољу, те тако омашило и онај други, спољни ефекат који је тако карактеристичан за нашу средњевековну црквену архитектуру. Исправљајући старе неимаре који су врло добро знали шта се може а шта не постићи, Г. Леко је показао да их не разуме, и да су они били бољи неимари од њега, мада нису располагали са знањем „природно-математичких истина“.

[1]) Курсив је наш.

Има ипак једна средњевековна црквена грађевина, чији је неимар ово боље увидео и схватио од Г. Лека, те покушао да на основици грађевина другог типа, различитог од Аја-Софије, постигне што јачи ефекат прегледности у унутрашњости цркве а да сачува спољашњи ефекат, својствен грађевинама тога типа; намера му је до крајних граница могућности добро испала за руком. Тај унутрашњи ефекат појачао је тиме што је у виду крста уздигао основицу средњем, главном кубету, те на тај начин постигао прелаз од околних сводова средством сводова крста ка самом кубету коме ови служе за основицу. Тиме је појачан унутарњи ефекат у прегледности средњег кубета. Али је тиме несразмерно много добила грађевина и у спољнем ефекту. Добитак је у томе што је органски развој основице овог кубета јаче изражен, и што је спољна архитектура завршетка грађевине маркирана у естетичном, складном прелазу од крајева (малих кубета) ка средини (главном кубету) која га до извесне сразмерне висине фланкирају (како се то обично у архитектури каже), те цела грађевина са својим лепим пропорцијама зидова и кубета прави необично пријатан утисак. Та грађевина, с поносом можемо рећи, српска, то је Грачаница на Косову. И њен непознати творац, та незналица „природно-математичких истина“ боље је још 1321 год. схватио и знао да доведе у склад лепоту са конструкцијом него данас Г. Леко са свим својим познавањем разних „истина“.

(Свршиће се.)

Андра Стефановић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

О српском имену у Старој Србији и Македонији. Написао проф. Вас. Ђерић. Београд, Државна Штампарија, 1904. Стр. 46 у 8°; цена 1 динар. (Трошком писчевим).

При расправљању питања о пространству и о границама српског и бугарског живља на Балканском Полуострву постоји једна врло велика незгода у томе што је оно досад стално имало задатак да правда политичке тежње Србије и Бугарске и да размакне границе праву заштите над саплеменицима Срба и Бугара у Отоманској Царевини. Радови на том пољу за дуго време били су без довољног научног карактера, имајући, у даљем реду, за задатак да потпомажу политичке аспирације. И при том нарочито је зло пролазила Историја, којој су шовинисте прибегавале да утврде историјско право на што већи простор не само Отоманске Царевине него и земаља што их већ имају ове две словенске државе. Због тога ни с једним од аргумената није чињено толико злоупотреба као с овим: с Историјом и историјским правом на спорне крајеве.

То се пак могло чинити зато што су ови крајеви били неиспитани како у погледу језика, обичаја и традиција, тако и у погледу праве им историјске прошлости. И тога ће бити све док снажна испитивања у оба правца не припреме терен за правилно решење спорног питања са научног гледишта. Па и историјском праву поклониће се пажња тек кад се упозна права прошлост српског и бугарског народа, и то не само из доба опстанка самосталности њихових држава него и из доба заједничког им робовања Турцима, када су једнолике погодбе за народни опстанак и знатни догађаји много утицали на ублажавање разлике која је раније постојала, на ширење

једног и другог елемента, на ништење и количину измене у локалној и историјској традицији појединих крајева. У исто време ово историјско испитивање помоћи ће друга научна испитивања зарад решења спорнога питања, допринеће да се објасни како компактност једног и другог народа у једним крајевима, тако и мешавине у другим, многе језичне појаве, стварање, каквоћу и изглед неутралног појаса језичног, истоветност у обичајима појединих крајева, који се разликују у погледу језика, итд.

Само, да Историја у овом питању добије правог удела, историјско испитивање треба да је што објективније и што више критично. А да би тога било, вредност резултата у првом реду зависиће од градива, које ће испитивач употребити за потврду своје поставке. И то је оно на што се мало назило. Најбољи доказ за то јесу аргументи шовиниста на обема странама.

Као историјски податак употребљаван је сваки, који је само ишао у прилог поставци. Међутим има разлике између података и података. Њихова права вредност за историју зависи од тога шта је изазвало њихов постанак, какав им је био смер, ко им је творац, и колико је овај познавао питање, чијем решењу они служе као грађа. Ну то се често није знало, или још чешће није хтело да зна; пренебрегавала се истина, за истину узимала измишљотина. И то се, мора се признати, много више чинило од стране Бугара него Срба. У колико је пак прошлост оних крајева била мање позната, у толико се више измишљало, у толико су се слободнији закључци изводили, и под видом науке изношене су политичке аспирације, које са данашњег политичког гледишта једне или друге државе могу бити оправдане, али зато не морају бити и тачне са гледишта научног.

Стога да се питање о пространству српског народа ранијих векова доведе на праву меру, Г. Ћерић је написао горњу расправу, обимом малу, али озбиљну, темељну и натучену подацима првога реда за оцену питања

о пространству српског имена у Старој Србији и Маћедонији у току од 10 до краја 18 столећа.

Ово је књижица по спољашњем облику незнатна, али је по унутрашњој вредности једно од најбољих дела за поменуто питање, јер је ресултат дугог и озбиљног рада. Она има предговор и три одељка, од којих је највећи први (стр. 9—31), у коме се, хронолошким редом, нижу подаци о српском имену у Старој Србији и Маћедонији за обележено доба. Само ту нису сви досад сачувани подаци већ они о чијој тачности и вредности за постављено питање не може бити сумње. Због тога је Г. Ђерић изоставио сва она многобројна, често и интересна, казивања појединих путописаца, које питање о граници српског и бугарског живља није интересовало, или нису ни били у могућности да се о њему обавесте, па се задржао на исповести домородаца из тих крајева, на исповести људи који нису имали зашто да крију и измишљају своје порекло и народност.

Али колико су интересна сама факта, о српском имену, толико је интересно и оно изложено у првом и другом додатку: о словенском имену на Балк. Полуострву IX—XVIII столећа (стр. 32—41) и о бугарском имену у Маћедонији (стр. 42—46). Даље, интересна је цела књижица. Предговор је интересан са начина како Г. Ђерић врши критику Шафарикове народне границе између Срба и Бугара и води полемику с некима од писаца, који су се, на основу Шафарикова рада, бавили тим питањем. Писац је у том разлагању кратак, врло кратак. Ту нити је много разлагања ни доказивања. Г. Ђерић је ту као обично у својој полемици: кратак и опор, али одлучан; најодлучнији што може бити. Код њега је суд исказан тако одсечно, да се одмах види како је јако његово уверење стечено на основу пажљивог, марљивог и тачног испитивања, и како се ово не дâ поколебати. Он пише без околишења и одмах улази у саму ствар, која својом јасношћу боде очи. То је у осталом, тачно за оно што је изнео у својој књизи, јер куд може бити јачег доказа

и шта је потребно објашњавати кад митрополит коласијски и кратовски, архимандрит лесновски, архијепископ скопски, кичевац Димитрије Петров, кажу да су из *српске земље* и *српских крајева?*

Једино што бих имао приметити јесте то: да поред осталих онако снажних факата и речитих примера, ја не бих навео примере на стр. 25 и 26 под годинама 1744 и 1789, где се помиње Македонија у писмима руске царице Јелисавете и црногорског губернатора Ивана Радоњића. На тим местима имена многих покрајина унесена су само ради што јачег ефекта оних што су се обраћали за помоћ. Јов. Н. Томић.

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

У 77. св. „Мале Библиотеке“ прикупљене су приче Г. М. Цара под насловом *С бојног и љубавног поља.* У књизи су приче: „Војвода Максим Бачевић“, „Тицијан у Дубровнику“, „Како се Љубиша упознао с Ђуром Јакшићем“, „Под Висом“ и „Двострука завера“. У причи „Војвода Максим Бачевић“ описан је погреб и смрт тог јунака из Херцеговачког устанка. Опис погибије Бачевићеве доста је и нејасан, и како изгледа, и нетачан и на намет писан. У најбољој причи из ове књиге, која носи наслов „Тицијан у Дубровнику“, испричао је Г. Цар са извесном занимљивошћу како Тицијан даје једном младом мрнару новаца да се ожени, и трудио се да унесе локалне и историске боје у причање. Анегдота „Како се Љубиша упознао с Ђуром Јакшићем“, с неким лажним Јакшићем који измами од Љубише новаца, добра је да се прича и одржава међу Љубишиним познаницима, али написана овако као прича, слаба је, развучена и лишена сваког ефекта. Прича „Под Висом“, где после пишчевих дугих и бледих описа луке Херцег-новске, прича „морски вук“ Барба Зане о борби талијанске и аустриске флоте под Висом, у коју је и сам учествовао. У „Двострукој завјери“ прича се какве су љубавне муке патили млада Лаура и Ливије, жена и посинак старога Павла Лоредана

провидура у Задру, кад се за Павлова пута у Млетке не могаху састајати, због некакве старе Павлове тетке Занзе. Павла у Млецима суд Тројице осуди на смрт, сумњајући на њега да је био присталица Бајамонта Тијепола, и задави га конопцем, те младим љубавницима остаде широко поље. Приповетке Г. Цара су мале, пригодне приче, писане без претенсија, с дијалогом нешто произвољним и нетачним, али се дају ипак читати.

Лука Грђић-Бјелокосић, Моје цртице. Мала Библиотека, св. 75. Мостар, 1904. — У књизи је шест цртица: „Вјештица“, „У љесковини“, „Освета“, „Из мухасере“, „Милосрђе“ и „Роб“. Неколико малих сличица из Босне, писаних чистим народним језиком, локалне, свеже, непретенциозне, писане доста невешто, и под осетним утицајем Љубишиних приповедака; које ако ништа не додају гласу једноме писцу књиге „Из Народа и о Народу“ и скупљачу „Стотину шаљивих прича из српског народног језика у Херцег-Босни“, оне му ништа и не одузимају.

Н. А.

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

Модерна немачка лирика. — Ових дана изишла је у познатој Рекламовој Библиотеци „Антологија модерне немачке лирике“ с литерарно историским уводом од Ханса Бенцмана. У овој књизи од 592 стране налазе се песме од 165 песника. Као „модерну“ сматра Бенцман ону лирику која се појавила осамдесетих година, те је последњег деценија прошлог века стекла уважење. Она према томе има две генерације: старију, у коју спадају Конради, Блајбтрај, Арент, Хенкел, и др.; и млађу, у којој су Демел, Бусе, Фалке, Бирбаум, итд. Сем њих, у ову антологију примљени су и најмлађи таленти као и песници прелаза као што су Грајф, Авенаријус, фон Саар, и др. О сваком песнику забележени су на крају књиге, у засебном прегледу, биографски и библиографски подаци.

У своме уводу, говорећи о развитку модерне немачке лирике, Бенцман обележава Хајнриха и Јулија Харта као песнике који су први устали за еманципацију немачког песништва од сентименталних фраза и болесног песимизма у којима се оно тада давило. Поезија оба Харта као и њихових доцнијих другова, Конрадија, Блајбтраја, Арента, Холца, Макаја и Хенкела, разликовала се

од поезије епигона које су хтели да оборе с Парнаса једино садржином; имали су више темперамента, били су страснији, индивидуалнији и поштенији, али нису ни они били оригинални уметници. У уметности нису створили ништа позитивно, али су уништили све што беше у њој труло, и прокрчили су пут идућој генерацији. Ако нису били позитивни у уметности, они су били позитивни као јаке личности с новим социјалним и етичким тежњама; они су тражили да се у уметности прикаже личност и дух времена, да се сруши стари морал и да га замени слободно Ја. На тај начин створили су се нови видици. Али у уметности је важан и облик, не само садржина. Они још нису створили нову уметност, јер уметност је нова кад су нове и уметничке вредности, кад је нов облик и метод, кад савремена садржина има и савремен стил, кад, једном речи, после доба опадања уметност поново постане уметност. А њихова поезија била је више неуметничка од старе, одбациване, пуна фраза, песимистичких или идеалистичких. Од њих одваја се једино Лилиенкрон; он је не само индивидуалитет него и песник и уметник. У немачку поезију која је боловала од бледог, сентименталног, досадног идеализма и епигонског схватања уметности, унео је он здравље и свежину, али не помоћу социјалних и етичких идеја него оригиналношћу и природношћу своје уметности Око 1890 године настаје нова фаза у лирици: појављују се праве песничке природе, рођени лирици и уметници као што су Карл Бусе, Густав Фалке, Јоханес Шлаф, Франц Еферс, Бруно Виле и подмлађени Јулијус Харт. У то доба имају јак утицај на немачке песнике Верлен, Бодлер, и Хвајтмен. Год. 1893 излази књига песама Рихарда Демела: „Aber die Liebe“, најважнија збирка песама тога доба. Рихард Демел је песник са својим космичким и етичким осећајима који налазе израза у сасвим индивидуалном и карактеристичном стилу; он је песник егоизма; његова поезија није увек сугестивна и велика, често прелази у манир. 1894 године појавила се нова генерација лиричара с новим осећајима, с новим стилом, од којих једни хоће да буду само песници стила и форме а други се, опет, наслањају на немачку традиционалну поезију: то су Моргенштерн, мистични Вилхелм фон Шолц, идеалистички Густав Ренер, Вилхелм Вајганд кога Бенцман рачуна у најотменије савремене немачке песнике, и др. — Одвојено ваља посматрати формалистичког Стефана

Георга и интуитивног Алфреда Момберта; први је имитатор Бодлера и Росети-а, има дубоких осећаја, најбоље му полази за руком идила, елегија и химна, све песничке врсте које одговарају његовој рачунској, не страсној природи; песме Алфреда Момберта су приказани снови и халуцинације најсубјективније врсте, тако да читалац и с најбољом вољом многе песме, препуне чудноватих визија, не може да разуме; ипак има врло оригиналних мисли, слика и осећаја. У једном кругу бечких песника као најдубљи истиче се Хуго фон Хофманстал; у својим најбољим песмама које имају неку отмену лепоту, угледа се на Гетеа; често прелази у манир, јер је артиста више него песник. — Женских песника има у овом периоду до тридесет, али њихова лирика нема много оригиналности ни у осећајима ни у стилу. Међу њима је најзнатнија Марија Евгенија деле Грације. Многе њене песме показују страстан душевни живот, али она у правој лирској песми нема успеха. Типичан представник модерне женске лирике јесте Марија Јаничек; њеним песмама пуним темперамента често одузима ефекат дугачко, апстрактно, неуметничко размишљање. Врло фино осећа Рикарда Хух која је међу њима једини прави лирик. — Цела је данашња немачка лирика, завршава Бенцман, према старој индивидуална и прегнантна. Осећаји и језик постали су не само субјективнији него и уметнички финији. Поред стилистичке многострaности важан је код модерних немачких лиричара и универзализам у осећајима који се оснива на резултатима филозофије и природних наука, и на етичким и социјалним тековинама, тако да су они постали истински представници модерних погледа на свет и будућих религиозних осећаја. Сем тога, код врло даровитих новијих лиричара поново је завладао немачки романтичко-реалистички стил. М. И.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 17.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.
Књига XII, број 4. — 16 јун, 1904.

ИЗ ЈЕДНОГ ДНЕВНИКА.

(Крај.)

18. августа.

Ја сам жељан разговора. Жељан сам разговора, а морам ћутати, ћутати непрестано. Морам живети усамљен у кући пуној чељади. А ко је томе крив? Моја околина, моја породица. Јер кад год сам почео говорити о себи, увек, увек сам био ућуткан речма, погледом, покретом из којих је (ако се тако може рећи) стрчало сажаљење. А оно мене више но све остало може да увреди...

И тако је мене моја породица несвесно отурила од себе, и упутила ме да живим овако како данас живим: упутила ме је да у туђој кући, код туђинаца тражим утехе, или да се помирим са животом, кад га већ нисам кадар дотерати на своју ћунију.

19. августа.

Вечерас ми је опет било зло, два пут, у размаку од два сахата. Други пут ми је било теже: пао сам са столице.

Чудновато да за време напада болести не осећам никакав физички бол: ја све видим, све чујем, само не могу да проговорим, и, у исто време, кад наступ буде јачи, сањам, пренесем се у неки непознати свет, осећам се скоро срећним. А после наступа, ја сам сломљен, скрхан, убијен.

Вечерас ми се опет наврзла мисао о самоубиству, али у сасвим другом облику: не бих се убио због болести, него... не знам ни ја сâм због чега. Можда само из жеље да будем интересантан. Овај пут, можда ћу одиста извршити самоубиство. Кад? То не знам, али ми нешто каже да нећу дуго чекати.

*

Сваким даном, сваким сахатом кидају се, постепено и стално, везе између мене и моје породице. Разуме се, с моје стране; са њихове као да постају чвршћим. И то ме дражи, љути, једи. Зашто да су они сви према мени једном тако пажљиви, тако снисходљиви, тако сажаљиви? А ја не марим ни за једно од њих. Ја сам им то, у више прилика, и рекао, али ми они не верују: одбијају ми на болест, на осетљивост и на још неке особине којих ја немам, или које мени бар нису познате.

20. августа.

Синоћ, после вечере, остао сам да мало радим. Имао сам неко предосећање да ће ми опет бити зло: због тога сам, мора бити, био онако арогантан према мајци, кад ме је позивала да легнем.

Око поноћи, наступ је одиста дошао, и то врло, врло јак: нашли су ме крај стола, крваве главе, без свести. Разбио сам чело, ударивши се о сто; за длаку нисам око изгубио. Не памтим да ми је икад био јачи наступ; досад бар нисам губио свест. Него, боље је овако: бар не знам шта се са мном збива!... У осталом, никакве вајде нисам досад имао и што сам то знао.

Можда је ово дејство лека? Не знам, и нећу да истражујем, јер нећу да мислим ни о чему, понајмање о себи, својој болести. Дошао сам до закључка да ни мало није rentable мислити.

*

Јутрос ми је опет било зло. Чини ми се да моја болест много жали за изгубљеном посетом од 15. ов. м., те се сада свим силама труди да то надокнади.

Осећам се потпуно разбијеним, мртвим: нисам кадар да пишем, а да се не напрежем. Остављам перо... Једино ме дира што време овако споро протиче. Оно и не зна да бих ја тако желео да пролази брже, много брже!...

22. августа.

Желео бих да сам на чисто само с једном ствари: волим ли још, или не? Има тренутака кад ми се чини да волим: има тренутака кад ми се чини да не волим; и има тренутака кад ми се чини и да волим и не волим, и то равномерно, подједнако. Ови последњи тренуци су најтежи.

Вечерас ми је један од тих тешких, неодлучних тренутака. Ако бих рекао да волим, осећам да бих слагао; ако бих рекао да не волим, слагао бих опет.

23. августа.

После подне отпратио сам до вечне куће једну, можда једину, своју пријатељицу. Сирота њена мати кукала је из гласа, а ја сам се каменио, и то не од жалости, већ што ми је та кукњава дошла тако позната као да сам је већ једанпут негде слушао. А то ми се често догађа да доживим нешто што ми се чини да сам већ једанпут доживео, а што у ствари нисам доживео. То је, у осталом, познат појав; то су такозване *илузије памћења*, и ја их имам. То су једине илузије које имам.

Ја имам уз то и других болесних психолошких особина, или сам их бар у извесним тренуцима имао. Кад сам пре три године лежао од тифуса, видео сам, као у визији, за време ове страшне болести, многе ствари које су се доцније, на мој велики ужас, заиста и догодиле.

25. августа.

Читам *Дневник* Марије Башкирцеве. Читам и каменим се од чуда. Да сам раније прочитао оно што сам данас прочитао, ја бих рекао да сам неке ствари у своме *Дневнику* просто превео из *Дневника* Марије Башкирцеве.

28. августа.

Данас ми је било зло, од оног бољег зла, у физичкоме смислу: врло слаб наступ. Држао сам перо. Рука, десна, заигра, згрчи се и опружи: перо је било скрхано. Како? Од чега? Не знам.

Доцније, на огледалу, сасвим случајно, опазим на левом образу једну црну тачку — убод од пера. Ни сад још не осећам никакав' бол; мене Бог чува.

*

Сад баш дођох из Позоришта. Била је и она. При пролазу, здравили смо се. Учинило ми се да је врло, врло озбиљна, замишљена, сетна.

Што ли то? Због испита, или због...? Кажу да човек инстинктивно осећа кад га ко воли... Слути ли она што?

31. августа.

Јутрос, рано, било ми је зло.

Управо рећи, било ми је добро: био сам у таквом једном стању које се налази између сна и јаве; спавао сам, и у исто време био сам будан, трезвен; видео сам и чуо све што се око мене догађа и у исто време био сам у неком слатком заносу, некој екстази; чинило ми се да, ако нисам на небу, оно сам бар на један метар изнад земље.

13. септембра.

Јуче се „склопило четрдесет дана“ мога лечења. По речима мога лекара, оне жене, ја ово пишем као *здрав човек*, управо, тако би требало да буде.

Јесам ли здрав? Нисам? — Ја не знам. Видећемо.

18. септембра.

Ја сам волео!...

Свршена је борба између срца и разума. На разбојишту стоји разум, хладан, суров, ужасан.

А срце?

О, о њему скоро ни успомена немам!.. Јесам ли ја

томе крив? — Може бити, јер сам с њим вршио експерименте који су испали на моју рођену штету.

Ја сам волео. Више не волим, не осећам љубав према *њој*. И то сам данас видео, данас осетио. Само, како је то било, то нећу никоме да поверим, ни овеј хартији на којој пишем и према којој сам досад био толико поверљив.

20. септембра.

Данас сам добио натраг ону *исповест* коју сам, писао пре скоро десет месеци, у исто време кад сам овај свој дневник почео, и коју сам посветио и дао њој. Шта све нема у тој исповести! Шта ја ту све нисам рекао! Испричао сам цео свој живот, ужасан један живот, живот без живота. Рекао сам (исповест је писана у облику писма упућеног њој) од прилике ово:

„Госпођице,

— — — — — — — — — — — —

Ја нити сам досад живео, нити ћу од сада живети. За своје двадесет и четири године, ја сам живео само четири године, и то четири прве по рођењу, јер оно што је после дошло, кад сам добио своју *болест*, то је само вегетирање. То увиђате и сами, одмах.

Ради потпунијег разумевања, рећи ћу вам да сам, као дете, врло брзо, врло рано постао разумним. У томе, чини ми се, и лежи већи део моје несреће, да не речем сва. Какав је био даљи мој „живот“ најбоље ће вам илустровати ово: у тринаестој својој години, у трећем разреду гимназије, ја сам већ озбиљно помишљао на самоубиство. Од тога доба, та ме мисао стално прати. Ја сам се са њом одавно помирио, спријатељио, сродио.

— — — — — — — — — — — —

У том и таквом животу ја сам, радећи — јер сам у раду налазио нешто утехе која ме је одржала у животу — у двадесетој години, нашао на „једно као анђео чисто, као цвет лепо девојче“. Сусрели смо се изненадно, случајно, као што то често у животу бива. Тада још

нисам умео, или нисам могао владати собом разумно: у мени се, и преко воље, појавила љубав. Виђали смо се често, можда и врло често. Осећао сам, доцније, нешто слично осећању да грешим. Али, ја сам се крај ње осећао срећним и, у исто време, бескрајно несрећним.

Виђали смо се, рекох, често, безмало свакога дана. Можда је то био грех, али нешто ме је гонило на то. Шта ћете? Ја сам се нечему надао. Мислио сам да ме љубав, коју дотле нисам познавао, може излечити, спасти беде и црних мисли. Како сам глупо мислио!

Ја сам се ипак борио са самим собом. Толико пута долазило ми је да јој кажем да је волим. Но одмах ми је излазила пред очи моја слика, моја беднисост, моја ништавност, и — реч ми не може преко усана. Осећао сам да сам крив пред њом, да јој чиним неправду.

Ја сам се годинама трудио да у себи угушим свако осећање, и, срећом или несрећом, успео сам. „Од како сам за се сазнао, ја сам себе сматрао као створење које је непотребно, залишно на овом свету“. Тако је некако рекао онај Тургењевљев јунак, његов *залишни* човек; тако некако могу и ја за себе рећи.

— — — — — — — — — — — —

Једнога, по обоје нас одлучнога дана (стара историја!), она ми, кријући своје лепе очи, исповеди своју љубав. И ако сам то, скоро још од првог нашег сусрета, осећао и очекивао, ја сам се ипак изненадио. У томе часу осетио сам сву тежину греха који чиним према њој, и — ја сам јој одговорио. Рекао сам јој много од онога што један несрећан човек има да каже кад му дође на вољу да искали срце, а што се све у главном свело на то да ја не смем помишљати на љубав. Јер, госпођице, и ако сматрам љубав као „најидеалнији дар што га је природа човеку дала“, ипак знам да је љубав за мене забрањени плод, нешто на што никаква права немам. Јер ја сам, као што и сами знате, болестан човек, несрећан човек, госпођице, ако се тако може изразити један Србин, Шумадинац. И као несрећан човек, немам права унесрећавати другога.

— — — — — — — — — — — —

Она је, с почетка, ћутала, затим, покушала је да ме теши.

Мене да теши! Она, сирота, није знала да су ме и моји родитељи, и сва околина моја тешили и све чинили и покушавали да се моја несрећа и болест како год отклони или, бар, ублажи. Али, све је било узаман. Лекари су ме, најпре, покушавали лечити; боље рећи, ја сам био предмет њихових експеримената. То је трајало дуго, врло дуго. Затим, када су им сви покушаји да ми помогну остали безуспешни, они су ме, сасвим природно, оставили. Неки од њих настављали су тешити ме. Један мој рођак, такође лекар, рекао ми је: „немој се ти због те своје невоље толико бринути него буди као и остали свет; сви смо ми крњи лонци, а после, та твоја болест својствена је била и многим великим људима: од ње су патили и Цезар, и Наполеон, и Достојевски, и толики други велики људи“. Док је то говорио, он ме је некако чудновато гледао; тај ми је поглед јасно казивао да од мене никад ништа не може бити.

— — — — — — — — — — — —

Кад сам јој све рекао, ја сам у њеним очима сагледао сузе.

— — — — — — — — — — — —

Тако је било, госпођице, са мном у мојој двадесетој години. Од тада, за ове последње четири године, моје се стање није ни у колико на боље изменило; напротив, оно се сваким даном све јаче погоршавало.

— — — — — — — — — — — —

Ви сте једанпут рекли да ви немате права на љубав. А ја?

— — — — — — — — — — — —

Не замерите, госпођице, за ову исповест коју *само* вама поверавам“.

22. септембра.

Уморан сам много, врло много. Умор није физички

него духовни. Треба ми одмора. Где да га нађем? У чему?...

Ипак, нисам незадовољан. Помирио сам се са судбином, јер нисам кадар да је променим. А можда је данас не бих ни мењао, чак и кад би то у мојој руци било. Ја не желим ништа, чак ни смрт. То ми је казна за мој кукавичлук и страх од самоубиства, и то казна праведна.

*

Тачка. Нећу више да пишем.

Тако се свршава непотпуни дневник овог несрећног младића, мога кратковременога познаника.

М. Н.

У ПОДРУМУ.

Он је страшно пио, па је остао без посла и без познаника и настанио се у подруму заједно са лоповима и проституткама, трошећи и последње ствари.

Тела је био боног и бескрвног, оронула у раду, истрошена патњама и од ракије, и смрт га је већ вребала, као каква грабљива сива птица, слепа на сунчаној светлости и оштровида у црним ноћима. Дању би се она прикрила у тамним кутовима, а ноћу би му нечујно засела чело главе па би ту остала дуго, до свануђа, и била је спокојна, стрпељива и упорна. А када би у првој светлости дана помолио испод покривача своју бледу главу, са очима као у отровне зверке, соба би већ била празна, — али он није веровао овој varљивој празнини, у коју верују други. Пажљиво би размотрио по свима кутовима, брзо би бацио један изненадан поглед себи иза леђа и онда би, одупрев се на лактове, опрезно и дуго гледао преда се у потпуну таму, које нестаје. И тада би видео оно, што нигда други не виде: њихање сивог огромног тела, обезобличеног и страшног. Али га се он

сада није бојао, јер је знао, да ће оно, оставивши за собом хладан траг, отићи — да се идуће ноћи поново врати.

Безмало па би се занео и заборавио све, и снивао би страшне и необичне снове. У сну види он као неку белу собу, са белим подом и зидовима, обасјану белом, јасном светлошћу, и црну змију, која би измилела испод прага са лаким шуштањем, налик на смех. Приљубивши на под своју оштру, пљоснату главу и вијугајући се, она би брзо измилела, па би је онда нестало, а после би се опет у отвору испод прага указала њена пљосната црна глава, и као каква црна трака отегло би јој се тело, па све тако, све тако. Једном је видео у сну нешто весело, па се насмејао, али му је глас био некако необичан, налик на загушљив плач, и ужас га је било слушати: као да се негде у незнаној даљини смеје, или можда плаче душа у време док је тело непомично као у мртваца.

У његову свест почеше поступно да улазе звуци ранога дана: заглушан говор пролазникâ, удаљено шкрипање врата, шуштање покућарске метле, којом чисти снег са дасака на прозорима, — сав онај неодређени шум великога града, који се буди иза сна. И тада би наступило за њ оно, што је најужасније: немилосрдно јасно сазнање, да је освануо нов дан, те мора што пре да устане, да се бори за живот без наде за победу.

Треба живети!

Он се леђима окрену к светлости, пребаци преко главе покривач, да му ни најмања зрака не допре до очију, скупи се у клупче и приљуби ноге самоме подбратку, па је тако лежао непомично, бојећи се да не мрдне и опружи ноге. На њему лежаше читаво брдо од одела, којим се сакрио од подрумске студени, али тежину његову он није осећао, и тело му је било хладно. И при сваком звуку, који подсећаше на живот, изгледао би сâм себи огроман и разголићен, па би се још већма скупио и нечујно стењао, — али не ни гласом, ни мислима, јер се бојао сада и свога властитог гласа и својих властитих

мисли. Он се молио некоме само да не сване дан, и могао би тако вечито да лежи под гомилом траља̂, не мичући се и не мислећи ништа, напрегао би сву своју вољу, да само задржи дан, који свиће, и да увери себе, као да ноћ и даље траје. И више свега на свету желео је, да му когод од натраг наслони самокрес на потиљак, баш на оно угнуто место, па да га скреше.

А дан ославио — широк, необуздан, па силно зове у живот, и цео свет почиње да се креће, да говори, ради и мисли. У подруму се прва пробудила газдарица, старица Матрјона, која има љубавника својих двадесет и пет година, па поче да лупкара по кухињи, да звечи посуђем и да се млати око нечега баш пред самим Хижњаковљевим вратима. Он осећаше њено примицање па би премирао од тога, одлучив да се не одјави, ако га зовне откуд. Али је она ћутала и отишла некуда, а после два сахата се пробудише и два друга становника: пала девојка, Дуњаша, и старичин љубавник, Аврам Петровић. Тако су га, без обзира на младост му, сви звали, јер је био одважан и вешт лопов, и још нешто друго, о чему су само сумњали, али говорити нису смели. Њих се Хижњаков плашио више свега другога, јер су обоје имали као неко право над њиме; могли су ући, сести на кревет, гурати га рукама и изазвати га на мисли и разговоре. С Дуњашом се некако зближио кад је једном био пијан, и обећао јој је, да ће је узети, а она, и ако се смејала и тапкала га по рамену, ипак је истински држала да је заљубљен у њу, па га је штипала, а сама је била глупа, прљава и често је ноћивала у кварту. А са Аврамом је Петровићем пре три дана заједно пијанчио, љубио се и заклетвом углављивао вечито пријатељство.

Када се зачу здрави и громки глас Аврама Петровића и његови брзи кораци пред вратима, Хижњаков претрну од страха и очекивања, простења гласно, па се од тога још већма преплаши. Пред њиме, као каква јасна слика, мину њихно пијанчење, и како су заједно седели

у једној мрачној крчми, у којој светли само једна лампа, међу мрачним људима, који шапатом разговарају, па су и они шапатом говорили. Аврам Петровић, блед и узбуђен, јадао се на мучан живот лоповски, па је онда због нечега разголитио руку и пружио да му пипа неправилно зарасле кости, а Хижњаков га је љубио и говорио му:

— Ја волим лопове. То су храбри људи, — и предлагао му да попију „брудершафт“, и ако већ одавна говоре једно другоме „ти“.

— А ја тебе волим, што си човек образован и што разумеш нашега брата, — одговори Аврам Петровић. — Гледни само руку, каква је!

И пред његове се очи поново опружи бела рука, која јадно изгледаше од болести, и у изненадном појимању нечега, чега се сада више не сећа, он пољуби ту руку, а Аврам Петровић поносито узвикује:

— Веруј ми, брате! Умрећемо, али се нећемо предати!

А затим нешто прљаво, што се врти, лелек, звиждање и ватра што трепти. И тада је то било весело, а сада, када се смрт прикрила у куту, и када је са свих страна ославио дан са потребом да се живи, ради и бори за шта било, и да се моли за што год, — било је тужно и неисказано страшно.

— Спаваш ли, господине? — подругљиво запита Аврам Петровић пред вратима и, не добивши одговора, настави: е па, спавај, ђаво да те носи!

Авраму Петровићу долазе силни познаници и преко целога дана шкрипне врата и одјекују гласови у басу. И Хижњаков, чим чује шкрипање, помисли, да то они долазе к њему и по њега, па се гури и сакрива све дубље и дуго ослушкује, док не разабере на кога се односи глас. Он чека, чека, пун бола, дршћући целим тело, и ако на свету нема никога, што би дошао к њему и по њега.

Негда је и он имао жену, давно, па је умрла. А још у даљој прошлости имао је браће и сестара, а пре њих још и нешто нејасно и дивно, што се назива мате-

ром. И сви су они помрли, а, може бити, да је неко и жив, али је тако забачен у бескрајном свету, као да је и мртав. И он ће скоро умрети, — он то добро зна. Кад данас устане из постеље, његове ће ноге клецати и дрхтати, а руке ће му се неверовато и необично кретати, — и то је смрт. Али, док она не дође, треба живети, а то је један тако грозан задатак за човека који нема ни новаца, ни здравља, ни воље, да Хижњаков од тога пада у очајање. Он баца са себе покривач, крши руке и уздише тако дуго и страшно, као да уздаси пролазе кроз тисуће патничких груди и због тога су тако бујни, препуни бола и необуздани.

— Отвори, ђаволе! — дере се Дуњаша и лупа песницом у врата. — Разлупаћу врата, ако не отвориш!

Дршћући и поклецујући, Хижњаков дође до врата, брзо их отвори, скоро посрћући, поново леже у постељу. Дуњаша, већ накудрављена и набељена, седе покрај њега и притиснувши га уза зид, пребаци ногу преко ноге и озбиљно рече:

— Новост сам ти донела! Каћа је јуче душу Богу предала!

— Каква Каћа? — запита Хижњаков. И његов се језик прекреташе тешко и непослушно, као да је туђ.

— Већ си, видим, заборавио, — насмеја се Дуњаша. — Она Каћа, што је с нама наставала. Како си могао заборавити, кад је тек пре недељу дана отишла од нас?

— Умрла, велиш?

— Умрла, боме, као сви што умиру.

Дуњаша лизну мали прст и обриса белило са ретких трепавица.

— Од чега?

— Од оног, од чега сви умиру. Ко ће знати, од чега?! Јуче сам у кафани чула. Умрла, веле, Каћа.

— Јеси ли је волела?

— Свакако, волела. Шта он пита!

Глупе Дуњашине очи гледе у Хижњакова тупо и равнодушно, а дебела јој се нога клати. Она није знала

о чему ће више да говори, па је само гледала на њ тако, како би му тиме показала да га воли, зажмиривши једним оком и опустивши крајеве својих дебелих усана.

Дан почиње.

II.

Тога дана, у суботу, беше тако јак мраз, да гимназисте нису имале предавања, а и вожња се колима одгодила за други дан, јер је претила опасност да ће се коњи посмрзавати. Када је Наталија Владимировна изишла из завода за породиље, обрадовала се у први мах, што је већ вече, што на кеју никога нема и што је нико неће срести, њу, девојку, са шестодневним дететом на рукама. Држала је, да чим прекорачи праг, предусрешће је лармом и звиждањем читава једна гомила, у којој ће бити и отац јој, човек балав, ударен капљом и као да је без очију, и предусрешће је познаници студенти, официри и госпођице. И сви ће они пружати прстом на њу, довикујући: ето, то је она девојка што је свршила шест разреда гимназије, која је имала познаника међу студентима, умним и племенитим, која је знала да порумени од једне само неспретно изговорене речи и која се пре шест дана породила у заводу са породиље, заједно са осталим палим женскињем.

Али на кеју беше права пустош. По њему је слободно дувао ледени ветар, подизао сиве снежне сметове и њима умотавао све живо и мртво, што би наилазио на путу. Лаким фијуком обавијао би се око металних ступова на огради, те ови севаху, као углачани, и изгледаху тако хладни и усамљени, да их је тешко било гледати. Исто тако хладна, одбачена од људи и живота осећала се и девојка. На себи је имала кратку женску хаљину, ону исту, у којој се обично тоцкљала по леду и коју је у хитњи обукла кад је полазила од куће и кад је већ почела да осећа претпорођајне болове. А када би је ветар захватио, обавио јој око ногу танку одећу и захладио главу, страховала је е ће се смрзнути, и тада

би страх од гомиле ишчезао, свет би јој се претворио у једну бескрајну пустињу, у којој нема ни људи, ни светлости, ни топлоте. Две вреле сузе грунуше јој из очију па се охладише. Погнувши главу, она их обриса једним безобличним свитком, који је држала у рукама, и пође брже. Сада више није волела ни себе, ни дете, и њихов живот чињаше јој се непотребан, али њу су упорно гурале напред речи, које као да јој не беху у мозгу, већ су само ишле напред и викале:

— Њемчиновска улица, друга кућа од рогља. Њемчиновска улица, друга кућа од рогља.

Речи ове изговарала је она пуних шест дана, лежећи у постељи и дојећи дете. Оне су значиле да ваља ићи у Њемчиновску улицу, у којој настава њена сестра по лојињи, проститутkиња, јер само код ње, и ни код кога више, може наћи уточишта за себе и за дете. Пре годину дана, када је све још било добро и када се она стално смејала и певала, била је код боне Каће и испомогла је новцем, и то је сад једино створење, од којега јој неће бити стидно.

— Њемчиновска улица, друга кућа од рогља. Њемчиновска улица, друга кућа од рогља.

Она је ишла, а ветар је душмански бесно око ње, и када је изишла на мост, зверски јој се баци на груди и са гвозденим канџама упи јој се у хладно лице. Побеђен, ветар је са шумом падао с моста, вртео се по снежној глаткоћи речној, па онда поново узлетао горе, пречећи пут својим трептућим хладним крилима. Наталија Владимировна застаде и немоћно се налакти на перила. Дубоко од доле погледа у њу једно мутно око — парче незамрзнуте воде, — и поглед тога ока беше загонетан и страшан. — А пред њом одјекиваху и упорно је дозиваху речи:

— Њемчиновска улица, друга кућа од рогља. Њемчиновска улица, друга кућа од рогља.

Хижњаков, сад већ обучен, поново је лежао у постељи, покривен до преко очију топлим огртачем, по-

следња ствар која му је још преостала. У соби је било хладно, по кутовима се ухватио лед, али је он преко уста пребацио огрлицу од јагњеће коже и тако је дисао, те му је од тога било топло и пријатно. Цели је дан заваравао себе да ће сутра поћи да тражи рада и да нешто моли од људи, а сада и не мисли о томе и само што задрхће при сваком јачем гласу иза зида или куцању на замрзнутим вратима. Тако је дуго и спокојно лежао, кад се на улазним вратима зачу неједнако куцање, плашљиво, брзо и оштро, као да лактом куцају. Његова је соба била најближа улазу, и, окренувши главу и напрегнувши слух, јасно је распознавао, шта се иза њих догађало. Најпре је дошла Матрјона, па отворила и затворила врата за неким, па онда наста уздржано ћутање.

— Кога тражите? — промукло одјекну срдито Матрјонино питање. И непознати глас, тих и испрекидан, збуњено одговори:

— Каћу Нечајеву. Настава ли овде Каћа Нечајева?

— Наставала је. Што ће вам она?

— Веома ми је потребна. Зар није код куће? — прозвуча страх у гласу.

— Каћа је умрла. Умрла, кажем вам. У болници.

Поново наста ћутање, тако дуго, да је Хижњаков осетио бол у врату, који се не смеде мрднути, док су они ћутали. И непознати глас проговори тихо, без израза:

— Збогом!

Али она очевидно не беше отишла, јер после једног минута запита Матрјона:

— Шта вам је то? То сте Каћи донели?

Нешто паде на под, лупну коленима, и непознати глас проговори брзо, угушен од задржанога плача:

— Узмите! Узмите, Бога ради! Узмите! А ја... ја идем.

— Ама, шта је то?

Затим опет дуго ћутање и тихи плач, испрекидан и безнадан. У њему беше самртан умор и црно очајање.

Као да је нечија малаксала рука немоћно превлачила преко јако затегнуто жице, која је последња на скупоценом инструменту, и кад и она прсне — за навек ће се угасити нежан и сетан звук.

— Ама, ви га безмало не угушисте! — грубо и срдито узвикну Матрјона. — Још и таке хоће да рађају! Ко је још и овако повијао дете! Хајдете за мном. Но, но, хајдете, кад вам кажем. Зар се може тако...

Пред вратима наста тишина. Хижњаков ослушну још мало, па онда леже, обрадован, што нису дошли к њему и по њега, па и не хтеде да погађа, шта је то тамо могло бити. Већ је почео да осећа ближење ноћи па зажели, да когод упали лампу. Спокојство беше прошло и он, стискајући зубе, хтеде да задржи мисли; у прошлости беше прљавштине, пад и ужас, а тај исти ужас предстојао је и у будућности. Већ беше почео да се јежи, грчећи руке и ноге, кад у том уђе Дуњаша, обучена за ноћни излазак у лепу блузу и нешто напита. Она слободно седе на кревет и пљесну кратким рукама:

— Ех, Господе! — махну главом, па се насмеја. — Донели детенце! Мало малешно, па се дере као какав адвокат. Бога ми, као адвокат!

Она се радосно извика, па онда кокетно уштину Хижњакова за нос.

— Хајдемо, да видимо. Шта има у томе, Бога ми! Сви су већ тамо. Матрјона хоће да га окупа, а и самовар је приставила. А Аврам Петровић ложи ватру и греје воду, — просто, забава једна. А детенце се само дере: уау, уау...

Дуњаша направи лице као што је, тобож, у детета, па још једанпут пропишта:

— Уау! Уау! Прави адвокат! Хајдемо. Шта, нећеш? Онда нека те ђаво носи! Скапавај ту, смрзлицо једна.

И, скакућући, изиђе. А кроз пола сахата, њихајући се на слабим ногама и придржавајући се прстима за довратак, Хижњаков неодважно одшкрину врата на кухињи.

— Затварај, расхладићеш! — узвикну Аврам Пе-

тровић. Хижњаков брзо затвори врата за собом и као какав кривац погледа око себе, али нико не скрену пажњу на њ, и он се умири. У кухињи је било топло од пећи, самовара и људи, а пара се у густим колутовима дизала у вис и разилазила по зидовима. Матрјона, срдита и строга, купаше у кориту детенце и запљускивала својом храпавом руком воду на њ, тепајући:

— Мејки си мало, мејки! Сад цемо бити лепи, бели цемо бити.

Да ли због тога, што је у кухињи било видно и весело, или што је вода била топла, па му је годила, тек дете је ћутало и мрштило своје лепо лишце, као да се спремало да кихне. Дуњаша преко Матрјониних рамена загледа у корито и, уграбивши згоду, брзо са три прста пљусну воде на дете.

— Одлази! — љутито узвикну старица. — Што си дошла? Знам ја и без тебе, та имала сам ја и своје деце!

— Немој сметати. Има право, — потврди Аврам Петровић. — Дете је једна нежна стварчица, и око њега ваља умети опходити.

Он је седео на столици и са благим задовољством гледао у румено малено тело. Дете мрдну прстићима, а Дуњаша у дивљем заносу махну главом и закикота:

— Прави адвокат, Бога ми!

— Зар си ти видела адвоката у кориту? — запита је Аврам Петровић.

На то се сви насмејаше, и Хижњаков се осмену, али се одмах некако преплашено уозбиљи и баци поглед на детињу матер. Ова је мирно седела, забацивши главу назад, и њене црне очи, које су постале велике од болести и мука, севаху спокојним блеском, а на бледим јој уснама лебдео је поносит осмејак матере. И, угледавши то, Хижњаков се нехотице насмеја:

— Хи-хи-хи!

Па онда и он поносито погледа око себе. Матрјона извадила детенце из корита и повија га у пелене. Дете

заплака гласно, али у брзо ућута, а Матрјона, умотавајући пелене, стидљиво се насмеја и рече:

— Гледајте тело какво му је, као кадива!

— Дедер да видим, — замоли је Дуњаша.

— Шта још?

Дуњаша изненадно затресе целим телом и, тупкајући ногама, задихана од жудње, безумна од плахе жеље, завика високим гласом, који до тада нико не чу од ње:

— Дај!... Дај!... Дај!...

— Подајте јој! — преплашено замоли Наталија Владимировна.

Дуњаша се смири и осмехну, па онда опрезно само са два прста додирну детиње раме, а после ње, стидљиво зажмиривши, наже се руменом детињем рамену и Аврам Петровић.

— Кажем ја! Дете је једна нежна стварчица, — рече он, правдајући се.

После свију, учини то исто и Хижњаков. Његови прсти очас осетише нешто живо, нешто као кадива мекано, тако нежно и слабачко, да му се рођени прсти учинише као нешто туђе и нешто нежно. И опруживши вратове, и осмехујући се необично срећно, стојаху сви они, лопов, проститутквња, и усамљени, пропали човек, и овај мали живот, слабачак, као она ватра у степи, која их нејасно зове некуда и обриче им нешто лепо, сјајно, и бесмртно. А срећна мати поносито гледа у њих, а озго, почињући од ниске таванице, дизала се кућерина, као каква гомила камења, у чијим високим одајама тумарају богати, чамотни људи.

Паста и ноћ. Дошла је исто онако црна, страшна, као и све друге ноћи, и као тама разли се она по далеким снежним пољима и укочила усамљено грање на дрвећу, оно исто грање, које прво поздравља излазак сунчев. Људи се борили с њоме као и онај слаби пламичак у фењеру, али она, силна и страшна, обухваташе усамљену светлост безизлазним појасем и мраком испу-

њаваше људска срца. И у многим срцима утрну она и оне слабе искре, што једва тињају.

Хижњаков није спавао. Скупивши се у мало клупче, хтео је да се сакрије од хладноће и поћи под мекану гомилу крпетина, и плакао је лако, без бола и страха, као што плачу они, чије је срце чисто и безгрешно, као у деце. Сажаљевао је самога себе, онако згурена у клупче, и било му је чудновато, зашто жали све људе и цео људски живот, и у том је чуству била нека тајанствена и дубока радост. Он је видео новорођено детенце, па му се чинило, као да се он то сам родио за нов неки живот, и да ће живети дуго, а живот ће му бити диван, прекрасан. Он је волео и жалио овај нови живот, а то му беше тако мило, да се насмејао, стресао са себе гомилу траља и запитао се:

— Због чега плачем ја ово?

И не нашавши узрока, одговори:

— Тако!

У тој краткој речи беше толико дубоког смисла, да је од тога нова бујица врелих суза заталасала разбијене груди у човека, чији је живот био толико тужан и усамљен.

А чело главе му се полако и без шума спуштала да заседне разбојничка смрт и да чека — спокојно, стрпељиво и упорно.

Леонид Андрејев.

(Превео с руског Ник. Николајевић.)

СРЕЋА.

„Хајд' испуни жељу остарелој мајци
И јединцу брату“. Само затрепета...
Примила је белег, бисерну челенку,
Две сребрне гривне, три злаћена цвета.

Коњаници, кола, окићени свати;
Под красним жеником коњиц ватра жива:
„Благо њојзи, благо! Оволика срећа
У педесет лета само једном бива“.

А погледи њени залуташе дуги:
У томе тренутку све је закопала,
Једна јој се суза из срца прелила,
С трепавице склизла, на ручицу пала.

*

Млада, и богата, и много вољена,
А само уздише. Никад се не смеје!
Осмех што јој кадгод преко лица пређе,
То је сунце, — њено гробље да огреје.

Јелена Ј. Димитријевића.

У АПРИЛУ.

Смешљиво и топло са небеског свода
Греје златно сунце. И к'о бајку неку
Што сећа на виле и прошлост далеку,
Шу́ме младе врбе изнад наших вода.

И док ваздух трепти, прелива и блиста,
И мирис се шири исцветалог воћа,
Ја у врту снивам, годи ми самоћа
Сред живота новог. А Ти, мила, чиста, —

С ореолом златном изнад бујне косе,
Јављаш ми се љупко измеђ' јоргована
Као љиљан бела, вижљаста и плава.

И осећам да Ти, свежа кô кап росе,
Гониш дахом маглу отрованих дана
Будећ' снова живот, што у мени спава.

Милутин Јовановић.

ЈУТРО ПОД ЗОВАМА.

Беласка и сјаји огледало речно,
Заспала и мирна буди се пољана;
На мајуру неком здрави освит дана
Петô, лупнув' крилма. И бледило млечно

Топе с хоризонта. Мале капље росе
Блистају на зраку. Из далека звони
Глас пастирке младе: журећ' стадо гони,
И тапкају хитро ножице јој босе.

И у души мојој нека песма стара,
Позната и мила, кô феникс се буди
Неслушана давно. У сломљене груди

Уздиже се пламен притуљеног жара.
И док силно мири исцветала зова
Ја поздрављам васкрс младалачких снова.

Милутин Јовановић.

ТОМА КАРЛАЈЛ.[1]

Прво Карлајлово дело у српском преводу биће без сумње ови „Хероји“, које је Српска Књижевна Задруга издала у свом прошлогодишњем колу. Било би интересантно знати да ли се и колико ова књига допала нашој публици. Нарочито би било интересантно знати колико се њих нашло који су имали стрпљења да ову књигу прочитају до краја. Јер ма колико се високо мишљење имало о Карлајлу, немогуће је спорити да је он врло далеко од тога да буде лак и примамљив писац. Он одбија читаоца у исти мах и својим идејама и својим начином писања.

О његовом начину писања налази се у једном роману Џорџа Мередита ово занимљиво место: „Карлајлов стил“, каже Мередит, „личи или на првобитне грађевине или на потпуне рушевине, толико је раздаљен и неуглађен; стил као ветар у воћњаку који с грозном лармом стресе овде онде леп плод; реченице без почетка које се свршавају наглим пресеком и у диму, као таласи кад се о насип разбију; изрази из стручних речника упоредо са сокачким говором, док акценти падају насумце као коси зраци кроз узбуркане облаке; свака страна у вихору, тако да цела књига производи једну врсту електричног потреса у глави и у зглавцима“.

Простије речено, Карлајл, који је волео себе да сматра као мислиоца, имао је стил не једнога мислиоца већ једнога песника, — стил стално метафоричан, „пуно-

[1] 1795—1881. Историчар енглески. Главни списи: „Француска Револуција“, „Оливера Кромвела писма и говори“, »Фридрих Велики«, „О Херојима и о њиховом обожавању“, „Sartor Resartus“ и „Прошлост и Садашњост“. Цењен већма као филозоф, управо моралист, као стилист и као хуморист него као историчар.

крван тек што га капља није ударила", како сам Карлајл, у свом хумористично-филозофском спису Sartor Resartus, каже за стил једне своје личности. Код Карлајла се свака идеја конкретише, претвара у слику, у визију, у мит. Шта је он хтео рећи, мора се погађати кроз читав низ символа као у каквој старој алегорији. И треба додати да све те слике долазе саме Карлајлу под перо у место да их он тражи; да је он тако мало њихов господар да од њих пати као од правих халуцинација, пуштајући страшне узвике који личе час на потмуло, дубоко јецање, а час на неки нелагодан кикот. Код њега нема ниједне мирно написане стране: све је у задиханим, насилно скраћеним и бесно испреметаним реченицама, с неспретним елипсама и мучним инверсијама, и с претераном употребом апострофа и „крилатих речи". С артистичког гледишта овакав је стил без сумње интересантан, — то је стил Хамлетових монолога, — само што код читаоца, како каже Мередит, он производи „једну врсту електричног потреса у глави и у зглавцима", а тај потрес није особито пријатна ствар.

Оном српском читаоцу који би Карлајла знао само по Задругином издању „Хероја", ова карактеристика његовог стила може изгледати претерана. Али тај читалац нека има на уму да су „Хероји" састављени по јавним предавањима, а да се у јавним предавањима и сам Карлајл морао уздржавати (сем тога и Задругин преводилац г. Божа Кнежевић учинио је све што је од њега зависило да тог најнеобузданијег и најсамовољнијег међу енглеским писцима колико толико укроти). Међутим, ево једнога места из његове „Француске Револуције", које се узима као један од најбољих образаца његовог стила.

„...Ипак имај на уму да од свега што човек има и што је постигао на овој земљи, неисказано су највреднији његови символи, божански или привидно божански, — символи под којима, у борби живота, с победничким поуздањем иде напред и бори се, — речју, то што можемо назвати његови Остварени Идеали. Остављајући на страну

остале, види од тих Остварених Идеала само ова два: његову Цркву или његово духовно Вођство; његово Краљевство или његово световно Вођство. Црква, каква реч! богатија него Голконда и сва блага овога света! У срцу најудаљенијих планина диже се мала Црква; свуд около спавају мртви под својим белим гробним плочама, „у нади срећног васкресења“, — туп и неосетљив бићеш ти, о читаоче! ако ти то ниједнога тренутка (на пр. у часу поноћног јецања, кад таква Црква аветињска лебди у небу, а све је Биће као прогутано тмином) не буде казивало ствари неисказиме које продиру до у душу душе. Јак је био онај који је имао своју Цркву, оно што можемо назвати Црквом, — с помоћу ње он је, и ако у „средишту Бесконачности, у сливу Вечности“, мушки стајао пред Богом и пред људима, — Васељена, без обличја и без обала, њему је ипак била тврд град и познат крај. Таква снага лежи у Вери, у самој тој речи искрено реченој: „ја верујем!“ Нека би људи стога поштовали своје „Вјерују“, и подизали му велелепне храмове и пречасне хиерархије, и даровали му десетак од свог ужитка; за тако шта вреди не само живети већ и умрети“.

Од оних читалаца који се најзад помире с Карлајловим стилом, половина ће устукнути испред његових идеја. Његове су идеје тако необичне и несувремене, да је Тен држао да сме говорити о Карлајлу као о „једној необичној животињи, остатку једне ишчезле феле, једној врсти мастодонта залутала у један свет који није за њ удешен“. Шта више и сам Карлајл, кад је о себи говорио, морао је да се послужи једним упоређењем у истој мери зоолошким и преисторијским. „Бедни дивљи бик, сав у блато уваљан, из германских прашума“, вели он о себи у једном тренутку нежног самопосматрања. Ипак, неће бити тачно да се ради карактеристике овог писца мора ићи чак у препотопско доба или у германске прашуме. Он јесте био далеко од свога века али не толико. Ако се већ узме да по својим мислима није припадао XIX

веку у коме је писао, већ једном од ранијих векова, онда га без сумње не треба ставити даље него у XVII век, за време пуританизма. И то би онда био један скотлендски „заветник“, који је заспао крајем XVII века а пробудио се почетком XIX, и на кога цео XVIII век са својом просветитељском мисијом није имао никаква утицаја......

Одиста, сва се Карлајлова философија да објаснити оном специјалном религиозношћу, коју је он наследио од својих предака, скотлендских сељака одгајених у једном уском и мрачном протестантизму. Као ти стари пуританци, Карлајл је не само веровао у Бога већ и осећао његово присуство у свакидашњем животу. Док обично побожан човек верује у Бога кад год о њему мисли, али о њему мисли тек с времена на време, у већим размацима, дотле је Карлајл био од оних људи који на Бога мисле сваког дана, ако не сваког часа; којима Бог не излази из главе као ни заљубљеном човеку слика жене коју воли, и којима се стога чини да је Бог ту уза њих, и види што год раде, док им, с друге стране, глас властите савести долази као споља, дакле од њега, а не изнутра, од њих самих. То свакодневно општење с Богом одузима сваку радост живота, чини човека озбиљним, суморним, и поред свег унутрашњег блаженства опет неспокојним. У Карлајловом писању осећа се један нарочит акценат, чемеран и пун неисплаканих суза, који најбоље сведочи у којој је мери он био жртва религиозне меланхолије.

Осећајући Бога тако снажно у свом животу, Карлајл је морао видети његов прст свугде у васељени. Он није дао рећи да су се божије руке дигле од овог света по његовом стварању, и да се од тада он развија по законима постављеним једном за свагда. Он је узимао да Бог ниједног часа није престао водити свет својом личном вољом ка једном циљу који само он зна. Васељена је једна вечита тајна, наш живот у њој једно непрекидно чудо, а сва научна истраживања и сва философска резоновања колико јалов толико и глупо надмен напор да

објаснимо нешто што моћ нашег схватања превазилази. Карлајл се нарочито заустављао на томе, како је модерни човек престао осећати да живи у једном свету чуда. На место оног чуђења, дивљења, обожавања у које је примитиван човек падао пред сваком ствари и појавом, дошло је неповерљиво проматрање, истраживање, хватање природе на леглу њених последњих узрока, откривање њених тајни, и тумачење њених закона. Али уз пркос свему томе човек ништа више не зна но што је првог дана знао. Он се навикао истина на чуда сред којих живи, јер има ту драгоцену особину да се навикне на све што траје, али навикнути се на једну ствар није то исто што и познати је. Тим стварима на које се навикао и ако их није познао, човек је дао имена, која му изгледају савршено јасна, јер их је он сковао. И само због тога што се поводом појединих ствари сећа речи које зна, он уображава да зна и саме ствари, — т. ј. он уображава да зна ствари само стога што је из области ствари прешао у област речи. И на пр. то сунце, пред чијом је небеском светлошћу први човек пао на колена као пред једним откривењем самога Бога, то сунце ми нећемо више ни да погледамо, толико нам је то једна позната ствар, — и мислимо да оно нема за нас више тајне, кад смо му једном дали извесно име, које у ствари није ништа друго до празан звук. Права је мудрост обновити, после толико векова цивилизације, резоновања и живљења у речима, прве и једине тачне, јер једине искрене и нефалсификоване, утиске од ствари, понова дакле осетити, јер то се може само осетити, колико је њихова суштина, која се не да речима исказати, тајанствена чудновата, мађијска, и онда не говорити ништа, већ само ћутати, — ћутати и дивити се.

Кад се једном узме да је овај свет једно божије чудо, онда се мора закључити како је и Карлајл закључивао, да је човекова улога у њему да буде божије оруђе. Он има да живи онако како му казује божији глас који

је у његовој савести, јер да би остварио своје намере преко људи Бог је морао задржати овај начин општења с њима. Главна је дужност човекова према томе, да пази да се та веза између Бога и њега не прекине, да се глас савести не угаси, већ да се све чешће и све јасније чује. Човек треба да живи у непрестаном испитивању своје савести, — у себи самом а не ван себе. Тешко њему ако своју интимну срећу стане тражити у спољашњем свету, у потрошном материјалном благу, у тренутним насладама, у привидним тријумфима који га чине великим само пред људима, тим магновеним сенкама, као и он, у свету вечности... Он ће онда престати да буде једна савест, нешто Богом дано, вечито и само у себи блажено. Он ће се изједначити с тим трошним, тренутним, привидним стварима у које је сву своју срећу ставио. Његов ће живот бити у пуном смислу речи један сан, — исто тако пролазан, обмањљив и без правог садржаја.

Али, ипак зато, Карлајл није тврдио да треба живети сасвим повучено, само у мислима на Бога, једним животом колико узвишеним толико и неактивним. Као сви његови сународници, он је имао подједнако укуса и за религиозни занос и за практичан рад. Његов мистични идеализам није му ништа сметао да буде, како се данас каже, један од највећих „професора енергије". Нико није већма подстицао на напор, на развијање снаге, на борбу. Нико није већма куражио на истрајност насупрот свима сметњама, и отварао вољу за оне успехе који се постижу властитом снагом, без ичије помоћи и као уз пркос целом свету. Једна од најкориснијих лектира за јачање и челичање воље јесте без сумње лектира Карлајлових списа. Треба прочитати само у „Херојима" ону анегдоту из сиротињског ђаковања Самуила Џонсона. Усред зиме, пуки сиромах Џонсон затекао се у подераним ципелама. Један имућан пријатељ кришом оставља пар нових ципела пред врата његове собе. Џонсон наилази на њих, узима их брижљиво у руке, али не да их навуче, већ да их баци кроз прозор. Јер све пре, — пре и влажне ноге

у блату и мразу него просијачење! И Карлајл узвикује: „Стојмо на својој властитој подлози, на ма по коју цену! У онаквим ципелама какве имамо! Ако хоћете, у блату и на мразу, али поштено, на оној стварности и суштини коју нам природа даје, а не на провидноме, на ономе што је она дала другоме а не нама...“ Интересантан је начин на који је Карлајл помирио ово величање самопоуздања и пркосне енергије са својим схватањем човека као једног бедног створења, остављеног на милост и на немилост једном божанству које не поима. Баш зато што је човек просто оруђе божије, Карлајл је налазио да он мора бити крепак и смео. Јер наша служба Богу и није ништа друго него сталан напор да се отмемо својој животињској природи, и успнемо што ближе можемо једном вишем бићу, које, без пути и без крви, представља чисту свест. Живот је човеков најтежа међу борбама, — борба са самим собом; задатак који живот поставља пред човека изискује надчовечанске напоре, и зато живети није проста и лака ствар, један „мајалос“, како је Карлајл говорио подругљиво. У живот ваља ући с оним осећањима тешке бриге а опет мушке прибраности и прегнућа с којима се у једну битку улази. Од туда, у својим историјским списима, Карлајл је једнако хвалио људе јаке воље и гвоздене руке, Оливера Кромвела, Фридриха Великога и његовог оца. Наравно, он код Кромвела једнако истиче његову побожност, као и код два пруска краља њихово готово религиозно осећање владалачке дужности. Али, има других примера код којих одиста изгледа да Карлајл воли снагу и саму за себе, без обзира на циљ коме служи. Тако у „Француској Револуцији“ он без мало с одушевљењем говори о Дантону, који му изгледа мушко од главе до пете, „исчупан из великог огњеног срца саме природе“. Срећом овакви су примери код Карлајла ретки: иначе би се могло помислити да он само стога проповеда религиозни идеализам што се у тежњи за иделним највише снаге развија, и да је њему на крају крајева више стало до развијања

снаге него до тог узвишеног циља коме оно има да служи. Али и ако би било сувише рећи да је религија вредила у очима Карлајловим само као повод за моралну гимнастику, ипак остаје занимљиво колико је у тог пуританског сањала било симпатије за чисто земаљске величине, за људе од акције, велике владаоце и војсковође, чак и за велике узурпаторе и бунтовнике...

У исто време кад је учио људе енергији, Карлајл им је саветовао удруживање, спајање у чврсте и непробојне фаланге. Не треба заборавити да је Карлајлов Бог један Бог страшно активан, који непосредно руководи људском историјом, диже и обара царевине, даје надахнућа великим људима, једнако меси нове калупе цивилизације. Таквом Богу пуном иницијативе не служи се постом и молитвом, у миру и тишини, одвојено од осталог света. Такав Бог не би могао ништа учинити с осамљеним појединцима, с пустињацима и испосницима. Њему су потребне велике људске гомиле, — једно човечанство као војска сједињено и организовано, које под истом заставом и под истим вођством сложно корача онамо куда га он води. Код Карлајла религија је нешто више а не само ствар личног уверења и личне душевне потребе. То је још и једна социјална и организаторска моћ првог реда. Позитиван енглески дух, Карлајл је морао и религију спојити с практичним радом, и то с практичним радом у највећим, историјским размерима.

Кад је једном узео да права служба Богу изискује нашу слогу ради заједничког рада, Карлајл је био обвезан да друштвену солидарност истакне као главну, основну врлину. Али и у похвали солидарности он је остао чудновато практичан. Он није сматрао солидарност као једну идеју којом се ваља „одушевљавати“, већ као један факт пред којим се не смеју очи затворити. Друштвена солидарност није нешто што тек има да се створи нашом међусобном љубави и узајамним потпомагањем. Она већ постоји као једна виша нужност којој се морамо хтели

не хтели покоравати. У жељи да све наше снаге прикупи и усредсреди за извршење својих планова, Бог није хтео оставити нашој иницијативи да се спојимо у једну велику породицу. Он нас је сам везао једне за друге, и то тако да чим је једном рђаво, не може ни другима бити добро.

Нека сирота ирска удовица, прича Карлајл, нашла се сама с троје деце у једном непознатом месту. Она се обраћа за помоћ разним добротворним друштвима, али ова је упућују једно на друго, и ниједно не даје ништа. Најзад, пошто их је обишла све, малаксала и духом и телом, она умире од тифусне грознице. И сада, њена грозница обухвата као зараза цео њен крај, тако да за њоме умире још седамнаест душа. И зар онда, пита се Карлајл, није било *јефтиније* помоћи тој бедној удовици? Овако, она је добила тифусну грозницу и убила њих седамнаест. Ствар чудновата, та бедна удовица обраћа се својим ближњима: „Помозите ме да не паднем, — ја сам сестра ваша, кост кости ваше“. А њена јој браћа кажу: „Не можемо ти помоћи, — ти ниси наша сестра“. Али она им доказа своје сестринство: њена грозница уби њих, и уз пркос свему одрицању они се ипак посведочише њена браћа...

Пошто је врх овог стварног света који сви знамо поставио један невидими, идеални свет одакле се њиме управља, Карлајл је имао да покаже како је могућа веза између та два света, и каквим се управо начином божија воља врши на земљи. Он је тврдио да из тога што се Бог не јавља непосредно не треба извести да је прекинуо свако општење с људима. Он им једнако шиље своје изасланике, који, надахнути њиме, показују човечанству његов прави пут. Те изасланике Карлајл назива „Херојима“, — у ствари то су они људи које иначе називамо великима. Постојање великих људи није никада спорено, али оригиналност је Карлајлова у томе што он узима да се њихова величина не састоји у појачаним

људским способностима него у неким управо надчовечанским способностима.

Велики људи разликују се од обичних људи својом видовидошћу. Обични људи нису у стању проникi никаквим проматрањем тајну овога света, јер она се налази испод његове спољашње слике, у ономе што наша чулна сазнања превазилази. Велики људи, по својој видовидости, сазнају више но што на чула улази; силом једне надчовечанске интуиције они наслућују суштину ствари, која се обичним проматрањем не да утврдити. Поред ове спољашње стране света која се види, они назиру и његову унутрашњу страну, његову божанско-моралну језгру, која је обичном погледу скривена. Велики људи, према томе, стоје међу нама осталима као међу слепцима њихов вођ који једини види. И стога човечанство треба да иде за својим великим људима, који га једини могу извести на прави пут, пошто тај прави пут они једини назиру.

Било би право безумље тврдити да је у интересу наше личне слободе не дати се водити, макар, остављени сами себи, одмах пали у први јендек. Не треба мислити да сваки има право ићи за својом вољом, па ма кака та воља била. У овом свету који има свога Бога, дужност је свачија ићи за оном вољом која је најближа Богу, па ма то била и једна туђа воља. Овај се свет држи на општој послушности а не на личној слободи. Он је уређен као једна аристократска монархија. Горе, са свим на врху, један Бог који „не само влада већ и управља“; одмах испод њега велики људи, хероји, обдарени, по његовој милости, надчовечанском способности, као нека виша створења, на средини између Бога и човека, — и онда, под том аристократијом божанског порекла, непрегледна маса осталог света, која кроз велике људе има да служи Богу, а која се тим пасивним животом ипак не понижава, јер вршећи Божију вољу она се само покорава највишем моралном закону.

Али, у свој овој организацији, која на први поглед

изгледа тако чврста, има на дну нечег неизвесног, случајног, ћудљивог. Херојство се не добија ни по каквим сталним правилима већ по непроникљивој божијој милости, која може с подножја друштвених лествица подићи сиромашног сеоског или занатлијског сина на супрот силнима и великима овога света. Што је главно, поспоци духовне и световне власти, поглавари цркве и државе не морају силом свог вишег положаја стојати у тешњем додиру с Богом; њих божије надахнуће може и мимоћи, тако да им од херојства остану само спољашњи знаци, сјајно одело, круна и митра итд. За то време, пак, херојска душа може боравити у каквом човеку без части и власти, са скромном калуђерском ризом као Мартин Лутер, или чак и без честитих ципела као Самуило Џонсон. Где се једног даног момента налази прави ауторитет, то је ствар крајње проблематична. Сваки га може за себе потраживати, јер се на сваког божија милост може излити. Шта више, у исти мах, могу се сударити два ауторитета: један лажни с херојском спољашношћу и други прави с херојском унутрашњости: херојска душа противу херојске образине. Кад се пак не зна где се прави ауторитет налази, онда сваки од нас има да одреди кога ће за прави ауторитет сматрати, — и зато се и Карлајлова хиерархија људског друштва у ствари подиже на прилично анархистичној основи.

Али, ако у садашњости и може бити недоумице о томе на којој се страни налазе прави хероји, у историји се та недоумица коначно решава: хероји су они људи које је историја као велике забележила. И како су хероји само посредници између неба и земље, и овде међу нама извршници божије воље, то се мора узети да је божија воља изражена у оном низу „свршених чинова“ за које се њихова посмртна слава везује. Историјска нужност постаје на тај начин истоветна с моралним законом, јер све што су ти велики људи урадили мора се поштовати као разумно и праведно. Ствар чудновата, немогућно је дати у својим идејама више места надпри-

родноме него што је то Карлајл учинио, — и опет сав његов мистицизам завршује се потпуним признањем, готово обожавањем фактичког стања ствари. Има тренутака кад су код њега идеално и реално сасвим измешани. Зато што је силно веровао у Бога, Карлајл га је и сувише увукао у стварност: хотећи да га ту учини што активнијим, он га је спустио на њен ниво више но што је требало. Најзад је изишло да између божије воље, која се обично узима као један недостижни идеал, и наше бедне људске историје, са свима њеним глупостима и злочинима, и с оном непрекидном реком крви што кроз њу тече, — нема готово никакве разлике. Као непосредни творац наше историје, Бог је без сумње добио много у својој стварној моћи, али је доста изгубио од свог моралног савршенства. Изгледа да само један Бог пасиван, који не утиче на ток људских послова, и шта више противу њега протестује, може бити довољно праведан да га вреди обожавати. И одиста, после толико богова силних, богова громовника и богова који војске предводе и поклањају победе, човечанство је стало обожавати једног бога слабог, који се, погнуте главе, дао од људи распети...

(Свршиће се.)

Слободан Јовановић.

О ПРОУЧАВАЊУ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ УОПШТЕ.

(Крај.)

Колико критика укуса и критика историска[1] имају услова, смисла, примене у проучавању трију главних области наше књижевности: старе, средње (дубровачке) и нове?

У старој нашој књижевности, као и уопште у свима средњевековним књижевностима, критика укуса има најмање примене. Она у њој има мање примене него у другој којој области наше књижевности, н.пр. у новој. Проблеми укуса које стара књижевност пружа, елементарни су у главном. Није потребно имати врло фини укус ни употребити јаку књижевну анализу да се старе наше биографије или средњевековни романи и приповетке по лепоти тачно оцене, да се опази колико је Доментијанов

[1] Критика текста, наравно, има такође примене у све три области наше књижевности, и примењивана је одавна. За стару, то је по себи јасно, пошто су сва дела њена (овде не рачунамо издања наших старих штампарија) остала у рукописима, по правилу познијим и исквареним. За дубровачку, то важи скоро у истој мери, пошто су и у њој многа дела у рукописима остала, а ни штампана издања нису коректно приређивана. За нову, ствар не важи ни из далека у тој мери, али важи ипак: и у њој има дела рукописних (Јоаким, Стерија и тд) и дела рђаво изданих, с пуно штампарских погрешака и бесмислица (Медо Пуцић; в. о издању његових »Пјесама« чланак Г. М. Цара: »О једној српској књизи«, »Срђ«, 1904, стр. 51); да се она издаду коректно, потребно је узети у помоћ критику текста. С колико су мало критике дела наше нове књижевности издавана, и колико је ова критика потребна при њихову издању нека послужи овај пример. У издању Бранкових песама од 1879, Ј. Бошковић, уредник издања, штампао је »Утопљеницу« и »Освету« као два засебна спева; а то је, у ствари, један спев, и »Освета« је чисто и логично продужење »Утопљенице«, као што је то Вуловић (»Бранко Радичевић«, »Глас« XIV, стр. 71) лепо показао, и као што је јасно сваком који те

„Живот св. Саве“ сувопаран или роман о Александру Великом легендаран. Ипак, критика укуса није искључена из студија о нашој старој књижевности, као што није искључена из студија ни о једној области ни једне књижевности на свету. Свако књижевно дело подлежи критици укуса: наше старе биографије и наши стари романи тако исто.

Ни историска критика нема толико домашаја у нашој старој колико у другим нашим књижевностима; то је, у осталом, исти случај са туђим старим књижевностима. Биографска критика, на пример, не може се на стару књижевност применити како бисмо желели, и како се може н.пр. у новој. Одиста, како ћемо објашњавати дела наше средњевековне књижевности биографијом њихових писаца кад за већину тих писаца никаквих биографских података немамо, кад за многе једва име можемо да утврдимо, кад за толике чак ни име не знамо? Ипак, могла би се биографска критика негде и у старој књижевности употребити, код неких писаца само, код св. Саве на пример, и то само донекле. Наравно, временом ћемо доћи до потпунијих биографских података и о другим писцима (ти подаци неће бити обилати, али нису много обилатији ни у туђим средњевековним књижевностима); и у колико будемо више до њих долазили, у то-

две песме једну за другом прочита. Што је тај спев први пут (1862) штампан са та два наслова и као два спева, није ништа чудно: Бранко га за живота није издао, а његов отац, који је међу хартијама његовим нашао све четири песме из којих се спев састоји, и пред првом наслов „Утопљеница“ а пред трећом наслов „Освета“, није, наравно, помишљао да је можда први наслов заједнички целом спеву, а други да је само посебни наслов трећој песми (ваљада је свака песма имала посебан наслов); није, уопште, улазио дубље у ствар, него је прве две песме издао као један, а друге две као други, засебан спев. Али што је тај спев тако исто погрешно штампан и после, и то у издању које је приредио Ј. Бошковић, филолог, издавалац од заната, човек који је имао да буде критичар текста par excellence — ствар је одиста чудна, и нешто више него чудна.

лико ћемо више отварати могућности биографској критици, која се, у осталом, не може овде никад раширити у свој својој потребности и занимљивости. Она друга врста историске критике, која ради објашњења књижевних дела испитује средину у којој су постала, и која би у неколико могла заменити критику биографску, такође нема за сада у нас довољно маха. У туђим књижевностима има га она више. И код нас, кад се дубље позна наш Средњи Век и његов живот, не толико политички колико домаћи; кад историја и све њене помоћне дисциплине проспу више светлости на људе и обичаје тадашње, толико да можемо јасно видети како је живео властелин, калуђер, писац у то доба; кад уопште добијемо слику интимнога Средњега Века у нас, имаће ова критика доста маха. Ми смо, додуше, од тога врло далеко, али већ има знакова по којима се види да се и у нас временом може таква слика добити, да се може и наш Средњи Век кад тад интимније познати. Пре неколико година, да један пример наведем, Г. К. Јиречек је објавио два податка[1], ситна додуше али необична и сасвим друкчија од оних осталих што историци нашег Средњег Века иначе налазе и објављују, и која живо сликају, и ако у најсићушнијој мери, извесне странице стварног средњевековног живота. Први податак је ово: за време деспота Ђурђа, 1435 године, била је, као и ранијих година, у Старој Србији, у Приштини, или управо на једном пољу ван ове вароши, једна аристократска светковина, на којој су се наша властела и други јунаци забављали витешким играма, јахали на коњу поред једног коца на којем је била рукавица, и у лету дохитали је копљем. Други је податак ово: 1405 године, пет дубровачких трговаца враћају се с трговачком робом из Приштине, пролазе кроз „косовске шуме“ идући на панађур у Вучитри, задрже се у тој вароши, конакују у једног крчмара, „стањанина“ како се то онда говорило.

[1] K. Jireček, Reiterspiele im mittelalterlichen Serbien (Archiv f. slav. Phil. 1892, XIV, 74); K. Jireček, Stanjenin (Archiv, XIV, 75).

и ту буду нападнути од некаква пијана Турчина, а после и покрадени. Ти су подаци ситни, али како јасно и рељефно сликају стварни а интимни живот наше земље у Средњем Веку! Како одједаред видимо витешке игре наше средњевековне властеле, као и незгоде и опасности на које су наилазили трговци по нашој земљи! Слика је жива, као из романа извађена, а уз то позитивна, тачна, несумњива. Кад бисмо таквих слика имали доста, кад би се сличних живописних података о стварном животу тога доба довољно нашло и прикупило, како бисмо тада јасан поглед имали на цео Средњи Век наш! Још кад би се такви подаци односили на живот у Светој Гори, на кретање и односе по нашим манастирима, на прилике у нашим дворовима; кад би, наиме, они представили, исто тако живописно и стварно, и књижевне сталеже наше старе државе, њихове забаве и незгоде, навике, лектиру чак, побожност и друго! А историци уверавају да то није немогућно, да се неке врсте тих жељених података могу наћи. Кад се пак они нађу, онда ће се тачније определити и сигурније ухватити и средина која је окруживала књижевни живот наше средњевековне државе, и онда ће ова врста критике која ту средину испитује, имати вишега маха и ширега домашаја. Али ако ове две врсте критикâ, она која се бави писчевом личношћу и она која се бави његовом средином, немају за сада довољно места у проучавању наше старе књижевности, има га она трећа, која се бави моментом. Као што се могло видети већ по примерима о Доментијану и Теодосију које смо раније наводили, моменат који наша стара дела бележе у нашој књижевности може се испитивати ван сваке сумње; и, код наших старих биографија на пример, испитивано је, и у многом и утврђено, у колико је која од њих од друге боља, и колико је у једној из претходних позајмљивано. Наравно, посао овај није свршен. Пре свега, за саме биографије има у овом погледу још да се ради, а после, има то исто да се чини и за друга дела, н. пр. за приповетке и романе, животе светаца и

др., која се уопште дају још у многом погледу испитивати. Моменат који књижевна дела нашега Средњега Века бележе у туђим књижевностима, такође је проучаван, и следствено може се и даље проучавати; компаративна критика је ту, давно с успехом почета, и с пуно наде на даље успехе, са још више наде него пре. Компаративна критика, доиста, може данас више услуга учинити испитивању наше старе књижевности, јер су данас многе средњевековне књижевности с којима треба наша упоредо да се проучава, много више испитане него што су пре биле. Управо, тек сад, тек од пре десет двадесет година, наука о њима развија се тако да се ми њеним резултатима можемо како треба користити. Пре свега, за поменуто последње време, та је наука необично коракнула: и пуно је питања о средњевековним књижевностима за то време кренуто, или решено, пуно средњевековних романа и других списа издано и проучено, пуно њихових међусобних веза и појединачних карактеристика похватано и утврђено. Пошто су та питања општа за све средњевековне књижевности, дакле и за нашу; пошто многи туђи романи и други списи фигуришу и у нашој књижевности, то су сви резултати до којих су туђе књижевне студије дошле, у исто доба тековине и за наше студије, тековине којима су се ове досада само у малој мери користиле. А после, не само што је наука о средњевековним књижевностима данас дошла до много богатијих резултата него пре, а којима се тек сад можемо користити, него се она и вулгаризовала, учинила приступачном, дошла до стања да се њеним резултатима могу лако користити и слависти који иначе не могу имати стручне спреме романиста, германиста, индијаниста и др. Тек су у потоње и најпотоње време израђене ручне а стручне, и уопште прве историје неких важних средњевековних књижевности, н. пр. историја књижевности византиске израђена је први пут 1891 боље рећи 1897, или историја латинске средњевековне књижевности

тек 1901 године.[1] А ми се, у испитивању наше књижевности, тек таквим историјама можемо лако и обилато послужити; нама требају баш такве синтетичне и прегледне књиге а не појединачне, непотпуне и до неразумљивости стручне монографије нама туђих наука̑. Наука о средњевековним књижевностима, дакле, баш је данас у стању да нам велике услуге учини; материјал који она пружа добро је дошао компаративној критици у нашој старој књижевности. У овој књижевности, дакле, компаративна критика има данас врло много услова; друге критике имају услова мало или нимало. Тај је случај у главном исти и у туђим средњевековним књижевностима; и ту компаративна критика има више услова и потребе него остале.

У средњој (дубровачкој) књижевности, да сад на њу пређемо, критика укуса има више места него у старој. Пре свега, проблеми укуса нису у њој елементарни, као у старој, него развијени, онако од прилике као и у свакој пуној књижевности. Ту има поезије, и то, као што је познато, од сваке врсте; има поезије љубавне, религиозне, сатиричке, какве хоћете; има драме, има специјално комедије; има уопште скоро свих родова књижевности, и критика укуса има у њој маха да се развије у доста пуној мери, да крене скоро сва питања која креће у пуним и развијеним туђим књижевностима. А после, дубровачка књижевност је са гледишта критике укуса врло мало и површно досад оцењивана, као што је и уопште слабо и делимично проучавана. Рад на њој своди се у главном на издавање писаца и хватање веза с талијанском књижевношћу: „естетичких оцена“ било је у њој врло мало. Критика текста и критика компаративна највећу су улогу у том раду имале: критика укуса, малу и потчињену. Ни критичари, у осталом, нису били кадри

[1] K. Krumbacher, Geschichte der byzant. Litt., I изд. 189·. II изд. 1897; G. Gröber, Übersicht über die lateinische Litteratur von der Mitte des 6. Jahrh. bis 1350 (G. Gröber, Grundriss der roman. Phil, II Bd, I. Abt.).

да је с могућом тачношћу и потпуношћу изведу: најпре су то били стари Дубровчани са својим старинским мерилом и похвалним тоном, а после модерни филолози са својим не високим појмом и о критици укуса и о самој дубровачкој књижевности. Критика укуса, дакле, има довољно услова и нарочито потребе у студијама о дубровачкој књижевности.

А историска критика? А разне врсте њене, све врсте? Биографска, на пример?

Да смо пре шест седам година поставили то питање, имали бисмо, врло категорички, негативан одговор; данас, имамо тако исто категорички одговор, али позитиван. До пре неког времена одиста, та критика није имала услова, јер није имала ни подлоге, основа, онога што је главно да она настане и развије се; наиме, биографски материал о дубровачким песницима био је врло слаб и оскудан, и сводио се на оно што су неколико дубровачких фратара који су живели на сто и двеста година после песника чије биографије састављаху, покупили о овима по записима на рукописима њихових дела, по узгредним белешкама њихових савременика, генеалошким таблицама дубровачких породица и сличним изворима. Али су пре кратког времена пронађени нови извори за дубровачку биографију, и ти нови извори дају могућности биографској критици да се развије у дубровачким књижевним студијама; они су нађени у Дубровнику. Дубровник је град архивâ, град старих хартија и рукописа, град у којем има више зборника докумената него људи, ако се тако може рећи. Нема ваљада таквога на свету међу малим градовима, а нема много ни великих који су тако богати архивима. Све што тражите од архивског материала можете (тако да кажемо) тамо наћи; све, и чак оно што се односи на нашу стару државу и на ствари које с њом имају везе. Књижевни споменици наших народних песама на пример, и то главни и најпунији, тамо су се нашли, не код нас који смо по несрећи изгубили много и много наше старе књижевне радње. И она два

драгоцена податка (драгоцена бар у једном погледу) која мало пре поменусмо и која се тичу наше старе државе, тамо су нађена. Како онда да се у том истом Дубровнику не би могли наћи и подаци о самим Дубровчанима који нас у књижевности интересују, и то подаци пунији и важнији од оних које су нам домољубиви фратри пре век два спечалили и сачували! Не само да би се могли наћи, него су се и нашли. Г. К. Јиречек их је први нашао и открио важност њихову за књижевне студије о Дубровнику.[1] У неким од многобројних архива дубровачких, у које испитивачи а нарочито испитивачи литерарне историје нису много или нису никако завиривали (судски архив и архив републике),[2] Г. Јиречек је нашао лепо очуване и уредно вођене зборнике ваљада свију тестамената дубровачких од последњих столећа Средњега Века па на овамо, књиге свих парница истога времена које су биле вођене на суду дубровачком, свеске усмених и писмених трговачких уговора, именике дубровачке властеле с назначењем њихових служаба у републици, регистре о њиховим женидбама или казнама, свежње различних аката и писама о њиховим мисијама или државним и другим пословима, итд.; и видео да сви ти рукописни зборници и књиге, који су у осталом из саме епохе кад и догађаји о којима се у њима говори, садржавају обилан и разноврстан биографски материал о дубровачким писцима. Ствар је, у осталом, била природна да се тај материал у Дубровнику нађе. Дубровачки писци били су махом властела или иначе угледни људи, и у канцеларији републике с којом су они имали много веза, морало је бити много трагова о њима; они су били и трговци (кад нису били фратри), и у канцеларији судској где су н.пр. уговоре склапали, морало је толико исто записа и бележака о њима бити; напослетку и као приватни људи, они су, због тестамената, поделе имања,

[1] K. J i r e č e k, Der ragus. Dichter Šiško Menčetić (Archiv f. sl. Ph. XIX); K. J i r e č e k, Beiträge zur ragus. Literaturgesch. (Archiv, XXI).

[2] Данас су та два архива уједно састављена.

парница и др., морали имати веза са судом и другим државним установама; и сад, кад су се сви акти који су по разним канцеларијама републике за неколико последњих векова писани, очували, и то добро, скоро потпуно, и чак у кожом повезаним књигама, онда је природно да ми у тим књигама данас имамо драгоцен материал за биографију дубровачких писаца. У њима ми можемо за те писце наћи све податке који се односе на њихове породичне и родбинске везе, имање њихово и њихових сродника (чак и пријатеља), стање трговине у појединим годинама, место где су стално пребивали, путовања која су по трговачким пословима и дипломатским мисијама и иначе чинили, службе које су у републици имали, тужбе које су они против других или други против њих подизали, изгреде које су чинили, туче њихове, мачевања, пијанке, весеља, ситне домаће околности, незгоде с њиховим слугама, сељацима, обвезницима њиховим које било врсте, итд. Ви ћете можда рећи: шта се може из таквих података извадити што би могло објаснити личност песникову и његова дела? Како „шта"? Ви из тога можете извадити скоро све што вам је за ваше циљеве потребно. По породичним везама ви познате песникове родитеље, њихов карактер и утицај овога на песника; по изгредима, његово васпитање и темперамент; по наслеђима и другом, његово богаство или сиротињу; по домаћим околностима, начин и прилике његова живота; по начину вођења трговине, његов морал, поштење, однос према повериоцима; по овоме и ономе, н.пр. по неким клаузулама тестамената или исказима на суду, чак и његову библиотеку, лектиру, школовање, књижевно занимање, итд., а то је све оно што, на најсигурнији начин, карактерише личност песникову и следствено објашњава његова дела. Па мислите ли да су биографије туђих старијих песника, које ми данас читамо и дивимо се богаству карактеристичних црта у њима, састављене увек из података друге врсте, а не ове; из кореспонденције и новинâ на пример а не из судских аката и по-

словних инвентара? Кореспонденције и новине извори су за биографије само нових писаца; код старијих, подаци су често пута у главном овакви као и ови за наше дубровачке, само, наравно, до краја експлоатисани и објашњени, и логично груписани. Не морамо, за доказ тога, узети као пример Шекспира за чију је, у осталом оскудну, биографију добар, а свакако и један од најпоузданијих делова материјала извађен из његова тестамента и сличних аката, али на Молијеровој биографији можемо доста добро познати важност података ове врсте коју смо сад видели. Да видите шта су Молијерови биографи извукли из таквих података! Они су н. пр. нашли инвентар ствари које су остале по смрти Молијерова оца у његовој кући; поредили тај инвентар, који изгледа „као инвентар по смрти Харпагона али Харпагона којем је у ствари украден ковчежић“, са мемоаром који Харпагон саставља позајмљујући петнаест хиљада динара Клеанту, и нашли сличности између њих, између реалног документа из Молијерове куће и познатог пасажа из његове комедије; нашли по истом трагу и друге сличности између стања Молијеровог родитељског дома и стања које се приказује у његовом „Тврдици“, и констатовали да се односи у овој комедији у главном и у суштини слажу с личним односима великога писца; пренели даље исту ствар и на друге комедије његове и извели велики закључак да је Молијеров отац „више или мање инспирисао све типове очева које је Молијер створио“, и да је „песник у својим делима подлегао јаком утицају средине у којој је одрастао“.[1] Ето шта су све они извукли из тог прозаичног и простог документа који је за њих постао „велике цене“ и који, како они кажу, „обилује обавештењима о карактеру човека“ који их се тиче! По другом, опет, документу исте врсте, они су нашли не мање важне ствари. У инвентару, наиме, који је састављен одмах по смрти Молијеровој, нашли су, међу женским

[1] G. Larroumet, La comédie de Molière: l'auteur et le milieu, Paris, 1893, стр. 46, 47. и даље до 55.

костимима, „једно одело Циганке из *Женидбе на силу*", које је Молиерова жена, позната глумица Арманда Бежар, правила за ту своју улогу; по томе, као и по неким другим а у главном сличним подацима, могли су саставити листу њених улога; по њеним улогама, даље, и по врсти њеног глумачког талента, одређивали су њен карактер, а по карактеру, напослетку, утицај њен на Молиера, његово цртање женских типова у комедијама, нарочито класичне Целимене којој изгледа да је Арманда послужила као модел.[1] Наравно, за Молиерову биографију има нешто извора и ван инвентара и сличних докумената, али су, као што смо видели, и ови били један од главних извора, и баш су се из њих изводиле ствари од битног интереса за разумевање песника и његових дела. Исто тако и ми имамо да, за дубровачке песнике, изведемо из материјала који нам данас судски и други архиви пружају, све што нам је потребно за разумевање њихових личности и дела. Биографска критика, дакле, могућна је и у дубровачкој књижевности као и у туђим истога времена, и од ње се могу очекивати временом важни резултати и велики успеси. Наравно, стање дубровачких студија је у овом погледу још такво да тек треба прибирати материјал на који је Г. Јиречек указао и који је он први почео скупљати.

Критика која испитује средину пишчеву могућна је исто тако као и биографска. У истим архивима у којима рекосмо да се налазе ови многобројни и разноврсни подаци о животу дубровачких песника, налазе се (као што је јасно према досад казаном) и подаци. такви исти, о свима другим становницима дубровачким, дакле о свему што се на њихов живот и прилике односи. Ту можете наћи пуно материјала о дубровачком животу уопште: о забавама, маскарадама, свечаностима, о случајевима при светковини св. Влаха; о свадбама и пировима, ноћном животу и „сценама љубави и мржње" које су се тад

[1] Larroumet, наведено дело, стр. 133—136.

одигравале, тучама и изгредима; о школама и ђацима, библиотекама јавним и приватним, књижарама и штампарама; о животу на селу и у виноградима, о хајдуцима, Турцима, странцима уопште итд. А цео тај материјал, наравно кад се (као и онај за биографску критику) прикупи, може несумњиво дати, за сваки век и период посебице, пуну и јасну слику средине у којој су дубровачки песници живели.

Да је критика која испитује моменат такође могућна, јасно је само по себи и по напред реченом; то важи како за ону која испитује моменат домаћи, тако и за ону која се односи на туђи моменат. Ова последња, компаративна, одавна се, као што је познато, практикује у дубровачкој књижевности.

Што се нове књижевности тиче и могућности разних врста критике у њеном проучавању, није потребно да много говоримо. Критика укуса ако се ту неће употребити, неће нигде; и потреба јој је велика, у осталом, јер је потреба оценити дела (каквих у нас има) која скоро никад нису у ствари ни оцењивана, или обновити и кориговати оцене које су пре двадесет тридесет година дате а још важе, а то тим пре што су многе, као што смо већ нешто и видели кад смо говорили о филолошком правцу у нас, дате једнострано, искључиво, нетачно и без разумевања ствари. Критика историска тако исто је овде употребљива у свој својој пуноћи и важности: мемоари, памфлети, полемике, новине, кореспонденције су ту да даду маха биографској критици и „критици средине“; велике и разрађене туђе књижевности су ту да врло снажно помогну компаративној критици; итд.

Да сведемо све, разне врсте критика којима се литерарни испитиваоци страних књижевности служе данас при свом испитивању, могу се и на нашу књижевност применити, на све три главне области њене, скоро у истој мери у којој и у страним књижевностима.

Наравно, да се оне као што треба примене и из њих добри резултати изведу (*ако* се увек до добрих ре-

зултата дође), треба доста времена, и нарочито доста рада, трудног, мучног и напорног рада. Шта ћете? Није више критика што је била, нити се историска критика може данас тако лако изводити као некада критика укуса. За тим се може зажалити, али се пред тим мора и глава погнути. И сам Сент-Бев који је толико допринео да се развије историска критика, да се отежа и компликује онај лепи и пријатни начин испитивања књижевних дела за који је критика укуса некада једино знала; и сам тај Сент-Бев, који је, напослетку, „сâм своме јаду крив“, једанпут је, после једне топле одбране и похвале нове критике, а у једном дивном пасажу, који ћу овде навести и ако сам се и досад у овом говору чешће служио речима и примерима овог мени најмилијег књижевног критичара,[1] зажалио за оним красним временом кад је критика била само задовољство и уживање а не посао и терет.

„Камо оно време, каже он, кад се књига читала а није се тога ради толико премишљало ни водило толико обзира, па ма читалац и сâм био писац и човек од заната; кад вас је читање полако хватало и освајало, као што у позоришту комад који се игра хвата и занима гледаоца који угодно седи у својој наслоњачи; кад су се Стари и Модерни читали лежећки, на постељи, као што је Хорације радио у јулским припекама, или полеђушке на дивану као Греј, па се мислило да је то веће уживање него оно у рају или на Олимпу; време кад се човек шетао по хладу читајући, као онај угледни Холандез који је говорио да на земљи не зна за веће задовољство у педесетој години него што је шетати се полако по лепом пољу, с књигом у руци, затварајући је покаткад, и без страсти, без жеље, сав се предати размишљању поводом прочитанога; време кад је човек, као онај *Читалац* Месонијеров,

[1] В. нарочито есеје његове о Вилмену и Кузену (Causeries du Lundi, I), о Данту и студијама о њему (навед. дело, XI), о Тену (Nouveaux Lundi VIII), и Е. Дешанелу и његовој »природној критици« (навед. дело, IX), који су сви за препоруку онима што желе да се упуте у општа питања о критици.

> сâм у својој соби, недељом по подне, крај отворена прозора око којега се обавила лоза орлових ноката, читао једну једину и драгу књигу? Камо то срећно време? И како је од тога различно ово кад човек има да је једнако на опрезу при читању, кад мора да пази на сваком кораку, да се испитује и контролише непрестано, да се пита је ли текст добар, да случајно нема погрешних препначења у њему, да ли писац у којем ужива није то узео однекуд, да ли је верно преносио стварност или измишљао, да ли је оригиналан и како, да ли је остао веран својој природи, својој раси..., и да поставља тисућу других питања којима сâм себи квари задовољство и рађа сумње, и која вас натерују да чешете и трљате чело, да се пењете до своје библиотеке, да се пужате до највиших полица, да вадите све своје књиге, да их отварате, прелиставате, тражите по њима, да постанете вредан посленик, прост радник једном речју, у место да будете само фини и деликатни човек од укуса који се храни само духом и суштином ствари, и куша од њих само толико колико му је потребно да се наслади и да ужива у њима! О епикурејство укуса, које си за навек пропало бојим се, или бар од сада забрањено сваком критичару, последња религијо чак и оних који сем тебе нису имали друге, последња части и последња врлино Хамилтона и Петронија, како те ја разумем, како жалим за тобом, чак и кад се борим против тебе, чак и кад те се одричем!“

И додајте још да се Сент-Бев који је овако јадиковао, бавио само новом књижевношћу а не и средњевековном, а колико тек ова, са својим проучавањем не књига него рукописа, задаје муке и труда! Додајте, напослетку, да то што је Сент-Бев говорио, важи за проучавање француске књижевности која је сва уређена, у којој је све важније издато, и то у лепим и укусним колекцијама, и све што треба израђено, у згодном облику, и стоји вам при руци: а шта ћемо тек да кажемо ми који проучавамо нашу књижевност, где су дела којима се служимо махом рђави антикварски егземплари и, врло често, стари и прљави рукописи, с којих ми први имамо да скидамо прашину, и колику прашину; где те књиге и рукописе

колико пута имамо да тражимо далеко од наших властитих библиотека, потуцајући се по манастирима, од нашега дома па до далекога мора, до Свете Горе и Дубровника; где, напослетку, кад нам треба да средимо и разрадимо наш с муком покупљени и једва спечаљени материјал, често немамо, за толика ситна питања која нас муче и толика обавештења која нам узгред требају, ни најелементарније библиографије да нас упути, ни најмање ручне књиге да нам уштеди труда и времена!...

Како то све изгледа, и нарочито како изгледа кад се на проучавање наше књижевности примене сви ови методи о којима смо досад говорили, видећемо, боже здравља, идућих часова.

Павле Поповић.

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ.

(I.)

Место некролога, место оплакивања неизмернога губитка — са срцем које се стеже у грудима, пером које дркће у рукама, очима које су замућене од суза — ја желим у овом пригодном чланку дати оцену Змајевога песништва, рећи мирно и хладно, и слободно — исто тако слободно као да је Змај жив — каквога је песника у њему имала наша књижевност, и од какве је вредности оно што је он за собом оставио. И ако на први поглед мање нежан, овај начин није мање прикладан прилици у којој смо, нити мање достојан песника и човека кога је цело Српство ово дана сахранило. Нарицање је неискрено и непристојно, а Змај је био од оних људи о којима се и на њиховом гробу може рећи цела истина. И по одбитку онога што је у њима прецењено, оно што остане довољно је да им за свагда обезбеди њихов високи ред.

О његовом положају у историји наше књижевности, о његовим заслугама као народног просветитеља, и о његовом политичком и народносно политичком значају

нећу говорити: или ћу рећи само то да је, као сваки прави песник, несумњиво обогатио књижевност свога народа извесним новим тековинама у погледу садржаја и облика, и да у њеном развићу бележи једну даљу станицу; да је као народни просветитељ, за време целог живота, био поборник просвете и напретка; и да је као политичар био вазда одушевљен бранич српске народности и народних права. Моја је намера задржати се само на књижевној вредности његовог песништва: остале његове особине као човека и јавног радника биће овде онде узгред поменуте, увек само у толико у колико оне могу одређивати вредност његових књижевних радова. Додајем да своју оцену доносим по успоменама из ранијих времена, које сам овом приликом освежио прелиставајући пет до шест стотина страна, велике осмине, његове „Певаније“.

*

Два су суда изречена у нашој књижевности о Змају као песнику. По једном, може се рећи општем, Змај је велики песник; по другом — оном који је Недић изрекао у свом већ врло познатом чланку — Змај не само што није велики песник, но можда никако и није песник; и у сваком случају више је стихотворац но песник. — Треће мишљење, мишљење г. Л. Костића, које је он изнео у својој скорашњој и опширној књизи о Змају, морамо пренебрегнути, зато што је казано у сувише неозбиљном облику и што, у осталом, не можемо ни да погодимо које је. Г. Костићев каламбур (проведен кроз четири стотине страна), да је „Змај“ појео „славуја“, не може се узети као озбиљна књижевна оцена Змајевог песништва.

Остају нам, дакле, прва два мишљења. Које је од њих тачно?

Недићево мислим да могу одмах оставити на страну. Без доказа, без претреса, по непосредном осећању, јасно је да песник „Светлих Гробова“ и „Бранкове жеље“; песник Ђулића: „Видиш, сад сам дош'о к теби“, „Снив'о

сам те, а ти пуна цвећа“; песник Ђулића увелака: „Мрачни, кратки дани“, „Ох како је сиво, тамно“, „Болна лежи, а нас вара нада“, „Пођем, клецам, идем, застајавам“; песник балада „Три ајдука“, „Јем Едим“, „Селим бег“; песник горких сатира „Негдашњем пријатељу“ и „Другог и друкчег путешествија“, у којима има осећања као у лирским песмама; песник онога низа Ђустијевских сатира: „Браца“, „Видов-дану“, „Практични савети једног великодостојника“, „Јутутунска народна химна“, „Неким Цинцарима“; песник оних изредно духовитих шала „О Змају“, „Мисли једног маторог Ш.“, „Флоријан Шипцбергер о поклону мајор Мише“, „Слободна штампа“, „Ода чутури“, „Ода празној кеси“ — јасно је, велим, да тај песник може само погрешно бити назван стихотворцем. Опште мишљење није се могло толико преварити да великим песником назива стихотворца. Широка публика може у својој оцени, искреној и неискреној, јако да се превари само онда кад је за оцену потребно имати велике начитаности, претањеног укуса, дубљег опажања, или филозофских мисли; али кад се ствар тиче уметничког дела које износи сваком приступачна осећања, језиком који нам је свима познат, опште мишљење не може се толико збунити да као истину прими оно што је истини дијаметрално противно. Недић није марио целокупнога Змаја, Змаја песника и јавног радника заједно. Осим тога, по природи свога укуса, који је нама познат, који се, у осталом, може видети и из његових критика, и који је, узгред буди речено, био узак — Недић је био романтичар; а Змај није ни у колико био романтичан песник. Недић је волео Хоторново „Скрлетно писмо“, а није волео „Воденицу на Флоси“ од Џ. Елиота. Од свих Гетеових дела он је највише ценио „Јаде младога Вертера“; ценио их је више но „Фауста“. Он није волео приповетке Лазе Лазаревића, које су са „Горским Вијенцем“ најлепше што је наша књижевност досад дала, а волео је, или је бар више волео, приповетке Ђуре Јакшића Тако је Недић, за кога је Милорад Шапчанин

био песник, могао Змаја назвати стихотворцем. Поврх свега, закључак који је Недић извео из своје анализе Змајевих песама није у складу ни са његовим властитим опажањима. Из карактеристике коју је Недић дао о Змајевом песништву, и која је у главном тачна, и делимице врло оштроумна, није допуштено извести *закључак* који је он извео. Змај је, по својим *особинама*, безмало онакав каквог га је Недић представио, али је Змајева *вредност* према тим особинама погрешно срачуната. Недићева оцена Змајевога дара, дакле, погрешна је, и ја је нећу подробније побијати.

Да ли је тачније оно друго, опште мишљење, по коме је Змај био велики песник?

И ако ми је Змај од увек био један од најмилијих наших песника, и ако сам га шта више и сам једном нарочитом приликом, кратко време после Недићевог чланка, и с обзиром на *наше* песнике, назвао „нашим великим Змајем“, ја држим да му се у хладној, прецизној оцени тај ред не може дати; и то друго, опште мишљење чини ми се скоро исто тако мало тачно као и Недићево. Змај није био велики песник. Те је ствари доста тешко доказивати. Већ сама оцена некога писца по његовим особинама, није лака: треба му, прво, из читавог низа ситнијих особина и појединости, које се најчешће преливају једне у друге, издвојити главне; и друго, осветлити их по потреби њиховим узрочним односима. Али ту, и ако је овај други део посао прилично тежак, бар онај први, одређивање главних особина, добром и нешто извежбаном оку неће врло тешко пасти. Ту човек има да опази разлике између разнородних ствари. Одређивати, међутим, степен у коме је нека ствар развијена, значи хватати разлике између ствари истога рода. Као што је код боја лакше рећи која је боја зелена или црвена, но одредити које је врсте прелив зелене или црвене боје према осталим преливима истих боја, тако је лакше рећи кога је рода неки песник, но рећи у ком је степену он у свом роду одмакао. Али је помоћу мале анализе песничких

особина и то могуће, и то довољно тачно, нарочито у овој прилици, где ствар не изгледа врло заплетена.

Треба прво утврдити да величину некога песника не чине нарочите особине које би такав велики песник имао, док их остали даровити песници, али песници другога реда, не би имали. Величину његову — као што сам тај израз врло тачно казује — чини степен у коме су у њему развијене опште особине песничке, које су, у разним размерама, заједничке свима песницима. Ма какво било песничко дело, и од кога било песника, већег или мањег, оно ће бити лепо: или мишљу, или осећањем, или маштом, или укусом; то јест мањом или већом дубином мисли, мањом или већом дубином осећања, мање или више живом маштом, и мање или више пречишћеним укусом. Те особине, разуме се, не налазе се у песничком делу никад усамљене; оне се међу собом комбинују, по две, или по три, или све четири заједно; нарочито прва коју сам поменуо, дубина мисли, није сама довољна да песничко дело учини лепим. Ја сам те особине овако издвојио ради анализе. Е, те исте особине налазе се и у делима даровитих, и у делима врло даровитих и најдаровитијих, или, како се то популарно каже, у делима генијалних песника. Оно што чини разлику између даровитих и ових најдаровитијих, то је, као што сам рекао, само висок степен који су те особине достигле и у коме се показују у делима ових последњих. Шта више, није потребно да све те особине заједно достигну тај врло високи ступањ развића, па да даду великог песника. Код највећих, код Шекспира и Гетеа, оне су све ту, и скоро подједнако развијене. Али код других, такође великих, довољно је да поред осталих, само мање више развијених особина, *једна* достигне врло висок ступањ. Виктор Хиго је један од највећих светских песника, по машти и моћи израза извесно никад ненадмашен; кад бисмо га ценили по његовим мислима, као мислиоца, он би испао врло мали човек; у пркос његовој апокалиптички дубокој филозофији, у глави тога дива никад се две дубље и од-

мерене мисли нису укрстиле. Оно што га чини великим песником, то је необично висок ступањ који је једна нарочита песничка особина у њега достигла: ступањ тако висок да, сасвим изузетно, накнађује његову оскудицу у мислима, у мислилачком дару, без којег иначе нема највишег песника. Оно, дакле, што чини великога песника, то је висок степен у коме су у њега све или поједине опште песничке особине развијене. Према томе, сад кад знамо које су те песничке особине, и у чему се састоји величина некога песника, потребно је видети у којој су мери поједине песничке особине развијене у Змаја, па ћемо знати да ли се Змај може с правом назвати великим песником. То ћемо овде укратко и урадити.

Какав је Змај по својим мислима? Има ли у његовој „Певанији“, као у делима великих песника, оних умних мисли, оних дубоких опажања, оних одјекâ видовитог посматрања света — људî и ствâрî — који су као цвет животног искуства, у најлепшем и најдубљем смислу те речи, и који сваког великог песника дижу у ред философа — толико, да ми лично, као што рекосмо, не можемо да сматрамо као песника највишега реда онога који није у исто време и мислилац? Свака је уметност видовита на свој начин, који не уступа видовитости умнога посматрања; али је песништво, благодарећи језику којим говори, кадро да поред својих уметничких откривења искаже и највише мисли наше људске философије; и највиши песници увек су били и мислиоци. Да оставимо на страну Шекспира и Гетеа, који су горостаси, пребогати Гавани, и чији су стихови растурена и светла парчад светског огледала; има ли у песништву нашега Змаја оне мање богате мудрости других великих песника, који на то име имају такође права и ако стоје испод Шекспира и Гетеа? И да узмемо посебан пример, има ли међу Змајевим песмама песама које би наличиле на де Вињијеву песму о „Елои“, у којој Елоа, анђео-девојка рођена из сузе Христове, покушава да спасе грешног анђела, и у којој је песнички мотив ова узвишена мисао, да је гре-

шан човек *несрећан* човек? — или на песму истога песника о „Вуковој смрти“, у којој се, у слици вука на умору, даје човеку највиши наук о начину како треба живети и мрети? — или на песму о „Пастиревој кући“, у којој се на један од највеличанственијих описа природе надовезују високе мисли о дубљим односима између ње и човека? — или на песму о „Самсоновом гњеву“, у којој је под обновљеним рувом ове старе легенде де Вињи дао целокупну психологију жене? — или на песму о „Маслиновом брду“, у којој је непроникљива судбина човека у свету, његов положај „према вечитом ћутању божанства“, и држање које треба да заузме према вечитој тајни, изнето ни мање дубоко ни мање узвишено но у великим филозофским списима? — или на песму о „Мојсију“, која је песма о свима великим људима, — великом мислиоцу, великом вођи људи, великом песнику, — и песма о њиховој души, коју је само велики човек могао разумети, и само велики песник могао опевати?... Има ли међу Змајевим песмама таквих какве су ове де Вињијеве?

Може се учинити неправедно што ја поређујем Змаја са крупним људима страних књижевности. Али ја не знам због чега би то било неправедно. Ја немам и, строго критички, не могу имати два мерила, једно за нашу, друго за страну књижевност; пошто је немогуће имати два система мисли и две врсте утисака. Осим тога, ја сам одмах с почетка оставио на страну највеће међу великима, и узео сам за поређење, ако тако смем рећи, просечно великог човека. Најзад, овде је реч о великом песнику; о великом песнику као таквом, а не о великом песнику према Војиславу Илићу или г. Митровићу. Сасвим је дакле оправдано узимати примере из стране књижевности.

Но можда ни то није потребно; можда није потребно узимати те примере из стране књижевности. Ми се можемо исто тако упитати, да ли се у Змајевом песништву могу наћи оне мисли које налазимо у Његошевом песништву? Има ли у Змају оних низова језгровитих, мислима и опа-

жањима богатих стихова Његошевих? оних значајних места пуних језгре и једрине, каква су, само примера ради, она два говора Игумна Стефана:

Ја имадем осамдесет љетах —

и:

Ја сам проша' сито и решето?

Његошеви стихови показују човека који уме да види оно што је занимљиво, и кога занима оно што је видео, човека посматрача и мислиоца. Показују ли то исто Змајеви стихови?

Поставити питање, како се вели, значи на њега и одговорити. Змајеви стихови то не показују; нити у њега има мисли о којима је горе била реч, а које се налазе у делима великих песника. Ако прелистамо његову „Певанију", видећемо да, ни по основним замислима ни у појединачној разради, његове песме не показују човека који ствари дубље види или о стварима дубље размишља. Оно што он обично опева, то су пре свега предмети који су од вајкада били обичне теме лирскога песништва, а затим предмети који су и просечним главама приступачни. Змај не изгледа да је био оно што се зове широк и врло оштар ум. Између разних дарова подељених међу људе, има један, највиши, који се састоји у томе што човек који га има може да *разуме* ствари. Са својим отвореним очима на све што се догађа у њему и ван њега, такав човек одгује постепено у себи ту оштрину, и стиче онај скуп погледâ и сазнања који му дају ту ширину ума. Змај не изгледа да је био такав човек. Он није имао ширих погледа. Он није имао дубљег унутрашњег живота. Он човека (и жену) није дубље проучавао. Њега нису занимали виши проблеми живота. Он није дубље саосећао са стварима света који нас окружава, и није осећао оне тање везе које нас за њих везују. У свом првом низу песама, под именом „Унутрашњи живот", Сили-Прилом, у песми „Ланци", каже да је „хтео све да воли, и да га зато све боли":

„Безбројни танки и бони конци иду од моје душе к стварима по целој васиони. Све ме привлачи у исти мах и истом

дражи: истина својом светлошћу, тајна својим велом; златан устрептао конац спаја моје срце са сунцем, а дуги свилени конци везују га за звезде... Од једног осмејка начинио сам ланац својих очију, од једног пољупца начинио сам ланац својим устима... Мој живот лебди о овим трошним узама; ја сам сужањ оне тисуће бића која волим; и при најмањем трепету који и дах у њима покрене, ја осећам како се део мене од мене откида".

Ти танки и дуги свилени конци изгледа да нису везивали Змајеву душу с удаљеним стварима, нити га је истина јаче привлачила својом светлошћу, ни тајне својим велом. У целој „Певанији", прелиставајући је данас поново, ја, с једним изузетком можда, нисам нашао песама које би по избору предмета опомињале на горње песме де Вињјеве или њима сличне. У „Првим покушајима", да идем редом „Певаније", Змај опева љубав, вино, Српство, родољубље, и предмете за баладе. У „другом одељку" опет су песме „љубавне и винске". У „Ђулићима", уз раније мотиве, имају песме испеване његовим песмама и детету у колевци. У четвртом одељку су песме „патриотске и политичке". У одељцима балада, превода, хумористичних, и дечјих песама, мотиви су истога реда. Тек у „Ђулићима увеоцима" наћи ћемо трага унутрашњег живота, нешто размишљања, почетака неке животне филозофије. „Ђулиће увеоке" написао је Змај кад је осетио први и највећи бол у свом животу, кад му је умрла жена, коју је, како изгледа, врло волео. Јади живота покрећу људе на филозофисање. Али је рђав знак за мислиоца кад му је потребан тако јак подстрек да га покрене на размишљање, кад природом свога духа није био упућен на повлачење у себе самог, кад ситнији утисци нису могли раније изазвати у њему унутрашњи живот. Па и тако покренут, он није високо полетео. Међу „Ђулићима увеоцима" имају два, XI и XVIII, у којима је Змај осетио да за стварима има дубине, у којима се види да је светска тајна која прелеће преко наших глава, и додирује само више, додирнула својим крилом, ако тако могу рећи, и Змајеву. Под утиском бола, он је погледао

у себе и у вис и око себе, прошарао својом мишљу кроз велики свет, и осетио силу и загонетност његових појава.

„Ко би чуо моју тајну,
Тај би с места с ума сиш'о“, —

говори оркан у једном од његових „Ђулића увелака“. Али је и ту осећај био увек слаб, и мисао увек нејака, и те песме не подижу мислену вредност Змајева песништва.

(Свршиће се.)

Богдан Поповић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Немачка социјална демократија.[1]

(Крај.)

У унутрашњем животу немачке социјалне демократије најзначајнију улогу играју конгреси. Они су највише представништво странке, у њима је изражен њезин суверенитет. Помоћу њих социјалистичка група постаје грађанска личност, чија се организована акција креће правилно и једним правцем.

Конгреси, који се скупљају годишње један пут, састављени су од изасланика из свију крајева Немачке, од социјалистичких посланика у Рајхстагу и од чланова Главнога одбора странкиног. Социјалистички посланици не сматрају се само као пуномоћници својих бирача, него сваки од њих представља у исти мах целу странку. Две су последице таквога схватања. Прво, да они имају конгресу, у коме је оличена цела странка, подносити рачун о свом раду; друга, да њихово гласање у парламенту мора бити у сагласности с општим жељама странке, које конгрес буде усвојио. У свима начелним питањима социјалисте у Рајхстагу дужне су да гласају подједнако. Они посланици који

[1] La démocratie socialiste allemande, par Edgard Milhaud, Paris. 1903, с. 591.

нису убеђени у исправност мишљења својих другова или се не слажу с њима, неће гласати. Конгрес ће донети свој суд о њиховом држању за време свршеног сазива и даће им упутства по којима они треба да се управљају у будућности.

Сем тога, конгрес има и других важних функција. Он бира Главни одбор странке, који је пред њим одговоран, он води надзор над средишним странкиним органом Vorwaerts-ом и над осталим листовима, који излазе у унутрашњости. Преда њ се износе на расправљање сви друштвени проблеми на дневном реду који могу интересовати социјалисте. О сваком политичком, економском, моралном питању, које конгрес узме у испитивање, морају се изнети сви разлози за и против; један известилац брани једно мишљење, други противно. За тим се доноси одлука, којој су дужни покоравати се сви чланови странке све дотле, док се дискусијом, опет на конгресу, не утврди, да су се погледи већине изменили. У тој потчињености вољи већине, кад је у питању акција странке, лежи дисциплина, коју немачке социјалисте тако високо цене. Таква демократска дисциплина — они су у то убеђени — држи странку. Она чини да се социјалистичка маса јавља у Немачкој као једна личност и једна воља, да представља јединство духовно и физичко. Социјална демократија, тако организована, није само удружење великог броја људи који се боре за један заједнички програм, него је то, како каже Либкнехт, пролетаријат који је одиста остварио своју девизу: *Један за све, сви за једнога.* Иза свакога од представника и изабраника стоји увек цела социјална демократија, иза њихове посебне акције долази непрекидно њена пространа општа акција, њен неуморни подстицај на рад и борбу. Дисциплина се најбоље манифестује на изборима. У свакој изборној јединици, при изборима посланика истиче се један једини социјалистички кандидат, — у току од двадесет и седам година била су само два изузетка од тога правила —, и то је онај кога већина на претходним зборо-

вима одреди, и за кога после све социјалисте гласају. Као пример необичне дисциплине, која влада у редовима социјалне демократије, навео је Мило у својој књизи „Бернштајнов случај“.

Едуард Бернштајн објавио је 1896 у социјалистичком часопису Neue Zeit низ чланака под општим натписом: *Проблеми социјализма*, који су изазвали необично оштру полемику између немачких социјалиста, и били дискутовани на конгресима у Штутгарту, 1898, и Хановру, 1899. Бернштајн је тврдио, у чланку *Утопизам и Еклектизам*, да између садашњости и најближе будућности, с једне стране, и, с друге, оне будућности кад социјалисте буду узеле власт у своје руке, не може постојати радикална и потпуна супротност. Он је критиковао оне, који замишљају да ће се друштвени преображај моћи извршити од једном, да ће то бити нагао скок из капиталистичког друштва у социјалистичко друштво. „Не верује се у чуда, каже он, а претпостављају се чуда. Повлачи се једна велика преграда: овде друштво капиталистичко, онде друштво социјалистичко. О систематском раду у првоме није питање, живи се с дана на дан и иде се напред како догађаји хоће“. Разуме се да су противници социјализма пљескали Бернштајну обема рукама. Та дискусија умарала је и дражила социјалну демократију. На конгресу у Либеку, 1901, „Бернштајнов случај“ поново је изнесен на претресање, и, после дуге дебате, на предлог Бебелов буде донесена овака одлука: „Конгрес, без резерве, признаје потребу критике над самим собом, ради умнога развића наше странке. Али начин апсолутно искључив, на који је за последњих година друг Бернштајн вршио ту критику, остављајући на страну критику буржоаског друштва и његових бранилаца, ставио га је у сумњив положај и изазвао неодобравање од стране великога броја наших другова“. Чим је одлука изгласана, Бернштајн је тражио реч и дао ову изјаву: „...Природно је да гласање на једном конгресу није у стању да измени моје убеђење. Али,

с друге стране, израз већине мојих другова никад ми није био равнодушан. Моје је убеђење да је та резолуција објективно неправична према мени, да почива на лажним претпоставкама. Али, пошто је друг Бебел казао да така одлука није знак неповерења, изјављујем за у будуће, да ћу жељи већине на овоме збору указивати свако уважење и свако поштовање, које приличи одлуци конгреса". Кад је, после извесног времена, смрћу једнога члана странке, било упражњено посланичко место у Рајхстагу, Бернштајн, понуђен, прими се и буде изабран. Тога тренутка пришле су му све социјалисте без разлике. Они су се поклонили, као што се он био поклонио. Ето тако се, завршује Мило, у тој странци практикује дисциплина. — Ми ћемо ипак видети, да ни слепо корачање за већином није увек у стању да одржи потпуну хармонију у погледима и тежњама код присталица социјалне демократије.

Међу проблемима, који су често решавани на социјалистичким конгресима у Немачкој, на прво место, по датуму, долази верско питање. Оно није додирнуто у теоријском делу Ерфуртскога програма, али је добило своје место тамо, где је реч о реформама које ваља извршити. У § 6 тога програма каже се: „Вера се сматра као приватна ствар. Укинути све државне издатке на свештеничке и верске циљеве. Заједнице свештеничке и верске имају се сматрати као приватна удружења, која се баве својим пословима са свим самостално". Што се школе тиче, она мора остати у рукама лајика. Признавајући цркви за њене унутрашње послове потпуну независност према држави, социјална демократија никад не би пристала да држава и школа дођу под утицај вере. Значи да, чинећи неке уступке, немачке социјалисте у исти мах воде борбу против цркве и вере. Велика већина њих живи оцепљена од сваке религије, васпитање које сама странка пружа управљено је против цркве, али никад, ни у једној прилици није предузета каква мера, која би ограничавала верску слободу присталица. Кад је, 1892, на конгресу у

Берлину предложено „да сваки друг, који буде кандидат социјалне демократије на изборима за Парламенат, има да докаже да се одвојио од цркве“, већина није хтела да се упушта у дискусију и тражила је прост прелаз на дневни ред. Разлог је том уздржавању, што се социјалисте боје да им маса, код које је религиозно осећање јако, неће прићи, ако јој буду силом наметале атеизам. Врло често сеоски изасланици жале се на конгресима против говорника из вароши, који својим жучним нападима на цркву за час покваре сав успех, који је постигнут после многих година мучне пропаганде. Обрнуто, други замерају странци што одвише млако војује против цркве. На конгресу у Хановру, Бебел протестује: „Позивају нас да не нападамо на религију; ја само могу да вам кажем, да ми радимо не одвише, него одвише мало да спречимо да вера не постане средство за заглупљивање; у том погледу наша штампа требала је много више да уради“. То двојство у држању према цркви социјалисте објашњавају оним начелом „да је вера приватна ствар“.

Друго питање, које је социјална демократија имала одмах у почетку да расправи на својим конгресима, то је: како ће се држати према социјалистама других држава и према војсци. „Интереси радничке класе, пише у њеном програму, исти су у свима земљама, где постоји капиталистички начин производње. У колико се међународна трговина буде јаче ширила и производња за светско тржиште више развијала, положај радника једне земље зависиће у толико пре од положаја радника других земаља. Ослобођење радничке класе јесте дакле дело на коме раде подједнако радници свих цивилизованих земаља“. Из тих веза, које се стварају између пролетаријата разних држава, развила се тежња за братством између народа; тим путем социјална демократија постала је један од елемената солидарности и мира у човечанству. Она је противна сваком, а нарочито нападном рату и војничком систему, који му служи. Она тражи, место

сталне војске, милиције, које су у стању да пруже у довољној мери „војно образовање за цео свет“. У њеном програму налази се захтев да се сви међународни сукоби расправе мирним путем, пред изборним судовима. Све те тачке у главном су остале неизмењене; оне се понављају у одлукама конгреса и манифестима. Социјална демократска странка, као целина, до краја је задржала непомирљиво непријатељство према милитаризму. У штампи, на зборовима, на говорници у Рајхстагу, у брошурама, она је неуморно отварала нову борбу, кад год је било питање да се војска или флота повећа, у парламенту она увек гласа против финансијских закона због војничких кредита. То је главна линија којом се маса креће, и она не жели да је напушта, као што се велика већина изразила на конгресу у Хановру 1899. Али тако давно више не мисле многобројне немачке социјалисте, и то између најистакнутијих. Довољно је цитирати неколико реченица из њихових говора. Социјалиста Волмар, говорећи 1891 о *Блиским дужностима социјалне демократије*, каже: „Ако има радничке странке, која је свакад испунила и која је готова да свагда испуни дужности међународног братства, то је заиста немачка странка. Али то не значи да она нема и задатака и дужности националних. Јер, ма како била козмополитска мисао једнога човека, он мора признати, ако није сањалица, да економске погодбе не утичу апсолутно и механички, него да разлике између народа и заједница имају дубокога корена. Ми ћемо још дуго имати да чекамо на Европске Сједињене Државе“. Ова исповест већ показује знатно одступање од програма странке; за тим, постепено, отишло се и даље. Ауер, један други социјалистички говорник, изговорио је ове речи: „Ми смо готови да према отаџбини испунимо са свим исте дужности као и остали грађани... Да ли треба да устанемо против тога да се нашим војницима даје у вече врућ оброк, што такође повлачи повећање војничког буџета? Али, има и нешто више: ми смо противници рата, а наше вође међу тим рачунају с могућ-

ношћу да буде рата. И одиста, даје се разумети да постоји један случај, кад смо и ми за рат и сматрамо га као са свим потребног. Ја ћу споменути речи Бебела и Либкнехта у Рајхстагу односно могућности да дође до рата против непријатеља са Истока, против варвара, против рускога царизма и његових жеља за освајањем... Хоћете ли дакле да тај рат, ако он мора да буде, водимо с топовима од којих све друге државе, рачунајући и Русију, имају боље". Тај аргуменат, збиља довољно јак да убеди да треба вотирати војничке кредите, нису одбацивали ни Либкнехт ни Бебел. Либкнехт је изјавио: „Рекло се... да се Рајхстаг немачки не бави питањем о одбрани отаџбине с оноликo топлоте, с колико то чини француски парламенат. Ја ћу да кажем да су у погледу одбране отаџбине све странке сједињене... Ако Француска нападне, све социјалисте, до последњег, биће принуђене и биће готове да марширају против нападача". Бебел је исту мисао истакао: „ако Русија, бедем свирепости и варварства, непријатељ целе људске цивилизације, нападне Немачку, да је распарча и уништи, — а такав рат другога циља не може ни имати —, ми смо исто толико, и више заинтересовани од оних који се налазе на челу Немачке, и ми ћемо се одупрети нападачу". На конгресу у Бриселу 1891, холандски делегат Домела Ниевенхуј предложио је, да на евентуалну прокламацију рата социјалисте свију земаља одговоре „једним апелом на народ, позивајући га на општи престанак рада", и прогласом војничког штрајка. У случају рата сваки социјалиста био би дужан да одрекне да маршира и да пуца. Три само народности дале су свој глас за: Холандија, Француска и Енглеска. То није било довољно, и предлог је одбачен.

У новије време конгреси социјалне демократије бавили су се трговинском политиком и аграрним питањем. Трговинска политика изнета је на дневни ред у Штутгарту 1898. Какво ће држање заузети социјалисте, кад се буду склапали нови трговински уговори 1902 и 1903, — хоће ли бити за слободну трговину или за заштиту,

то питање имао је да реши конгрес. Раније, они су најчешће водили кампању против заштитне царине, али за њих слободна трговина никад није била начело. У Штутгарту два су предлога изнета на дискусију. Један Макса Шипела, у коме није било истакнутог правца и који је ишао на то, да социјалисте остану при своме старом држању; други Карла Кауцког, у коме је слободна трговина прокламована као насушна потреба за сваку земљу у којој индустрија достиже велики степен развића. Око једног и другог гледишта отворила се велика теоријска дебата. Кауцки је бранио своју тезу слободне трговине овим аргументом: немачка индустрија у стању је да напредује и без заштите. По количини и каквоћи утрошенога рада, по савршенству употребљених машина, по капиталима, по сировинама којима располаже, по високом степену школске културе и умном развитку пролетаријата који даје рад, индустрија у Немачкој има довољно снаге да, без штете, подноси слободну конкуренцију стране индустрије. У осталом, кад се погледа у прошлост, види се да немачка индустрија за своје подизање ништа не дугује заштити, она је стала на снагу без царинских тарифа. Предлог Кауцког примљен је с великом већином, али поред начела слободне трговине, конгрес је нашао, да у извесним случајевима, посебне природе, може да буде правично да се приступи каквој заштитној мери. — Аграрно питање истакло се у последњој четвртини прошлога столећа, од кад је конкуренција прекоморских производа изложила земљорадњу држава западне Европе врло опасној кризи. Социјалистичка странка тврди, да узрок болести, која је обузела земљорадњу, лежи у самом склопу капиталистичкога друштва, и да она може престати једино с падом његовим. Али, у ствари, за социјалисте чвор аграрног питања лежи у тешкоћама с којима они имају да се боре, да би сеоско становништво придобили за своје идеје. На који ће начин они њега привући? Којој класи сеоскога становништва треба да се обрате? Разуме се, на првом месту свима који раде земљу

туђу, као надничари; исто тако, природно је, неће ступати у заједницу с великим поседницима и с богатим сеоским сопственицима. Али какво држање да заузму према средњим класама, према малом и средњем сеоском сопственику? Тим питањем бавили су се конгреси у Франкфурту, 1894, и у Бреславн, 1895. На првом донета је овака одлука: „Аграрно питање, у толико у колико је оно потребни елеменат друштвеног питања, биће коначно решено тек онога дана, кад земљиште буде враћено, заједно с пољским алатом, оним произвођачима, који га данас, као плаћени радници или као мали сељаци, обделавају за рачун капитала. Али за овај тренутак, беди у којој се налазе сељаци и радници земље, мора се одмах прискочити у помоћ енергичним реформама“. На другом конгресу претресан је детаљно израђен програм једне аграрне комисије, али никакав резултат није постигнут. Програм је одбачен из два главна разлога. Прво због тога што се у њему обећавало сеоској класи, да ће њен положај постати бољи, кад се у њеној средини јаче развије приватна својина, а то је у основи противно идејама социјалистичке странке; и друго зато, што би по том нацрту држава добила веће и нове власти, а социјална демократија не сме помагати снажење овакe државе, која данас постоји само да врши експлоатацију пролетаријата на рачун капиталиста. Од тада аграрно питање није више изнашано ни пред један конгрес, и остало је нерешено. Из тога се даје закључити, да је то за немачке социјалисте велики проблем, коме они веома обазриво приступају. Сеоски радници представљају јаку војску на коју се мора рачунати. Без њих друштвено питање не би се дало коначно расправити. У те слојеве социјалистичка пропаганда још није дубоко продрла, ту војску треба умети задобити за идеје с којима се индустријски радник из вароши већ давно спријатељио. Због тога социјална демократија стоји пред тим питањем, размишљајући шта да предузме.

За дуго је немачка социјалистичка странка била чисто политички покрет, који се само узгред дотицао и с-

кономских реформа. У току последњих десет година почео се и на том пољу развијати врло жив рад. Резултат су раднички синдикати и задруге, којима је Мило посветио знатан део своје књиге. Али активност економска донела је и други резултат: у странци су постале нове струје, којима је тежња да политичка питања потисну у други ред, а да што више места оставе у социјалистичком програму синдикатима и задругама. Према томе, поред све јаке дисциплине, која непрекидно влада у немачкој социјалној демократији и која тежи јединству, можемо разликовати покрете, који иду у три разна правца: један чисто политички, други синдикатски, трећи задругарски. За тим, даље, у унутрашњости покрета политичког и покрета синдикатског, појављују се разне тежње, које се дају свести на двоје: једна, којој је циљ да се што више држи начела, да се не чине уступци, да акција остане у потпуној сагласности с програмом, — то је тежња „радикална"; друга, да се води рачун о приликама, да се, у примени начела, иде за практичним потребама, како би се што пре постигао што већи резултат, — то је тежња „опортунистичка". Ми смо имали прилике, код питања верског и војничког, да констатујемо обе тежње.

⁂

И ако се маса социјалиста креће између тих двеју тежњи, час револуционарнија, час умеренија, и ако се у њој јављају често врло осетне разлике у мишљењу, јединство странке ипак се одржава. У Немачкој данас постоји само једна социјалистичка странка — социјална демократија — без фракција и без крила, организована на чврстој основи. У њеној средини могу ницати нови покрети и рађати се нове струје, пред непријатељем она је једна. Она има свој примамљив програм, политички и економски, и зна шта хоће. У томе лежи њена привлачна снага.

К. Д. Кумануди.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД.

Национална борба у Маћедонији.

Куцо-влашки покрет и његово значење. — Патријаршија против Срба и у борби с егзархистима. — Егзархисте против српскога покрета.

Хоће ли се пројектоване реформе моћи извести или ће и овај покушај поћи трагом толиких других својих претходника, то је питање које се поставља готово само собом, кад се поведе реч о данашњој ситуацији на Балканском Полуострву. Питање свакојако врло важно, јер ће од тога како се оно реши зависити не само стање наших сународника, према чијој судбини не можемо бити равнодушни, него, можда, и развој даљих догађаја који ће несумњиво имати утицаја и на ток послова у нашој отаџбини. Међутим, ако је судити по догађајима који прате реформну акцију, још се не може на постављено питање да одговори ни с приближном вероватноћом. Све је још нејасно, неодређено, а по ономе што се кроз ту неодређеност може да назре, као да неће имати много права они који су веровали да ће се овом реформном акцијом моћи знатно поправити стање Хришћана у Турској. Не служи свакојако као добро знамење за њезину судбину факат: да су готово 75% свих послова, о којима су имали да се занимају Хилми-паша и његови помоћници од како су почели радити, карактера искључиво религиозно-националнога. И Турци, а с њима заједно и они који у међусобном гложењу балканских народа гледају погодбу за успех својих планова, похитали су да овоме факту, без обзира на реалне прилике у Турској, а нарочито у Маћедонији, придаду значење које привидно само изгледа тачно: позивајући се на овај факат, они почињу тврдити као да зла што их трпе хришћанска поданици

Султанови не долазе толико услед рђаве турске управне системе, колико услед неправилно уређених религиозних одношаја и супротних националистичких претензија. Ствар, међутим, стоји друкчије, ако се, водећи рачуна о религиозним одношајима у Маћедонији, не губи из вида искуством и историјом утврђена истина, да народи уопште лакше подносе физичка зла, него ли моралне невоље. И онда не може бити ни чудно ни необјашњиво, што су и маћедонски Хришћани, чим им се за то указала подесна прилика, похитали да се најпре ослободе притиска ових последњих таквим регулисавањем религиозних одношаја које би им обезбеђивало погодбе да се, као народност, могу поузданије развијати. На овај се начин једино могу објаснити појаве које, изазване реформном акцијом, показују да, напоредо с њом, све више маха отима *национална борба међу Хришћанима у Маћедонији.* У ред тих појава на првом месту долази *покрет међу Куцо-Власима*, изазван тежњом, да се истргну испод јелинизаторскога утицаја Патријаршије.

Овај покрет није скорашњега датума. Познати агитатор, Апостол Маргарити, поодавно је отпочео припремати за њ земљиште врло смишљеном пропагандом, за коју је успео био задобити потпору не само Румуније, него и турских власти. И наде, изазване реформном акцијом, и енергична материјална и морална потпора Румуније, а највише грубе погрешке, на које Патријаршију стално наводи маћијско поступање према нејелинском делу њезине паства — сви су ти узроци скупа много допринели јачању овога покрета међу Куцо-Власима који одсудно захтевају да им се допусти *право оснивања самосталних религиозних општина и засебне своје епископије* која би потом обухватила све ове општине не само по свој Маћедонији, него и по Епиру. Да овај свој захтев правдају, Куцо-Власима је добро дошла погрешка коју је учинила Патријаршија, кад је, да би задовољила шаку скопаљских Грка у борби са Србима око цркве Св. Спаса, установила у фебруару прошле године, про-

тивно канонима, самосталну грчку општину у Скопљу, независну од тамошњега Србина митрополита. Та је погрешка послужила Куцо-Власима као *основан* преседан, на који се не престају позивати да своје захтеве оправдају. „Ми не тражимо — веле они — за себе ништа друго и ништа више, него само оно што је Патријаршија сама дала неколицини Грка у Скопљу“. И Патријаршија се сад нашла у процепу: да опозове своју одлуку о установљењу независне грчке општине у Скопљу, то неће и не сме, јер би тиме, на штету Грка, задовољила Србе; одржи ли је пак у важности, губи право да се с разлогом одупире захтеву Куцо-Влаха које, како изгледа, потпомажу и Турци и Силе Тројнога Савеза, а нарочито Немачка. Овај покрет с тога све више јача. По многим већим местима Куцо-Власи се издвајају од Грка негде у засебну партију, а негде, као у Битољу, и у засебну општину. Под утицајем јавнога мњења румунска влада одсудно помаже Куцо-Влахе, а и В. Порта наваљује на Патријаршију да их задовољи, иначе ће им она признати, што им Патријаршија ускраћује. Румунско законодавно тело вотирало је пре извеснога времена, поред 500.000 динара предвиђених буџетом за издржавање школа и цркава у Маћедонији, још 600.000 динара на исту сврху, управо на потстицање овога покрета међу Куцо-Власима у Маћедонији и Епиру. „Кад чинимо толике жртве за просветне и културне потребе наших сународника у Турској, онда имамо права — говорио је недавно један од најугледнијих Румуна — тражити за њих исте привилегије какве имају и друге народности. Патријаршија се, на жалост, под утицајем Грчке, не одазива нашим жељама, али ми нећемо ипак од њих одустати, нити се одрећи својих права. Гледаћемо да их, и без Патријаршије, добијемо. Прво ћемо образовати општине по Маћедонији, у местима где живе наши сународници, па ћемо онда потражити за своје цркве и народне свештенике, како бисмо могли организовати и самосталну цркву. Ако Патријаршија и при организовању

наше цркве не буде променила своје садање, према нама непријатељско држање, она ће тиме дати само један доказ више, да и није *васељенска*, него *грчка*. а ми са грчком Патријаршијом и нећемо да имамо никаква посла". Ово је читав програм. Доследно њему раде и Куцо-Власи у Маћедонији и Румуни у Румунији. У Битољу су већ образовали општину, а у Румунији је покренут на француском језику недељни лист „Le Courrier des Balcans", посвећен искључиво расправљању питања која се тичу Куцо-Влаха у Турској. Држећи се изреке једнога румунскога државника који је казао „ниједан Румун не треба да се изгуби", овај лист је ставио себи у задатак да се бори за права Куцо-Влаха у Турској: да се у цркви и школи служе својим народним језиком и да имају самосталне црквене општине и своју засебну епископију. „Ми смо Румуни и хоћемо то да останемо. Наша права да се држимо и одржимо као засебна народност у Турској не могу зависити од добре воље или од интереса Атине и Фанара.... Доста смо дуго служили туђим интересима. Доста смо крви проливали и расипали новаца, талента и енергије за ствар која није била наша. Та су времена прошла, и ако се Грци труде да нас задрже. Остајући упорни у својој непомирљивој искључивости, они само копају све дубљи јаз који ће нас у будуће делити. Јер, најзад, хтели они то или не, наша ће ствар у будуће бити одвојена од њихове". Тако пише тај нови лист у своме програмном чланку, који се, очевидно је, не ће допасти Грцима. Под утицајем из Атине Патријаршија је збиља остала упорна у својој искључивости и одбила је све захтеве Куцо-Влаха, ма да су били и врло скромни и врло основани. А то ће свакојако утицати и на односе између Грчке и Румуније чији су владари пре извеснога времена, под окриљем А.-Угарске, склапали политичко пријатељство. По овоме се види, како је томе пријатељству била слаба основа. Ако би се овим захтевима Куцо-Влаха имало шта замерити, та би се замерка могла тицати не њихове оправданости, него њи-

хове ширине. У данашњим приликама, кад се на дневни ред истакло питање о политичким реформама којима би се у опште имао да поправи положај Хришћана у Турској, такви су захтеви сувише уски. Ваљда ради пријатељства с Турском, помоћу којега се надају приморати Патријаршију на попуштање, Куцо-Власи су из свога националнога програма са свим изоставили захтеве који би показивали да су и они солидарни са својим словенским суграђанима у тежњама, да им се свима побољша политички положај. Предвиђајући крупне политичке догађаје којима може повести ова реформна акција, Румуни би хтели да се у њима чује и њихова реч. И за то управо, и ако се према питању о политичким реформама држе резервисано, с толико већом енергијом подстичу овај национални покрет „Румунија — пише у овом листу — полаже много на то да се приликом решавања отворених балканских питања чује и њена реч; њој је много стало до тога, да се ништа не чини без ње, јер би се лако могло окренути против ње оно што би се урадило без ње“. А пошто они не би имали права на овакво учешће у решавању балканских питања, ако у Турској не би било Румуна, њих ваља помагати и подржавати код њих тежње, да се развијају као засебна народност. У овоме је управо она страна овога националнога покрета међу Куцо-Власима, због које он заслужује да му поклонимо најозбиљнију пажњу и ми, јужни Словени.

Напоредо с овим покретом међу Куцо-Власима иде и *живљи рад Егзархије*, чији су агенти прегли свима силама да увеличају број њезиних присталица на штету Патријаршије. За време прошлогодишњега устанка Грци су мислили да се могу користити измећарећи Турцима. Њихови су агенти, као какви мародери, ишли за турским четама да лове свој плен. Од потказивања су направили средство којим су преплашен и намучен свет нагонили да прилази њима. А по атинским је новинама сваки прелазак каквог егзархијскога села, без обзира на то што је оно било словенско по становништву, објављиван као

победа велике јелинске идеје! Јадна им победа! Таквим радом агенти јелинизма изгубили су у народу и оно мало уважења, што су га дотле имали. И кад су се прилике измениле, кад је, услед реформне акције настало затишје у Маћедонији, те је народ почео по мало долазити к себи, дошао је ред на егзархијске агенте да Грцима врате жао за срамоту. Они су спрегли с комитама који заосташе у Маћедонији, скривени по забаченим планинским селима, те помоћу њих живо раде не само да поврате што им је Патријаршија била отела, него још и да увеличају број својих села, користећи се народним нерасположењем према Грцима. И као што су се ови за време устанка служили потказивањем Турцима, тако су сад, у овом затишју, егзархијски агенти прибегли комитама, те уценама и убиствима, где не помажу прости савети, натерају патријаршијска села да прелазе на егзархијску страну. Нешто под утиском негодовања према Грцима, а нешто и под утицајем страха од комита, многа патријаршијска словенска села прелазе под окриље Егзархије. А неки софијски листови бележе гласове о том прелажењу као велики и несумњив знак победе бугарске идеје!

На како се према свима овим појавама држи Патријаршија? Да ли су јој бар оне послужиле као опомена, да је њезин интерес, ако хоће да је *васељенска*, да буде једнака према својој пастви без обзира на то којој народности припада? Боже сачувај! У доба кад јој је више него ли икад запретила опасност да изгуби због своје искључивости сву своју нејелинску паству, чланови Св. Синода у Цариграду, под утицајем расположења изазваних овим појавама, почели су да се међусобно гложе и да се отимају о — власт. Нарочито је ово гложење стало отимати маха, од како је број патријархових противника у Св. Синоду увећан доласком сереского митрополита Глигорија који је с искључивошћу и фанатизмом грчкога родољуба спојио и познату фанариотску лукавост. Ефески митрополит је добио у њему врло енергичнога и огорченога савезника у борби против патријарха

Јоакима чијој слабости приписују поразе што их трпи Патријаршија као фактор јелинизације на Балканском Полуострву. Од то су доба седнице Св. Синода увек бурне, као да у њима не воде реч свети оци. Његови чланови, под утицајом противника патријархових, желе да се развије енергичнија акција и против куцо-влашких тежња и против егзархијских агитација. Једна је нарочита депутација од чланова Св. Синода ишла на В. Порту да код Великога Везира уложи енергичан протест против рада егзархијских преставника којима се као савезници јављају комите. У Патријаршији, као што се по овоме види, стање није добро; међу члановима Св. Синода нема ни слоге ни потребне увиђавности која би их упућивала да воде више рачуна о том, да Велика Црква, као васељенска, не сме, нарочито у данашњим приликама, интересима Јелинства потчињавати националне интересе своје пастве других народности и да према свима њима мора бити подједнако добра и праведна мајка.

Лако је, после свега што је довде речено, појмити, какав је положај Срба. Они најтеже осећају штетне последице и ове патријаршијске искључивости и терора који врше помоћу комита егзархијски агитатори над патријаршијским словенским селима. Патријаршија их својом искључивошћу гони да је напуштају, а егзархисти су напујдали на њих комитске четице да их уценама и убиствима преводе на егзархијску страну. За Србе у Маћедонији се збиља може рећи да се налазе између маља и наковања. До које мере иде искључивост Патријаршије према Србима, најбоље показује пример с бератом за изабранога и *посвећенога* митрополита скопаљског високопреосвећенога Себастијана. Ма да је још у јануару посвећен за наследника пок. митрополита Фирмилијана, још није добио берат, да би могао отићи у своју епархију. Зашто? Ко се то противи издавању берата? Да ли Турци, у жељи да и од тога направе политичко питање? Не. Кад су о томе питани, Турци су се чудили, што га Патријаршија не тражи, а Патријарх је, међутим, уверавао,

како је берат тражен још одмах после посвећења. Кад се има на уму држање Патријаршије у питању о цркви Св. Спаса а нарочито њезина тврдоглава упорност да одржи у важности одредбе познатога сигилијарнога писма којим је то питање решено по жељи Грка, а противно правди, као што је и установљење самосталне грчке општине у Скопљу противно канонима — онда је јасно, да у овом случају треба више веровати Турцима, него ли Патријаршији, у толико пре што се у патријаршијским круговима више пута изјављивало да високопреосвећени митрополит Себастијан неће моћи отићи у своју епархију, док се претходно не реши питање о цркви Св. Спаса како то Грци желе. А они желе мало: да им Срби скопљански устуне, у накнаду за цркву, сва црквена имања која су завештања њихови оцева и дедова, и уз то још да им даду 40.000 фр. у злату, да би са том сумом могли подићи себи нову цркву! И овако скромну жељу једне шаке скопљанских Грка, који су тамо *досељеници*, Патријаршија хоће по што по то да задовољи! Зар овај пример не показује очигледније него ли шта друго и величину грчке искључивости и несносљивост неправди које Срби морају због њих да трпе? Зар оваквим својим држањем не изазива сама Патријаршија код наших сународника у Маћедонији тежње да следују за примером Куцо-Влаха? Успеју ли Куцо-Власи, користећи се преседаном који је био резултат борбе скопаљских Срба с Грцима, да самосталним општинама припреме земљиште за самосталну епископију, те ће тежње постати за Србе у толико привлачније, што ће имати пуно права да у њихову остварењу гледају и практичну примену признања своје српске народности.

Није положај Срба у Маћедонији данас тежак само услед тога, што Патријаршија поступа с њима као маћија с пасторцима. Њихово исправно држање према четницима за време прошлогодишњега устанка и после њега није било без утицаја на расположење народа нарочито у скопаљском санџаку и северним и северо-западним стра-

нама битољскога вилајета. У њима су се најштетније осетиле последице неуспелога устанка, али је тим јаче народу у њима пала у очи не само исправност држања српских села према четницима, него и тачност српскога гледишта на устанак као на начин да се ослободи притиска невољâ, због којих му је живот почео бивати неснособан до неиздржљивости. Срби су били против устанка, али не и против идеје о ослобођењу, јер су инстинктивно осећали да устанак може бити само штетан, ако га заједничком акцијом не подрже, па, у случају неминовне потребе, и не прихвате слободне балканске словенске државе. И с тога су се, не примајући непосреднога учешћа у самом устанку, држали према револуционарима у симпатичној резерви тј. нису их, као Грци, одавали Турцима, нити су хтели њиховом несрећом да се користе, него су их и за време и после устанка помагали, како су и чиме су могли. И само се оваквом држању Срба има приписати то, што се после устанка, под утицајем њиме изазванога разочарења, осетио у народу живљи покрет који се манифестовао *спонтаном* тежњом да се преласком на патријаршијску страну врати и својој српској народности. Потстицај је дало велико село *Карбуница*, које је од свих села у кичевској кази узимало највише учешћа у револуционом покрету, па с тога највише и пострадало, а за њим су пошла и многа друга. Покрет се распростр'о нарочито у правцу ка Дебру и Охриду, а осим тога се свуда, а поглавито у скопаљским санџаку, почело осећати, како се губи неповерење према српској народној ствари и њезиним преставницима и како се, услед тога, јављају покушаји приближавања. Овакав покрет, као манифестација тежњâ са свим супротних бугарским националистичким претензијама, није могао, разуме се, бити по вољи ни преставницима Егзархије, ни бугарским националистима у Маћедонији и ван ње. Преварени у очекивањима, да ће се моћи једнострано користити европском интервенцијом коју је устанком требало изазвати, они су прегли да по што по то осујете овај покрет. Тиме се објашњује упад комитских чета у Пореч

с намером да га терором приморају прећи на страну Егзархије, како би потом у њему добили поуздану базу за дејствовање у свима правцима. Кад су опазили да то није тако лака ствар, почели су убиствима и терором задржавати покрет у корист српске народне ствари у казама кичевској и прилепској, по Дримколу и странама охридским и дебарским. Један је овдашњи лист објавио ових дана о том занимљива саопштења свога битољскога дописника који има у рукама писмо једнога угледнога егзархисте, Ђорђа Пешкова из Прилепа, писано „војводи“ Ванчи из Вранешњице, коме се, као најглавнији задатак, ставља у дужност: *приморавати србоманска села да прелазе на страну Егзархије.* Како су ову дужност схватили Ванча и њему слични „револуционари“, сведоче убиства Златана из Локвице, Китана из Карбунице, Секуле из Кране. Ова убиства показују у исто време и на шта су револуцијски мародери срозали узвишену идеју ослобођења коју су прошлогодишњим устанком честити револуционари истакли на своју заставу позивајући под њу све поштене и слободе жељне, без обзира на цркву и народност. Да ли честити револуционари помажу овакав рад, то се још не може поуздано да утврди, али је за сад очевидно то, да му се и не одупиру, ма да се њиме демантује искреност основних им принципâ који никако не допуштају да се националистичким споровима око цркве и школе потчињавају велики интереси ослобођења. И за њих треба да је јасно, као што је то јасно и заједничким нам непријатељем: *да је ослобођењу прва и неопходна погодба чврста и искрена заједница свих балканских Словена.* Овакав рад извесних комита, упућиваних егзархијским агентима, од врло је штетних последица у сваком погледу; користан може бити само онима који се радују кад виде како се Словени у Маћедонији, раздељени црквом, међусобно гложе и сатиру, доводећи таквим својим гложењем у забуну оне међу Великим Силама које би искрено желеле да им помогну.

Св.

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

Песме Милутина Јовановића, 1899—1903. — Наш сарадник Г. М. Јовановић недавно је издао збирку својих песама. Његове песме одликују се добром техником; његови су стихови хармонични, мелодични и глатки, с пуно боја и лепих меких поетских речи; у њима нема јаких емоција, али су нежне емоције — нежна љубав, сетне успомене — врло пријатне и пријатно казане. Г. Јовановић иде у ону нама врло симпатичну групу песника која се назива poetae minores. Песници који с правом улазе у ту групу увек су више poetae него minores; и тако је и са Г. Јовановићем, о коме ми задржавамо право проговорити и опширније.

Црни Ђорђе у слици и причи. Историјска читанчица за школе и народ. Приредио Драгослав Д. Петковић, учитељ. (Издање Алексе Н. Пантића, књижара из Кучева, накладника слике „Лоза Обреновића“) Београд, Штампарија С. Хоровица, 1904, стр. 75 у 8°, цена 0,70 дин. — Књижица је састављена из кратких слика, израђених на основу дела Константина и проте Матеје Ненадовића, и М. Ђ. Милићевића, а написана је доста лако и површно. Обрада употребљеног материјала могла је бити још много боља; бомбасти предговор могао је потпуно изостати, а цена, сразмерно величини књиге, велика је.

Постанак Првостепеног Суда вароши Београда. Пише А. С. Јовановић. Београд. Народна Штампарија Бојовића и Мићића, 1904, стр. 29 у 8°, цена? — Овај чланак из Историје судства у Србији штампан је прво у подлиску „Вечерњих Новости“. Он је, у првом реду, интересан за људе који имају да прате развитак те правне струке у Србији, али има места и од општег интереса. Нарочито је интересан спор из године 1841 између ондашњег Државног Савета и Министарства Правде (Попечитељства Правосудија) о квалификацијама и пореклу лица, која ће у Србији делити правду. При решавању чиновничког ни-

тања у Србији меродавни могли би бацити један поглед на гледиште ондашњег Држ. Савета изнесено у његову акту од 22 септембра поменуте године, који је навео Г. Јовановић у својој књижици, али није забележио одакле га је узео. Ово је пак требало учинити како са тим тако и још са некима од службених аката, што су тамо наведени, а није им обележено место где се налазе.

J. Т.

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

Schopenhauer. L' homme et le philosophe Par A. Bossert. Paris, 1904. Hachette et C-ie VIII, 350. p. Ово је прва биографија немачкога философа у француској књижевности, мада се у Француској за Шопенхауера чуло први пут већ 1854. године и ма да о великом философу и његовим назорима постоје одличне књиге (Ribot, La philosophie de Schop nhauer, и др.) Босер је разделио материјал у 32 одељка у којима је врло брижљиво изложио Шопенхауеров живот и философију. Његов суд о Шопенхауеру у овоме је: „право рећи он нема система. У Шопенхауеру су у исто доба и мислилац, и моралиста, и уметник, и песник; ниједна од ових разних личности није довољно јака да потпуно овлада... али оне све заједно чине једну састављену личност, врло оригиналну и можда јединствену у историји модерне философије".

— *Философски основи слаткога новог стила. „Гвида Гвиничела, Гвида Кавалканта и Дантеа*, од Карла Фослера. (Die philosophischen Grundlagen zum „süssen neuen Stil" des Guido Guinicelli, Guido Cavalcanti und Dante Alighieri, von Karl Vossler. Eine Studie. Heidelberg, 1904. Winter. VII. 110 S. Gr. 8 Mk. 3,60). — Фослер је нашао у живахној и песничкој Провансi колевку једнога покрета који је с ослобођењем страсти и с еманципацијом жене на естетичкој подлози а независно од црквене догме, израдио нове етичке појмове и прокрчио пут модерном схватању живота. У Провансi се прво славила љубав која васпитава и оплемењава; трубадури су оплеменили појам љубави, узели врлину и племенитост душе као основу њену. Али, како се то схватање жене као неког вишег створа могло сложити с мишљењем Аристотела и цркве, и како се једном створењу могла нудити љубав каква припада једино божанству? На ова питања Провансалци нису

одговорили, и остало је на талијанским песницима да филозофски објасне љубавну теорију Провансалаца, и да, на тај начин, створе везу између хришћанске науке и царства љубави. У Флоренцији је решен тај љубавни проблем. Песници „слатког новог стила“ схватили су вољену жену као симбол чисте „интелигенције“, као „анђела“; то схватање потиче из авероизма или мистицизма. У делима талијанских лиричара спајају се авероизам који претпоставља могућност да човек постепено упознаје божанство, и хришћански мистицизам који води екстатичном сједињењу с Богом. Филозофија и поезија песника „слатког новог стила“ постепено све се више спаја, док у Гвиду Гвиничелију и Дантеовим делима не нађе најсавршенији и најхармоничнији израз.

П.

ЧИТУЉА.

Сима Лукин Лазић, уредник шаљивог и сатиричног листа „Врача Погађача“, писац „Кратке Повеснице Срба“, „Срба у Давнини“, „Србина од Србина“ и збирке песама „Дивљи Човек“, завршио је 7. о. м. свој четрдесетогодишњи радени живот. Његова шала и сатира, у „Врачу“ и некадањем „Бичу“, својом оштроумношћу подсећа на Змајеву; његови историјски радови, с врло непоузданим фактима, шовинистичког карактера, писани су стилом простим а једрим, тако простим да их могу читати и они који су врло мало писмени, и отуда су растурени у грдно великом броју примерака међу народом из Горње Крајине, Далмације, Босне и Боке; најзад, у његовим песмама нађе се више пута енергичних и искрених родољубивих акцената. Јер је Сима Л. Лазић био убеђен патриота, и свима својим радовима и ишао је само на то да пробуди и очеличи народну свест код Срба у Хрватској.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 17.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XII, број 5. — 1 јул. 1904.

СТАРИ МЕХАНЏИЈА.

I.

На крају шехера, гдје се укрштавала два старинска, изрована пута, одвојена од свију осталих кућа, у придолици једној, дизала се као нека кула, тврђавица нека, заостала од старих земана. Дебели зидови, никада ваљда не обијељени, погдјегдје прекривени танком маховином, црнили су се, на неким мјестима, као катраном преливени, а безбројне пушкарице, што су служиле мјесто прозора, окићене иловином и прецуњене птичијим гнијездима, зијали су са свих страна као очи из мртвачке лубање. Једини кров, високи, шиљасти кров, увијек се зеленио, обрастао кумриним грожђем и младим бршљаном, који је обавијао и она три дугачка димњака, што су се поносито уздизали као три недавно засађена бора. За турскога времена то је била војничка стражара, касније је постала својина некаква бега, док најпошље није дошла у руке познатоме механџији Шћепану Садразану, који је купио за неколико стотина гроша. Купивши кућу, Шћепан је није хтио поправљати. Само је очистио собе, претресао их мало, довео попа да освјешта и уселио се, а три приземљуше уништио је сасвијем, пробио им зидове и све претворио у једну овећу механу. Механу је уредио лијепо. Нове рафове, нове столице, клупе, столове и све намјестио је тако, како није било намјештено

ни у једној другој механи у шехеру. Набавио је чак и нове лампице, нове карте, нове домине, а нарочито нове слике, међу којима се највише и својом величином и љепотом истицале оне: рускога цара и царице, Карађорђева и великога војводе Мирка Петровића. Све ове слике окитио је још рузмарином и босиоком, те је читава механа мирисала као башта каква. Шћепан је био потпуно задовољан својим намјештајем, тим више, што су га и гости, чији је број сваким даном све више и више растао, из реда хвалили.

Гости су долазили све чешће и чешће, колико због саме механе (која није била међу шехерским кућама, те се у њој могло више пити и трошити а да свијет не гледа) толико и због Шћепана. Њега су некако сви вољели и ако су га сматрали за мало „чудна" човјека. Знали су сви, да је био поштен, само му се *табијат*, нарав, није многима свиђао; особито иза подне, иза спавања, није се могло с њиме говорити.

Јутром је устајао рано, прије свега свијета. Одмах иза поноћи, чим би му омиљени пијевац *гиг* први пут кукурекнуо, дизао се из душека и, мешкољећи се и протежући, ишао да се умије. Кашње би стао пред иконе, уједно се и чешљао и молио Богу. Молио се увијек по пола сахата, читајући на глас све молитве, све тропаре и кондаке, што их је још као дијете научио, а покаткад и пјевајући. Иза молитве будио је домаћицу, дебелу, стаситу Јоку и јединца сина Луку. Тада се обично и свађао са домаћицом. Она се противила и није се хтјела одмах дизати, вољна да барем до зоре проспава, а он је звао, псовао, грдио и плашио је најстрашнијим пријетњама. Ако су му све ријечи биле узалудне, почео би шкргутати зубима и пуну ћупицу воде излијевати на главу непослушне домаћице. И тек је тада Јока скакала из душека, онако мокра, грдила све мужеве и све пијевце на свијету, па, и не пресвлачећи се и не уређујући, ишла би у кухињу да испече кахву. За то вријеме будио се и Лука и, сједећи на душеку, блесасто и као бесвјесно

гледао и оца и матер, док се једва једном не би отријезнио и на сав глас почео се смијати.

Пијући кахву Шћепан је обично као нешто размишљао и разговарао сам са собом. Мичући губицама, мигајући прстима, климајући главом и жмирећи рачунао је: колико је синоћ потрошио пића, колико је наплатио а колико дао на вересију. Љутио се сам на се и псовао, ако је коме несигурну вересијашу дао више вина или ракије него ли је унапријед одредио.

— Упропастићеш се, несретни сине, — говорио је на глас сам себи, не марећи што га слушају и Јока и Лука. — Изгубићеш све, угурсузе никакав! Шћепаке, магарче стари, — настављао је бјешње, ударајући се по челу, — какав си ми ти чојек, кад не можеш некоме казат' „не дам ти на вересију". Ко гођ заиште, крмачо крмаста, ти одмах трчиш и дајеш, па макар ти никад не платио. Камо ти мозак не им'о га да Бог да! Камо ти језик да одговориш, отп'о ти он да Бог да!

Ни Јока ни Лука нијесу му смјели прекидати говора ни умиривати га. Знали су добро, да би тада све грдње прегрштима изгрнуо на њих и да би их почео корити, како су му они свему злу криви. С тога су га и пуштали да све договори, знајући, да ће најпошље завршити са познатим им ријечима:

— А што се кидаш, бестијо једна! Ти си све ово стек'о, па ти и растеци. Ти поклони ако хоћеш, па ти опет нико ништа не може.

Иза тијех ријечи силазио је лагано у механу и отварао је. Прашину није хтио чистити, остављајући да то гости са својим рукавима учине, нити је хтио купити празне боце и чаше са столова.

— Чаше ћу свакако доносити на столове, — зборио је, — а боце ћу напунити, ако који заиште. Ако не заиште нико, нека и стоје на столу. Мени не сметају.

Ништа он није хтио распремати ни намјештати поново. Прекретивши се на прагу, мирно је прилазио својим рафовима, наточио чашицу ракије и попио. Затим је пио

лијекове. Боловао није, али их је пио. Дјеца, у чијим је кућама било болесника, што су преболили или умрли, доносила су му сваковрсних боца са сваковрсним лијековима и он је све то куповао за неколико грумена шећера. Те је лијекове испијао свако јутро иза ракије, у потпуноме увјерењу, да ће му они очувати здравље. Ако га је ко прекорио: зашто то ради, он би га само мрко погледао и окосио се:

— Нијесу доктури магарад. Знају они шта дају људима. И кад болесници могу пит', што ја здрав не би пио, па да свака болес' побјегне од мене кад натрта на свој лијек.

Послије тога попио би опет чашу ракије, а тада би узео једну столицу, која му прије под руку дође, изнио је пред механу и, прекрстивши ноге, сио. Узео би и чибук, напунио га, па, пуштајући танке млазеве кроз нос, гледао пролазнике.

— Хеј пријатељу, кумашине, шта то носиш? — питао је редом свакога сељака, који је носио што за продаје. — Масло ли је, јаја ли су, вуна ли?

— Јаја.

— Дај да видим!

Тада се сељак сврађао и Шћепан је разгледао јаја једно по једно. Мјерио их је кроз један овећи гвоздени колут. Ако је јаје могло проћи кроз колут враћао га је, а ако није могло проћи остављао у страну. Изабрана јаја погађао је са сељаком дуго и једва једном сврше пазар. Сељак би попио по неколике ракије, па мало пара узео или не узео, а Шћепан је предавао јаја Луки и опет сједао на столицу.

Тако је сврађао свакога, са сваким се погађао (и ако осим јаја и кокошију није ништа куповао), све док му не би редовни, предподневни, гости почели долазити и дозивати га.

Од свих редовних гостију најволио је петорицу. Били су то све кршни људи и „најсрбастији Срби" како је рекао сам Шћепан. Први газда Глигор Шунтовић

чувен је и поштован не само у шехеру него и у околици. Самој појави његовој дивили су се сви. Кад накриви фес над лијево око, а огрне се грдним, претешким ћурком и, онако крупан, стасит, помоли се на вратима и кад грмне оно своје дугачко „добро јутро", све живо застане и само га гледа. Јарани његови: Аћим Газиводић, Јоксим Бубало, Петар Ђилбабић и Хаџи-Осман Котур, који заједно с њиме и једу и пију, застају и сами и гледају га. Сви устају испред њега и помичу се, да му што љепше мјесто направе. И тек кад он сједне, посједају и они, а Хаџи-Осман одмах дозивље Шћепана и и почне тући руком по столу.

— Ракије донеси, Шћепане! — виче. — Донеси литар, па нек стоји пред намакана. Валахи сам се расушио к'о празна баћва, па ако не попијем коју, испуцаће ми ребра к'о обручи.

Шћепан би донио ракију па и сам сио за њихов сто. И тада се, обично, почео испредати какав паметан разговор, за који се чинило да се никада докрајчити неће.

— Ех, што сам купио вранца, — започне први Хаџи-Осман, испијајући чашу и гладећи се по бради. — Ама је вранац! Кад пројашем кроз ћаршију, све му ударају искре из копита, а каменице лете и разбијају хане и дућане... Плах вранац!... Кад иђе, није к'о други коњи, него скаће по три аршина у вис, а у ширину ни броја се не зна, па се још смије и окреће се на све стране да види: гледа ли га ко. По тридесет људи прескоћиће к'о мраве, а да га ни мало не жицнем бакраћлијом... Кршан вранац!

— Ама ја сам чуо, да је у једно око ћорав, — вели газда Глигор, замотавајући цигар. — Казаше, да је ћорав.

— Није ћорав не дô Бог, — брани Хаџи-Осман. — Оћи су му здравије од моји'.

— Ама не велим ни ја да је ћорав, него само да не види на једно око, — опет ће газда Глигор помирљивије. — Није ћорав, ама не види.

Хаџи-Осман затури турбан на затиок, прекрсти ноге

на столици и још одушевљеније почне бранити вранца. А бранио га је тако красноречиво, да се Шћепан никако није могао одмакнути од стола, ни подмиривати нове госте, који су тражили пића. Чак се и љутио на њих.

— Ја амо слушам што паметнији говоре, а они ми долазе да пију, — гунђао је полугласно. — Дошли у моју механу к'о да нема и других!... Ама то си и зарадио, Шћепане, магарче стари, кад нијеси наш'о никакав други пос'о, нег' да будеш механџија!...

Иза вранца долазио је на ред газда Глигоров покојни отац. Његова необична мудрост и добра дјела по педесети пут су се спомињали. Стотину разних причица из живота његова причали су један другоме, а Јоксиму су сузе на очи ударале, од велике жалости за њим.

— Не могу не заплакат' кад о њему помислим, — вели. — Никад се 'наки чојек неће родит'... Да је био у Русији јали у Аламанима, оно би био један пријестолник. Би, душе ми!..

И све таки важни и паметни разговори текли су до подне и свакога занимали. Шћепан је увијек некако жалостиво погледао за њима, кад би се кренули кућама на ручак. Опет је псовао сам себе, што је постао механџија, па никако не може да нераздвојно другује са тим људима.

Остале госте сам је изгонио из механе и напомињао им да треба ручати.

— Кад се пије пије, а кад се руча руча, — говорио је. — Свак нека иђе! Ја сам гладан, па не могу више ни чаше наточит', нити ми ико треба. Хајдете сви, па, ко хоће, нека пред вече дође, а ко неће не треба ми.

Пошто би сви отишли, дозивао је Луку и с њиме заједно ручао. Јока није смјела сједати за софру. „Док домаћин руча, нека жена стоји и двори", говорио је и тако је морало бити. Она је морала стајати и додавати му час једну час другу ствар, а, као за инад, (зар да покаже како је он *господар)* искао је непрестано понешто и увијек му је нечега недостајало.

— Слава и фала Богу на његову дару, — шаптао је крстећи се иза ручка и спремајући се да легне. — Ти си се, Шћепане, уморио, па сад спавај. Бог је наредио чојеку да спава, а божија се и рускога цара наредба не поријече.

Шћепан је спавао на најдужем столу у механи и спавао је по неколико сати, док је Лука морао стајати више њега и, машући му старом махрамом изнад главе, бранити га од муха. И љети и зими будио се тек пред вече, кад би већ гости почели долазити. И тада је био осоран и љутит, грдио је и косио се на свакога. Тек кад би опазио Хаџи-Османа и остале, умиривао се мало, па би опет сједао за њихов сто и слушао паметне разговоре.

(Наставиће се.)

Свет. Ћоровић.

С У Л И Ц Е.

Било је у првим данима младога прољећа, кад сам пролазио Босном и загледао први пут Шехер-Сарајево. Снијег је копнио, а леда по мало нестајало. Само овдје ондје остало по закуцима мало снијега, који се сјајио као тек поснпани бијели пијесак. Још није било прољеће али је свак осјећао да ће оно доћи, да мора доћи. То је срећно осјећање разблаживало људе, па ми је било, као да то весело очекивање дијеле и сви они непознати људи који су излазили из својих студених кућа.

Ишао сам оном великом улицом према средини града, гдје се турбан мијеша са фесом, цилиндри пролазе крај војничких униформама, па сам радознао гледао тај шаролики, још невиђени свијет. А крај мене пролазили су јахачи, зврјале кочије; сваки се час чула оштра војничка заповијест, а наши момци пролазили право као свијеће. А кроз то цијело клупко најразличитијих људи јурила су безобзирно електрична кола.

*

Онуда са цесте правцем од Зенице иза угла, чух да иду нека кола, која су тако шкрипала, да сам их морао погледати. То су била мала, босанска колица; у њима је било упрегнуто малено, старо али добро и угојено нарниче, а на колима сједио један Босанац са својом женом. Већ се на коњу видјело, да га господар добро држи, да га тимари сваки дан сâм. Тај је коњић био тако миран, као да није никада добио удараца. Изгледало ми је да му је господар зором код упрезања говорио: „Данас ћемо у Сарајево, али да ме нијеси осрамотио!“ А коњић је ваљда разумио и климнуо главом. Онда је старац извукао колица, запрегао коњића, а баба му дала још штогод да јој из руке поједе, пошкропила га светом водицом, и онда су помало пошли. Коњић је, изгледа, већ познавао пут, и био већ некада са господаром у Сарајеву. Али је то морало бити још давно, док није било ни новога Сарајева, ни електричних кола у њему, и док је господар још могао јашити.

Тако су дошли и у само Сарајево, јамачно све помало застајући, да се не умори одвише стари коњић. Стари су се веселили како ће се (тако сам замишљао) опет једном свратити код старог свога знанца механџије Хусе, кога нијесу видјели већ више година. Тамо ће се и коњић одморити, а они поћи на чаршију и продати оно мало еспапа, да се баш не каже е су дошли без посла у Сарајево. Онда ће мало прошетати по сокацима, да виде сва та чуда о којима им је јамачно син код куће причао, кад се вратио из војске. Ваљда се по његову причању и они одлучише, да походе Сарајево.

А чудеса их дочекаше већ код улаза у град. Свугдје сјајни и богати дућани, раскошни излози, који маме купце; ту опет красне кочије, на оне двоколице, што их старац у свом селу окрстио „вражјим колицима“; сад чета војникâ. Баба занијемила од чуда и само гледа. Загледао се и старац на пустио коњићу узде, који је и онако био већ уморан и ишао кораком.

На једном закренуше иза угла према чаршији, а коњић задрхта; стригну ушима и подиже главу, уплашен, као да размишља би ли се могло побјећи. Из даљине чуло се неко чудно, страшно зујање, под којим се стресла земља а ипак се чинило као да долази из ваздуха.

Коњић стао, па се укочио. На једном опази како јуре кола, али без коња̂, па како није могао себи протумачити да ли му ваља стати или поћи, и да ли ће бар она кола на једном стати, пошао је поплашен даље. Старац га није задржао; и он се загледао у та нова, још невиђена кола, па рекао жени сав у чуду:

— Гледај бабо, то је та нова жељезница; како то само иде!

А жена га погледала уплашено:

— Само припази, по Богу!

— Не бој се, одсјече старац, доћи ћемо ми већ пријеко!

Па притегне узде, да коњић мало закаса. Али му је ваљало још обаћи неке кочије, иза којих није вођа електричних кола могао да опази његових колица, и да умањи брзину. Видјех гдје колица бијаху на прузи електричних кола̑, и одједаред зачух тријес и крик из толиких грла; коњић се срушио управо пред електричним колима.

— До врага! викну вођа, па потјера електрична кола неколико метара натраг. Што не пазиш, будало? Тако луд није био још нијелан! Зар немаш очију ни ушију, па нити видиш нити чујеш?!

Стари на колима готово се укочише од страха; свих тих повика око себе нијесу ни чули. Осјећали су само да су сретно измакли смртној погибли.

Коњић је лежао укочен на прузи. Први се прибрао старац, па промуца:

— То је, фала Богу, још добро прошло!

Потегне узде јаче, али се коњић и не маче. Тад прискочи стражар, ухвати сприједа узде и подиже му главу, док је старац узалуд натезао уздама. Све је било узалуд.

— Сиђи, заповједи стражар.

И старац сиђе, дрхтећи и поплашен; а за њим и жена. Није смјела да погледа око себе од страха и стида.

Старац испрегне коњића, а људи отураше колица на страну уз велико шкрипање.

— Та макни ми већ ту мрцину! повиче вођа са електричних кола нестрпљиво, јер је и за њим било већ других кола.

— Сад одмах, одвраћа старац плашљиво, приђе коњу, па га помилује по глави, тепајући му миле ријечи, како му је увијек говорио, само да прије устане.

Коњић је чуо пријазне ријечи свог старог господара и пробудио се из свога заноса. Као да је осјећао е би се већ из љубави према господару и морао подићи. Кушао је шта више, али се опет срушио, ударајући грчевито ногама око себе.

— Озлиједио се, рече стражар, тај ти више не устаде.

— Није, није, муцао је сељак, само се поплашио.

И понова покушаше људи, да помогну коњу, мећући под њега дрвене ступове и друго. Тај час осјетио је стари коњић страшан, непојмљив страх што га је гушио. Осјетио је да има и у њему и око њега нека непојмљива сила, што га је притисла на земљу, оборила га и не да његовој крви да струји по уништеноме тијелу. Облио га је смртни зној, а свака жила задрхтала од страха и жеље, да тој невидљивој сили побјегне. Осјећао је неку страшну силу којој је подлегао, премда му очи нијесу могле да угледају те силе, и ако су му оне скоро искочиле из очне дупље. Затим га спопаде очај, и на очи му паде неки мутни вео. Усне су му грчевито дрхтале, те се видјели зуби, а ноздрве се раширилe. Пружио главу, и, напевши задње силе, покушао да се дигне. Закопао ноге у камење, да су све искре врцале, и скочио још једном у вис да су се људи поплашени разбјежали. Онда се срушио с последњим трзањем.

Људи употребише тај последњи тренутак старога коњића, да га макну са пруге. За час је била пруга сло-

бодна, и опет се зачу оно исто страшно зујање и кола пролетјеше и изгубише се. Људи се стали разилазити; само је на страни лежало мртво кônче, покривено крпама, и стари поред њега који плакаху.

На што се чудновато догодило? Пропало је само једно живинче, као „жртва културе". Градски живот се вратио у своје старо стање, и „култура" је ишла даље не сјећајући се несреће коју је учинила.

Владоје С. Југовић.

У ПРОЛЕЋЕ.

Кад ограну први лепи дани, кад се земља прене иза сна и заодене зеленилом, кад млак мирисан ваздух стане да нас милује по кожи, да нам улази у груди, и као да продире и у само срце, онда нас обузме нека нејасна чежња за неодређеном срећом, нека жеља да појуримо, да полетимо некуд, да потражимо и необичне доживљаје, да се нагутамо пролећа.

Како је прошле године зима била здраво љута, то је код мене ова потреба кретања постала у месецу мају као неко пијанство које ме је обузело, као напон живота и здравља које се преливало.

Кад сам се једнога јутра пробудио, угледао сам кроз прозор, изнад суседних кућа, велико плаво небо све зажарено од сунца. Канаринке се распевале у кавезима на прозорима; служавке су певале на свима спратовима; весео жагор допирао је одоздо са улице; и ја изиђем од куће, свечано расположен, и упутим се ни сам не знам куда.

Људи које сам сретао на улици смешили су се; неки дах среће лебдео је свуда у топлој светлости новога пролећа. Изгледало је као да је над целом вароши ћарлијао поветарац љубави; и младе жене које су промицале у јутарњим хаљинама, с неком скривеном нежношћу

у очима и с нечим мекшим и грациознијим у ходу, изазивале су неко неспокојство у мени.

Не знајући како, не знајући зашто, дошао сам на обалу Сенину. Пароброди су једрили у Сирен један за другим, и одједанпут ми се необично прохте да и пролетим кроз шуме.

Кров на лађи био је прекривен путницима; прво сунце измамило је људе из куће и против њихове воље, и сад се сви гурају, иду тамо амо, и заподевају разговор с онима који су до њих.

До мене је била једна девојка; без сумње каква радница, с чисто париском грацијом, с лепушкастом плавом главицом и згуравом косом на сеним очима; коса, која је изгледала као накудрављени зраци сунчеви, спуштала се до ува, ишла до затиљка и лепршала се на ветру; затим, сниже, претварала се у маље, тако ситне, тако лаке, тако плаве, да су се једва назирале, али је човек осећао неодољиву жељу да их обаспе пољупцима.

Како нисам скидао ока с ње, она најзад окрете главу к мени, а затим брзо обори очи; у исто време, једна лака борица, налик на осмејак који ће тек да се помоли, увуче мало крај њених уста, и показа и ту оне ситне, меке, глатке и бледе маље које је сунце помало златило.

Тиха река ширила се све више. Нека топлина и тишина лебделе су у атмосфери, и нека врева живота изгледала је да обухвата цели простор. Моја суседа понова диже очи, и, овај пут, како сам је ја непрестано гледао, осмену се одиста. С тим осмејком била је необично мила, и у погледу којим ме је кришом погледала указа ми се много штошта, много штошта што дотле нисам знао. У њему сам видео непознате дубине, сву драж љубави, сву поезију о којој сањамо, сву срећу за којом једнако чезнемо. И мене обузе луда жеља да раширим наручја, да је загрлим и однесем негде и да јој тамо шапућем на уво слатке мелодије љубавних речи.

Таман сам поумио да отворим уста и да јој приђем,

кад ме неко потапша по рамену. Окренем се изненађен, и видех једнога средовечног човека, врло обичнога на око, где ме тужно гледа.

— Желео бих да говорим с вама, рече ми.

Ја се намрштих, и он то без сумње виде, јер додаде: — „Ствар је врло важна“.

Дигох се и пођох за њим на други крај лађе: — „Господине, отпоче он, кад нам зима дође на праг са цичом, кишом и снегом, ваш вам лекар говори сваког дана: „Утопљавајте добро ноге, чувајте се назеба, катара, бронхита, плеврита“. И ви се онда пазите не може бити боље, носите фланелске прслуке, дебеле горње капуте, тешке ципеле, и ипак одлежите по два месеца у кревету. Али кад се врати пролеће, кад пролиста лишће и процвета цвеће, кад топли поветарци дођу да разнеже човека, кад се с поља и ливада дигну мириси који у вас уносе неки нејасни немир и узбуде вас, не знате ни сами зашто, нема никога који ће доћи и казати вам: „Господине, чувајте се љубави! Она је у заседи свуда: она вас вреба из сваког кутића; све њене лукаве мреже разапете су, све њено оружје заоштрено, сва њена издајства удешена. Чувајте се љубави!... Чувајте се љубави! Она је опаснија него катар, бронхит или плеврит. Она не прашта никоме, и натерује свакога да чини тешке глупости“. Јест, господине, ја мислим да би влада сваке године требала да удари по зидовима велике објаве с овим речима: „*Пролеће се враћа. Грађани француски, чувајте се љубави*“; исто тако као што се пише по излозима и клупама: „Чувајте се свеже боје!“ — Али како влада то не чини, ја је ево замењујем, и ја вам кажем: „Чувајте се љубави; она хоће да вас ухвати у своје замке, и моја је дужност да вам то раније кажем, као што се то каже у Русији мимопролазницима кад нос хоће да им се смрзне“.

Стајао сам неко време забезекнут пред овим чудним човеком, а затим му рекох достојанствено: — „На крају

крајева, господине, чини ми се да се ви мешате у оно што вас се нимало не тиче“.

Он се трже, и одговори ми: — „О господине, господине! кад видим да се један човек дави у каквом опасном виру, зар треба да га оставим да се утопи? Ево чујте шта је са мном било, и онда ћете разумети зашто се усуђујем да вам тако говорим.

„Било је то прошле године, у ово исто доба. Морам вам најпре казати да сам чиновник у Министарству Морнарства, где су наши шефови, комесари, због оних својих чиновничких ширита, уобразили да су прави официри, и поступају с нама као да смо момци на лађи. — Ах, да су сви шефови обични грађани у капуту. — Али манимо се тога. — Еле, ја сам из своје канцеларије увек виђао један мали и сав плав крајичак неба где су летале ласте; и мени је долазило да заиграм усред својих црних фасцикула.

„Жеља за слободом тако је расла у мени да најзад, макар како да ми је то било непријатно, одох своме шефу, једном набуситом и вечито љутом човечуљку, и рекох му да сам болестан. Он ме погледа право у очи и осече се: — „Не верујем вам ни једне речце, господине. Али ипак идите. Само вас питам да ли се у канцеларији ма што може радити с таквим чиновницима?“

„Али ја сам већ био одјурио, и дошао сам на Сену. Време је било као и данас; и ја седнем на ову исту лађицу да се мало прођем до Сен-Клуа.

„Ах, господине, како би ми мој шеф био добро учинио да ме није пустио!

„Чинило ми се као да се ширим на сунцу. Волео сам све, лађу, реку, дрвеће, куће, људе који су били око мене, све. Имао сам вољу да загрлим што, макар шта: то је љубав разапињала своју замку.

„Наједанпут, у Трокадеру, уђе у лађу једна девојка с бошчицом у руци, и седе спроћу мене.

„Што јест јест, господине, била је лепа; али је чудновато како нам жене изгледају лепше кад је време

лепо, у првим данима пролећа: онда имају у себи нешто што опија, неку драж, нешто нарочито, не умем вам ни сам рећи шта. Оне онда дођу онако као вино после сира на вечери.

„Гледао сам је, и она је мене гледала, али само овда онда, као и вас она ваша малочас. Најзад, како смо се дуго гледали, учинило ми се да се већ познајемо толико да се можемо упустити у разговор, и ја је ословим. Она ми одговори. Бадава, била је здраво умиљата. Опијала ме је, драги мој господине!

„У Сен-Клуду сиђе с лађе, — ја се упутим за њом. — Имала је да преда неку израђену наруџбину. Кад се вратила, лађа је баш била отишла. Ја стадох да идем поред ње, и пријатан ваздух измамљивао нам је обома уздахе.

— „У шуми мора да је сад врло лепо“, рекох јој ја.

— „Ох, заиста!“ одговори она.

— „Како би било да се мало прошетамо тамо; хоћете ли, госпођице?“

„Она ме брзо загледа испод ока, као да хтеде добро да процени ко сам и шта сам, и затим, пошто се неко време устезала, најзад пристаде. И онда смо стали да идемо шумом једно покрај другог. Испод дрвећа које се још није било потпуно разлистало, трава, висока, густа, сјајно зелена, као да је лакована, сва се преливала у сунчаној светлости, а по њој је било пуно ситних бубица које су се исто тако волеле. Одасвуда су се чуле птичје песме. Онда моја лепотица стаде да трчи и скаче, опијена ваздухом и пољским мирисима. И ја сам трчао за њом скачући као и она. Ох, господине, како је човек глуп понекад!

„Затим отпева као у каквом заносу стотину песама, арије из опере, Мизетину песму! О како ми се ова Мизетина песма онда учинила поетична!... Да плачем скоро! Ох, све су то глупости које нам само муте памет; не узимајте, молим вас, никад жену која пева у пољу, нарочито ако пева Мизетину песму.

„Она ускоро посуста и седе на једну зелену косу. Ја сам се наместио крај њених ногу, и узео је за руке, за њене мајушне руке све избодене иглом: и то ме се коснуло срца. Говорио сам у себи: — „Ово су свете белеге рада“. — Е мој господине, знате ли ви шта су те свете белеге рада? То су трагови свих оговарања у радионици, свих обешењаклука који се на уво шапућу, трагови душе укаљане скарадношћу и поганштином која се ту прича, изгубљене невиности, свега глупога брбљања, све мизерије свакодневних навика, све ограничености идеја што их налазите код свих простих и необразованих жена, а што су дубоко и надмоћно укорењене код жене која има на врху прстију свете белеге рада.

„Затим смо се дуго гледали у очи.

„Ох, колику силу има женско око! Како узнемирује, осваја, управља нама, господари! Како изгледа дубоко, пуно обећања, пуно бескрајности! И то се онда каже: гледају једно другом у душу. Мој господине, да знате колика је глупост то казати! Да људи тада одиста виде у душу, они би били много паметнији, кажем вам.

„И на крају крајева, био сам сасвим замађијан, луд. Хтео сам да је стиснем у наручја. Она ми је рекла: — „Доле шапе!“

„Онда сам клекао крај ње и отворио јој своје срце; и излио сам на њена колена сву љубав што ме је гушила. Она је изгледала зачуђена видевши код мене промену у држању, и гледала ме је испод ока као да вели у себи: — А, тако ли треба с тобом, драги мој; богме, онда се држи.

„У љубави, господине, увек смо ми деца, а жене трговци.

„Могао сам је и „завести“, нема збора; тек сам доцније разумео колико сам био глуп; али у том часу ја нисам жудео за телом, већ за љубављу, идеалом. Заносио сам се којекаквим осећањима кад сам требао много боље да употребим своје време.

„Кад се сита наслушала мојих љубавних изјава,

она се диже; и ми се вратимо у Сен-Клу. Растали смо се тек у Паризу. При повратку изгледала је тако тужна да је запитах шта јој је. „Мислим нешто, одговори ми она, како оваквих дана као што је овај данашњи нема на претек у животу". — Срце ми је било да искочи из груди.

„Видео сам је опет идуће недеље, и у недељу за овом, и после смо се налазили редовно сваке недеље. Водио сам је у Буживал, Сен-Жермен, Мезон-Лафит, Поаси, свуда где се проводи љубав по околини.

„Она се, неваљалица једна, претварала да луди за мном.

„Најзад сам сасвим изгубио памет, и после три месеца узео сам је за жену.

„Шта ћете, господине, чиновник сам, самац, без породице, без савета. Чинило ми се да ће ми живот бити сладак кад имам жену. И оженим се.

„Оженим се женом која ме после грди од јутра до мрака, која не разуме ништа, не зна ништа, заповета којешта непрестано, пева колико је грло доноси Мизетину песму (ох, та Мизетина песма, има ли на свету шта досадније!), туче се са ћумурџијом, прича вратарци најповерљивије породичне ствари, поверава комшиским служавкама све тајне из брачне постеље, облагује свога мужа код бакалина, хлебара и касапина, и у чијој је глави безброј тако глупих ствари, тако будаластих веровања, тако смешних и чудних мишљења, тако горостасних предрасуда, да ја клонем духом и облијем се сузама, господине, сваки пут кад год говорим с њом".

⁂

Он заћута, мало задихан и врло узбуђен Ја сам га гледао, и било ми је жао овог наивног добросрећника. Баш сам хтео да му одговорим штогод, кад лађа стаде. Били смо пристигли у Сен-Клу.

Она девојка што ми је малочас унела онаку ватру у срце диже се да иде. Прође покрај мене, погледа ме

испод ока и кришом се осмену, осмејком који човеку одузима памет; затим скочи на штек.

Ја полетех за њом, али ме мој сусед ухвати за рукав. Отргнем се и пођем опет, но он ме зграби за пешеве од капута, и вукао ме је назад говорећи: — „Не дам вам да идете! не дам вам да идете!“ тако гласно да се сви окретоше.

Смеј се заори око нас. Ја сам стајао као прикован, ван себе од гнева, али се ипак уздржах бојећи се подсмевања и скандала.

И лађа се опет крену.

Девојка, стојећи на штеку, гледала ме је како се одмичем, разочарана, док ми је мој гонитељ шаптао на уво трљајући руке:

— Учинио сам вам једну велику услугу.

Ги де Мопасан.

(Превео с француског Свет. А. Петровић.)

ДУБРОВАЧКИ ПАСТЕЛ.

Господин Бартоло, властелин с Посата
Doctor in utroque и ђак Саламанке,
С чипкастом, к'о пена, јаком око врата
Отменог морала, ћуди врло танке.

Познат к'о философ, љубавник над свима,
И песник, кад треба; госпар Бартолео,
Победилац срца и на двобојима,
Једног дана спази да је ост'о бео.

Докле још у своме прслуку од свиле
По које писамце опази да има,
И малу мараму ко зна које виле,
Пуну пољубаца и пуну парфима.

Хтеде да се снужди и да сузе расне,
По беше у журби. Брзо он је сео:
„Госпођо контеса, ноћас... Кад све заспе
Доћи ћу. Adio, cara. — Бартолео“.

J. Дучић.

ДУБРОВАЧКИ ПОКЛИСАР.

Зими, тисућ шест сто... (сад све једно које),
Менчетић, поклисар, беше у Версаљу,
Да учини смерно подворење своје
Лују Четрнајстом, милостивом краљу.

У част посланика републике старе
И светлога госта, држали су били
Тад у Трианону брилљантну соаре,
С трупом Молијера, музиком од Лили.

Сву ноћ напудране маркизице мале
На врх ципелица сатинских и финих
Играху менует; и мирис дуж сале
Вејаше к'о ветар од лепеза њиних.

Док је гост лагано прешао у збору
С једним кардиналом, пун речите силе,
Цело стање Цркве на јадранском мору:
Све мислећ' на једну ципелу од свиле.

J. Дучић.

ЈОШ ЈЕДНОМ О »ГУСЛАМА«
ПРОСПЕРА МЕРИМЕА.[1]

Пре три године, на овоме истоме месту, изнео сам историју занимљиве мистификације Проспера Меримеа. Поред све моје жеље да то излагање буде што потпуније, остале су извесне празнине, и тада ми нису биле познате некоје појединости које бацају нову светлост и које су од интереса да се изнесу.

Г. Морис Турне један од најбољих зналаца романтичке епохе у једноме своме чланку[2] о књижевним мистификацијама Меримеа, дао је неколико нових података о првоме издању „Гусала“, које су њиховога писца, малога чиновника у министарству трговине, начиниле једним од најпознатијих младих писаца романтичке школе, неку врсту францускога Шекспира, како је тада у дитирамбима тврдио Ампер.

Први оглед на пољу мистификовања својих савременика, „Драме Кларе Газул“, Мериме није много крио. Пре но што је изишло, дело је било читано и претресано међу пријатељима. Али „Гусле“ су рађене у највећој тајности, и писац о њима никоме ништа није говорио, чак ни својим најближима. Његово неповерење ишло је дотле да није хтео лично ступити у везу са издавачем, но преко једнога пријатеља, Жозефа Ленгоа, једнога од врло познатих публициста са краја Рестаурације. Издавач Левро је тек 1840 године сазнао име правога писца. Рукопис је био предат у марту и требао је изићи већ у

[1] В. »Проспер Мериме и његова мистификација српских народних песама«, од Јована Скерлића, у „Српском Књижевном Гласнику“, за 1 децембар 1901.

[2] „L' Age du romantisme“. Prosper Merimée, comédienne espagnole et chanteur illyrien. Paris. 1888.

мају, „époque des provisions de campagne“, како вели Мериме, али књига се јавила тек у августу. Писац, добар цртач, као Виктор Иго, дао је два нацрта гусала, која нису изишла, али које је Г. Турне репродуковао. Гусле су доста добро нацртане, нешто дуже него што су обично. Слика Хиацинта Маглановића, морлачког гуслара и хајдука, није од Мериеа; под њом је потписан А. Br. До данас библиографима није пошло за руком да пронађу име сликара тога лепога и интересантнога нацрта, који би нам „Нова Искра“ могла донети.

У Француској мало ко је у то доба осетио мистификацију. Изгледа да је Иго одмах знао име правога писца, и постоји анегдота да је на своме примерку „Гусала“ написао једну врсту анаграма „Première prose“ (Prosper Mérimée).

Али остали савременици нису ни слутили. Орѓан романтичне школе „Глоб“ уживао је глас доброга познаваоца страних књижевности. Шта више, у њему је већ била обраћена пажња на српску народну поезију. У своме 61 броју за 1827 годину, „Глоб“ говори о преводима српских народних песама, помиње какав је утисак у Немачкој учинило „откриће многобројних народних песама код Срба, на обалама Јадрана, у Которском Заливу. Хердер и Гете први су обратили пажњу на песнички геније тога племена велике словенске породице“. „Глобу“ су познате збирке и радови Вука Караџића, који се „одао са дивним маром истраживањима о књижевности и језику своје отаџбине, једнога од најлепших језика на свету“, из кога се родио пољски и руски, и који се говори до граница севера[1]. У исти мах, тај лист доноси (бр. 61, 63, 65, 67, 69) неколико преведених српских народних песама, о Зидању Скадра на Бојани, Предрагу и Ненаду, Битци Косовској, глави Кнеза Лазара, удадби Ајкуниној, неколико лирских песама, међу којима и песма о Милици дугих трепавица, која се толико била допала Гетеу. Преводилац

[1] „Le Globe“, 1827, T. V., № 61.

тих песама је г-ђа Св. Белок (Sw. Belloc), позната са својих ранијих превода „Ирских Мелодија“ Томе Мура.

Када су се „Гусле“ појавиле, „Глоб“[1] доноси песму „Побратими“ („les Pobratimi“) из исте збирке од триестак песама[2] и јавља да „један Талијан, за кога је Француска постала нова отаџбина, даје нам неколико образаца „pismés“ или илирских песама“, хвали је као „драгоцену и врло знатну“. Не само „Глоб“, но и академичарски „le Journal des Savants“, увек озбиљан, обавештен и одмерен, бележи те народне баладе, „које носе жиг старих празноверних веровања и у којима се налазе такође ингениозне и песничке црте“.[3]

„Енглез Бауринг“ који се такође дао преварити, и који је од Меримеа тражио оригинал тих тако добро преведених песама био је сер Џон Бауринг (John Bowring), учени лингвист и књижевник, који је преводио са пољскога, и 1827 дао један избор српских народних песама под насловом „Српска народна поезија“ („Servian Popular Poetry“[4]).

Мериме се целога живота поносио и хвалио што је успео да превари толике познаваоце, рачунајући ту Мицкијевича и Пушкина. У писму Собољевскоме 1835 он нарочито са подсмехом помиње „Г. Герхарта, саветника и доктора негде у Немачкој“, који му је послао две дебеле свеске словенских песама преведених на немачки, са „Гуслама“ такође преведеним, и који се у предговору хвалио, вели Мериме, како му је било лако под француском прозом открити метар илирских народних песама.

[1] „Le Globe“, 1827, T. V. № 77, p. 410.

[2] У друго изд. Мериме је додао пет нових песама: „Le Fusil enchanté“, „Le ban de Croatie“, „l' Heiduque mourant“ (изишле прво у „la Revue de Paris“, октобар и децембар 1829), под белешком песма „La Jeune fille aux enfers“ и најзад „Miloch Kobilich“, превод из Качића, коју је Меримеу дао гроф Соркочевић, као оригиналну народну и нађену у библиотеци Арсенала.

[3] „Le Journal des Savants“, 1827, p. 569.

[4] Ово је онај исти „Енглез Бауринг“ којем је С. Милутиновић посветио »Дику црногорску« 1835 године.

„Немци откривају много ствари, као што је познато, и овај ми је тражио још балада да начини и трећу књигу.“

У ствари, све се није десило тако како представља Мериме. Целога живота он је остао непоправљив мистификатор, и као што је 1830 хтео да превари Кивјеа са лажном преписком Робеспјера и Катарине Тео, тако је 1835 нетачно представио ствар са Герхартом, или је бар преувеличао на своју корист. Герхарт се дао за тренут обманути, једно време одиста је преводио баладе из „Гусала“, али их није објавио. Г. Морис Турне донео је неколико писама Герхартових из којих се види шта је све било.

Берже, зет издавача Левроа, познавао се са Вилхелмом Герхартом, знао је да се овај бави српском народном поезијом, и пошље му неколико оштампаних табака „Гусала“. 22 маја 1827 Герхарт из Лајпцига пише Бержеу: „Табаци под насловом „Гусле“ веома су занимљиви по мене. Мој Србин који полази данас за Србију[1] сажаљева што не може са вама да се упозна. Ја јако желим да у немачке стихове преведем те песме. Српски ритми су ми познати“. Шест недеља доцније, он му јавља да је свршио превод једнога дела тих песама, да намерава превести и остало, да ће о „Гуслама“ говорити у немачким листовима, и да ће замолити свога пријатеља Гетеа да о тој књизи проговори у своме листу „Уметност и Старина“ („Kunst und Althertum“). Шта више, он се хвали како је његов превод „у српским ритмима, у место прозе, и као што се пева у њиховој земљи“. Али, свакако обавештен о правој истини од Гетеа, он никада није објавио те несрећне преводе.

Гете је био у стању да осети мистификацију. Он је био један од оних људи који су у Немачкој највише радили да се одомаћи изучавање страних народних пое-

[1] Овај Србин биће по свој прилици С. Милутиновић, који се познавао с Герхардом, и који је из Лајпцига пошао »крајем маја или јуна 1827«, пошто је у тој вароши провео непуне две године. (Видети *Ђ. С. Ђорђевић*, Сима Милутиновић Сарајлија, 1893, стр. 43 и 46).

зија, нарочито српске народне поезије. Он је још раније био превео „са морлачкога“ „Жалосну пјесанцу племените Асан-агинице“, и у два маха, 1825 и 1827, објавио је у своме часопису „Уметност и Старина“ извесан број српских народних песама. Поводом превода Г-ђце Јакоб и Герхарта, написао је један потпун чланак о српском народу и његовој поезији.

С друге стране, Гете, који је са много пажње пратио развитак младе романтичке школе у Француској, знао је Мериме-а, који му је био готово љубимац међу новим француским писцима. Поводом „Драма Кларе Газул“, у разговору са Екерманом[1], он са нарочитом похвалом говори Бержеу и Меримеу, великим и оригиналним талентима, „који имају свој основ у самима себи и који се одржавају независно од дневнога начина мишљења“, драмски огледи младога Мериме изгледају му „знаменито дело“, које, по духу и надахнућу, више припада немачкој но француској књижевности.

Познавајући тако и српску народну поезију и раније радове Меримеа, Гете је набрзо пронашао правога писца „Гусала“. Поводом тих „илирских“ балада, написао је цео један чланак[2] где је открио мистификатора. Он наглашује како су у последње време Французи почели обраћати пажњу на стране књижевности, и то на чудноват начин, мистификацијама, „да се духовито и пријатно нашале са нама“. Ми смо прво читали са задовољством, са дивљењем тај лажни оригинал, и пошто смо открили лукавство, имали смо за тренутак задовољство да признамо вештину талента који је био развијен у тој шали једнога озбиљнога духа. Свакако, не може се на бољи начин доказати сопствени укус за идеје и поетске облике једнога народа но тражећи да се репродукују преводом и подражавањем“. У речи „Guzla“ види

[1] »Conversations de Goethe«, pendant les dernières années de sa vie, 1822—1832. Recueillies par Eckermann, traduites par Emile Délerot. Paris, 1863. T. I, p. 354—355; T. II, p. 194—195.

[2] Исто дело, T. II, p. 396. Appendice.

анаграм од Gazul, и то га доводи да позна правога писца. „Г. Мериме неће замерити ако га прогласимо овде за писца „Драма Кларе Газул“ и „Гусала“, и ако се потрудимо да, за наше задовољство, потражимо сву потајну децу коју му се буде свидело да рађа“.

Признајући му оригиналност, леп таленат, срећну умешност, способност да исцрпе свој предмет, он му замера што је у „Гуслама“ сасвим занемарио озбиљне и херојске мотиве српске народне поезије, што је поклонио толико пажње чудима и сабластима, аветима, вампирима, мађијама, свим страшним халуцинацијама од којих се читалац леди. И доцније, 1830, говорећи пред Екерманом понова о Меримеу, опет му пребацује то експлоатисање осећања ужаснога, и то без трунке сопственога узбуђења, као уметник који се забавља да се огледа у једном раду, кријући своје интимно биће. Ипак, говорио је стари Гете, Мериме је био „ein ganzer Kerl...“ „Да тако на сасвим спољан начин изведе један предмет, требало је више снаге и генија но што се може мислити...“

Албер Стапфер, пријатељ Меримеов, да га обрадује, пошље му чланак Гетеов. Меримеу, на против, није било право што је тако брзо ухваћен, и покушавао је да смањи заслугу Гетеову. Тврдио је да је он сам, преко једнога Руса који је прошао кроз Вајмар, послао Гетеу књигу са посветом, и да Гете то не помиње само да би изгледао проницљивим.

Колико има истине у томе тврђењу Меримеа? Да ли је Гетеу био потребан тај тајанствени руски гласник и примерак са посветом па да открије истину? Сем тога што је патријарх тадашње „европске књижевности“, како је раније говорила Г-ђа де Стал, знао и раније радове Меримеа и српску народну поезију, зар анаграм наслова ове мистификације није био довољан знак да га наведе на прави пут? Исто тако, једна белешка под текстом песме „Побратими“ у „Гуслама“ била је несмотреност од стране Меримеа, који се иначе тако вешто умео крити. Та издајничка белешка гласи: „Ја претпостављам да је та

песма, чији је извод дат у једном енглеском часопису, пружила писцу „Драма Клара Газул“ идеју „Африканске љубави“.“ Што је значајно, та је белешка изостављена у другом издању! Зашто, није тешко погодити. И најзад, Мериме тако неповерљив у тој прилици, зашто да се поверава Гетеу, који је имао толике књижевне везе?

Што се тиче извора, несумњиво да је главни извор Меримеу било „Путовање у Далмацију“ од талијанскога опата Фортиса. Француски превод, са српским текстом песме о Асан-агиници изишао је у Берну 1777, у две књиге. Највећи део географских, етнографских података, оне српске речи уметнуте у текст, — све је то узето одатле.

Други извор, она „статистика илирских покрајина“, чијега је писца Мериме заборавио, јесте, као што сам пре три године слутио, дело Амедеа Шомет-Де-Фосеа, канцелара француског конзулата у Травнику, „Пут по Босни у годинама 1807 и 1808“ („Voyage en Bosnie dans les années 1807 et 1808“), које је изишло у Паризу 1821. Шомет-Де-Фосе био је раније са службом у Турској и добро је знао обичаје и живот мухамедовскога становништва. Из његове занимљиве књиге Мериме је узео приличан број података, све појединости из босанске историје, поједине црте о наравима босансанског становништва, највећи део биографије Хиацинта Маглановића, географске податке о Босни, све погрешке у ортографији и транскрипцији. „Гусле“ имају две врсте балада: једне чија се радња дешава у Далмацији, и оне су склопљене према „Путовању у Далмацију“ од опата Фортиса, и то је сам Мериме доцније признао, и друге, мањи број, са предметима из Босне и њене историје као „Привиђење Томе II“, „Битка на Великој Зеници“, „Коњ Томе II“, и те су несумњиво изведене по подацима из „Путовања по Босни“ од Амедеа Шомет-Де-Фосеа.

Али претходник Меримеа у тој мистификацији српских народних песама, његов узор, био је Шарл Нодје, о којем сам већ раније говорио. Др. Ј. Скерлић.

ТОМА КАРЛАЈЛ.

(Крај.)

Са својим идејама Тома Карлајл није могао пасти у незгодније време него што је била прва половина XIX века кад је почео своју књижевну радњу. Пуританац, он је веровао да се Бог активно меша у људске послове, и да се истине овога света дознају само по милости божијој, надахнућем озго. Међутим, у његово време веру у Бога била је заменила вера у човека, вера у моћ нашег разума и тачност наших научних метода. Савременик дотле невиђеног полета на пољу трговине и индустрије, кад је интересовање за проблеме савести природно морало ослабити, он се нашао готово сам да тврди да је унутрашњи живот једини достојан човека. Док је он проповедао солидарност, и учио да појединац вреди само као члан једне заједнице организоване у славу Господа, око њега је свуда освајало супротно, индивидуалистичко гледиште, по коме је друштвена организација имала да изиђе каква може из необуздане борбе личних интереса. И најзад, он који је обожавао велике људе као хероје, и веровао у једну божанску хиерархију у друштвеним односима, имао је да буде сведок првих победа демократије, кад се једна памет ценила колико и друга, гласови бројали у место да се мере, а сваки велики човек сматрао опасним за друштво као могућан тиранин. Ту несугласицу између својих идеја и своје савремености Карлајл је тако живо осећао да је са ње целога живота био несрећан. Он је чезнуо за ранијим вековима од којих му се сваки чинио бољи од XIX века, па може бити да је и та чежња допринела нешто његовом одавању на историјске студије. Живот у модерном друштву падао му је тако тешко, да је озбиљно држао да се у модерном

друштву не може живети, да оно мора пропасти, да је његов смак ту, за који дан. Његова два најоригиналнија, и у исто време најгорча, најотровнија списа, „Sartor Resartus“ — једна хумористичка студија о костимима — и „Прошлост и Садашњост“ — једна историјско-филозофска паралела између средњевековних манастира и модерних фабрика — нису у ствари ништа друго него критика, ако не и сатира, на научно схватање васељене и на демократско уређење друштва. Његов најчувенији историјски спис „Француска Револуција“ описује безумља и преступе народне слободе на онај начин од прилике, као што Тацитови Анали описују безумље и преступе владалачког апсолутизма. Јер, ако с једне стране Карлајлу недостаје патрицијски стил Тацитов с његовом заповедничком краткоћом и оштрином, он има с друге стране сву Тацитову нагомилану мржњу и сав његов суморан гнев. У свом „Оливеру Кромвелу“ и „Фридриху Великом“, у портрете тих историјских личности Карлајл једнако уноси црте оног замишљеног, идеалног владаоца, од кога је очекивао да једног дана учини крај демократској анархији. Кроз све своје списе, историјске као и неисторијске, Карлајл остаје више свега критичар те атеистичке, индивидуалистичке и индустријске демократије у којој је живео. Он се толико осећао њоме увређен у својим најдражим уверењима, да његова критика често прелази у праву оптужбу коју он упућује каснијим нараштајима противу такве демократије.

Основна мана XIX века, мана одакле потичу све остале, састојала се по Карлајлу у томе што је то био један век без вере у Бога. С вером у Бога ишчезло је осећање да васељеном владају морални закони, и да наш посао није да трчимо за својом срећом већ да те законе вршимо. Живот је пре жалостан него весео, али баш за то што је жалостан, он и јесте једна узвишена, готово света ствар... У XIX веку човек је узео живот као једну неозбиљну, веселу, забавну ствар, заборавио на своје

дужности према Богу, стао уображавати да сва васељена постоји само ради тога, да би он, ма какав фићфирић иначе, могао у њој бити срећан. Као да се његова срећа тиче још кога осим њега! И у тој безумној и бездушној трци за срећом он је стао желети новац, и само новац, и ништа више него новац. Чим је престао веровати у Исуса Христа, он је стао веровати у Мамона, јер у нешто се мора веровати увек. И од свију врста обожавања, то обожавање злата, обожавање једног метала, једне мртве ствари, јесте без сумње најниже. То је ни више ни мање него враћање на фетишизам.

У таквом једном времену кад је сваки мислио само на себе и на то како ће бити богат, веза између људи морала је попустити, бар она морална. Људи се више не сматрају као чланови једне исте породице, не воле се између себе, сасвим су неспособни поднети и најмању жртву једни за друге. Између њих је остала само још веза материјална, чисто новчана (или, како се то каже, „пословна“), онаква каква се види између купца и продавца, између људи који се иначе не знају и не маре једни за друге већ су се случајно срели на истој пијаци. Њихови се односи оснивају на чистом рачуну. Сваки има права да тражи од другога управо онолико колико може да му плати, али преко тога ништа више. Ономе ко нема да плати, остаје да умре од глади, сигуран да његови ближњи неће ни главе окренути. Јер што људе једне другима привлачи, то није више нека унутрашња симпатија, већ магнетска моћ злата у њиховим џеповима.

У исто време кад је морална веза у друштву попустила — и из истог узрока — постали су ређи и хероји, ти виши људи који нас све скупа сједињују у једну врсту војске божје. Бог их није престао и даље слати, али ми смо престали ићи за њима. Ко још води рачуна о божјим изасланицима у једном времену кад се ни у самог Бога више не верује. Али, ако не признајемо више праве хероје, ми признајемо лажне, јер свако друштво мора имати своје хероје, и то управо онакве какве је заслужило. Свако

се друштво даје водити људима који се одликују оним способностима и својствима које оно највише цени, — и од тога које способности и својства цени, зависи ко ће га предводити, лавови или магарци. Побожни ће људи ићи за светитељем; јунаци за јунаком; у XIX веку, кад се цени једино богатство, иде се за онима у којих је најдубља кеса. Хероји XIX века то су његови милијунари, магнати индустрије и трговине, племство које је своје титуле добило на берзи. Али ти хероји нису прави хероји. Они немају душу, ни ову обичну људску, а камо ли ону вишу божанску. Они не воле никога до себе, јер само стога што су искључиво за себе радили, они су могли напунити џепове. Од свију досадашњих аристократија ова је без сумње најгора. Раније аристократије имале су истина повластице, али то им је била награда за изузетне услуге учињене друштву. Средњевековни племићи нису плаћали цару данак, али то је било стога што су ти племићи ратовали за цара. Војна одбрана земље лежала је на њима, и свој ранг у друштву они су морали крвљу да искупе. Али какве услуге чине друштву његови богати људи, који су богати постали о трошку свију осталих? Зар то није једна аристократија која свој ранг ужива као награду не за услуге већ за штету учињену друштву?

Ето чиме се свршио велики покушај ослобођења појединца, који се уписује у вечиту заслугу „Француској Револуцији“. Појединац је ослобођен истина, али на тај бездушан начин, што су раскинуте све везе између њега и свију осталих, што је постављен у стање потпуне осамљености у коме је врхунац несреће. Ко може опстати без туђе помоћи? Ко може опстати у једном свету где га нико не воли? И какво је то друштво, каква је то заједница, у којој сваки ради само за себе као да између његовог интереса и интереса његових ближњих не би било ничег заједничког?

У таквом стању потпуне осамљености, тешко онима који су слабији, тешко сељаку и тешко раднику! У сред-

њем веку сељак је био зависан од свог властелина. Овај га је истина ограничавао у његовој „природној слободи", али се у исто време и старао о њему, јер му је он припадао, био „његов човек". У најмању руку старао се о њему колико о свом коњу и о свом псу, које је хранио сваког дана да му не би скапали. Данас пак дешава се често да људи, без рада и без хлеба, умиру од глади. Јер данас они су слободни, што значи да данас више нико није дужан да се о њима стара ни колико о свом коњу и о свом псу. Слабији се може одржати само наслоњен на јачега; одузети му тај наслон под изговором да му се тиме враћа лична слобода, — значи дати му слободу да може умрети од глади.

Али, и ако је модерно друштво пакао за ниже редове, оно је ипак далеко да буде рај за више редове. Капиталист-предузимач добио је право да експлоатише радника до границе гладовања; шта му то вреди кад није више сигуран да ће производе његовог рада моћи претворити у новац? Сваког часа може се показати да је произвео више но што продати може, и та сувишна производња, економско зло XIX века, може донети један крах у коме ће, у тренутку, нестати све његово богатство годинама течено. Ако радник није више сигуран да ће моћи наћи рада, његов послодавац није више сигуран да ће моћи наћи пијацу за своје производе; благостање његово исто је тако неизвесно као и радникова егзистенција.

Кад човек види да с једне стране има људи који су у стању да раде а не могу да нађу рада, а с друге опет да су дућани пуни крцати ствари које не могу да се продаду, и ако има још доста живих створења која су њима оскудна, — човеку дође да помисли да живи у једном проклетом свету... Толико здравих, крепких радника који пропадају због немања рада; толики лебови и толике ципеле у излогу неупотребљени, и у исто време толики људи који гладују и иду боси... Све је то дошло одтуда што нисмо разумели да је производња и

размена добара, као и све друго чиме се човек бави, један моралан посао, који се не може без душе радити. Ми смо узели да је то ствар чистог рачуна, нешто за шта се не тражи ни труни људске симпатије и љубави. Чим смо из наше привредне радње изоставили душу, ми смо били осуђени да радимо за ђавола а не за себе. Нагомилали смо силно благо, више него икад дотле, али то благо лежи јалово, јер, као да нас чини везују, нико не може да га ужива.

Да ли се томе злу може наћи спаса? Карлајл одлучно тврди да спаса нема, док се у човеку не пробуди поново душа, т. ј. док се људи не стану поново волети као браћа. Индивидуалистичка философија, која учи да сваки има да гледа само своју личну срећу, та философија заборавља да је друштво, на крају крајева, ипак једна заједница, која не може опстати, ако нико неће да ради и за друге а не само за себе. Друштво се не држи нашим егоизмом, па ма колико овај с привредног гледишта био плодан, него се држи узајамним жртвама које једни другима чинимо. Те жртве пак могуће су само онда, ако се људи толико воле да их не осећају као одвећ тешке, а да би се пак толико волели, први је услов да им се престане говорити да сваки треба у другима да види само супарнике који стоје на путу његовој личној срећи. У место што би им се пунила глава том лажном науком, треба у њима будити глас савести, који им говори да су једни другима „ближњи“. Овај морални преображај, који мора претходити свакој друштвеној реформи, има да се пре свега изврши у вишим редовима, код буржоазије и код племства. Пошто на њима леже најважније дужности, они пре свију других ваља да се обавесте о својим дужностима. Њих ваља уверити да на раднике и на сељаке не смеју гледати као на мртву машину или бесвесну марву, да су то божија створења која имају душу као и они. Нарочито их треба уверити да из тога што су ти нижи редови слабији, још не изи-

лази да виши редови имају право да их начине својим робовима, већ излази на против да виши редови имају дужност да се о њима старају. Ако би буржоазија и племство савесно вршили ову дужност, друштвени би мир брзо био васпостављен. Маса никада не виче на господу, кад и она осећа на себи доброчинство њеног господства. По својој природи човек је много послушнија животиња но што се мисли. Он има и сувише склоности да ком другоме остави да се о њему брине, а он у накнаду за то да слуша тог другог. Он се буни и тражи слободу само онда, ако тај који му заповеда престане њихов међусобни однос сматрати као морални однос, ако узме с њиме поступати као са својом ствари, са својим робом. Што може човека да разјари и да га подивља, то није заповедање само по себи, већ заповедавање нечовечно, заповедање којим се човек унижава до испод свог човечијег достојанства. Ето зашто треба пробудити душу у вишим редовима друштвеним: ето зашто треба променити духовну атмосферу у којој они живе, и научити их да у овом друштву сваки има дужности, да те дужности расту што се човек на виши ранг пење, и да над свима другима може господарити само онај који пристаје да буде општи слуга.

Карлајл се јако приближује социалистима на свима оним местима где доказује да је индивидуализам недовољан као начело друштвеног живота; да је у капиталистичком друштву ослабила морална веза између људи; да су економски односи у данашње време тако мало организовани да нико више, ни капиталисти ни радници, није сигуран за своју садашњицу. Али Карлајл се разликује од социалиста, чим прелази на питање о друштвеној реформи. Социалисти су присталице једне материалистичке философије, по којој наш духовни и морални живот зависи од чисто економских околности сред којих живимо. Кад им се каже да њихово будуће друштво претпоставља такве велике промене у људској природи какве

се још нису виделе, они одговарају да ће за економским преуређењем друштва фатално наступити и духовни преображај код чланова друштва. Тај духовни преображај који код Карлајла има да буде полазна тачка свој друштвеној реформи, социјалисти предвиђају само као резултат већ извршене друштвене реформе. Карлајл је мислио да се наши међусобни односи не могу поставити на здраву основу све док се ми сами не изменимо изнутра. Социјалисти, напротив, мисле да ћемо се ми тек онда изменити изнутра, кад наши међусобни односи буду постављени на здраву основу. Друга је разлика између њега и њих у томе, што је он очекивао од виших редова да узму иницијативу друштвене реформе, а они ту улогу намењују нижим редовима. Карлајл се надао спасу од једног племства и од једне буржоазије у кога би свест о његовим човечанским дужностима била разбуђена; социјалисти, пак, од радничког пролетаријата, кад се у њему пробуди свест о његовим класним интересима. И у вези с тим Карлајл сматра социјалне разлике као нешто неизбежно, управо истоветно с појмом друштвене организације; и онда дакле кад је најмање задовољан с вишим редовима, он не мисли да их треба укинути већ мисли да их само треба моралисати. Социјалисти, на против, проповедају једну револуцију која би збрисала све социјалне разлике исто онако као што је Француска Револуција збрисала све политичке разлике. Раднички је пролетаријат одвећ многобројан да би и у случају своје победе могао створити какву било аристократију; у место да се уздигне над осталим редовима, он би се морао задовољити да остале редове свуче к себи, — другим речима, да цео свет начини радником.

Карлајлову оцену друштвеног живота у XIX веку ваља узети као оцену једног моралиста а не као оцену једног историчара. Узета као оцена једног историчара, она је скроз некритична, готово неозбиљна. Све те појаве у друштвеном животу XIX века које Карлајл тако

страховито осуђује, биле су историјски нужне, и према томе не могу се ставити, као што он то чини, на терет атеистичкој филозофији. Његова замерка да су економски односи данас слабије организовани него икада дотле, нарочито, слабије него у средњем веку, — губи половину од свог значаја кад се узме да економски односи никада нису били компликованији него данас. Економска слобода која се јавља у XIX веку била је само последица једне развијеније поделе рада коју је било врло тешко регулисати озго. Кад год се чини упоређење између средњег века и данашњег доба, треба имати на уму да средњи век није знао ни за народну привреду у правом смислу речи (јер ова настаје с постанком великих територијалних држава у XV и XVI веку), док се у данашње доба све више прелази из народне привреде у светску привреду. Сувишну производњу Карлајл обележава као економско зло XIX века, али то је зло било једно нужно зло, које се морало јавити чим је производњу за локалну пијацу стала замењивати производња прво за националну, па онда за светску пијацу. Да је економске односе свога времена схватио у њиховом историјском развитку, Карлајл би био праведнији и према капиталистима — предузимачима, које не би више осуђивао као најгору аристократију на свету. Он би онда увидео да је с производњом за све ширу пијацу ишло упоредо и све јаче развијање радње у великом, а да је радња у великом, бар у први мах, претпостављала класу капиталиста — предузимача. И ако се није одликовала алтруистичким осећајима, та је класа била потребан чинилац у привредном развитку; шта више, за онај специјалан задатак који је њој био намењен, захтевале су се извесне особине које се с алтруистичким осећајима тешко даду сложити.

Слаб као економист, и лишен правог историјског осећања, и ако по струци историчар, Карлајл је више вредео као моралист. Као моралист он је имао поглед поуздан и оштар. Он је говорио о мамонизму као о

вери XIX века, — и вера XIX века одиста је била мамонизам. Никад дотле тежња за течењем није се била у толикој мери развила. Та тежња није за презирање, и ако по свом моралном значају не долази у исти ред с вредноћом и штедљивошћу. Без тежње за течењем не може се постићи оно материјално благостање које има да претходи вишем културном животу. У XIX веку, такође, материјално стање нижих редова не би се ни оволико дало поправити, да се, благодарећи тежњи за течењем, није умножило народно богаство. Али тежња се за течењем, као и свака друга у осталом, може развити више но што је корисно. То се најбоље могло видети у XIX веку, кад је жудња за богаством толико обузела човека да ни о чем другом није више мислио. Богаство се стало сматрати као циљ а не само као средство, и унутрашњи се живот сасвим занемарио. XIX век био је богатији и ученији него сви ранији векови, али је животне филозофије имао мање него што су је имали нпр. стари Грци (стари Индијанци да се и не помињу), и зато је поред свих својих техничких напредака и поред свег свог материјалног благостања остао без душевног мира и задовољства. Карлајл је исто тако тачно запазио и то, да је осећање дужности јако ослабило. Од Француске Револуције идеја о праву истиче се и сувише, — на штету идеје о дужности. Или се говори о правима појединаца и о правима појединих редова, или се говори о неправдама које друштво чини појединцима и појединим редовима; на њихове дужности према друштву готово се заборавља. Више се рачуна води о деловима друштва него о друштвеној целини. И зато, ако не сваки члан друштва, а оно сваки друштвени ред стао је уображавати да му је ради задовољења његових посебних интереса све допуштено (јер најзад на задовољење тих интереса он има *права*); класни егоизам заменио је сваки друштвени морал, и у међусобној борби разних редова осећање друштвеног јединства све више нестаје. У материјалном смислу, људи никада нису били чвршће спојени

него данас, — саобраћајна средства, бирократија, стајаћа војска; у моралном смислу, никада нису били спојени лабавије, јер у оскудици заједничких принципа обелоданила се сва супротност посебних интереса. Карлајлу се, дакле, није привиђала, него је одиста постојала једна морална болест од које је његово доба патило, и та је болест била од прилике онаква какву је он описао.

Ако је погодио болест, да ли је нашао лек? На ово је питање већ теже одговорити. И религиозно осећање и аристократска идеја преживљују данас једну кризу, у којој могу пропасти исто тако, као што из ње могу изићи обновљени и ојачани. Док се исход те кризе не дочека, не може се знати да ли је Карлај имао право, кад је спас очекивао од религиозног осећања удруженог с аристократском идејом. Али остављајући на страну даљу будућност, може се рећи да су се Карлајлове идеје показале тачне у његово време и у његовој земљи, ако је о тачности идеја судити по њиховим практичним резултатима. У једном тренутку велике друштвене опасности Енглеска је пошла за тим идејама, и данас се може рећи да је поглавито њима била спасена. У првој половини XIX века стање радника, нарочито фабричких, нигде није било тако очајно као у Енглеској. Све оно што се доцније могло читати код Маркса и код Енгелса о положају енглеских радника, о њиховом постепеном тровању у нездравим радионицама, о њиховом исцрпљавању прекомерним радом, о злоупотребама с радом женским и дечијим итд., све је то на жалост било и сувише тачно. У једном тренутку могло је изгледати да ће у Енглеској наступити једна буна радника, према којој буне робова у старом веку и буне сељака у средњем веку не би биле ништа, — и да ће после политичке Француске Револуције доћи једна још крвавија социална Револуција Енглеска. Тако је било онда; данас, пак, од свих европских држава у Енглеској има још највише друштвеног мира. Раднички је ред ту

још најзадовољнији и према револуционарној пропаганди најотпорнији; социјалистичка странка најмалобројнија у парламенту, и највећма склона за компромисе са буржоаским странкама. За овај срећни преокрет Енглеска има да захвали својим вишим редовима, који су у критичном тренутку били довољно увиђавни и попустљиви. Они су на време учинили оне уступке које револуцију спречавају. Они су разумели да се радничко стање мора побољшати, и да је онда за њих најбоље да га они својом иницијативом побољшају. Кроз један парламенат у коме је раднички рад био готово незаступљен, они су провели читав низ закона којима је био циљ да заштите раднике од њихових послодаваца. За ово радничко законодавство конзервативна се странка заузимала исто толико колико и либерална, ако не и више. Састављена махом од племића, чије је богатство лежало у великим непокретним имањима а не у великим индустријским предузећима, а по својим начелима доступна идејама о државној интервенцији, конзервативна је странка лакше могла прихватити радничке захтеве него странка либерална, у којој су преовлађивали капиталисти са слепом вером у економски индивидуализам. Што је главно, та је странка нашла у Дизраелију једног вођу с одиста широким погледима. Дизраели је увиђао да у једном демократском добу племство мора служити народу као у монархијском добу краљу, — и под његовим утицајем племство се све више приближивало народу у место да се од њега одваја као у већини других европских држава. Боље је да лордови воде народ него демагози и револуционари, — то је идеја којом се руководило енглеско племство од оног тренутка кад је и у Енглеској победила демократија. Осамдесетих година, лорд Рандолф Черчил говорио је у велико о „демократском конзерватизму“, — један израз, који би свугде на Континенту изгледао чудноват. Деведесетих година конзервативци добијају већину на изборима с помоћу радничких гласова, — и колико прошле јесени, један од старешина радничких

ких удружења рекао је отворено да у целом парламенту једини Артур Балфур, вођ конзерватиHowever, ужива право поверење радничке масе. Ова еволуција енглеског племства потпуно се поклапа с Карлајловим идејама да треба пробудити савест у вишим редовима и научити их да се старају о онима који су под њима. Карлајл, истина, није марио Дизраелија; он га је називао „чивутским мађионичарем“, — али је зато Дизраели марио Карлајла. Он је читао његове списе, и желео да примени идеје које је у њима нашао. Преко њега Карлајлизам је ушао у практичну политику, — и што год је ту конзервативна странка учинила за социјалну реформу, остаће, у неколико бар, и Карлајлова заслуга. Ничије идеје, при читању, не изгледају тако несувремене као Карлајлове, и опет нико својим идејама није толико утицао на савремени живот као Карлајл.

Слободан Јовановић.

ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ.

(Крај.)

Али је Змај и на обради својих сопствених мисли показао да у ствари о којима пева није дубље силазио. Он је песник, и његова је обрада песничка, и песме лепе, али обрада његова остаје површна. Појединости којима он развија своју тему, просте су, без већег значаја, те према томе и без јаче снаге. Њему који није био мислилац и посматрач оскудева оно богатство грађе, чињеница и утисака, који једино могу дати хране производима вишега реда. Кад Тенисон пева песму о „Енони“, он песнички јако описује бол остављене девојке, и његова је песма једна од најлепших песама о уцвељеној љубави; али оно што јој поред тога, и нарочито подиже вредност, то су оне многе појединости којима је лепа памет и богата душа Тенисонова умела да окити говор

ожалошћене Еноне. Змај нема тог богатог рудника на расположењу, нити има поводом ствари које опева да нам каже више но што ми сами знамо. Његова су развијања, у том погледу, песничка, али сиромашна, и ако су развијања његових властитих мисли.

Он пева о родољубљу, и то је предмет који је он, искрен родољуб, ванредно искрено опевао; али о том истом родољубљу он нема више да нам каже но што ми сами знамо. Он у то осећање, као видовит песник, није дубље сишао, да види у чему је, какво је, зашто је. Кад његове родољубиве песме будемо научили на памет, ми ћемо их наводити као лепим речима казано голо осећање; али наше осећање неће његовим песмама бити обогаћено; оно ће остати исто које смо и пре имали, онакво какво нам је као просечним људима Богом дато: и ми дубљу везу коју то осећање ствара између нас и ствари нећемо разумети. Кад међутим о родољубљу пева песник мислилац, ми ћемо, читајући или наводећи његове песме, опет уживати у лепоти њиховој, јер је и он песник, и уме такође лепим речима да каже наше осећање; али он пред нама открива још лепоте и смисао које ми просечни људи без њега не бисмо нашли. Примере ми је овде допуштено само штедљиво наводити; они су сувише дуги; ја ћу ипак сведоџбе ради, навести две малене строфе већ поменутога Сили-Придома. У његовој збирци сонета, под именом „Француска“, одмах од првог сонета видимо да он не пева о родољубљу као што су, на пример, певали наши песници шездесетих година прошлога века, но као неко који од њих и више зна и тање осећа. Пошто се питао: „Шта је отаџбина? — Каква мека оаза, у којој између себе говоре о љубави земља и човек, коју смо ми сами једнога дана по својој ћуди себи дали?“ — он одговара: „Не, отаџбина је земља ованућена у нама и у пркос нама незапамћеним и узвишеним венчањем између једне расе и једне њиве које су једна другу створиле!“ Песничку лепоту ових строфа остављам на страну; и ако ће пажљив читалац *у свакој речи* њиховој наћи нове лепоте и зна-

чаја. Ја истичем мисао исказану у њима. Одмах је на први поглед јасно да је њу могао имати само онај песник који је о свом предмету дубље размишљао. И само такав песник може својим темама дати ону појединачну обраду која показује великог песника.

Змај ни у којој врсти својих властитих песама није имао таквих мисли. Певао родољубље, вино, политичке предмете, љубав, дечје песме, његова појединачна обрада оскудева у разноликости, у обиму значајних појединости, које може дати само навика мишљења и посматрања. Из овога се види да је песнику још много потребније бити мислилац и посматрач но што се то чини на први поглед. Лепота песме зависи од њене појединачне обраде; она песма у којој сваки стих није пун и леп није добра песма. Змај ту пунију, богатију појединачну обраду није умео да дâ. Његове дечје песме су оне које су му досад једнодушно, и од поштовалаца, и од противника, највишом хвалом хваљене. Што се мене тиче, ја не само да сам далеко од тога да се с тим слажем, но држим да је савршено неозбиљно дечје песме, *песме за децу*, сматрати као озбиљну књижевност, и држати да Змајеве дечје песме доприносе озбиљно песничкој слави његовој; такво је мишљење могло ухватити корена само у нас, где су укус и појмови о уметности тако мало поуздани, и где се туђа мишљења тако лако понављају. Али, како му драго с тим, остаје да је Змај децу искрено волео, и да се њима много бавио. Ако игде, овде се могло очекивати да ће бар у појединачној обради бити трагова његовог опажања; детиња је душа тако занимљива, опажања о њој тако су многобројна, да добар посматрач има о њој увек пуно да каже. Међутим, оно што је Змај рекао о деци у дугом низу својих дечјих песама, своди се на запажање неких њихових најобичнијих и спољашњих навика. Као ни душу човекову, ни душу женину, Змај није проучио ни душу детињу. Тако је и с његовим политичким и друштвеним песмама, с песмама винским, и песмама љубавним. И кад човек о вину пева, он може

показати да ли је мудрац, или какав мање отмен члан из стада Епикурова; да ли је Омар-Хајам, или Беранже. Већина Змајевих винских песама, испевана је под знамењем познатог и прилично простачког епикуризма наше прекосавске браће. А кад пева о љубави, предмету лирскога песништва по превасходству, и предмету простом, тако простом да изгледа да је свакоме познат, и ако није, ми и ту видимо да љубав није продрла у његов унутрашњи живот, није ушла у сплет његових мисли, није пала под његово посматрање, но је остала скоро напољу, као осећај непрозрет и непроникнут, о коме песник не зна више но ми. Кад поредимо његове љубавне песме с песмама некога од мисленијих песника, рецимо с песмама Сили-Придомовим (да на том једном песнику останемо), видећемо каква је разлика између заљубљенога песника који има јак унутрашњи живот, и има своје бистре очи увек отворене на оно што се у њему и ван њега дешава, и заљубљенога песника у којега се и осећања и очи задржавају на површини. Кад Сили-Придом опева „Краљицу Бала“[1], он је у њу заљубљен као Змај у ону коју воли и опева у својим „Ђулићима“; али док Змај на љубав гледа као на „једноставан комад“, за Сили-Придома је љубав сложена из читавог низа преливa, праћена читавим низом појединости, оних које се у љубавним оаристијама виде очима, и оних које се крију у души заљубљенога песника. Змај у љубави види и о њој зна колико у њој види и о њој зна и жена коју он воли. Он није у својим песмама нигде виши од жене коју воли — тако различно од других већих, мисленијих песника. Он своју душу нема у својој руци. Он у своја осећања не прониче, као што ни ствари око себе не види оштрије. Онај „свети дух“ о коме се говори у почетку Изгубљеног Раја, и који „са раширеним крилима лебди, као голуб, над понором и оплођава га, и осветљује у човеку оно што је тамно“, тај дух, или Змајев дух, није

[1] В. „С. Књиж. Гласник“ VI, 1 (1 мај 1902).

лебдео над предметима и осећањима Змајевог песништва, и није оплодио дубину, ни осветлио оно што је у човеку тамно. Отуда Змајево песништво, ни по предметима које опева, ни по својој појединачној обради, није песништво песника мислиоца. И отуда му за великога песника и оскудева прва, и свакојако највиша особина.

*

Ако прегледамо остале песничке особине, какве се показују у Змајевом песништву, ми ћемо видети да ниједна од њих, ни осећање, ни машта, ни укус, нису у њега онолико развијене колико су обично развијене у великих песника. Ми у том прегледу можемо бити много краћи, пошто се већ из досадашњега добија утисак, непотпун, али јасан, да Змај није био велики песнички темперамент.

Змајева осећања нису ни обилата, ни јака, ни дубока. То може да се види одмах, непосредно, по самом тону његових песама. Сваки се читалац, доиста, може сетити да тон Змајевих песама није страстан, и да осећања у њима не изгледају да долазе из велике дубине. Место узбуђеног тона страсних песника, место оних као с муком савладаних осећања која избијају у енергичном и узнемиреном ритму стиха и широким таласима реченичним, ми ту имамо тон човека очито мирније нарави, кога ни јача узбуђења не потресају дубоко, и који своја песничка осећања казује у ритму одмереном, реченицама одмереним, с мало подигнутим, ретко јаче подигнутим гласом. Његове најстрасније песме (ако је уопште допуштено употребити тај придев кад је реч о његовим песмама) носе тако на себи непосредан знак да осећање које их је изазвало, ма колико искрено, и ма како лепо песнички казано, није, као осећање, било врло јако, ни врло дубоко. Али и ближа анализа тих песама, и по садржини и по облику, показује то исто, и још јасније. Тон, стих, израз, врсте осећања, степен који достижу, њихово трајање, сразмера у којој поједина преовлађују над другима, успех с којим он казује поједина међу њима, неке његове песничке навике, друге, ситније околности, све

показује да Змај није располагао оним обиљем, оном јачином и дубином осећања које обично одликују велике песнике.

Богатство осећања којим располаже песник, као и човек уопште, најбоље се види по степену у коме су у њега развијена топла, нежна осећања, осећања пријатељског расположења према стварима, раздраганости или одушевљења за лепим, или и туге, која такође није ништа друго до ожалошћена љубав за оним што нам је било драго, а чега нема више. Од тих осећања, најјача је љубав у ужем смислу те речи, — која је с тога и најјача песничка (и уопште уметничка) осећајна особина. У свих песника с јаким и дубоким осећањем, она је увек била једно од најјаче развијених, или најјаче развијено осећање; сви су они — Шекспир, Гете, Хајне, де Мисе, Бернс, Бајрон, Данте, Петрарка, Тасо, Леопарди, Љермонтов, и дуги низ других — били увек, по речи једнога од њих, и „велики љубавници". Може се рећи да се по љубавним песмама некога песника може увек најбоље мерити обиље, јачина, дубина осећања која се у њему крије. За лирског песника, коме је љубав главни предмет његова певања, то вреди још више но за остале.

Међутим, љубавне песме Змајеве не сведоче о великој јачини и дубини његових љубавних осећања. У њима ћемо, као што смо рекли, ретко кад наћи страснијег израза или дубљег уздаха; о де Мисеовом заносном кликтању, о његовим сузама, и јецању, и кршењу руку, и да не говорим. Тек кад је на Змаја нашла туга, кад је за навек изгубио ону коју је волео, осећање постаје дубље. Иначе су његове љубавне песме најчешће китњасти поздрави драгој, од доста мирно заљубљенога човека. Како животописа Змајевог још немамо, ја не знам поуздано којом су приликом његове љубавне песме постале, и да ли су заиста све, или бар већина, испеване пошто се Змај оженио[1]; али већина Змајевих „Ђулића" чини утисак

[1] „Његова (Змајева) женидба знаменита је по песму српску већ и с тога, што њој ваља да захвалимо читав онај низ јовановићевих песама, »Ђулиће«. — А. Хаџић, у Предговору »Певанији«.

као да их је писао ожењен човек својој жени. И онда, оне чежње, коју је Гете онако лепо описао у песми Егмонтове Кларице, и која чини половину љубавнога осећања, Змај у својим „Ђулићима“ није могао познавати. Читава друга половина Кларичине песме, немирна страна љубави, једва да је нашла сличног одјека у Змајевим песмама. Уопште, оно питање, које се и заљубљеним младићима од осамнаест година намеће: да ли је љубав задовољство или бол? — за Змаја, како се чини, није никад озбиљно постојало. Код великих љубавника такво стање духа и душе није могућно. Само једна његова песма — уводна песма у „Ђулиће“, под именом „Разговор са срцем“ — показује нешто од те љубавне чежње. Али је она усамљена; и после, оно што је страсније у њој изгледа више егзалтација мисли но осећања. Код Змаја је и врло занимљиво и врло значајно да у његовим песмама нема трага о каквој несрећној љубави. Он, истина, говори о неким јадима, које је његова драга излечила („Ђулићи“ III и IV, и XVII и XVIII), и кад његов животопис добијемо, ми ћемо можда дознати који су то јади били; али, за овај мах, они нису јасни, и чак се не може рећи да су ти јади били љубавни. У њега нема песама из којих би се дало извести да је он, као прави љубавник, волео *жену*, не *једну* жену, но *жену*; да је умео лепу жену или девојку живље да запази кад она у животу прође поред њега; да је умео да запази и запамти ону гомилу лепих жена и девојака, врло многобројну и чудно̂вато разноврсну за око које види, коју човек срета у разним приликама свога живота, коју ми обични људи не видимо, али коју песник мора видети, и која на њега мора оставити утисак. Једна од најлепших — двадесет од најлепших песама Сили-Придомових, и стотина других песама од других песника, имају као предмет такву једну „лепу непознату“, случајно угледану у железничком вагону, у „Тиљеријској башти“, у цркви поред стуба, у музеју пред сликом мање лепом но што је она, у ложи у позоришту, у парку, на улици, или тргу велике вароши. Душа је за-

љубљенога песника широка, око отворено, срце осетљиво, и свака лепота која му мине испред очију, остане му зарезана у души и памћењу. Змај, судећи по његовим песмама, и по ономе што засад знамо о њему, изгледа да је само једну жену волео; а скоро је извесно да је само једну опевао. Више још, Змај се доцкан заљубио први пут, и рано су му жене престале бити лепе за песму. Познато је да је обратно случај с песницима пријемљивим за љубав: они се рано заљубљују, и целога живота се сећају својих ранијих љубави. А кад прође доба у коме су писали песме зато да кажу да жену или девојку воле, они пишу песме зато да кажу да су оне достојне вољења. У Змаја љубав није имала ни пролећа ни јесени. Најзад, сам начин на који он говори о лепоти своје драге, показује да он ту лепоту није дубоко осетио. Док се Сили-Придом, кога ја непрестано наводим зато да не би изгледало да од *разних* песника купим лепе ствари, па их упоређујем са *једним* Змајем — док се Сили-Придом узбуђено сећа мале руке једне шеснаестогодишње девојке коју је случајно видео у влаку, њене мале руке „која се под млечном светлошћу лампе у вагону прелива као опал, и коју бејаше мало осенчила њена маншета", дотле ми не познајемо ниједне црте оне жене коју је Змај тако дуго и једино волео. Међутим, то не изгледа да је била кривица те жене. Од некога који је покојну Змајеву жену лично познавао, чуо сам да је била „црна и мала, и ружна". Мала и црна — *σμικρὰ καὶ μέλαινα*, као Сафо — могла је бити; али ружна није извесно била. На њеној слици пред загребачким јубиларним издањем „Ђулића", чело, уста, дубоке црне изразите очи, израз воље на мисленом и лепо извајаном лицу, чине је извесно женом занимљивом изнад просечних. Напоследку, она је Змају била лепа. Па ипак његови „Ђулићи" не чине се да су певани више њој но којој другој жени.

Поред садржине, и облик његових лирских несама, начин на који је своја осећања исказивао, појединачна

обрада, показује недовољну јачину и дубину његових осећања. Змајево осећање није довољно јако не само по степену који достиже, но и по другој особини дубоких осећања, по свом трајању; или тачније, по готовости с којом оно при песничком стварању излази на сусрет песниковим потребама. Надахнуће, или осећање (што је овде једно исто), не ради као непрекидна струја, но притиче у ситнијим осећајним таласима; Змају ти осећајни таласи нису увек у власти. Тако бива, наравно, и код других песника, међу којима и најбољи имају, и то чешће но што се мисли, своје часове слабијег надахнућа. Али код Змаја надахнуће клоне у истој песми. У њега нису ретки примери да две јаке строфе уоквирују по две, три, или по неколико других, које су скоро слабе, и скоро гола проза. Проценат прозаичних стихова у Змаја знатно је већи но што би се очекивало у песника његова реда. Тако доста велики број његових добрих песама има слабе или хладне завршетке. Тако, из истог узрока, с оскудице осећања или спорости притицаја, неке његове песме изгледају скраћене, друге сувише продужене. Других пута, слабост надахнућа опажа се по неискреној, претераној дикцији. Песник нагонски осећа да својој мисли треба да дâ топлијег и живописнијег израза; ако га надахнуће изда, он се напреже, и хладно-загрејано тражи високопарну дикцију. Најзад, песничке слободе, скраћивања речи, слаби сликови, и други начини којима се песници служе да олакшају себи грађење стихова[1], такође су доказ слабијег надахнућа. Имајући у последње време више да се бавим нашим песницима, нарочито слабијим, и поређујући их с другима бољим, страним и нашим, дошао сам на мисао, извесно тачну, да се по правилу песничким слободама служе само слаби песници, а бољи

[1] »Немојте ме топом среће, —
Ја се бојим тог куршума!«
И ја онда — и ја онда, —
И ја онда — сиђох с ума.
(*Ђулићи увеоци*, XX)

само у тренуцима слабијег надахнућа, — односно на местима која су и иначе, и мишљу, и осећањем, и маштом, слабија. У Змаја су песничке слободе, за песника његовог реда, сразмерно честе, и често велике. Змај ни најмање није „располагао необично глатком техником стиха“. Наше су критичаре збуниле његове кратке реченице, његови кратки стихови, који дају илузију течности и глаткоће. Змај је у „спољашњој техници стиха“ био небрижљив као скоро сви наши старији и данашњи слабији песници. Томе је била узрок и оскудица у књижевној дисциплини и укусу; али, кад видимо да је Змај у својим најбољим песмама био у том погледу скоро увек беспрекоран, морамо претпоставити да су у другим песмама те песничке слободе у тесној вези са слабијим надахнућем.

Све ово што смо досад рекли о Змајевом осећању показује, држим, да с гледишта на коме овде стојимо, Змај доиста није био довољно узбудљива природа. Топла осећања о којима смо горе видели да су најбоље мерило за богатство осећања некога песника, нису била његова јака страна. У Змаја су над топлим, пријатељским осећајима преовлађивали хладни, непријатељски осећаји, како се зову у психологији, или сатирични, како их називамо у књижевности. Недић је тачно приметио да се сам број сатиричних песама Змајевих у односу према броју његових лирских песама може сматрати као доказ његовог недовољно јаког лирског надахнућа, као и то, да су Змају сатиричне песме укупно боље од осталих. Што се ипак скоро без поговора вели да су „Ђулићи“ најбоље Змајеве песме, то је отуда што свак и нехотице погађа да је тема која се у „Ђулићима“ опева тема превасходно песничка, и да отуда и с мањим савршенством облика они имају већу песничку вредност но Змајеве сатиричне песме. Али су сатиричне песме Змајеве извесно савршеније од његових љубавних песама. У њима је он заиста био више „код своје куће“ но у љубавним. Онога падања надахнућа, оних прозаичних места, оних песнич-

ких слобода, које смо горе видели, овде нема; и дикција и стих су овде, увек, скоро беспрекорни. Он који је о љубави певао света једном, враћао се сатири с нарочитом љубављу. Он је са страшћу био уредник или сарадник шаљивих издања[1]. Онога што је за сатиру потребно, он је имао: он је имао духа, шале, ироније, заједљивости, љутине. Беснога гнева и дубоког огорчења није имао ни ту, јер је, као што смо видели, био уопште мирнија природа; али је имао све друго што му је требало. Поменуте духовите и сатиричне особине имале су код њега неоспорно превласт над осталима. Дух и сатирична жица били су код њега толико јаки да су проткивали све његове духовне радње и често избијали и онде где бисмо им се најмање надали и где им често није било места, у његовим несатиричним, покојипут лирски топлим песмама. Доста је велики број његових „Ђулића“ којима је полазна тачка била мисао, комбинација или поређење представâ, а не осећање. Још је већи број оних у којима се исказивање осећања преплиће с досетљивим мислима. И у најискренија осећања и утиске увлачи се, често кришом и од песника, често кришом и од читаоца, духовита мисао.

Ој, ви дани, нисте дани,
Већ анђели бели, —
Не би друкче с неба дошли
И неба донели!

[1] У Предговору »Певанији« од г. А. Хаџића имају овакви занимљиви подаци: „Наш песник био је већ тада главни сарадник хумористичког листа »Комарца«.“ — Три године раније (у својој двадесет четвртој или петој години) био је сарадник „хумористичког часописа под именом »Месечара«.“ — Године 1861 „*уређивао* је са Ђорђем Рајковићем хумористички лист »Комарац«.“ — „Године 1864. покрене нов хумористичан лист »Змај«.“ — „Године 1865. издао је шаљиви календар »Приклапало«.“ — „Године 1872. умре његова жена, никад незаборављена Ружа“. — „Године 1873. покрене у Панчеву хумористичан лист »Жижу«.“ „Године 1876. издао је шаљиви календар под именом »Жижан«.“ Године 1878. „покрене Јовановић нов хумористичан лист под именом »Стармали«.“

Ај, ви ноћи, нисте ноћи,
Већ анђелска крила,
Где би ноћца тако дивна,
Тако брза била!

Тако *брза* била!... Исто је тако и са сатиричном жицом. У том погледу нема занимљивијег примера од оне његове лепе песме „Петнаести новембар 1879“, коју је испевао приликом Милетићевог помиловања; та је песма као светло лице медаље којој је „Друго и друкче путешествије“ мрачно наличје, и једна је од његових најјачих песама, и по песничком измишљању и по искрености осећања. Пошто је у њеним првим строфама одушевљено и раздрагано поздравио Милетићево ослобођење, Змај се пита на који ће начин народ најдостојније прославити тај светао дан, и налази ону своју познату лепу мисао:

Ништавне су славопевке,
Кад се враћа мученик:
Диж'те децу из колевке,
Нек запамте његов лик!...

Песма се наставља пуна осећања, и осећање расте и тон се диже од строфе до строфе:

Диж'те децу где год прође,
— — — — — — — —
Диж'те децу где год прође!
— — — — — — — —

Диж'те децу сад пред њега!
— — — — — — — —
Нек ту слику деца приме
Душе своје у оквир!

— све до последње, чија прва два стиха гласе:

Ох дижите децу данас,
Па им збор'те: „То је тај!“

— и онда одједанпут, сасвим неочекивано, узбуђење се разбије, прсне као мехур, као да га никада није ни било, и место последња два стиха у којима би осећање на свом врхунцу добило свој најсилнији израз, ми имамо једну сатиричну, ироничну, скептичну — какву ли? — напомену, једну ледену напомену *под заградом:*

(Таки људи нису за нас,
Већ за бољи нараштај.)

Овакав ироничан завршетак под оваквом песмом могао је написати само човек у кога је сатирична жица била јача од осећајне. Не треба мислити да је то онај исти случај који и са Хајнеом, који је такође понеке од својих лирских песама завршивао ироничним рефлексијама. Хајне је тако чинио баш с тога што је био врло и дубоко осетљив човек, кога је та његова осетљивост у приликама скупо стала, и који неће да буде поново преварен, те сад сам прави ироничне рефлексије на свој рачун, да их не би други правили. Његова је иронија горка, и истиче из самог осећања; она је тако с осећањем у пуном складу; док је Змајева сува, и долази с поља, и стоји у правој опреци с осећањем, на које је једва и сасвим неприродно накалемљена. У Змаја су ти ironични завршеци, као и оне досетљиве мисли у лирским песмама, последица нешто непоузданог укуса и слабијег надахнућа, али још више превласти сатиричне жице и духа над осећајном. Међутим, у песника у којих је осећање јако развијена особина, сатирична жица и духовитост не могу никад превладати над осећајем. И кад им се случајно деси да су поред лирског имали и великог сатиричног дара, и велике духовитости, као Бајрон, њихова најјача страна остајала је лирско одушевљење, она топла осећања о којима је горе била реч. Та топла осећања, као што смо видели, у Змаја песника нису била врло јако развијена. Као што није био јак мислилац и посматрач, он тако није био ни врло узбудљив човек. Међутим, још више но мисленост, белега је великога песника његова изузетна узбудљивост. И тако Змаја не можемо с великим песницима изједначити ни по другој најважнијој песничкој особини, по јачини и дубини осећања.

Није можда тешко досетити се, према досадањем, да Змај ни по двема последњим песничким особинама, по машти и укусу, није могао бити раван великим пе-

сницима. Пре свега, Змај, како се види, није уопште био од оних природа у којих ће се која било попети до врло великих висина. Али да то оставимо на страну. Важније је ово: обе ове последње особине, и машта и укус, у најтешњој су вези са двема првима, с духом и осећањем: оне су, скоро се може рећи, изведене особине. Живе и богате маште нема без живих узбуђења, без богато покупљене грађе посматрањем, и без готовости или живости с којом нам се грађа при стварању ставља на расположење. Машта је механизам који ради тек кад га крене пара, која је узбуђење; и никакве произвудње нема без препроизводње. А укус је резултат целокупне душевне организације човекове, његовог духа и његове душе. Какав буде његов дар опажања, колико му осећања буду развијена и углађена, колико му буде пажња будна, колико му буде опште и уметничко образовање, колико му је чак и надахнуће јако (јер је овде реч о укусу човека који ствара, а не човека који оцењује), такав ће и толико углађен и поуздан бити и његов укус; отменост и претањеност укуса резултат је целокупне отмене и претањене природе човекове. Ми смо видели колико Змај задовољава ове услове. Ми смо видели колика је јачина његовог надахнућа, оштрина његовог посматрачког дара, и танкоћа његовог осећања. По њима он није могао имати ни врло живу машту ни врло развијен укус. По својој машти, он доиста не може да се мери с великим песницима који су ту особину имали јаче развијену; по своме укусу, он не иде у ред оних књижевника врло углађеног укуса који су све што је најбоље видели и од свега што је најбоље окусили. Његово опште и књижевно образовање било је, мерећи га према просечно образованом човеку, врло лепо; али с наше тачке гледишта, оно није било довољно. Од великих песника, он је, по свему се чини, највеће познавао само по имену; он њихова имена наводи (најчешће у шаљивим песмама) прилично без личне критике, по утврђеном канону великих песника, и ни по чему не може да се позна

да је некога од њих више волео но друге; не изузимајући можда ни Хајнеа. Његове књижевне наклоности виде се по његовим преводима. С неколико изузетака, Змај је преводио песнике другог, трећег, и десетог реда: Петефи, Арањ, Беранже, Ђулаји, Јокаји, Коломан Тот, Милов, Хофман фон Фалерслебен, Мозентал, Даумер, Халм, Салет, Гласбренер, Ј. Г. Сајдл, Золтан Балог, М. Какаш, то су песници које је и какве је он најчешће преводио. Изузеци су били, ако оставимо на страну неколико песама Гетеових и Хајнеових, не најбоље избраних — Љермонтовљев „Демон“, Тенисонов „Енох Арден“, и Гетеова „Ифигенија“. Али док је Арања, по тврђењу оних који знају мађарски, преводио тако да његови преводи понегде надмашају изворнике, дотле је мени жао што морам рећи да су, по мом мишљењу, „Демон“, „Енох Арден“ и „Ифигенија“ промашени преводи, и промашени не због недовољне песничке моћи, но баш због недовољно проникљивог и углађеног књижевног укуса Змајевог. Но ја се не мислим дуже задржавати на овим двема последњим особинама. Ближе претресање тих особина одвело би ме далеко у подробну анализу Змајеве дикције, која би испала из оквира овога чланка; осим тога, за доказивање моје тезе, то ближе претресање било би излишно. Ово што је о њима овде казано, с оним што је речено о другим особинама, довољно је да покаже због чега се мени чини да Змаја не можемо убројати у велике песнике. Змај, видели смо, песничке особине укупно није имао развијене у оном степену у коме их обично налазимо у великих песника, и ниједну посебну није имао развијену у изузетно високом степену. Међутим, висок степен који особине достигну у великих песника, то је њихово обележје према њиховим мањим друговима.

Према томе, ни оно друго, опште мишљење о Змају, по коме је он био велики песник, није тачније од Недићевог, по коме је он био више стихотворац но песник.

*

Истина је, као скоро увек, и овде по среди.

Богдан Поповић.

ФОТОГРАФИЈА И ЊЕН ЗНАЧАЈ.

Моја је жеља да овим чланком о фотографији заинтересујем шири круг пријатеља ове вештине, који би помогли да се једном и у нашој јавности отвори и претресе питање о томе: да ли је културним развитком указана стална потреба да се у Београду оснује фотографско училиште[1] (лабораторија и атеље), те да би се ова универсална вештина почела и код нас систематски изучавати и рационално примењивати и од стране наше интелигенције, или да је оставимо да и на даље робује и остане бесплодна у рукама беспослених спортиста и обичних мајстора — портретиста, који такође без добре наставе не могу никад ни корака напред поћи.

I.

Фотографија је вештина којом се посредством редукујућег утицаја светлости израђују на осетљивој површини хемијског препарата верне слике предмета, тј. лица или ствари. — Овако сликање предмета изводи се помоћу коморе, објектива, осетљиве плоче и хартије. Мрачну комору, као ембрион фотографије, пронашао је Леонардо да Винчи а усавршио и први произвео изврнуту оптичку слику J. Порта још у другој половини 16 века, а тек око 1839 успело се направити такву осетљиву плочу којом је се та оптична слика могла ухватити, развити и фиксирати. — Дагер је био први, који је ову фотографију практично применио, али само на сребрној

[1] Пре три године образован је у Београду „Клуб аматер-фотографа“, но није ништа остварио и угинуо је просто с тога што није могао основати потребно училиште. У колико се сећам, овај клуб скупио је био на једној изложби и забави преко 1000 динара за поменуту цел, али....

плочи, са које се направљени снимак није могао копирати (умножавати).

Овај почетни начин Дагеровог фотографисања остао је у служби само до 1850 године, када је Леграј успео да из основа реформише фотографију, тј. да фотографско снимање врши на стакленој плочи, са које се, услед њене провидности, направљени снимак могао у неограниченом броју примерака копирати. Разуме се, и сама препаратура Леграјове плоче такође се битно разликовала од Дагерове, а састојала се поглавито из колодиума и јодид-сребра. Са овом методом (која је и данас за репродукцију цртежа ненакнадна) потпуно је решен фотографски проблем негативног и позитивног процеса, али ипак са двојаким ограничењем и недостатком.[1] Прво, колодиумске плоче морале су се употребљавати увек у влажном стању, па су се зато морале пред саму употребу и справљати и то од стране самог фотографа стручњака, с тога је ова метода била за аматере неприступачна; друго, колодиумске плоче биле су недовољно осетљиве, па се зато нису могле ни употребљавати за снимање предмета у кретању (брзо или тренутно снимање) већ само у мирном стању (споро или времено снимање).

Тек 1871 испало је Мадоксу за руком да састави једну трећу препаратуру плоче из желатина и бромид-сребра, али тако, да се плоча употреби пошто се превучена препаратура осуши. Ове „бромид-сребра желатинске суве плоче" потпуно су накнадиле све недостатке „јодид-сребра-колодиумских влажних плоча", јер се справљају фабрички, а при том су постојане и толико осетљиве да се предмети могу снимати и у најбржем кретању, за 1/1000 секунда. Ну тешко је задовољити све захтеве савремене потребе. И ако су ове желатинске суве плоче биле веома осетљиве за плаву, љубичасту, индиго и плавозелену боју (актинične боје), ипак су оне биле веома неосетљиве за црвену, жуту, наранџасту и жуто-

[1] Ближе о овој методи види на стр. 23. „Техника Картографије" од Гв. М. Клајића.

зелену (неактинпчне боје), па се зато нису могле са успехом ни употребљавати за снимање полихромних (разнобојних) предмета, као костима, униформи, живописа и цвећа, јер се, при снимању, ове неактинпчне боје понашају скоро као црна, а актиничне као бела, те је услед неједнаког понашања тих боја и долазила: пластична и модулациона непотпуност, а по том и неистинитост копије направљеног снимка.

Др. Фогел открио је сенсибилизаторе за неактиничне боје, тј. он је око 1884 практично утврдио: да, кад се препаратури желатинске или колодиумске плоче дода мало еритрозина или еозина, онда препаратура постаје осетљива и за неактиничне боје. Плоче са препаратуром оваких особина зову се „ортохроматичне плоче“; оне снимају све боје подједнако и дају верну копију са тоновима (цртежима) свију боја и то у њиховој правој јачини и постулности. — И ако је овај Фогелов проналазак учинио у фотографији велики напредак, ипак она са овим није задовољила све захтеве модерне потребе, тј. није још и практично сасвим успела да нам и непосредним путем да̑ полихромну копију, као што је и предмет, већ само монохромну (еднобојну), али потпуну и верну.[1]

Фотографија у природним бојама, хромофотографија или фотохромографија дели се на посредну и непосредну методу. Прва метода припада репродукционој фотографији и на принципу „мешањем 3 основних боја добијају се све остале боје“. Уз припомоћ ове Фоглове теорије Е. Улриху је пошло за руком да ову методу 1890 практично примени и у бојама. Ова „метода тробојног штампања“ у вези „ортохроматичног процеса“ има и велике научне вредности, а у последње време и технички је савршена тако, да задовољава све захтеве модерне потребе; — непосредна метода фотохромографије развија се сасвим на другим принципима. Париски професор Липман први је практично успео 1891 да на

[1] Ближе о овој методи види стр. 61 „Савремене фотографије“ од Гв. М. Клајића и В. Стефановића.

основу „интерференције стојећих светлосних вала" фотографише спектар и друге разнобојне предмете и снимак фиксира скоро у исто тако лепим и живим бојама као што је и сам предмет. Ово је најинтересантнији и најженијалнији проналазак и успех фотографије, управо, то је кулминација фотографске науке и технике; чим се испита и утврди подеснији начин фиксирања, непосредна фотохромографија почеће се примењивати и у практичном животу. На ово нећемо још дуго чекати, јер су браћа Лимпери 1893/95, а у последње време професор Валента, К. Ворен-Грац и други, много и практично усавршили посредну фотохромографију.

Са напретком у справљању осетљивих плоча упоредо се усавршавало и справљање изазивача и осетљиве хартије, која датира раније, а има је више врсти него плоча (највише се троши „хлорид-сребра колодиумска хартија" — целоидин папир). Др. Хесекил недавно је успео да састави једну течност, тзв. „коксин", посредством које се снимци могу изазивати и фиксирати и на дневној светлости, без замрачене собе. Ово је за аматере од велике користи и угодности, јер се овим ослобођавају и од несносне црвене светлости.

Са развитком фотохемије напредовала је и фотофизика (наука о објективима и коморама), тако да данас имамо ручних апарата веома практичне конструкције, који се за 1/1000 сек. отворе и затворе; има и таквих који служе за позоришни доглед, пољски дурбин, за стереоскопско и обично снимање, а постоје и такви апарати који могу да снимају на одстојању око 10 километара даљине без икаква ограничења на дужину мехова и јасноћу слике.

II.

Јавна седница француске Академије Наука и Уметности на дан 19 Августа 1839 била је необично посећена елитом научника, уметника и дипломата, који су се са великим интересовањем сакупили да виде Дагеров

експеримент и чују Арагов реферат о проналаску и примени фотографије. Са француском гордошћу и театралном умешношћу завршио је академик Араго свој реферат овим значајним речима: „Француска је овај проналазак усвојила и поноси се што га целоме свету као поклон предаје“[1]. И заиста свет је умео овим поклоном добро да се користи. — Славни и далековиди Араго прорекао је фотографији још тада велику и значајну будућност; и у ствари није се преварио, јер културна историја још није регистровала ни један проналазак овако свестране и корисне примене као што је фотографија, која за тако кратко време занима цео свет својом практичном применом.

Као продукциона вештина за портрете, пределе и жанре, фотографија се данас заиста попела на степен иманентне уметности и као самостална грана лепих вештина, стоји уз сликарство на првом месту. За потврду овога нека послуже фотографске изложбе које се чешће приређују по већим градовима културних држава. Истина, фотографија не може да замени живописно сликарство у продуковању идеалног[2] света и лепоте, али је исто тако истина да и сликарство у многоме зависи и учи од фотографије, а нарочито у правилном снимању предмета који су у јаком кретању, као и то, да сликарство већ не може више да замени фотографију у продуковању реалног света и лепоте, јер данас све, не само што видимо на земљи, у води и небу, него много што шта што и не видимо, може да се сними (слика) за трепут ока и потпуно: верно у облику, тачно у садржини (у свима детаљима).

И као репродукциона и пројекциона техника, фото-

[1] Француски народ увек је знао ценити своје великане, па је и за овај проналазак Француска одредила Дагеру 6000, а Ниепсу (његовом сараднику) 4000 дин. годишње доживотне пенсије.

[2] Ближе о компонографисању види »О изради нацрта за репродуковање« од Гв. М. Клајића, септембарска свеска „Ратника“ 1901, стр. 70.

графија се данас толико развила да је у неколико прешла у област егзактних наука, пошто је усавршена и у бојама тако да је од великог значаја и неоцењене користи, јер је најбоље графичко средство за очигледну наставу, илустровање књига и уметничко умножавање сликарских и картографских радова као засебних дела. Архитектонски и скулптурни радови старог и средњег века продрли су данас и у масу само помоћу фотографије, која је тим верним снимцима не само развила укус него и раширила поглед модерних народа на пређашња и класична времена. Данас се скоро ни једно савремено предавање било из науке, уметности, технике или индустрије, не може ни замислити без пројекционе фотографије која илуструје предавање тако, да слике представљају предмете и у самом кретању и делању.

Примена фотографске вештине данас је толико усавршена и тако упрошћена да фотографија није више само специјално занимање појединих људи, него је једна универсална вештина која је општа и прека потреба сваког образованог човека, у толико више што је у садашње доба тешко наћи ма и једну грану људског занимања која се не служи обилном употребом фотографије, као веома корисним и егзактним помоћним средством. Шта више, модерна медицина, астрономија и бактериологија унапређене су само помоћу фотографије; доста је само да споменемо Рентгенову, телескопску и микроскопску фотографију. Да ли се и где се налазе страна тела у човечијем организму, као и преломе самих костију и друге болести у неприступачним шупљинама човечијег тела, све се то може тачно констатовати и снимити, али само фотографијом. Многа небеска тела а нарочито звезде нижега реда, које се налазе далеко, у потпуно непрегледном васионском плаветнилу, откривене су и снимљене само помоћу фотографије. Тачне спектре разних небесних тела и астрономске карте нисмо могли ни имати пре фотографије. Посматрање и одређивање покретних и непокретних небесних предмета може се

вршити тачно такође само помоћу фотографије. Бактериолошким испитивањем откривен је читав и засебан свет разних бацила и микроба, који је непосредно невидљив за човечије око, а може се тачно снимити и проучавати само помоћу фотографије. Зоологија је унапређена такође помоћу фотографије, јер данас цео животињски свет и у мору није тешко снимити, као и његово кретање, храњење и парење. Уопште животињски и биљни свет најбоље се снима и проучава помоћу фотографије. А шта да кажемо за кинематографију, кад се хиљадама снимака у врло кратком интервалу узму из мора, из животињског света, да и ми далеко на континенту, у салону, тачно видимо како се крећу и живе океански становници. — Индустрија намештаја и керамика врше пренос слика и шара на своје производе искључиво фотографијом. Столари, бравари, кујунџије, ткачи, инжињери, архитекте, археолози, етнографи, вајари, сликари, итд., употребљавају фотографију за добијање потребних мотива или прегледница ради студије или компилације. Туристе на путовању употребљавају фотографију ради збирке и успомене на она лица, пределе и остале предмете, које су на свом путу видели и за њих се заинтересовали. И као спорт, фотографија је најпрактичније средство за забаву и уметничко васпитање омладине, јер она не само што нас упознаје са хемијом и физиком, него нам — посматрајући разне предмете и слике — и неопажено буди и развија појимање о естетици и психологији, т. ј. о лепом и духовитом. Најразноврснију примену налази фотографија у служби војске, а особито је значајна њена примена при извиђању непријатеља. Зар има нечег дивнијег, но кад се непосредним путем може дознати план, јачина и величина утврђења и целог утврђеног логора, јер из дистанционог односа који постоји између предмета, објектива, плоче и величине снимака, могу се из балона тачно дознати дужине фаса и фланака. И без ваздухопловства, на терену и мору, фотографија чини велике услуге при

рекогносцирању и крокирању, јер може да снима са већег одстојања но што је домашај топовског метка. Читаве релације о борби, диспозиције, итд., могу се тачно снимити и умањити на величину цигар-папира, па их такве слати по путничким голубовима. За снимање војничких типова, прибора и оружја, фотографија је од особите услуге и користи за официре наставнике који проучавају и одређују разне ставове (облике) оружног вежбања. Исто тако и ђенералштабни официри морају такође знати руковати фотографским апаратом, у противном случају несавремени су за војне изасланике ради проучавања разних маневара. У свима модерним војскама један Штаб не може се данас ни замислити без доброг топографа и фотографа. Исто тако и свака ратна лађа мора имати фотографски апарат. Сигуран и брз рад криминалног судства и тајне полиције не може се без фотографије такође ни замислити. Наставници и књижевници употребљавају фотографију ради онаквог снимања разних предмета како им то сама сврха њихових написа и захтева, па било то појединачно или у комбинованим групама, а у циљу пројекционог илустровања предавања, односно репродукционог илустровања књиге, јер слика много олакшава и убрзава правилно схватање и разумевање мисли и лепоте, т.ј. науке, уметности, технике, индустрије и света уопште. На пример, кад би нам неко ма и најбоље описао „Светску Париску Изложбу 1900“ али само речима, онда ми, читаоци, који нисмо могли да посетимо изложбу, ипак не бисмо могли довољно ни схватити а још мање себи представити, објаснити: очигледну стварност тога чуда и дива од интелектуалне и мануелне творевине људског рода. А кад не би било фотографије и кад би ту изложбу морали снимити и умножити ручним радом (мануелографски), замислите: колико би времена требало за извршење тога рада, шта би стао један илустрован опис или албум те изложбе, и да ли би такве слике биле верна копија оних колосалних предмета и ремек дела?! —

Само на ова три питања кад бисмо одговорили,

било би довољно за признање: да је фотографија заиста лепа и корисна вештина, у толико више, што она репрезентује истину, тражи природну лепоту и демократизује уметност.

(Свршиће се.)

Гв. М. Клајић.

ИЗ НАШЕ СТАРЕ КЊИЖЕВНОСТИ.[1]

3.

Похвала кнезу Лазару.

[Јефимија је монашко име кћерке ћесара Војихне, а жене деспота Угљеше, брата краља Вукашина. Како јој је било мирско име, не зна се. После битке на Марици, и смрти Угљешине и пропасти његове државе, она се покалуђерила, и живела је на двору кнеза Лазара, а после његове смрти код „царице" Милице, којој је била нека сродница. Од ње су нам сачувана два ручна рада: везена завеса царских двери у Хиландару од 1399 године, на којој је уписана топла молитва њена богородици, и везен покров за ћивот кнеза Лазара, на коме је уписана ова похвала, која се нежношћу и топлином осећања упоређује са плачем за Ђурђем Бранковићем, који смо донели у нашем листу[2]].

Међу милима овога света одгајен си од младости своје, о нови мучениче кнеже Лазаре, и крепка рука Господња међу свом господом земаљском крепка и славна показа те. Господствовао си земљом отачаства свога, и свим добрим развеселио си уручене ти Хришћане, и мужаственим срцем и жудњом побожности изишао си на змију и непријатеља божанствених цркава, расудив, да не може трпети срце твоје, да гледа Хришћане отачаства ти потчињене Измаилћанима, па ако у томе не успеш да се обагриш крвљу својом, и да се присајединиш војницима цара небеског. Тиме су ти се обе жеље испуниле: и змију си убио, и мучења венац примио си од Бога. А сада не баци у заборав ваљубљена ти чеда, која си сироте оставио одласком твојим. По-

[1] Видети С. К. Гласник, 1903, VIII, стр. 130. 618.
[2] Видети С. К. Гласник, 1903, VIII, стр. 130

што си ти отишао у вечна небесна весеља, многе туге и болести обузеше вазљубљена ти чеда, и у великој тузи живот проводе, јер владају њима Измаилћани, и треба нам свима помоћи твоје. Зато се молимо, моли се општем господару за вазљубљена ти чеда, и за све, који с љубављу и вером служе њима, зашто су у великој бризи вазљубљена ти чеда. Јер они, који су јели хлеб њихов, дигоше на њих велику буну, и твоје добро у заборав бацише, о мучениче! Ако си и прешао од живота овога, тугу и болести чеда твојих знаш, а као мученик смелости имаш ка Господу. Преклони колена пред господарем који те венчао (мучења венцем), моли да вазљубљена ти чеда богоугодне проводе у добру многољетни живот; моли да православна вера неокрњена остане у отачаству ти: моли да победник Бог дâ победу вазљубљеним ти чедима, кнезу Стефану и Вуку, на видовне и невидовне непријатеље, и ако примимо помоћ с Богом, теби ћемо хвалу и благодарност одати. Сабери хор својих сабеседника, светих мученика, и са свима помоли се Богу који те прославио: поручи Ђорђу, покрени Димитрија, приволи Теодоре[1], узми собом Меркурија и Прокопија, и четрдесет мученика Севастијских не остави, јер у њихову мучењу војују вазљубљена ти чеда, кнез Стефан и Вук, моли, да им се дâ од Бога помоћи. Дођи нам на помоћ, ма где да си. На моје мале дарове погледај, и за многа их узми, јер не принесох ти похвалу колико ти достоји, већ колико ми је сила малог ми разума, зато и малу награду очекујем. Но ниси ти, о мили мој господине и мучениче, малоподатљив био у кварном и маловечном животу, а како ли тек у непреходном и великом који ти је Бог дао, јер си мене, туђу међу туђима, телесно хранио изобилно, а данас те молим да ме двоструко храниш, и да утишаш буру љуту душе и тела мојег. Јефимија усрдно приноси ово теби, свети!

Јефимија.

---

[1] Стратила и Тирона.

УМЕТНИЧКИ ПРЕГЛЕД.

Скице за нову цркву у Тополи[1].

(Крај.)

Г. Леко је покушао да у другом решењу своје скице примени онај лепо смишљени и изведени мотив код Грачанице. Хтео је да кубе издигне на основицу средњег крста, те да тиме у унутрашњости постигне ону поступност, прелаз од сводова главног, основног крста ка основици главног кубета, мањем крсту. Али ни ту није умео да постигне ону лепу спољашност која је тако импозантна и складна код Грачанице, и о којој се и сам овако изражава (стр. 274.): „код српско-византиске најлепше и најдостојанственије цркве, код Грачанице, по спољашности јасно се види да је кубе представљено као поникло из темеља, да доминира над целом црквом: овај органски склоп не би ни по основи ни по виткости главног кубета дошао до израза да није, постројењем четири мања кубета око овог главног, постигнут утисак проширења основе главног кубета преко целе цркве“. Из овог његовог описа и ако непотпуног, види се прилично правилно схватање важности примене мањих кубета око главног, која, и ако подређена, доприносе лепоти и складности целине у спољашности. Без њих би, или и са њима али без оне лепе размере њихове и хармоније са средњим кубетом, Грачаница у спољашности збиља изгубила цео свој симпатични ефекат. Па кад тако стоји што онда Г. Леко није тако и поступио, да на својој замишљеној основици постигне потребан склад и с поља, него скицирао нешто што само треба да је оригинално, али што по складности целине, по лепо пропорционираним малим

[1] *Дим. Леко*, Скице за нову цркву у Тополи. (»Дело«, св. за фебруар о. г. стр. 271—280).

кубетима око великог, далеко уступа Грачаници, те тиме показао да није био у стању онолико да дâ, колико је велики неимар средњега века умео да изрази на Грачаници? И баш у томе, да узгред и ово кажем, што је један конкурент, у својој скици, овај мотив са Грачанице са разумевањем применио на сасвим разрађену основицу цркве према савременим приликама, и лежи разлог што је та скица добила прву награду и то, у толико пре, што је тај пројектант овај мотив другог периода вешто довео у склад са мотивима трећег периода, којима је органски склоп главних зидних маса и апсида јаче маркиран, поред згодне примене лепих орнаменатских мотива трећег периода.

Наведеним примерима о величанственој унутрашњости јединствене Аја-Софије и узорне грађевине по спољњем ефекту, Грачанице, читаоци су могли запазити, да Г. Леко генијалног творца прве грађевине није разумео, те је покушавао да га исправља, на своју штету наравно, а да је творца друге грађевине схватио само површно, само по ефекту који спољашност чини на посматраоца, али не и по суштини тога ефекта. Да је он анализао и дубље испитао откуда долази та складност у спољашности Грачанице, нашао би да она лежи баш у ономе што он није умео да примени.

⁂

Г. Леко на више места у својој критици иронично говори о кубетима на свима старим српским грађевинама, називајући их „голубарницима“. Остављајући на страну ово неозбиљно изражавање, овом приликом хоћу само да констатујем једну његову недоследност која се у овом састоји. Говорећи о Грачаници сам је казао како се „постројењем четири мања кубета око средњег главног постигао утисак проширења основе главног кубета преко целе цркве“, без којега „овај органски склоп не би ни по основи ни по виткости главног кубета дошао до израза“, те је тако „Грачаница постала и најлепша и најдостојанственија српско-византиска црква“. Па кад је то

најлепша и најдостојанственија српско-византиска црква. и кад је њен спољашњи естетични ефекат постигнут баш тим кубетима (без којих тога не би било), зашто су онда кубета на српским старим црквама „голубарници“? Зар „голубарници“ у оном смислу како Г. Леко у иронији назива кубета, могу да даду израза једној црквеној грађевини те да она постане и најлепша и најдостојанственија српско-византиска црква? Ако дакле они могу да учине да се онај израз у лепоти и достојанствености цркве постигне, онда је очевидно да ти „голубарници“ са старих српских црквених грађевина имају да послуже за мотиве модерним српским црквеним грађевинама, пошто су они неизоставан, важан елеменат њихов. Али не само са гледишта лепоте у спољашности, као што је Г. Леко лепо навео, него и са гледишта особеног израза својственог српским средњевековним старинама, ми морамо да тежимо да тај карактер њихов и у модерној архитектури у свој чистоти сачувамо и применимо, те да модерна архитектура што јаче носи српско обележје. Уколико, дакле, поред кубета, будемо и остале мотиве са српских црквених старина на савремене црквене грађевине примењивали (разуме се, путем одабирања: градиво је за то обилато), у толико ће и та особеност српског обележја јасније и да се изрази; у толико ће оне јаче вршити и своју културну задаћу, а то је, да ће оне на овом свом пољу са успехом сузбијати „утук народне индивидуалности“, који нам спрема „наша добра суседка“ што рекао Г. Леко. Не разумемо онда зашто Г. Леко војује против облика наших кубета, зашто их назива „голубарницима“ а овамо и сам са свога гледишта утврђује потребу њихову и то баш са естетичког гледишта? Ову је недоследност његову несумњиво изазвала његова јака жеља за „духовитошћу“.

На стр. 275. критичар вели: „на жалост, ни једна од награђених скица за цркву у Тополи не показује ни трага модерне технике у конструкцији кубета, и Раде

неимаре, када би могао видети своје колеге и земљаке након 600 љета, грдно би се изненадио!"

Пре свега да утврдимо да се у „Раду неимару" Г. Леко двоструко преварио. Прво Раде није делао пре *шест* него пре *пет* стотина година, и да према томе не припада колу неимара *другог* него *трећег* периода и према томе је још, вероватно, баш он творац Г. Леку мрског стила „на етаже", пошто је, поуздано он и неимар Љубостиње као што тврди запис на унутарњем црквеном каменом прагу где стоји урезано: „протомајстор Боровић Раде".

После, имамо да утврдимо још и то да не стоји да „ниједна од награђених скица за цркву у Тополи не показује ни трага модерне технике у конструкцији кубета". Ова изрека Г. Лека може се сад двојако тумачити. Ако је под модерном техником подразумевао своје „природно математичке истине", онда она овде у толико има да се примени што ће се извесним рачунским путем утврдити стабилност кубета, а што ће сваком правом, образованом архитекту бити познато како се то врши. Ако ли је пак Г. Леко мислио да каже, да је конструкција масивних кубета (овде је о њима реч) данас савршенија од оних еминентних примерака које нам пружа архитектура почев од Римљана па до доба цветања ренесанса у Италији, онда молимо да нам наведе примере тих савршенијих конструкција кубета у садашњости. Међутим овде је било есенцијално баш оно за шта изгледа да Г. Леко нема правог осећања и разумевања, а то је, што јача и чистија примена одабраних мотива из старе српске црквене архитектуре на савремене црквене грађевине у хармоничној целини, да би се српски карактер српској цркви у Тополи што јаче обележио. Г. Леко, видели смо, вели, да „Раде неимаре, када би могао видети своје колеге и земљаке након 600 љета, грдно би се изненадио". Ту бисмо му могли ово одговорити. Верујемо да би се Раде неимаре изненадио кад би видео да се тек данас „након 600 љета" наставља рад онамо где га је он оставио. Изненадио би се истина,

али и разумео би зашто је тако, кад бисмо му објаснили да је преко четири века Српски Народ живео у тами, и да му већ сто година сметају разни западни културни усрећитељи његови да подиже црквене грађевине у духу његових културних тековина из Средњег Века, намећући му наказне стилове, стране његову осећају, називајући стил из доба Рада неимара подругљиво „гогски стил“, као што се на жалост изволео изразити један колега Г. Лека, који се у погледима на српску црквену архитектуру трећег периода слаже са Г. Леком. Али како ли би се, кад би се понова родио, не изненадио, него згрануо, Антемиос генијални, творац Аја-Софије, када би могао видети свога колегу и земљака Г. Лека какве скице за цркве после скоро 14 векова гради, после онако дивне Аја-Софије, поред тако савршене технике и свих „природно математичких истина“, које нам пружа двадесети век.

⁂

Г. Леко: вели: „наравно да Раде неимаре није могао саставити једначину: нападни моменат = отпорном моменту, али кад би се он понова данас родио, успеао би то, што но веле *с мајчином млеком*, и без теоријског знања, он би ту једначину изразио у склопу и основи грађевине“.

Пре свега нек нам је дозвољено да посумњамо „да ће нападни моменат бити раван отпорном моменту“ сем ако то није опет неки проналазак Г. Лека. Ми смо бар до сада држали да има разлике, и то знатне, између тих двају момената. Г. Леко би нас јако обвезао ако би публиковао овај свој проналазак, јер би то била добит и за „природно-математичке истине“ и за модерну технику. За оно остало у том ставу не знамо шта да кажемо. У озбиљан претрес то се и не може узети, па би и то могли уврстити у низ оних конфузних ставова каквих је пуно у овом напису Г. Лека. Али, ако је он збиља мислио да каже да би Раде неимаре данас и без знања „природно-математичких истина“ (теоријског знања) био

у стању да једначину изрази склопом и основом грађевине, онда би то било чудно изражавање својствено само Г. Леку, јер апсолутно не разумемо да се једначина изражава склопом и основом грађевине. Ако ли је пак Г. Леко хтео да каже да би Раде био тако генијалан неимар да би, и без знања механике, могао поред естетичне и стабилну грађевину да склопи, онда не разумемо зашто Г. Леко онако анатемише те старе неимаре који нису знали те „природно-математичке истине" као што их Г. Леко зна, али су их, као што смо видели, умели да изразе „у склопу и основи грађевине", те створили узор грађевине којима се и данас дивимо.

*

На стр. 277. критике Г. Лека има ова реченица: „створена је могућност да, уместо монументалних грађевина, подижемо голубарнике, исцифране јапанским, готским, мисирским и сецесион мотивима и орнаментиком". Држим да ће и ово бити неки проналазак Г. Лека, јер ми није познато да су код монументалних грађевина подигнути „голубарници" са таквим мотивима. Ова ће фраза бити сигурно производ јаке фантазије Г. Лека. Но у тој се фрази опет констатује једна недоследност његова. Упоредите то са оном реченицом на следећој страни где спомиње „монументалност која онако силно дејствује код Грачанице", а ова опет као што знамо има пет таквих „голубарника", па реците да ли се то онда може не назвати недоследност.

Овом је приликом Г. Леко хтео да да̂ одушке својој тузи за недобивеном наградом и приликом стечаја за скице за „дом народног представништва" пре две године, те је одмах после горње фразе додао: „место скупштинске зграде пројектују се блатом олепљене и блехом нацицане V e r w a l t u n g s g e b ä u d e; да примамо све за готово, што у страном свету опазимо, што нам се отуда импортише, а да из сопствених средстава, сопственим знањем, снагом, сами, готово ништа не стварамо". Поред овог последњег дела реченице која је умесна, и којом је

он само на свој начин дао израза ономе што су други пре њега рекли, Г. Леко је хтео да протури и онај предњи део те реченице, а боље би било да све ово није није ни помињао јер томе овде и није места. Огорчен што ни тада није добио награде, том фразом Г. Леко хоће да осуди онај оцењивачки суд што није умео да прозре његову генијалност, а у исто време хоће да цинички исмеје своје тадање конкуренте чије су скице добиле награде. Оцењивачки суд заиста није знао, кад је оцене доносио, која је од поднесених скица била Г. Лекова, и тек је по свршеној оцени и написаном извештају случајно сазнао да је уопште једна од оцењиваних скица била и његова. Као што извештај тврди, оцењивачки суд је врло неповољно оценио овај рад Г. Лека. И Г. Леко би врло добро урадио кад би се одучио од наметања својих субјективних погледа другима а научио, да му разлог буде јачи свакад од силе интереса.

На крају, мислио сам да овде уђем у доказивање важности трећег периода наше архитектуре, који Г. Леко потцењује и против којега војује, и ако га не разуме, али се од тога у овој прилици уздржавам да не бих и сувише продужио ово моје расматрање једног написа без вредности. У осталом, држим да је ово до сада изложено, довољно да читаоци створе суд о критици Г. Лека, у којој је, као што смо видели измешано и незнање и недоследност, и непознавање ствари о којима говори и празне фразе, и субјективност често пропраћена производима неке необуздане маште а све написано више мање неразумљивим или збуњеним стилом, што рекао уредник „Дела“.

Андра Стефановић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Симо Матавуљ: *Живот*. Издање књижарнице Светислава Б. Цвијановића. Београд 1904. Штампарија Доситеја Обрадовића. Стр. 138 и 6. Цена 1·20 дин.

Некадашњи Матавуљ био је приморац, искрен и истинит, нешто углађенији од Љубише, али још непрефињен и неуглачан. Из његових приповедака није само звучао лепи приморски језик и зрачно лаки, природни хумор с мора мајстора; у њима је све подсећало на мирис морске воде, на брујање вала, на шкрипу балвана и једека, на укус свеже и усољене рибе, на флегматичност људи навиклих на опасност, на простоту и примитивне навике света који живи физичким животом и залеће се неустрашимо у смрт, рад комада хлеба бијелога. Матавуљ ипак није ни усред те љуте немаштине и мучне борбе за живот клонуо духом и упао у очајни песимизам Будисављевића, или у лаку и тиху сетност Ћипикову. Он није, доиста, идиличан и ведар колико Љубиша, и нервозно доба, у коме је радио своје ствари, кануло је по коју кап горчине и у најведрије од његових књижевних производа. Али Матавуљ, стари Матавуљ био је много ближи весељу и кикоту, него тузи и јадиковању. Заман ћете у њега тражити податке корисне за оштру осуду савременог поретка: нећете их наћи, као што их нисте налазили ни у Веселиновића, ни у Сремца, ни у Лазаревића, изузев једну једину приповетку. Тек доцније за овим безбрижним, или полубезбрижним духовима, који су брижљиво заклапали очи пред ружним делом стварности, и оглушавали се о сурове и тешке крике човека-животиње, дођи ће Ранковић, Домановић, Будисављевић и, у једном ограниченом оквиру, Станковић, са својим епопејама људског страдања, са песмама о гладнима и жеднима хлеба, ваздуха, светлости, правде, љубави...

⁂

Данашњи Матавуљ није више стари приморац. Остало је још доста симпатија за родну груду, али се око приповедачево све чешће и више окреће призорима и сценама престоничког живота. Од реалистичког писца не може се ни тражити да живи у једној средини а једнако сања о другој и да затвори своја чула и осећања пред животом који оптиче око њега. Не! Треба загазити храбро у тај сплет појава које гамижу, клизе или пролећу поред приповедача, и отворити сва чула, макар да око приморчево не може бистро погледати у сухоземни свет, нити његово ухо јасно разазнати звуке који допиру са тврде земље. Ништа не мари што Матавуљ престоничанин не досеже до Матавуља приморца! Боље је дати и оно што он данас даје, него бити осуђен на нерад у доба кад српска приповетка тражи што више и што јачих радника. Ако Матавуљ и не може сазидати урнек неимарске вештине, као митички Визма Карма, може бар принети свој део израђене и склопљене грађе...

Него, ако се Матавуљу и не може замерити што је променио средину којом се баве његове приповетке, може му се пребацити за једну другу ствар. Матавуљ није писац јаког уметничког уображења, а још мање утанчаних, осетљивих нерава, које лако заталасава и најслабији покрет из спољњег света. Стање његове осећајности није ни мало погодно за схватање драматичних појава као што ни његов таленат није ни узгајен ни по природи упућен за кратке а силне лиричне сцене из живота. Матавуљ је хладна, здрава, нешто хумористична природа, способна да види живот више у просторности појава него у њиховој дубини и интензивности. Он је мајстор да обухвати много занимљивих појединости, да да̂ верну и живу слику стварности у њеним спољашњим изражајима, али не и да продре у онај заплетен, тајанствени и вечно загонетни сплет појава којима живи душа човекова. За то сокровиште Матавуљ нема амајлије, и сва његова напрезања да изусти мађичку реч: „Сезаме, отвори се“, остају без успеха...

Ја ћу навести само један једини доказ за потврду својих речи, али тако погодан да ми други неће ни требати. Прочитајте пажљиво у овој збирци приповетку „Болничарка“. Предмет је срећно нађен - Матавуљ има у том погледу довољно уметничког духа — али је готово пропао у његовим рукама. Замислите ту идеју израђену пером не Тургењева или Мопасана — на тако поређење не треба ни мислити — него једног Боре Станковића. Како би оживело оно бескрвно и укочено лице скромне болничарке чија се физиономија и не види у Матавуљевој скици! Како би њена једва приметна фигура изишла пред очи читаочеве израђена у свој потребној пластици, ни мало магловита, ни мало неодређена, него на против јасна и изразита. Читалац би видео оно што ни сама сирота болничарка није може бити видела: силну љубав која се не изражава у сузама, болу и очају, него у бескрајној оданости своме узору, у безграничној вери у његову доброту и величину, у обожавању свега што је у њему, у нежној бризи за његову личност. Сетите се само „Увеле Руже“ или још више „Станоје“. Колико је ту праве, истините, психолошки тачне поезије, колико вештине у сликању најскривенијих манифестација љубавног осећања, како је ту силно изнесена та безнадежна, незнана љубав! А у Матавуља је све то једва наговештено, као мимогред, у те изгледа просто регистровање факата. Човека не узбуђује и не потреса ова идилична слика, у основи својој тако трагична, јер се њеном писцу није учинило важно да продре дубље у душевно расположење једне болничарке. А међутим и тај скромни, убити свет има срце са две коморе и две преткоморе, и може осећати исто тако силно и дубоко као и „велики свет,“ ако се т. ј. у нас може говорити о великом свету. Најбољи доказ да се у овом ситном свету болничарки, праља, куварица итд., за који Сремац има само подсмеха а Матавуљ хладне радозналости могу десити ванредни догађаји нека послужи скорашњи догађај баш из исте болнице из које је и Матавуљева слика. Ту, у тој болници, једна болничарка

одузела је себи живот на један свиреп али у исто време нечувено јуначан начин, за који се ишту или силна енергија и одважност, или необично снажна душевна узбуђења.

И остале приче Матавуље имају извесну сухоћу, која јако слаби њихову уметничку вредност. Матавуљ би хтео да буде кратак и концизан, али како има мало осећајности, то његове слике остају слабе и неизрађене. Снага Матавуљева није у интензивности сцена, него у количини прикупљеног градива. Да његове приповетке буду доиста прави уметнички производи њему је потребно много појединости, пуно ситних детаља, повише описа и дијалога, те да тиме замени недостатак једне јаке драматске сцене, кроз коју би се видео цео један велики догађај или један важан психолошки или социјални проблем. Међутим Матавуљ, изгледа, има нарочиту наклоност према кратким сликама, за које опет нема довољно способности. И тако он успева да му слике буду кратке, али и неизразне, штуре, чак и недовољно наглашене...

Од десет приповедака које су унесене у ову збирку по свом предмету најинтересније су: „Њен дан“, „Аранђелов удес“ и „Мрвица филозофије“. Ова последња још је и понајбоља, изузев кратку слику „Кишовите ноћи“ која је измакла по лепоти испред свих осталих приповедака у овој књизи. Приповетка „Њен дан“ оригинална је по идеји, али није довољно психолошки мотивисана. Као што Матија Ђенадић у Лазиној приповетци „На бунару“ зачуђава читаоца својом оригиналном методом лечења размажености, тако и Матавуљев Димитрије Ј. (зашто само Ј.?) изазива сумњу у своју егзистенцију необичном врстом освете неверној жени. Предмет којим се Матавуљ бави у овој причи захтева пространију обраду, како би и поступак Димитријев и брза смрт женина били бар вероватни!

Опажа се да је Матавуљ при прештампавању ових приповедака чинио у њима извесне промене. Тако је било и с „Београдским причама“, и оба пута на штету садашњих издања. Нарочито је по неко лепо опажање изо-

стало при прештампавању, и ако је могло бити врло значајно и карактеристично. Читалац који је раније читао приповетку „Њен дан“ сетиће се оног врло лепог детаља, који веома добро карактерише симпатије између оца и кћери: отац улази у кућу и кћи трчи к њему и завлачи своје прсте у његову косу. Тај детаљ је избачен у овом издању, а био је тако интересантан, тако ефективан, и тако истинит, да би га сваки прави приповедач чувао као очи у глави!

*

Одавно је укинут обичај да критичари дају савете приповедачима. Ипак, нека ми се допусти да препоручим Матавуљу напуштање кратких слика и задржавање на већим приповеткама, са пуно појединости, са доста описа и са већом епском исцрпношћу. Његова је снага у томе и он нема разлога да напушта сигурну готовину за непоуздану вересију. Сем тога, Матавуљ не треба да се бави предметима који захтевају јачу осећајност, него да тражи оно за што се иште само развијена моћ хладног и неузбудљивог посматрања, или у најбољу руку још и извесно хумористичко расположење. „Бакоња фра Брне“ треба да служи Матавуљу као мерило снаге и као подсетник за правац којим ваља да иде у свом даљем књижевном раду.

Јаша М. Продановић.

Владика јегарски Јефрем Бањанин, од Д. Руварца. Сремски Карловци. Српска Манастирска Штампарија. 1904, стр. 34 у 12°; цена ? (Прештампано из „Српског Сиона“ за годину 1904).

У овој расправици реч је о оном Јеврему Бањанину, кога је патријарах Арсеније III Црнојевић, у молби поднесеној ћесару 1694 године, предлагао за велико-варадског и јегарског владику.

О тој личности зна се врло мало. О Бањанину знало се само то да је ћесарском дипломом од 4 марта 1695

године био постављен на место, за које је Арсеније III молио ћесара годину дана раније, и да није оправдао наде, које је на њ полагао патријарах у оно мучно време по српску цркву. Јер је познато да се Бањанин подао утицају католичком и да је прешао на унију, ну није се знало ни кад је то Бањанин учинио, ни зашто, а још мање шта је даље било с њим; међутим све ово за историју онога доба од таквог истог је значаја као и сам факат, да је Бањанин прешао у унију.

Владику Јеврема Бањанина и његов прелаз у унију помиње и деспот Ђорђе II Бранковић у својој Хроници. Ну казивање Бранковићево непотпуно је и нејасно. Тамо нема никаквих ближих наговештаја о побудама Бањаниновим да учини то дело, о времену кад је то извршио, о месту где је био, на нема никаква спомена ни о даљем његову животу и раду. Једном речју, Бранковићево писање у Хроници о овом владици мутно је и нејасно, као и казивање на свима другим местима, где је реч о догађајима и личностима, о којима деспот није имао ближег и подробнијег обавештења. Али и ако је Бранковићево излагање о Бањанину у Хроници и нејасно и погрешно у неким појединостима, ипак, кад се има на уму Бранковићева Хроника, смер писчев с њом, прилике под којима је постала, немогућност за Бранковића да добије потребног обавештења за све о чему је писао, Бранковићево гледиште на цео ток догађаја у српском свету, субјективност у оцени, као неминовна последица прилика у којима је живео кад је писао свој спис, мислим да је Бранковићево излагање у Хроници о Бањанину пре требало узети као један доказ више да у деспотову делу има партија, које немају карактер поузданог извора историјског и да се Бранковићу не може у свему поклонити вера, него изливати свој гнев на јадног деспота Ђорђа II Бранковића, што није био о свему добро обавештен, како је то урадио Г. Д. Руварац у овој расправици.

Бранковић је о Бањанину рекао што је знао. Али то је мало и тим се не може задовољити жеља данашњег

историчара. Зато је оправдана тежња Г. Д. Руварца: да испита колико је тачно Бранковићево излагање. Ну за оцену факта о Бањанинову преласку у унију није довољно само знати за њ, већ треба још и упознати ближе побуде том акту, време кад је то извршено, опште прилике српског народа и цркве у Угарској онога времена, као и даљи живот и рад Бањанинов, чега нема код Бранковића. Све је то потребно и Г. Руварац учинио је добро што је ишао за упознавањем тих факата. Само он греши што то не чини с намером да покаже како је историчару, пре него што буде доносио дефинитиван суд о Бањанину и његову поступку, потребно знати и друга факта. Он греши што је овом много пречем задатку за једног данашњег критичног историчара претпоставио дискусију са хроничаром, у чије је дело вера одавно поколебана.

Бранковићева хроника за данас је једна врста историјског извора, у коме поред нешто добрих има много више непоузданих података за историју. Зато, ако историјска критика мисли поле рачуна водити о том спису, она треба да испита шта је у њему продукат Бранковићеве тежње да догађаје хотимично представи друкчијима, а који су опет подаци непоуздани као продукат деспотова незнања и рђава обавештења. Такав задатак имао је пред собом и Г. Руварац у овој својој расправици; али расправљано питање таквог је карактера, да се није могло решити у смислу горње поставке. Стога је остало да се на основу података, каквих није имао Бранковић, колико толико тачније обележи Бањанинов поступак, и поредећи ресултате испитивања са Бранковићевим писањем, покаже у колико је ово друго нетачно. Задржавати се пак нарочито на Бранковићеву писању и од повода за писање расправе стварати задатак њен, није било потребно. Најмање пак могло се тражити од Бранковића да буде потпуно обавештен о свима питањима, с којима је у вези утврђивање Бањанинова преласка у унијатство, јер ни сам Г. Руварац, који се сада налази у много погоднијем положају од Бранковића у своме, није могао наћи одговора за сва питања.

Из података, које је овај саопштио, види се да је успео да расветли само један од оних факата, који су потребни за што тачнију оцену владичина преласка у унију, па и то онај од најмањег значаја, за који Бранковић није могао знати. То су подаци о каснијем животу и раду Бањанинову. Из њих се види да овај није остао дуго унијатом, јер је утицајем патријарховим био послан у Србију, где је постао егзарх пећкога патријарха и да је живео у манастиру Павлици на Ибру. Ово се види из неких још раније објављених података о Бањанинову животу и раду у Србији, а још боље из једнога раније непознатог писма владичина, писаног из Павлице митрополиту Вићентију Поповићу 18 декембра 1715 године. То писмо као и извадак из Бранковићеве Хронике о Бањанину Д. Руварац је сада објавио први пут, и то чини право језгро ове расправице, која није без интереса за историчаре.

Али је штета што писац врло мало рачуна води о распореду градива и јасном излагању. У радње оваког рода може се унети полемична тона, спорно питање може се јаче дискутовати, може се донекле замерати и пребацивати и Бранковићу и Бањанину и њиховим савременицима што нису више и јасније рекли о ондашњим приликама, али прво, то не треба сувише истицати, јер извори за нашу историју још нису толико прибрани ни испитани, да се може тврдити како о том нико ништа није писао, и друго, историчар све ово има изложити јасно, прегледно и објективно. Међутим Г. Руварац не ради тако, и зато га читалац врло тешко прати у његовим скоковима с питања на питање, с једног факта на други, и то у скоковима који су непотребни кад се њима не доприноси разјашњењу постављенога питања. А тога овде има на више места, и они су узрок те је излагање несређено и развучено, и расправа тешка за читање.

Међу радовима Г. Д. Руварца има врло лепих прилога за Историју Српског Народа, али у њима редовно, и без потребе, преовлађује јак полемичан тон и непре-

гледност у излагању. То је штета за читаоца као и за писца: за првог што не може да прати ток излагања, а за другог што се и сам губи, па у томе испушта главно питање и задржава се на споредниma.

Јов. Н. Томић.

—

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

Нове књиге: У спомен Др. Теодору Мандићу, Нови Сад. Штампарија Српске књижаре Браће М. Поповића. 1904. Стр. 36 у 8°. — Мала Библиотека у Мостару, 1904, издање и штампа издавачке књижаре Пахера и Кисића, 16°: Св. 74., Марко Цар, *С бојног и љубавног поља*, пригодне приче, цена 0,40 дин., стр. 94. — Св. 75., Лука Грђић-Бјелокосић, *Моје цртице*, цена 0,40 дин., стр. 80. — Св. 76. и 77., П. Е. Порицки, *Наличје живота*, скице из анатомије, с немачког превео Г. П. Ив., цена 0,80 дин., стр. 135. — *Рад и именик Матице Српске године 1903*. Нови Сад 1904. Издање Матице Српске. Стр. 343 у 8°. — *Најновија књига Г. Б. Никашиновића*, написао Рис. Т. Пророковић-Невесињац. Београд, 1904. Штампарија Андре Јовановића. Цена 10 пара дин. Стр. 15. у 8°. — Н. Х. Теофило Стефановић, *Може ли се свештенику одузети свештенство*. Београд, Штампарија С. Хоровица 1904, стр. 48 у 8°. — Потпуковник Стев. Илијћ, *Извиђење земљишта крокирање и мерење висина барометром*. Београд. Штампа Ч. Стефановића, 1904, стр. 102 у 8° са осам кроки-а; цена? — Милоје Илић сељак из Драгачеве *I Посланица радикалном народу*. Чачак—Београд, Штампа Андре Јовановића, 1904, стр. 16 у 16°; цена? — Михаило Сретеновић, *У подне*, сцена из дечјег живота. Београд, Штампарија Д. Димитријевића 1904, стр. 16 у 16°, цена 0,10 дин. — Ур. Јов. *Историја Јована и Марије*, превод с француског. Београд, Штампарија Бојовића и Мићића 1904, стр. 16 у 12°; цена? — В. С. Јовановића, *Да читамо*. књ. I за мање ђаке, књ. II за старије ђаке, књ. III за сеоске ђаке. Београд, Штампарија Д. Димитријевића; цена свакој књизи по 0,50 дин.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 17.

СРПСКИ
КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XII, број 6. — 16 јул, 1904.

СТАРИ МЕХАНЏИЈА.

(Крај.)

II.

Неколико година радио је Шћепан у својој механи прелијепо. Чак се и угојио и све више почео руменити у лицу. Још да му није коса побијелила (за бркове се то није могло рећи, јер су они, због великога пушења, били некако разнобојни, чађави) и прорijедила се на тјемену, могло би се мислити, да је млађи него ли је био. Иначе се ни у чеме промијенио није и радио је све по старом. И устајао је рано и пио лијекове и погађао се сељацима и спавао по подне и једнако уживао у паметноме разговору газде Глигора, Хаџи-Османа, Аћима, Јоксима и Петра. Ни они се нијесу много промијенили и остали су онаки какви су и били. Само је Хаџи-Осман носио једну дубоку бразду на челу, добивену на једној свадбенској трци, кад га је његов, некада омиљени, вранац збацио са себе и натјерао да главом удари о некакву плочу и да се занесвијести. Једини Лука што се сад истицао између свију. То није био више онај бледуњави, блесасти деран, него једро, здраво, прилично љепушкасто, момче са малим, танким брчићима и са новим, дугачким, сахатним ланцем преко прсију. Он је сада више и послуживао и забављао остале госте, те Шћепан није морао често устајати иза јаранског стола, ни онако крвнички проклињати сама себе. Шта више њему се чинило

да се данас рачуна међу најзадовољније људе у шехеру и кад би га Господ послушао на његову „несретну Јоку“ (која је покаткад поболијевала) примио себи, био би у истину најзадовољнији.

— Сад си рахат, Шћепане, поганове никакав, — зборио је, смјешкајући се. — Добио си одмјену, па сад само сједи и запали... Драг си ти Богу, угурсузе један, макар што то нијеси зарадио...

Задње године придошло му је и много нових гостију, па га је и то веселило. Управо према његовој механи почео је један шехерски газда зидати нову, велику и лијепу кућу, па су мајстори што су на њој радили, вјечито трчкарали у механу и испијали вино и ракију. Око подне и у вече њих је било највише. По пет, по шест столова заузели би они, те се вино и пило и пролијевало, а веселе талијанске пјесме (јер су мајстори били Талијани) ориле се непрестано. Хаџи-Осман толико је уживао у тим пјесмама, да им је, често пута, и сам плаћао пиће и, што је најчудније, трчао за њихове столове, па се почео грлити и љубити с њима.

— Ејвала ти, мештре, кад ти је аваз таки, — викао је заносно, грлећи једно голобрадо момче, одличнога тенористу. — Валахи би дао сву бабовину, кад би умио тако запивати.

— Perche? — питало је зачуђено момче, не разумијевајући га.

— Нема ту ништа прке, — викао је Осман, правећи гримасе и дајући му разне знакове као глухонијемцу. — Аваз ти имаш, аваз! Ти само пивај, а ја ћу плаћат' пиће...

— Poco, Poco, — одговарао је Талијанац, безазлено се смјешкајући.

— Мало је пôке вего оку, — додавао је Хаџи-Осман жешће. — Дај му, Шћепане, пуну оку само нека пива!

Газда Глигор није толико уживао у пјевању колико у новој грађевини. Он је увијек волио кад неко гради нове куће и, макар да је имао стотину послова, све би

остављао и одлазио да „надзирава“ мајсторе и да гледа: шта се и како се ради. Било је људи који су зидали куће у близини газда Глигорове магазе на сами нијесу хтјели да иду ни да надгледају радњу, јер су знали да ће то газда Глигор учинити. А дешавало се и то, да су се газда Глигор и кућни газда грдно свађали око неких грађевина, јер се Глигору није свиђало понешто на кући, па је хтио да се ради како он хоће, а кућни газда опет онако како он хоће. На крају крајева кућни је газда увијек морао уступити и уклонити се, препуштајући све газди Глигору, иначе би се овај толико заборавио (а то је једном и учинио) да правога газду отјера са његове властите грађевине. Тако и овога пута газда Глигор је гледао само нову кућу и мислио само о њој. Чешће пута дизао се иза стола да, на искквареном талијанском језику, опомене мајсторе и примјети им поштогод. За дивно чудо, мајстори су га слушали. Познавали су га и слушали. Сви су се старали да му што боље угоде, те да их кашње може препоручивати својим познаницима, а бојали су се и да кога не отјера, јер је он, не питајући никога, све *непоштене* мајсторе тјерао са рада.

— Кршна ће ово бит' кућа, — говорио је газда Глигор Јоксиму задовољно. — Овђе ће се узимат' добра кирија... Виђећете само!

— Кршна, — одобравао је и Шћепан. — Ја је гледам сваки дан како расте, па и срце у мени расте од драгости. Барем ћу сад имат' комшија и добрије' муштерија.

— Сретни граде а ја разграђујем, — уплео би се Хаџи-Осман, враћајући се полупијан јаранскоме столу. — Сретни купују а ја продајем, весела ми мајка!..

Дај, Шћепане, раја не видио,
Дај ракије да се поднапијем.
Срце гори, хоће да изгори,
Грло гњије, јер песта ракије!

— Немој ти мене тако проклињати, — гунђао је Шћепан, гледајући га попријеко. — Што ја не би видио

раја? Јесам ли ја мећед јали крмак, па да не видим рај? Сваку се вече молим, постим поштено, а ти тако...

— Не велим ја то теби од збиље, — бранио се Хаџи-Осман, узваљујући се на столици. — То ја само у пјесми пивам.

— Нећу ја ни у пјесми, — једнако се љутио Шћепан. — И пјесму Бог слуша! Рај је рај и он не зна за шалу! Бог је наредио да га чува свети Петар и да он води тефтере од свега поштенога свијета, па ко хрђаво не ради, одма ће тамо *идје же праведним упокојајутсја.*

Газда Глигор прекидао је њихову препирку и опет почео о грађевинама.

— Овакије пет кућа чојек да начини, па да живи к'о владика, — вели. — Ја нијесам начинио још ни једне, ама ми драго кад други гради. Кирија ти, брате, хода, па свакога мјесеца пун ти џеп пара.

— Тако је, — потврђиваше Јоксим замишљено. — Пун, пун џеп!.. Само не дај Боже каква рата ни страшније громова, а чојек је сигуран док је жив.

И тако су се разговарали сваки дан, а грађевина је сваки дан расла, па све већа, све љепша и изгледнија.

III.

У читавоме шехеру није нико, па ни сам Шћепан, могао вјеровати да ће и за њега опет наступити тешки и мучни дани, када ће поново морати да се кида и сам себе да проклиње. Он је био тврдо увјерен да је све бриге у животу пребрижио и да ће пошљедње дане своје провести мирно и задовољно, као сви сретни људи у свијету. Али „човјек снује а Бог одлучује" како су рекли стари, па се најпошље догоди и њему да се превари у рачуну. Откако се она нова кућа догради, све му пође наопако. Најприје се разиђоше сви мајстори који су радили на њој и оставише му механу. Пјесма и весеље као да отидоше заједно с њима. А одмах затим, у оној новој кући, отвори се и нова механа, и љепша и већа од Шћепанове, па још све господскије, уређеније у њој. Отво-

рила је једна млада, пршнураста Швабица, са бујном, коврџавом косом која јој је падала по очима и са тако ђаволастим погледом, да би и „гују могла припитомити њиме“ што рекао Хаџи-Осман. Нове, фино обојадисане столове прекрила је чистим потрпежњацима; намјестила на њих некакве боце са сирћетом и зејтином, соланице и биберњице са чачкалицама; објесила о таваници три велике лампе, са некаквим тетрајицима, па када се уждију, расвијетли се сва механа као у сред дана̂. О зидовима објесила је и она слике, али међу њима није било ни једног владаоца или јунака, него све некакве голишаве женске, са којих човјек никако не може одвратити очију. И све то радила је она пјевајући, а глас јој некако лијеп, па се чудновато извијао и дрхтао, као у канарице.

Ђаволастим погледима и лијепим пјесмама одмамила је велики број Шћепанових муштерија. Сваки дан мамила их је више. Одлазили људи најприје тек из радозналости, да виде шта је и како је, па тамо и остали. Узалуд их је Шћепан звао и призивао, нијесу се враћали. Одлазили су лагано све један за другим, а Шћепан није могао да нађе лијека и чисто почео малаксавати.

— Шћепане, жалосна ти мајка, шта ће с тобом бит'? — питао је сам себе, ходајући уз механу и низ механу, покрај празних столова. — Куку теби кад си се родио тако махнит и кад немаш мрве мозга у глави к'о ни хоџина мазга. Швабица једна, котулашуша, паметнија је од тебе!.. Ти си се крвио са Турчином, а Швабо дош'о и уђах'о ти на врат; ти мети'о вечеру преда се, а Швабица ти је изједе... Шћепане, кукавче црни, сад ће ти још шваничад и бркове почупати, па ћеш остат' грдан и наказан к'о латински пратар...

Шћепан је био толико клонуо, да је са неповјерењем гледао и своје, некад најмилије, госте. Нарочито му је сумњив изгледао Хаџи-Осман, који је често устајао иза стола, гледао у Швабичину механу и слушао је како пјева.

— Аман јараби кршна ли је! — узвикну једанпут усхићен, грухнувши се шаком у прса. — Чојек би је на грдне раме привиј'о...

— Зар она кршна? — запита Шћепан љутито, увијајући десни брк око прста и прислањајући се леђима уза зид. — Она?.. Очи јој к'о у јејине, а глас к'о у вране. Како може и Швабица једна бит' лијепа?

— Ах, не говори о оћима, — уздахну Хаџи-Осман преврћући очима. — Ти и не знаш шта ваља! Дина ми, волио би је ујести за подвољак и штипнути испод пазуха, вего да ме метну за кадију... Ах, аман татли — нимет!..

Шћепан се намргоди, ћутећи приступи Хаџи-Осману и ухвати га за раме. Одиже га са столице и доведе до врата.

— Е, кад је тако фалиш, а ти хајде њојзи, — рече промукло, силом савлађујући гњев, који га је обузимао. — Хајде одма!.. Нијесам ја више за те...

— Ја... ја не бижим од тебе, — поче се бранити Хаџи-Осман одупирући се. — Ја само велим да је она злато једно, локум, шећерлема!..

— Е кад је така, хајде одма! — бијесно узвикну Шћепан, лупајући објема ногама о тле. — Ко њу фали у овој кући, тај ми не треба!

— Ама...

— Хајде! — викну Шћепан и одгурну га из све снаге, тако да се једва задржао на ногама. — Њојзи хајде, кад ти је запела за око. Одавно сам видио да цркајеш за њом!

Хаџи-Осман се није више вратио. Отишао је право у Швабице и тамо остао до касно. Мора да му се необично свиђало њезино друштво, јер је неколико пута страховито подвриснуо, а два пута врисну̀ла је и она. И чудне пјесме ориле су се до касно у ноћ и нико у Шћепановој кући није могао заспати.

Другога дана ни газда Глигор није дошао у Шћепанову механу, а није ни Аћим, ни Петар. Једини Јоксим што је сио за сто и тужним, болешљивим гласом почео причати, како их је јутрос свијех Хаџи-Осман премамио.

— Швабица је кршна, — причао им је — и добра к'о злато једно. Не брани се ако је пољубиш, а пољубиће и она тебе... Женско чељаде, па лило, па кад пољуби, ух!... А што ће намакана Шћепан?... Нећемо њега љубити...

Шћепан је мирно слушао Јоксима, нити је једне ријечи проговорио. Само су му се прси јаче надимале и јабучица под грлом чешће му шетала гори-доли. Тек кад Јоксим доврши, он се ухвати за главу и отхукну.

— И право вели, — прошапта полугласно. — Шта ћу вам ја?... Оставили су ме сви, па што не би и ви? И ти, Јоксиме, што ме нијеси оставио?

— Што?... Драг си ми, — промуца Јоксим, гледајући преда се и шарајући прстом по прашњавом столу. — Ја не могу...

Шћепан се тужно осмјехну.

— Драг? — запита готово подругљиво. — Па шта је ако сам ти и драг? Нећу ја да ми нико од драгости долази. Куд су сви отишли, хајде и ти! Хајде, брате.

— И ја?

— Хајде и ти. Учини ми љубав, па пђи. Пусти ме сама. Ја и Лука остаћемо сами.

Пошто је и Јоксим отишао, Шћепан сједе на столицу, наслони главу на сто и дуго, дуго остаде тако замишљен, нијем... У механи се ништа чуло није, осим звекета чаша које је Лука чистио, док се у другој разлијегале пјесме, смијех, граја...

— Чујеш ли? — запита Шћепан раздражено, изненада устајући и исправљајући се. — Оно нам се они ругају... Свак нам се руга, што су нам ови столови остали празни.

— Па нек се ругају, — мирно одговори Лука. — Да̂ко се и ово промијени.

— Неће се промијенит' никад, — дочека Шћепан јаче. — Са женском и са ђаволом ми не можемо на крај... Ама да нам се ругају, — шикну и удари руком по столу, то не дам!... Притвори врата!

Лука, као у чуду, остави чаше у крај и притвори врата механска.

— Кад нема нико, ја и ти ћемо пјеват' и врискати, па нек се мисли да је и у нас све весело. Тако ћемо сваку ноћ! — рече, па једну полуразбијену боцу узе и одиже изнад главе. — Ихууу! Живиооо!

Удари боцом о зид и врисну из гласа. Врисну и Лука. И обојица ударише у пјевање и подврискивање, лупајући и разбијајући боце, те је сирота Јока, макар и болешљива, поплашено слетила доље и три пута збиљски врисну́ла, док јој нијесу запушили уста и умирили је.

IV.

Једнога јутра опет дође Јоксим у Шћепанову механу. Позва га напоље да неколике ријечи проговоре насамо.

— Нијесам рад да ме и Лука чује, — рече шапћући. — О његовој се кожи ради па нијесам рад да чује.

— О Лукиној кожи? — запита Шћепан поплашено, хватајући Јоксима за рукав. — Зар ми ни њега не могу гледати?

— Сссс, лакше збори! — опомену га Јоксим, осврћући се на све стране. — Ја сам к'о пријатељ дош'о да ти нешто кажем.

— Шта? — запита Шћепан одсјечно, мргодећи се.

Јоксим се ослони лактом о зид и привуче га себи.

— Лука ти пуно троши, — рече отежући. Ја знам да ти нијеси зенђил чојек, а он троши к'о да је какав газдић.

— Он моје троши а није туђе, — дочека Шћепан осорно и хтједе му окренути леђа.

— А знаш ли ђе троши? — запита Јоксим, опет га привлачећи. — Троши ти у Швабице. Твоје паре даје њојзи, а ако овако поћера, оћераће те у просјаке.

— Шта рече? — викну Шћепан изненађен и притијесни га уза зид, као да ће га давити. — У Швабице?

— У Швабице, — потврди Јоксим, отимајући се. — Пошто ти заспеш, он се искраде из куће и иђе њојзи. Још нам прича свашта и баца паре.

Шћепан поблиједи.

— Шта? Шта прича? — запита.

— Доста сам ти каз'о, — осијече Јоксим и отрже. — Још ти велим: отвори очи и пази.

Шћепан остаде пред механом, тупо гледајући за њим и чупкајући ресе на своме појасу. Изгледало је да у томе часу није мислио ништа. Само су му руке дрхтале, а мишићи на образима поигравали. Тек након дуже почивке подиже главу и дубоко уздахну. Окрену се и хтједе поћи у механу да ухвати Луку и да га одмах испита. Но опет стаде.

— А ако они хоће да онаљкају дијете и да ми и њега отму? — запита шапћући. — Зар се нијесу могли здоговорит' на да и то учине, кад су се и тако сви дигли на те, жалосни Шћепане?

Уздахну још једанпут и врати се у механу, старајући се да изгледа што мирнији. Луки не рече ријечи. Погледа га само испод ока, као испитујући, на узе столицу и сједе у крај механе.

Читав дан није ни с ким проговорио ни ријечи и тек у вече, кад је требало да отпочне подврискивање и пјевање, окрену се Луки и погледа га.

— Мене боли глава, — рече тихо. — Вечерас ћемо раније спавати.

— И ја сам санан, — дочека Лука брзо, а радостан осмијех прелети му преко лица.

— Затвори механу и утрни лампе. Макар нам се се вечерас и ругали, ја не могу остат' до касније.

И лагано изађе и пође из собе, не обзирућу се и не гледајући: шта Лука ради. Не хтједе се ни свлачити. Јока је већ спавала и хркала под јорганом, а он, старајући се да је не пробуди, полако се спусти крај душека и наслони главу на јастук. Склони очи и учини се као да спава.

Лежао је тако читав сахат. Превртао се, уздисао, стењао, мучио се. Ако је у кући што јаче лупнуло, дизао је главу и стрецао; ако је што шушнуло, ослухивао је

дуго, непрестано пазећи да Јоку не пробуди. Тек кад га крста заболише од дугога, узалуднога лежања, устаде полако и, пажљиво, на прстима, као лопов какав, искраде се из собе. Спусти се на авлију и одахну мало, пустивши да га прохладан вјетар милује по лицу.

Из Швабичине механе још једнако су се разлијегале пјесме, граја, смијех. Чули су се многи, чисти и промукли, измијешани гласови, који као да су излазили из стотине грла, упињући се да један другога заглуше.

— Боже, је ли Јоксим лаг'о? — тихо прошапта Шћепан и упути се Швабичиној механи. — Ех, што ћу му се осветит' ако ме хтио преварит'!..

Гурећи се и прикрадајући, једва се дочепа једнога прозора, који је из механе гледао на улицу. Прозор је био застрт двјема модрикастим завјесама, али се ипак, кроз саставке завјеса, који су били мало растављени, могло провирити унутра. Шћепан застаде и као да се мишљаше: би ли провирио или не би? Изгледало је као да се боји, као да га нешто одвраћа од тога, а гласови они једнако га маме и као да га зову да привири.

— Их! — нехотице му се оте усклик, кад опази, колико је гостију у механи. Сви столови, све клупе и столице препуне. Чак има гостију који стојећи пију. Густи дим духански, као тешка магла, обмотавао је све, те се готово ничије лице није могло распознати. Шћепан се издиже на прстима, добро протра очи и новири опет.

— Он! — само што јекну, па окрену главу и одскочи од прозора. Својим очима видио је Луку у швабичиној механи. Видио је и Швабицу, како сједи између Хаџи-Османа и газде Глигора, а Лука, његов Лука, стао јој иза леђа, обгрлио је руком око врата и залијева је вином.

— Не слага Јоксим! — јекну Шћепан опет, чисто осјећајући како му крв јури у образе и како му се несвијест хвата. И бијес неки поче га обузимати и зуби му почеше цвокотати као у грозници. Поче се нагло окретати око себе, да нађе какав штап, тојагу, камен,

чиме би могао умлатити непослушнога сина Поће и према вратима и прихвати за штекавицу, али се брже окрену и одскочи опет.

— Зар и ти, Шћепане, да јој пређеш праг? — запита. — Јок, нипошто док је главе на теби!.. Оставио те син, жалосна ти мајка, на нека! Остави и ти њега и пошаљи га његовој Швабици!

Све ово говорио је на глас, враћајући се својој механи. Пред механом, покрај самих врата, стајао је његов омиљени *гиг* и, лупајући крилима, кривио је врат и спремао се да кукуријекне. Шћепану се учини, као да му се и он руга.

— Иш, несретниче! — дрекну и тешким каменом погоди га под крило, да се три пута преметнуо и почео се копрцати као при издисању. — Иш, с очију!.. Еј, јадни Шћепане, куку ли је теби данас и вавијек!..

Па сједе на праг механски, спусти главу међу руке и, први пут након толико година, заплака старац.

Свет. Ћоровић.

ЧУДНОВАТА ПОВЕСТ ПЕТРА ШЛЕМИЛА.

I.

После сретног, али за мене врло мучног пута, доплових најзад у пристаниште. Чим сам чамцем изишао на обалу, покупих сам своју малу имовину и, прогуравши се кроз тишму сакупљеног народа, уђох у најближу, најнезнатнију кућу на којој је стајао гостионички натпис. Затражих собу; момак ме одмери очима, и одведе ме под сам кров. Затражих да ми донесу свеже воде, и да ми тачно опишу где могу наћи господина Тому Џона. — „Иза Северне капије, први летњиковац десно: велика, нова кућа, од мермера црвеног и белог, с много стубова“. Лепо. Било је још рано; одреших одмах свој пртљаг, извадим свој скоро превриути црни капут, обучем се

чисто у своје најбоље одело, метнем у џеп писмо с препоруком, и упутим се после кратког времена човеку који је у мојим скромним надама требао да ме помогне.

Пошто сам прошао дугу Северну улицу и дошао до ка̀пије, ја наскоро спазих стубове који су се беласали кроз зеленило. — „Дакле овде“, помислих. Обришем прашину с обуће својом марамом, доведем своју пошу у ред, и повучем у име Божје звонце. Врата се отворише. На уласку морадох да издржим испит; али вратар ипак нареди да ме пријаве, и ја имадох част да ме позову у парк, где се господин Џон шетао с малим друштвом. Ја сам га одмах познао по сјају његовог гојазног самозадовољства. Он ме лепо прими, као богат човек сиромаха; шта више окрете се према мени, али не окрећући леђа осталом друштву, и узе писмо које сам му био пружио. — „Тако, тако! од мога брата? Одавно нисам ништа о њему чуо. Без сумње је здрав? — Тамо!“ рече даље друштву, не сачекавши мога одговора, и показа писмом на један брежуљак; „тамо ћу подићи ту нову кућу“. Он преломи печат, али не прекину разговор, који пређе на богатство. „Ко нема бар милион“, добаци он, „тај је, опростите ми за реч, жебрак!“ — „О како је то истина!“ узвикнух ватрено, с осећањем, које се у мени преливало. То му се морало допасти: он се на мене насмеши и рече ми: „Останите ту, драги пријатељу, доцније ћу можда имати времена да вам кажем шта о овоме мислим“; он показа на писмо, које затим метну у џеп, после чега се опет окрену друштву. — Он понуди своју руку некој младој госпођи; остала господа обратише своју пажњу другим лепотицама; сваки нађе оно што му је годило; и тако се упутише ружама засађеном брежуљку.

Ја сам тихо пошао за њима, никоме не сметајући, јер се нико живи није даље бринуо о мени. Друштво је било врло весело; ашиковало се и шалило; говорило се понекад о лакоумним стварима озбиљно, о озбиљним често лакоумно; и нарочито су се слободно правиле досетке на рачун одсутних пријатеља и њихових ствари. Ја, су-

више стран у том друштву, нисам од свега тога много разумео, а сувише брижан и замишљен, нисам налазио задовољства у тим загонеткама.

Стигосмо до ружа. Лепа Фани, „госпа дана“, како је изгледало, хтела је ћудљиво сама да одломи једну расцветану грану; у томе је трн убоде, и као из угаситих ружа прели се пурпур на њену нежну руку. Овај догађај узбуди цело друштво. Потражише енглескога мелема. Неки тихи, танки, суви, издужени, остарији човек, који поред мене иђаше, и кога дотле нисам био приметио, турн одмах руку у тесно прикијени стражњи џеп на свом старинском капуту од сиве свиле, извади из њега кожну књижицу, отвори је, и пружи госпи с понизним поклоном тражену ствар. Она је прими не указујући пажње дародавцу, и не захваливши му; рану превише, и кренуше се даље уз брежуљак, са којега су желели да уживају у лепом погледу преко зеленог лавиринта парковског ка неизмерном океану.

Изглед је доиста био величанствен. Светла нека тачка појави се на зренику између тамне воде и небеског плаветнила. „Амо доглед!“ викну Џон; и пре но што је послуга, која се на позив била појавила, стигла да се крене, сиви човек, учтиво се клањајући, био је већ увукао руку у свој џеп, извадио из њега леп Долондов доглед[1], и предао га господину Џону. Овај, погледавши одмах кроз њега, саопшти друштву да се то види лађа која је јуче отпловила, и коју противни ветрови задржавају на видику пристаништа. Доглед пође од руке до руке, али се не врати више у руке свога господара: ја међутим гледао сам зачуђено у тога човека, и нисам могао да разумем како је та велика справа могла изићи из његовог маленог џепа; међутим, изгледа да то није никоме пало у очи, и друштво није обраћало више пажње на сивога човека но на мене.

Стадоше служити ђаконије, најређе воће свих по-

[1] Долонд, енглески оптичар XIII века.

јасева, у најскупоценијем посуђу. Господин Џон је нудио госте с углађеном гипкошћу, и ослови ме тада по други пут: „Једите; то на мору нисте имали!“ Ја се поклоних, али он то не виде: он већ разговараше с неким другим.

Друштво би радо било село на траву, на окомку брежуљка, према пределу који се ширио на све стране, да се није бојало влажне земље. Неко из друштва рече, како би било божанствено да имају турске ћилимове, да их по трави простру. Гост још није био жељу изрекао, а човек у сивом капуту већ је био са руком у џепу, и са смерним, и скоро понизним изразом лица, трудио се да из џепа извуче прекрасан, златом извезен турски ћилим. Послужитељи га примише као да је то тако морало бити, и развише га на жељеном месту. Друштво сасвим природно поседа по њему, а ја опет изненађено погледам у човека, у његов џеп, у ћилим, који је имао преко двадесет корака у дужину и десет у ширину, и узмем трљати очи, не знајући шта о томе да мислим, нарочито с тога што се то никоме није учинило чудновато.

Ја бих радо био тражио обавештења о томе човеку и питао ко је, али нисам знао на кога да се обратим, јер сам се још више бојао господе послужитеља, но послужене господе. Најзад се одважим, и приђем неком младом човеку, који ми је изгледао да има мање угледа од осталих, и који је чешће остајао сам. Ја га тихо замолим да ми каже, ко је онај услужни човек у сивом капуту. — „Онај што личи на парче конца које испадне из кројачеве игле?“ — „Да, онај што сам стоји.“ — „Не познајем га“, беше његов одговор; и, да би, како се чинило, избегао сваки дужи разговор са мном, он се окрете, и узе разговарати о неважним стварима с неким другим.

Сунце је сад јаче пришицало, и стаде досађивати госпођама; лепа Фани обрати се немарно на сивог човека (кога, колико знам, дотле још нико није биоословио) с лакоумним питањем: да случајно нема и какав шатор при себи? Он јој одговори тако дубоким поклоном

као да му је пала у део нека незаслужена част, и већ му је рука била у џепу, из којега видех како излази платно, мотке, конопци, гвожђарија, укратко све што је требало за најгосподственији шатор. Млада господа помогоше да се разапне, и шатор прекрили сву ширину ћилима, — и опет се никоме не учини да ту има чега чудноватог.

Мени је већ одавно било хладно, шта више језовито око срца; како ли ми би тек сад кад видех да он, на нову једну жељу, извуче из свога џепа три јахаћа коња, — кажем ти, три лепа, велика вранца, оседлана и опремљена! — Помисли само, ако Бога знаш! још три оседлана коња из истог џепа из којега је већ била изишла једна књижица, један доглед, један везен ћилим, двадесет корачаја дуг и десет широк, један шатор исте величине, и све мотке и све гвожђе потребно за њега! — Да ти не јамчим да сам све то видео својим властитим очима, ти ми то зацело не би веровао. —

Ма колико да је тај човек сам изгледао збуњен и понизан, ма колико да остало друштво није на њега пажњу обраћало, ипак ми се његова бледа појава, од које нисам могао ока одвратити, чинила тако језива да је нисам могао даље поднети.

Ја се решим да се из друштва искрадем, што ми се, с обзиром на незнатну улогу коју сам у њему играо, чинило лако. Имао сам намеру да се вратим у варош, и да сутра у јутру поново огледам своју срећу код господина Џона, па, ако бих имао довољно храбрости, да га упитам и о том чудном сивом човеку. — Камо среће да сам тако успео умаћи!

Био сам се већ заиста кроз руже, падином брежуљка, сретно провукао, и стајао сам на једном отвореном месту на трави, кад, из страха да ме не затеку како идем ван стаза, бацих један испитујући поглед око себе. — Како се престравих кад видех да за мном и ка мени иде онај човек у сивом капуту! Он одмах скиде шешир преда мном, и поклони се тако дубоко како то дотада преда мном

нико не беше учинио. Не бејаше сумње, видело се да жели са мном да говори, и ја то нисам могао избећи ако нисам хтео бити неучтив. И ја скидох шешир, и поклоних му се, и остадох ту на сунцу, гологлав, као прикован. Пре́стрављен, укоченим погледом, гледао сам у њега; био сам као тица коју је змија очарала. И он сам изгледао је врло збуњен; очију није дизао, клањао се неколико пута, приђе ми ближе, иослови ме тихим, непоузданим гласом, отприлике гласом човека који проси.

„Молим господина да опрости за наметљивост с којом се усуђујем обраћати му се, и ако непознат: имам једну молбу на господина. Допустите ми милостиво“ — „Али, за име Божје, господине!“ узвикнух у страху, „шта ја могу учинити за човека који —“ Заћутасмо обојица и, како ми се чини, поцрвенесмо.

Он настави после кратког ћутања: „За кратко време за које сам имао срећу бити у вашој близини, ја сам, господине, неколико пута — опростите што вам то кажем — заиста са неисказаним дивљењем посматрао лепу, заиста лепу сенку коју ви на сунцу, тако рећи са благородним презирањем, и не обраћајући пажње на њу, бацате од себе ту дивну сенку под вашим ногама. Опростите ми што од вас тражим нешто тако, разуме се, смело. Не бисте ли ви можда били склони да ми ту своју сенку уступите?“

Он ућута, а мени као да се у глави окретао воденични точак. Шта сам могао учинити с том необичном његовом понудом да ми откупи сенку? Мора да је луд, помислих, те, с промењеним гласом који је боље одговарао понизности његова гласа, одговорих овако:

„Шта! драги пријатељу, зар вам није довољна ваша рођена сенка? То се зове заиста необичан посао.“ Он упаде опет одмах: „Ја имам у џепу много штошта што господину не би изгледало сасвим без вредности; за ту неоцењиву сенку, држим да је и највиша цена сувише ниска.“

Ту сам се опет сав охладио кад ме је подсетио на џеп, и нисам знао како сам га могао назвати добрим

пријатељем. Ја опет узех реч и потрудих се да то поправим бескрајном учтивошћу.

„Али, господине, опростите своме најпонизнијем слузи. Ја заиста не разумем како ви то мислите с мојом сенком — —“ Он ме прекиде: „Молим само за вашу дозволу да овде с места дигнем благородну сенку и да је метнем у џеп; како ћу то учинити, то је моја брига. Напротив, као знак моје захвалности према Господину, остављам вам избор између свих драгоцености које имам у џепу код себе: праву траву расковник, мандрагору, новчиће Вечитог Јуде, убрус Роландовог штитоноше, сусама од које год хоћете цене; али то све није за вас: боље да узмете Фортунатову чаробну капу, нову и добро оправљену; тако исто и чаробну кесу, као што је његова била“. — „Фортунатову чаробну кесу“, упадох му у реч, и ма колико да сам се био поплашио, он ми с том једном речју обузе цео мој дух. Хтедох пасти у несвест, а пред очима ми засветлуцаше као неки дупли дукати.

„Изволите, господине, ову кесу разгледати и пробати“. Он турп руку у џеп и извуче једну чврсто сашивену кесу средње величине од јаке кордуанске коже, са две ваљане кожне пантљике, и даде ми је. Ја турих руку унутра и извукох десет златника, па онда опет десет, и опет десет, и опет десет; брзо му пружих руку: „Дајте руку! пристајем; за ту кесу дајем вам моју сенку“. Он ми даде руку, клекну одмах преда ме и ја га видех где са невероватном вештином моју сенку, од главе до пете, полако са траве одвоји, подиже, смота и сави, и најзад метну у џеп.

Он устаде, поклони се једанпут преда мном и повуче се онда према шипрагу од ружа. Учинило ми се као да сам га тамо чуо како се тихо смеје за себе. Али ја сам држао кесу чврсто за пантљике; на све стране око мене, земља је била обасјана сунцем, а ја још нисам могао да дођем к себи.

(Наставиће се.)

Аделберт ф. Шамисо.

(Превео с немачког Св. Предић.)

НОСТАЛГИЈА.

Јесење поподне мре у завесама.
Тужно цвили ветар из далеког грања.
Мир! то је свечани тренут кад се сања,
И кад душа хоће да остане сама.

Често у те сате, са сузом у оку,
Осећамо тихо у часима дугим
За другијем светом и животом другим
Носталгију мутну, нему и дубоку.

То, докле се деле светлости и тмина,
Као илузија сладосна и мека,
Очарава сетну душу из далека
Један сан без конца и вечна тишина.

Ј. Дучић.

С У З А.

К'о рањена врба, тако умираше
Цео један живот тихо и нечујно.
И још носећ' срце и жељно и бујно
Ми смо осећали задње дане наше.

Мотрећи у болни символ што се диже
Душа нам се мрзла и тровала тугом;
И држећ' све чвршће руку једно другом
Ми смо корачали раскршћу све ближе.

Ми смо своју сузу крили у том часу,
Ону сузу чедну, свету, неумрлу;
Но она се свагда јављала у грлу,
И увек се тужно расула у гласу.

J. Дучић.

С В Е Т.

Изгубиш ли једном тај рај, који себи
Сâм диже у души, знај доћи ће сати
Када ти ни једна религија не би
Могла својим рајем да губитак врати.

И твоја ће душа под отровом јада
Престати да љуби, да жели, да хоће,
И да закрваве у часу самоће
Ране охлађене и ко зна од када.

Или ако твоје срце није знало
Свет ни један други већ тај на ком живи,
Јаукнућеш у дан очајни и сиви
Како је то мало, како је то мало.

J. Дучић.

ИЗ НАШИХ НАРОДНИХ ПРИПОВЕДАКА.[1]

II. Волтеров „Задиг" и наше приповетке.

Ако не по оригиналном роману, а оно бар по једној познатој француској читанци коју су у своје време толике генерације по школама училе, наши ће читаоци јамачно познавати XX главу Волтерова „Задига" у којој се прича ова лепа историја.

Пошто је пао са свог високог положаја и изгубио сву срећу коју је дотле обилно уживао, Задиг изиђе из Вавилона и пође поред Еуфрата, љут на судбину која га је не само тад него једнако вређала и гонила. Ту нађе на једнога старца пустињака који читаше књигу судбине и који му се понуди за пратиоца, али под условом да га Задиг не оставља ма шта он чинио. Пођоше на пут, и прво вече стигоше на конак у диван дворац једног сујетног богаташа, који их богато угости и обдари; у јутру, кренуше на пут, и Задиг тада опази да је старац украо један златан леген домаћинов. На подне стигоше у кућу неког богатог тврдице; ту бише одведени у шталу, и добише плеснива хлеба и трулих маслина за ручак: старац, у знак захвалности за гостопримство, награди домаћина златним легеном. Исто вече приспеше „једном философу повученом од света, који се бејаше посветио спокојству, мудрости и врлини"; овај их прими врло лепо, разговараше са њима врло мудро, и понуди им и новаца:

[1] Видети »С. К. Гласник«, 1903, IX, 353. — Пишући у првом чланку о вези између Шекспирових драма и наших народних приповедака, ја нисам спазио да је и Г. Јагић о томе раније писао. Тако и он помиње (Hist. Književ. 1867, стр. 110) аналогију наше приповетке »Драм језика« с »Млетачким трговцем«; за приповетку »Једна гобела у као а друга из кала«, у којој смо ми нашли мотиве из „Магбета", он каже (навед. цело, стр 92): „за ову се народну српску приповијетку може потанко доказати да није ништа друго до... варијација... познате... повјести о Соломуну и Моролфу".

старац их не прими, али, да би оставио овом човеку „неки доказ свог поштовања и љубави“, запали му кућу. Најпосле дођу к једној честитој удовици која имађаше и вољаше јако једног нећака од четрнаест година, и која их такође врло лепо прими; старац, сутрадан, кад је мали удовичин нећак пошао да их испрати до једног моста преко реке, каже дечку: „оди да ти покажем колико сам благодаран твојој тетки“, шчепа га за косе и баци у реку. Задиг се ужасне, стане клети старца, а старац му објасни све зашто је шта учинио, потом се претвори у анђела и узнесе на небо. Објашњења старчева своде се на ово. Богаташу је, каже, украо леген да га научи не гостити људе само за то да покаже своје богаство; тврдицу је обдарио да га научи гостопримству; философу је запалио кућу да би овај у рушевинама њеним нашао огромно благо које је ту сакривено; удовичина нећака је удавио да овај не би убио своју тетку кроз годину дана а Задига кроз две.

Ову историју о Задигу и пустињаку није — то се већ поодавно зна — Волтер измислио, него је то стара једна легенда, легенда о „анђелу и пустињаку“, која се с разним варијацијама налази у неким латинским средњевековним зборницима (Gesta Romanorum, scala Celi), у једној француској песми XIII века, у „Корану“, у врло старим јеврејским књигама (равински текстови, „Књига чудеса“ Казвинијева, можда и „Талмуд“), итд.[1] Има ли те легенде у нашим народним приповеткама?

Нема је у цело, али извесних трагова из ње има, и ови су каткад врло интересантни. Најпре, има један, епизод, нешто промењен у осталом, и баш из ове верзије какву сад по Волтеру испричасмо.

Путовали једном, каже се у нашој народној приповеци „Како право тако здраво“[2], Христос, св. Петар и

[1] Gaston Paris, La poésie du Moyen Agè, I série, Paris 1899, чланак: L' ange et l' Erimite.

[2] Ђ. К. Стефановић, Српске народне приповедке, Н. Сад, 1871, № 24.

св. Павле по земљи, па дошли у колебу једног сиромаха старца, и затражили му грожђа. Затражили су му туђег које је било лепше, али он, поштен човек будући, не хтеде им давати из туђег винограда него им узбере из свога. Кад су појели грожђе, Христос запали кришом старцу колебу. Старац, који беше пошао да их испрати, трком се врати да гаси. Свеци, зачуђени, запитају Христа што то уради; Христос им одговори да је то за то што ће старац на гаришту наћи неко сакривено благо. И доиста, старац убрзо нађе ћуп с благом, и свеци с Христом видеше то из далека, и одоше.

Сличност ове наше приче с епизодом о филозофу у поменутој Волтеровој историји очевидна је. Старац наш одговара филозофу, и честит је као и онај, што је, мало наивно, окарактерисано мотивом како он неће госте да служи туђим имањем него својим; Христос је заменио анђела, а два свеца играју улогу Задигову, и ако не потпуно; сама пак основа приче о паљењу куће у којој ће домаћин наћи закопано благо, потпуно се подудара с оном у „Задигу“.

Има, дакле, један мотив из Волтерове историје у нашим приповеткама, и то је онај о филозофу и паљевини, али има ли још који, онај о богаташу, о тврдици, о удовици? Има ли, нарочито, онај мотив, главни у тој историји, како анђео води човека по земљи и, чинећи разна чудна дела, показује му правду божју?

Нема ни мотива о богаташу, ни о тврдици, ни о удовици, колико знам. Што се онога тиче о анђелу и човеку и откривању правде божје пред овим, има извесних наших приповедака у којима се нешто налик на то налази, и ако у врло ослабљеном облику. То су неке приповетке о св. Аранђелу[1], ове три, колико знам: „Све како

[1] У нас има разних приповедака о св. Аранђелу, н. пр о њему и ђаволу (в. Вук Ж·18: Зашто у људи није табан раван), али ми овде узимамо само једну врсту прича о њему, ону о њему и његову сапутнику.

је суђено"[1]. „Како свети Арханђел вади душе"[2]. „Младић и св. Aранђел, или како мре праведан а како грјешан човјек"[3]. У њима, додуше, аранђео не покрада добре, не награђује зле, нити уопште чини оне привидно луде ствари које чини анђео у „Задигу", него само води свога сапутника из куће у кућу, од домаћина праведна до грешнога домаћина, и овоме на коњу а ономе на „цвијет од босиока" вади душу. Најинтересантнији мотиви, дакле, из Волтерове историје и уопште из легенде о анђелу и пустињаку недостају у нас, али и у нас има бар то како анђео путује с човеком и показује му правду божју.

Да ли је та сличност случајна или показује везу с легендом о анђелу и пустињаку?

Има знакова по којима би се дало изводити да је ово друго. У првој н. пр. од поменутих прича о аранђелу („Све како је суђено"), која је у осталом најкарактеристичнија и најближа нашој легенди, један *старац* путује с аранђелом, а старац (пустињак) је обично и у страним верзијама, и ако у Волтера (Задиг) то није. После, том је старцу додијало живети, он се пење на једно дрво, хоће с њега да скочи да би се убио (аранђео га задржи од тога, и тако се они први пут нађу, и одлуче путовати заједно), а то донекле одговара Задигу који се такође осећа несрећан пре но што нађе свога анђела, или, у неким средњевековним верзијама, пустињаку којега мисао о неправди коју на земљи види „мучи тако јако да не може сâм да је поднесе" него иде да тражи „некога који му то може објаснити"[4]. Затим, у

[1] „Летопис", књ. 105; приповетку је забележио Г. Ст. Новаковић.

[2] А. Глигоријевић, „Из душе народне", Београд, 1897, № VII.

[3] „Босанска Вила", 1888, стр. 61; приповетку је забележио Р. Чајкановић — Има још једна приповетка истог садржаја којег и ове, али је у њој место Аранђела Христос. То је: „Како умире грјешник а како праведник" („Бос. Вила", 1899, стр. 133; забележио С. Стојановић).

[4] G. Paris, навед. дело, стр. 155

овој причи има још нешто чега нема у другим двема о аранђелу, а што је мало ближе легенди. Наиме, у тим двема, аранђео долази самртницима, људима који леже на постељи болесни, и приче се састоје само у томе што се износи како поједини од њих умиру; у овој приповеци о којој говоримо, аранђео, у првој кући н. пр., налази здрава човека, и баш кад овај руча, и тад га убије и без разлога, а слично је и у легенди где се такође здрави убијају и без непосредног и јасног разлога (истина, нема оног објашњења те казне које је у легенди). Напослетку, аранђео се свом сапутнику не јавља ко је све док не сврше пут (тако је и у трећој приповеци: „Младић и св. Аранђел“) него путује с њим као непознати „витез“, а тако је, видели смо, и у Волтера, и тако је обично и у осталим туђим верзијама легенде. Па онда, у трећој приповеци („Младић и св. Аранђел“), долази још један мотив који изгледа да представља нешто из легенде. У легенди, наиме, анђео захтева од човека да га не сме остављати ма шта он чинио, ма како се човек на то ужасавао; а у овој приповеци аранђео, пред првим конаком, чим се нађу скоро, препоручи свом сапутнику: „немој се ти препасти“, и после сваког конака и „вађења душе“ пита га: „јеси ли се уплашио?“, и овај се не плаши све до последњег конака, после којега одговори: „једва сам ти од страха жив остао“. Овај мотив о страху сапутника (и у приповеци: „Како св. Аранђел вади душе“ има тај мотив, само неорганично везан за приповетку) као да донекле представља мотив о ужасавању Задига и погодби његовој с анђелом да га не оставља, који познајемо из легенде. То су, дакле, знаци по којима изгледа да наше приповетке о аранђелу вероватно имају нешто трагова или утицаја од легенде о анђелу и пустињаку.

Али легенда о анђелу и пустињаку не постоји само у овом облику у ком је ми по Волтеру испричасмо. Она се, напротив, јавља и у облицима који на први поглед изгледају различни од Волтерове историје, али који су у суштини исти с њом. Код Волтера, анђео сâм награђује

и кажњава: има једна версија легенде где нема анђела да то чини, него „људи сами, заслепљени страстима, извршују и нехотице правду божју“. Код Волтера, казне и награде које судбина додељује, објашњавају се гресима и заслугама које ће се тек у будућности догодити: има једна версија, и то је иста коју сад поменусмо, где се то објашњава прошлошћу. Та се версија налази у једној јеврејској књизи, у Казвинијевој „Књизи чудеса“ и, како изгледа, и у самом „Талмуду“, и састоји се у овоме.

„Како се, прича се ту[1], Мојсије мучио страховитим питањем о подели добра и зла на земљи, то га Бог одведе на једну планину, и хтеде му показати како он влада светом. На подножју планине, бејаше један извор. Мојсије виде како један коњаник дође на извор и напи се воде; при поласку, он заборави ту ћемер пун златника. Један чобанин дође, нађе ћемер, понесе га и оде. Коњаник, кад је спазио шта је изгубио, врати се извору, и ту нађе само некога старца који баш тада дође, и који скиде терет што носаше, па седе да се одмори. Залуду се старац јадао како није ни видео ћемера, залуду се Богом клео, коњаник извуче сабљу и убије га. Видевши толике неправде, Мојсије се ужасне и разгњеви јако. Али Бог му рече: „немој се чудити што си то видео: старац је некада убио оца коњаникова; злато припада по правди чобанину који га је и нашао, а који за то не зна; витез га је неправедно стекао и упропастио би га на зло: тако је правда сасвим задовољена“.

Ову исту јеврејску легенду имамо и ми, врло мало промењену и нешто посрбљену, и то је народна приповетка „Не узајмљуј зла јер ће ти се вратити“[2]. Место Мојсија дошао је овде обичан човек, место Бога св. Сава, две три ситнице су се изгубиле или промениле, али је приповетка остала иста.

[1] G. Paris наведено дело, стр. 177. Ми овде преводимо садржај те јеврејске легенде како је у овој књизи укратко изложен.

[2] „Бос. Вила“, 1887, стр. 106; приповетку је забележио Г. Н. Кашиковић

Некакав „стар, побожан чојек", каже се у тој нашој приповеци, сретне једном св. Саву који се преобукао у калуђера. Св. Сава га запита шта највише жели да види, а старац одговори да жели видети правду. „Попни се на ово дрво, рекне му светац, па ћеш видети". Овај се попне, и види пред собом једну широку пољану кроз коју протицаше река. Долази на ту реку богат витез, свуче се, затрпа ћемер с благом, окупа се и оде, а заборави на ћемер. Мало после појави се неки чобанин с козама; једна коза ископа ћемер, чобанин га узме и оде одатле. Долази, најпосле, један старац просјак, седне крај воде, пије је и једе хлеба. У то се врати витез по свој ћемер; кад га не нађе, он помисли да га је старац украо, удави старца и, не нашавши ипак ћемера, оде одатле. Онај човек на дрвету, кад виде све то, поплаши се и утекне у шуму. У шуми нађе опет св. Саву, каже му: „зар је то правда, коју сам желео видети?", и св. Сава му објасни ствар овако. Онај витез, каже светац, којем је украден ћемер, син је једнога „реуза" који је покрао неког сељака и тиме се обогатио; сасвим је, дакле, право што је он своје благо изгубио. Онај чобанин што је нашао благо, син је тога покраденог сељака; право је, дакле, и то што је баш он благо нашао. Онај просјак којега витез убије, син је хајдука који је убио витезова оца; право је, најпосле, и што је он погинуо и баш од руке онога. Рекавши то, св. Сава ишчезне.

Као што видимо, легенда о анђелу и пустињаку налази се и у нашим народним приповеткама. Откуда то, и којим је путем дошла? Ми имамо сувише мало материјала у нашој књижевности да можемо дати одговора на то питање; наше је, у осталом, било само то да на ствар укажемо, не да је објаснимо. Ипак, могли бисмо можда извести да је версија коју сад испричасмо и која по Босни кружи, дошла од Јевреја, усменим путем. За версију „Како право тако здраво" ствар је сумњивија, јер се тај мотив о паљењу куће ради налажења блага налази само у поменутој „Scala Celi" и француској песми.

у којима је тешко тражити порекло српским приповеткама. Версије које имамо у приповеткама о аранђелу једва да можемо довести у везу с легендом о којој је реч, те им не можемо ни тражити постанак.

Павле Поповић.

ПОГЛЕД НА НАШ ПРОСВЕТНО-ПОЛИТИЧКИ РАД У СТ. СРБИЈИ И МАЋЕДОНИЈИ
ДО 1901 ГОДИНЕ.

Српска народна мисао добила је јака полета за време друге владе кнеза Михаила. Народ и у Србији и ван ње гледао је с поуздањем у будућност, прожет уверењем да у кнезу Михаилу има владара потпуно дорасла за извођење великих националних задатака. Све што се предузимало у то доба оправдавало је то уверење, изазивало узвишене тежње, крепило веру и јачало самопоуздање. Предаја градова, рад на организацији народне снаге, углед који је кнез Михаило успео прибавити Србији у свему свету — све је то било од утицаја на потлачене Хришћане у Турској: они су се били сродили с мишљу да све своје уздање полажу у Србију, коју су образовани народи у Европи сматрали као балкански Пијемонат.

Све тежње и надања потлачених Хришћана били су усредсређени у идеји о ослобођењу. Оно се очекивало, нѐ као последица спорога и истрајнога рада кроз школу и цркву, него као неминовна последица догађаја̂ за које је кнез Михаило припремао Србију да би могла, потпуно спремна, у њима играти пресудну улогу. Веровало се у моћ Србије, а успех са градовима појачао је ту веру до уверења о неизбежности ослобођења, којему се рок није одгађао на године. Потлаченима, који су били таквим уверењем одушевљени, то би било и сувише дуго.

Ово је расположење било опште, те је утицало и

на природу рада којим је кнез Михаило спремао погодбе за успех националних нам задатака. Уместо да се утиче кроз школу и цркву на буђење народне свести и да се постипном *политичком еволуцијом* припрема земљиште за ослобођење, кнез Михаило је претпостављао одржавати везе помоћу којих би, у подесном моменту, могао изазвати *револуцију*, коју је био вољан и справан прихватити. Је ли то била погрешка или добро смишљен политички рачун, данас се не може пресудити, јер смрт не даде кнезу Михаилу да изведе до краја своје политичке планове. Општа жалост, изазвана његовом смрћу, сведочи о том колико је силно било уверење да је он био кадар извести што бејаше наумио. С тога је прва последица разочарења после његове смрти била застој у раду и напуштање веза које је он, за живота, умео одржавати смишљено и с планом. Какве су пак биле последице овога разочарења и овог застоја у Маћедонији, која је дотле у Србију упирала погледе као и сви остали крајеви, то је најбоље окарактерисао један од *данас* најпознатијих и најбогатијих егзархиста у Прилепу.

„Ја сам — говорио ми је 1896. године у Прилепу — учио читати из књига које смо добијали из Београда. У оно смо доба ми упирали очи у Београд и отуда очекивали спасење. После смрти кнеза Михаила ви сте нас били напустили. Турци су нас мучили кроз суд и полицију; Грци су нам досађивали кроз школу и цркву, не дајући нам да се слободно развијамо у народном духу. И ми смо их мрзели с тога горе него Турке. Да их се ослободимо, прихватили смо покрет коме су на челу били Бугари, а коме је средиште било у Цариграду. Борба, у којој смо и ми поднели доста жртава, крунисана је била успехом. Заједничке жртве, надања и радости зближили су нас. Добили смо школу и цркву, преко њих право да имамо своју општину, а кроз ову ослобођење од грчког туторства и знатне олакшице и јемства против турске самоволе. Све нам је то уливало нове наде. Ви сте се, изгледа ми, доцкан сетили да наставите

што је кнез Михаило био започео. За ово међувреме, док ви нисте ништа радили, створене су овде сасвим друкчије прилике, о којима ваши представници не умеју да воде рачуна, јер нити познају њих, нити познају нас. Не може се затворених очију превиђати факат, да су толике генерације васпитане кроз бугарске школе у бугарском духу и да се услед тога променио центар тежњама.... Оне су данас управљене — *Софији.*“

И ако би извесни детаљи и главни закључак имали да се коригују, суштина је тачна и, што је главно, врло тачно обележава расположења која су изазвали смрт кнеза Михаила и немар да се настави рад у правцу који је он обележио. Да последице овога расположења буду још кобније, много је допринело и стање у Србији за време намесништва. Заузети унутрашњим нашим недаћама, ондашњи управници Србије нису обраћали довољно пажње потреби да старање о Словенима у Маћедонији не испусте из својих руку. А да они своје задатке у овом погледу нису ни довољно разумевали, бољега доказа не може бити од онога који нам пружа држање Намесништва у питању о установи бугарског Егзархата.

Поред свега овога, ипак није могућно било да се после онакога полета за владе кнеза Михаила на мах угаси његовим радом распламтели патриотизам, потхрањиван тежњама за ослобођење Хришћана и надама о сјајној будућности нашега племена. Он је и даље пламтео али... у новинама, налазећи одушке у ватреним чланцима и још ватренијим песмама. Изгубивши садржину, патриотизам је узео најгори облик у коме може да се јави — декламацију. И док се у Србији декламовало, дотле су се Бугари, успевши добити у Егзархији поуздану погодбу за легалан рад на ширењу своје националне идеје, умели дивно користити на нашу штету. Што је било српских школа — *а све су готово отворене биле иницијативом самог народа* — једва ако су могле, остављене без наше помоћи, животарити; бугарске су се, на против, нагло множиле у свима крајевима, да се,

на две године пред наш рат за ослобођење Хришћана у Турској, јаве и на вратима Србије, у — Нишу! Ако се што и покушавало радити у ово доба, радило се и без плана и без разумевања. Међутим никад није било лакше, него у то доба, отварати српске школе: *у народу је за њих било одушевљења, а у Турака није било оне подозривости, која је била природна последица наших ратова с њима.*

Као што нису умели схватити значај установе Егзархата, тако се наши ондашњи управници нису умели користити ни овим за наш рад повољним приликама. У Србији није било људи који су добро познавали стање нашег народа у Турској. Новинарством и поезијом подржавано је веровање као да се у Турској, чим се пређе граница, само пљачка и убија. Оно мало људи који су случајно завирили у Турску, уместо да о стању и животу нашега народа у њој дају тачна обавештења, налазили су рачуна да тргују с патриотизмом, експлоатишући необавештеност наших управљача. У то доба падају почеци рада *друштва за експлоатацију патриотизма*, како је лепо и тачно карактерисао пок. Карић ту групу лажних патриота, пошто им је на лицу места добро проучио и рад и методе.

Задахнути чистим патриотизмом, неки су млађи људи отишли били у то доба да у Турској послуже српској идеји као учитељи. Они су већ пред собом нашли као противнике Бугаре, подржаване турским властима, а у борби са њима нису имали из Београда никакве помоћи. И оно мало јадне помоћи што им је одређивано, или им није слато или се, док се дошло до ње, на половину смањивало. Али су се зато богатили и славили експлоататори патриотизма, преко којих је ова помоћ и слата. Српске су школе животариле, и ако је било могућности да цветају.

У ово доба падају и ови „знаменити“ догађаји: „проналазак“ *златних* српских новаца и фалсификација златне Душанове круне. Да се оба ова посла, по начину

како су изведена, нису могла урадити без учешћа нашој историји вичнијих људи него што су то могли бити кујунџије у Пећи, Призрену и Приштини, то је ван сваке сумње; а што су се ове фалсификације примале као истина и богато награђивале, то је опет не може бити бољи доказ о крајњој необавештености људи који су позвани били да чувају од повреда наше националне задатке.

У кратко, пред наш рат с Турском имали смо овакву ситуацију: У Србији се патриотизам манифестује не у стварном раду, него у декламацији услед необавештености којом су најбезочније трговали експлоататори патриотизма. Ништа се не чини да се стеку *тачна* обавештења о ситуацији у Турској, те наши управљачи, руководећи се пролазним интересима, пуштају да их струја носи, уместо да они њоме управљају, дајући јој и правац и садржину. — Ван Србије, у Маћедонији, народ, остављен самом себи, услед наше помоћи да се створи Егзархат, у недоумици. Нерад Србијиних управљача доводи их на мисао, да их је Србија напустила, те прилазе, с почетка с устезањем, Егзархији. — У Ст. Србији се не чини ништа да се српском народу положај побољша, како би нам, у подесном моменту, послужио као одсудан помагач у борби с Турцима. С учешћем народа неколико младих људи успевају отворити овде онде по неку школу, које, слабо подржаване од нас, једва животаре. Бугари, напротив, свуда напредују потискујући нас.

*

Рат с Турцима чини одсудан прелом у развоју наших односа са сународницима у Турској. И дотле се слабо што радило из Београда у корист народних нам задатака; од тога доба као да се престаје и мислити о њима. У годинама 1876—78 сва је наша пажња скренута била на рат, који је, природно, отворио Турцима очи, те су постали до краја неповерљиви према свему што је носило српско обележје. И оно мало српских школа што се дотле

којекако одржавало, одолевајући навали бугарских агената, пропада, јер се тамо не трпи више ништа што је српско. Ово је неповерење припомогло да се Турци, формирајући после ратова своју политику према Србији и српском племену, прихвате основâ који су им сугерирани били са стране, преко представника оне силе чији су агенти створили познату Арбанашку Лигу, руковођени у томе овим двоструким задатком: прво, да помоћу ње ометý Црну Гору да не добије што јој је Берлинским Уговором било досуђено, и друго, да се Арбанасима јаве као пријатељи који се о њихову добру старају. Тој је политици, дакле, био задатак: наносити удар српским тежњама где год се могло и унижавати углед Србије у очима њених сународника, излажући их гоњењима, у којима им Србија није могла ништа помоћи; а средство да се тај задатак постигне — Арбанаси, чијим се разузданим тежњама повлађивало с рачуном да се потпуно задобију и употребе против Срба. Поред зулума који су од тога доба постали хронично зло, први крупнији догађај у коме се манифестовала ова турска политика према Српству а коме се код нас у Србији није поклонило било довољно пажње, био је турски војнички *Преки Суд*, познат под именом „Урфија“, у Приштини. Историја „Урфије“ није само карактеристичан знак турских смерова против Срба и свега што је српско, него и добар доказ о безграничном лакоумљу са којим су се у Србији прихватали и награђивали људи који су, користећи се нашом необавештеношћу, трговали с патриотизмом. Ову беду, због које је главом платило преко сто најбољих Срба из Косовског вилајета, а више стотина годинама трунуло по апсанама, изазвао је, као турски шпијун, неки Цинцарин, по имену Николица, који је био годинама повереник наше владе, а у другом рату с Турцима повереник Ђенерала Бели-Марковића. Настало је било доба гоњења. Кад су чак у Старој Србији људи морали под опште име Словенин и Хришћанин да крију своје национално име Србин, шта је остало било за Словене

28

у Маћедонији, који су, и поред својих ранијих симпатија за Србију, изазваних надом да ће их она ослободити, ипак у националном погледу неодређени?

Уз ову Србима непријатељску политику турске дипломације, вреди скренути пажњу и на још један факат од огромнога значаја за развој питања о народним односајима на Балкану уопште, у Маћедонији посебице. То је Сан-Стефански Уговор, по коме се сва Маћедонија и добар део Старе Србије додељивао новоствореној кнежевини Бугарској. И ако се овај уговор није одржао у снази, опет је остао његов утисак на Балканске Словене, а он је био јак и од огромног моралног значаја, који су бугарски агитатори добро уочили и врло вешто експлоатисали радећи на придобијању присталица за своју народну ствар. Код свих Словена на Балканском Полуострву ухватило је било дубокога корена уверење да се ослобођењу могу надати само од Русије, која је природни заштитник Словенства и у чију се снагу има поверење. То су врло добро знали бугарски агитатори, па су се старали да, уз ово, протуре код маћедонског становништва и уверење да ће га Русија, кад поново поведе рат с Турцима, ослобођена предати Бугарима, као што је то и покушала, закључујући Сан-Стефански Уговор.

Колебајући се између страха звати се Србином и нада̂ да ће их Русија ослобођене предати Бугарима, а имајући пред собом Егзархију са школом, црквом и општином, које су их чувале од јелинизације и давале колико толико заштите од самовоље турске — Словени у Маћедонији, код којих је свест о племенској заједници била и иначе јача од свести о заједници народној, природно је што су почели све то више нагињати Бугарима. Руски официри у Бугарској, присаједињење Румелије, наш неуспешан рат с Бугарима као последица политике наслона на Аустрију, према чијим се политичким плановима има инстиктивно неповерење — све је то имало утицаја и на расположење народа у Маћедонији, а да

она постану у најпотпунијој мери повољна по Бугаре, припомогла су још и ова два факта:

1. што се у Србији у међувремену од 1876—1885 није поклањала *готово никаква* пажња Маћедонији и Ст. Србији, те је изгледало као да се Србија коначно одрекла свих аспирација на ове крајеве;

2. што се, једновремено с овим нашим нерадом, новоослобођена Бугарска нашла од једном пред огромним у разноврсним задацима, за које се тражило много писмених помагача, те су сви Маћедонци, и иначе познати као врло практични људи, нашли у Бугарској не само добре положаје, него и пуно средстава да се обогате и да обогаћени у њој нађу другу отаџбину, у којој су почели играти врло активну политичку улогу.

Наша народна ствар у Маћедонији и Ст. Србији морала је услед свих ових узрока стајати врло траљаво. Кад су се због питања о Брегову, стале назирати опасности које нам прете од стране Бугара, почело се, да би се оне за времена парализале, нешто помишљати и о нашем раду у Маћедонији, али се није успело прећи на дело. Припитивани су неки људи, држана саветовања о том шта да се ради, али се даље од тога није пошло. Сметао је развој унутрашњих прилика у Србији, које нису биле ни мало повољне ни за какву спољну акцију.

Опрезнији политичари него што смо ми, Аустријанци су пажљиво пратили шта се ради у Бугарској, па су се, опазивши да се нешто кува у Румелији, плашили да ту није чим год умешана и Русија. Требало је да им ми послужимо, те да преко нас докуче праве намере Русије у Бугарској и да нас евентуално употребе као средство да се ти планови ометү.

На три-четири месеца пред мобилизацију наше војске 1885. године изишао је у „N. Fr. Presse" познати допис из Солуна, који је у Бечу справио Dr. Rosen у договору са Сегењијем, начелником Министарства Иностраних Дела. У њему је скренута пажња Србији на њене националне задаће у Маћедонији, а међу редовима је наглашено, да

бисмо, у случају да што покушамо, могли рачунати на аустриску помоћ. Од тога се дописа датира активнији наш рад на пропаганди, јер су одмах после тога дописа отпочети у Србији митинзи, од којих је најзначајнији био онај Велико-Школске Омладине. На њима се први пут почело говорити јасније и одлучније о нашим аспирацијама на Маћедонију и о нашој државној потреби да и на тој страни не имаднемо тако незгодне суседе какви су се показали Бугари на источној. Непосредно после ових митинга, тадашња је влада похитала са закључењем консуларне конвенције, како би могла отворити консулате и у њих послати људе којима би се поверило старање о народним нам задацима. Разабира се како стоји оно мало школа које успеше преживети страховито време 1876—85. Отварају се консулати најпре у Скопљу и Битољу, па за тим у Приштини и Солуну. Пок. Карић путује по Турској и резултат је тога путовања његова књига „Цариград, Солун, Св. Гора“, са пуно података о приликама у Турској, о раду и успесима бугарске пропаганде и о стању у којем се налази наш народ у тим крајевима. Мало за тим јавља се и Гопчевића књига „Маћедонија и Ст. Србија“, која је промашила свој прави циљ, али је бар знатно утицала на расположење духова у Србији, где се све то јаче буди интересовање за Маћедонију и Ст. Србију.

Уопште изгледа да је духовима у Србији овладала нека неодређена идеја о потреби да се нешто озбиљно отпочне радити, али *шта* и *како*, о томе се ништа још поузданога није знало, јер се дотле није ништа предузело било да се познају све прилике, како би се рад ставио, још од почетка, на здраву основу и упутио добрим правцем. С тога је, у место одређености и јаснога плана, владала забуна, која је карактеристично обележје првих почетака нашега рада у Турској. Мало се који хтео примити да иде у Турску, а они који су, по невољи, отишли тамо, отишли су без икаквих упутстава за рад, без познавања прилика у којима имају да раде и без елемен-

тарних појмова о пословима који их очекују. Сами необавештени и неупућени, подлегли су утицају експлоататора патриотизма, те су, страшно сами мистифицирани, у својим извештајима обмањивали министарство о стању какво је у повереним им областима. Кад би се по овим првим консулским извештајима судило о стању у Маћедонији, изгледало би да је народ тамо само чекао да се ми јавимо, па да одмах сав листом напусти Егзархију и пређе к нама. Као и наши први консули, тако су се и чланови управе „Друштва св. Саве“ подали овим мистификацијама, које су, после многих разочарања, довеле друштво до стања у коме се и данас налази. И ако смо се доцкан сетили да радимо, ми смо, понесени овим обманама, хтели на једанпут да постигнемо све што смо у току десетине година губили поступно, а увек смо сметали с ума што никад нисмо смели губити из вида: да се, док смо ми спавали, радом Бугара, нашим погрешкама и другим догађајима ван наше власти, створио у Маћедонији низ *свршених чинова*, које се нисмо постарали прво добро да проучимо, па онда да радимо по добро смишљеном плану, лагано и без пренагљености.

Почињући да радимо у Маћедонији, ми нисмо с почетка схватали ни циљ томе раду, ни погодбе којима бисмо му, према фактичким приликама, могли обезбедити успех: *циљ нисмо схватили зато што нисмо били на чисто с тим, у чем је значај маћедонског питања, погодбе — зато што смо претпостављали наћи помоћ тамо где смо могли очекивати само отпор.*

По мишљењу, којега се и данас држе извесне патриоте, *Маћедонци су генетички Срби*, онако исто као и они у Шумадији. Међутим, то је мишљење лишено свакОг основа, сем ако се неће узети као поуздана основа изрека „где је Слава, ту је Србин“, на супрот маси појава из историје народносних односаја које се противе таквом схватању. Кад се узму у оцену сва дата историска и фолклорно-лингвистичка, па се пореде са фактима која се развијаху у Маћедонији готово на наше очи, јасно

је за свакога *да су македонски Словени у националном погледу неодређени*, да су сродни и Србима и Бугарима, негде више једнима, негде опет више другима и да су баш стога подесан елеменат да се асимилује и Српству и Бугарству, ко му пре дође и ко паметније буде радио да га задобије. С тим је требало бити на чисто од почетка, јер је од тога како ће се ово питање схватити, зависило и каквим ћемо предузећима обележити рад. Међутим, и ако се, на првом и најважнијем митингу великошколском, још 1885. год., о овом питању имало правилно мишљење, опет се одржало оно погрешно и према њему се предузимали планови о раду, који је, лишен здраве основе, неизбежно водио неуспесима.

У вези је с овим и факат да се онда, као и данас, *није схватио као што треба значај покрета за егзархију* и мѐна̂ кроз које је он пролазио, а последица је томе несхватању била, да се није имала — као што се и данас нема — тачна представа о најглавнијем такмацу са којим смо имали да водимо борбу у Маћедонији. Разуме се да је и ово утицало на природу првих наших предузећа, која су, услед тога, неминовно осуђена била на паседања, и ако смо се, ради нашега угледа, морали њих чувати нарочито у почетку, кад се раду ударао темељ.

Као што нисмо знали у чем су јаки и где је слаба страна наших противника, тако смо се исто преварили и стога што нисмо познавали природу национално-политичких одношаја у Маћедонији, па смо претпостављали a priori да ћемо у Турцима наћи помагаче у борби против Бугара. Основи турске политике према нама формирали су се, као што нагласих, одмах после наших ратова са њима, *и они се ни до данас нису изменили*. О томе има маса примера из историје последњих дана. *Турска је политика према нама непријатељска, а ми се, не водећи о томе рачуна, у своме држању према њима руководимо туркофилством.* Ова супротност нас води разочарењима која нам још нису очи отворила да видимо да је крајње време да је напустимо и да тражимо основе за другу која би

била сагласнија и с нашим народним интересима и с нашим угледом. Стање Хришћана у Турској је до неиздржљивости несносно; *они очекују од нас, не толико просвету кроз школу, колико — ослобођење од невоља које трпе услед рђаве турске администрације и последица турске политике према нама.* Туркофилство, које не води никаквим успесима, убија нам углед у очима оних које хоћемо себи да привучемо.

Уместо да одмах схватимо шта је Словенима у Маћедонији главно: школа или ослобођење од притиска турске администрације, ми смо, гледајући једнострано на бугарске успехе у погледу школа, држали да је главније оно прво, и да бисмо им могли дати школу, упућени смо били колико на Турке толико и на Патријаршију. Надали смо се да ћемо у њима наћи савезнике, а нашли смо на отпор. На другом ћу казати разлоге из којих се јасно види зашто нас је Патријаршија непријатељски дочекала, а на овом месту само тврдим да су се они одмах могли уочити, да се само хтело више пажње поклањати природи одношаја у Маћедонији а мање веровања људима који су недорасли били да их како треба схвате. За наше је политичаре требало да буде јасно одмах у почетку, да у Патријаршији нисмо могли имати искрена савезника у толико пре што су то јасно схватали људе који су били у те послове боље посвећени. Да се тај факат уочио раније, не бисмо падали у многе крупне погрешке које су нас у раду ометале; а он се није уочио само зато што је необавештеност била главна одлика већине политичара који су имали да се старају о овим пословима.

(Свршиће се.)

П. О.

ЗАКОН ПРОПОРЦИЈЕ У ИСТОРИЈИ.

1.

Као што се видело у закону реда у историји, ствари постају, одвајају се од опште велике целине, оним редом којим постају потребне; по томе, све што раније постаје, оно је ранија, прећа потреба; све што доцније постаје, оно је све мање потребно. Потреба ствари пропорционална је њиховом приоритету у времену.

Сунце је својом величином, снагом, топлотом и светлошћу најпотребније свима планетама, свему неорганском, органском и психичком животу. И човеку су много потребније раније неорганске ствари и снаге него доцније органске за храну, за његов друштвени живот, цивилизацију и прогрес.

Потреба хране највећа је потреба човекова, те су и средства за храну најпотребнија од свих осталих ствари, те су и производи земљорада потребнији од свих осталих производа. Много су веће првобитније телесне потребе него духовне; све духовне снаге човекове развиле су се само у служби телу, а нарочито стомаку. Велику већину све своје физичке и духовне снаге мора човек трошити на добивање ствари којима ће подмирити своје телесне потребе, прво за храну, после за одело и друго. По томе, само сувишак све снаге човекове иде на подмирење доцнијих духовних потреба, којих, као и сваког луксуза, нестаје онде где физички живот и одржање његово троши сву његову снагу.

И најранији елементи цивилизације — ватра, оружје, оруђа, најпотребнији су: фамилија, прва форма и фаза сваког доцнијег даљег, вишег друштва, прећа је потреба човекова од сваког другог друштва; у фамилији човек

задовољава своје прве и најпрече потребе, и фамилија је у свима временима прва потреба сваког друштва, док је потреба народа и државе, друштва и човечанства доцнија, виша те и мања потреба човекова.

Религија је потребнија друштву од наука и философије; занимајући се више осећањима човековим него идејама, потребна је већем делу душе човекове него философија. Тако је и архитектура свуд и увек подмиривала прве и најпрече потребе човекове, док све доцније уметности задовољавају само доцније, слабије потребе човекове.

Међу наукама астрономија не само што је била најпотребнија и најкориснија наука у цело старо доба, те се јавила раније од свих осталих, него је и остала и остаће у свима временима најкориснија наука, пошто су на законима астрономије основани закони свих осталих наука.

2. По томе све раније има све више вредности и значаја за све доцније; све доцније има све мање вредности и значаја. Светлости сунчеве није потребно камену; она је велика потреба биља, највећа потреба човека, а од свега човековог светлост је најпотребнија духу човекову.

3. *Пошто је раније све више потребно, потребно свему доцнијем, то је све доцније све мање потребно, није потребно ничему ранијем од себе. Непотребност ствари обрнуто је пропорциона њихову приоритету у времену.*

Неорганском свету није потребан органски свет да би се одржао; ваздуху, води и земљи нису потребни ни биље ни животиње, биљу нису потребни ни животиње ни човек; а човек, најдоцнији моменат општег процеса, није потребан ничему ранијем од себе, — ни животињама, ни биљу, ни ваздуху, ни земљи, ни сунцу. Сви ти ранији моменти од човека могу постојати и без човека, човек са својим умом није потребан ничему што је пре њега постало и развило се. Човек је потребан само човеку и ничему другом; и не само то, него је човек нај-

мања, јер је најдоцнија потреба човекова. Човеку су потребније за живот све друге раније ствари — ваздух, вода, биље, него друштво других људи. Човек је најнепотребнија ствар у општем процесу живота, највиши луксуз земљин. Природа, у колико јој је стало до човека; одржава само органско у човеку, само животињу човека; за све друге своје потребе, за сав доцнији, виши живот свој, човек мора сам да се стара.

4. Пошто је доцнијем потребно све раније, то *што је нешто раније има све мање потреба, и што је нешто доцније има све више потреба.*

Човеку, најдоцнијем моменту општег процеса потребне су све раније ствари, и по томе човек има више потреба него свака друга ранија ствар од њега. Човеку су потребни сви елементи, снаге и појави неорганског света; потребни су му топлота и светлост, ваздух и вода, биље и животиње. И што је раније доба живота, што је првобитнији, нижи човек, све мање потреба има; првобитном и античком човеку нису требале многе ствари — штампа, барут, жељезница, електрицитет, телеграф — које требају модерном човеку; што је доцнији, виши човек, све више потреба има. И са прогресом разума човекова све се више увиђа потреба свих ствари које постоје, које су постојале и које ће постојати.

Тако, што је нешто раније, оно је све више потребно а све мање потреба има; што је нешто доцније, њему је потребан све већи број и све шири круг ствари, а оно је потребно све мањем броју и све ужем кругу ствари.

5. Пошто је раније потребније, то све раније има све више вредности и значаја за све доцније.

Као што је прво, почетно стање земљино одредило све потоње стање њено, тако је и за цео потоњи живот човеков његово детињство од највеће вредности и значаја. У прво доба свога живота човек добива основе свега даљег развитка душе и духа; први утисци на детињу душу и дух имају значаја за цео потоњи живот, они су основ свега даљег развитка душе; клице осећања,

наклоности и расположења, које човек собом доноси на свет, одређују цео његов потоњи карактер и по томе и његову судбу у животу, у главном и великом. Тако је језик прва и најважнија творевина човекова, први основ свега његовог историјског прогреса, пошто само њим добива поједини човек у наслеђе све тековине свих прошлих времена; језик уводи човека у фамилију, у друштво, у историју целог рода.

И прва времена историјска, с првим корацима на путу историје, с првим открићима, проналасцима и вештинама, с првим представама и појмовима човековим, по своме значају далеко су виша од свих потоњих историјских времена.

6. *Пошто све раније има све више вредности и значаја, то је све раније све ненакнадније, све доцније све се више може накнадити.*

Као што фамилију не могу накнадити никакве државне установе, никоје више историјско друштво, док фамилија може накнадити све доцније више форме друштва, тако ни религију не може накнадити једном народу никоја наука и философија, док маси сваког друштва она довољно накнађује науку, као што уопште човеку вера увек накнађује недовољно знање и немоћан разум. Један народ не пропада кад изгуби државу и законе, литературу и науку, али пропада кад пропадне фамилија, кад изгуби свој језик, обичаје и религију; човек живи и кад изгуби снагу мишљења.

2.

Пошто је раније потребно свему доцнијем, то све доцније зависи од свега ранијег; све раније је услов доцнијега. Пошто ранијем не треба ништа доцније, то што је нешто раније, има мање услова; што је доцније, све их више има. Независност ствари пропорционална је њиховом приоритету у времену; зависност ствари пропорционална је њиховом постериоритету у времену.

Као што земља, са свим својим неорганским, органским и духовним животом, зависи од сунца, од количине топлоте и светлости, коју од њега добива, од брзине којом се око њега окреће, тако органски живот, као доцнији, зависи од много више услова него ранији неоргански. Он зависи од сунчеве топлоте и светлости, од склопа и комбинације неорганског света, од географског положаја, климе и влаге. Тако и биље зависи од много више услова него доцнији свет животиња, које и од биља зависе.

По томе човек, најдоцнији и највиши појав земаљског живота, зависи у свом животу и напретку од свега ранијег што је постало и развило се пре њега, од свих ранијих ствари и снага.

Не само што је топлота сунчева први услов човекова живота, његове цивилизације и прогреса, него човеков природни и историјски живот зависи и од свих других неорганских и органских снага и појава. Први радови човекови, прва друштва његова и распоред у њима, начин живота његова, прве форме његових веровања, његових појмова, његове културе, први обичаји и прва кретања његова, зависили су од спољње природе, од климе, од географског положаја, од мора, река, брегова, равница, вегетације, од плодности земљишта, од распореда, обиља и правца воде, од влажности атмосфере, од средстава за храну, те су и прве цивилизације зависиле од згодних места и крајева на земљи.

Живот и могућност душе и духа човекова зависе не само од његове телесне организације уопште, која је продукат свега ранијег, од величине, распореда и пропорције органа и њихових функција, него зависе и од усправног хода човековог, и по томе од слободних руку његових и погледа његовог, што је услов свега човекова прогреса у историји, моћи његове душе и духа. Слободан поглед, услед усправног хода, родио је први језик људски, на коме и почива свако друштво. А и од непромењивости тела зависе душа и дух човеков. Само зато што је

тело човеково остало непромењиво у свима историјским временима а с њим и основне снаге душе, могућно је наслеђе у историји, а од тога зависи прогрес човеков, јер се само наслеђем с колена на колено тековине и снаге човекове одржавају, умножавају и развијају. Да су се тело и душа човекова мењали у разним временима, свако би време морало почињати живот изнова, пошто би се с телом промениле и основне људске жеље и наклоности, расположења и снаге.

А тело са својим органима и функцијама њиховим, не зависе ни мало од човекове воље и памети: дисање, храњење, лучење, циркулација, не зависе ни мало од човекова мишљења и свести.

Осећање и снага његова, које имају све животиње и људи, зависе од телесне организације, и све потоње снаге душе зависе од осећања и његове снаге; осећање је полазна тачка свих осталих психичких процеса. Од јачине осећања зависи јачина веровања, од које зависи активност његова, снага воље његове; и од јачине осећања зависи јачина представа, а од ове снага појимања. Тако је осећање глади први и основни услов потребе и могућности рада, а на раду је основан прогрес човеков.

По томе и чула, органи душе, везани су за тело и зависе од њега, а од чула и снаге њихове зависе потоњи психички процеси; чулност је први и основни услов свега знања, јер да би се мишљење развило мора прво бити развијена чулна радња; способност мишљења и разумевања условљена је склопом наших чула. И без ограничености чула не би било ограничености свести човекове: овако ограничена чула допуштају прекидање континуитета осећања и тим омогућавају разликовање и знање. Тако је све знање и разумевање човеково условљено том ограниченошћу његових чула. Једном слепом слух је мање расејан, те дубље продире у душу, и сви утисци који му кроз слух улазе у душу делују тим јаче и дубље на њу: слепци су код многих народа били први гајноци и бу-

дноци националних осећања, идеја, тежњи, први песници и певачи њихови.

Око и уво јесу услов развитка језика, на коме почива сва могућност друштва људског. Језик се развио из гледања као што се из гледања, увиђања разлике, развио разум; разумети то је видети далеко и дубоко испод чулне коре ствари, те и све мишљење није ништа друго него гледање. На моћи гледања и виђења основане су све религије, науке и уметности (осим музике); у свима наукама око је једино чуло од највише користи.

Не само да од чула зависе и душа и дух човеков, него и у самој области чула, висина, склоп и снага свих осталих чула зависе од чула коже, — првобитног чула.

Последње снаге душе, разум и свест, зависе од свих ранијих снага њених, као и од свих ранијих снага и појава у историји човека и природе. Ум зависи од веровања, које је основни услов знања и разумевања, пошто без вере не би било ни религије ни философије, ни науке ни друштва; зависи од снаге осећања, од снаге чулних органа; зависи од језика, јер право апстрактно мишљење није могућно без језика и речи. Језик је пробудио разум; он је основ и услов развитка разума. Ум зависи и од телесне организације, која је продукат далеких историјских времена; по томе зависи од општег живота и склопа земље и сунца, од његове топлоте и светлости. Ум зависи од историјског ступња друштва, од времена и од историје, пошто свака идеја успева само на дрвету историје и зре кад јој дође време. Тако ум људски, последња ствар по времену постајања, јесте последњи и најзаплетенији резултат свега ранијег, свих ранијих многобројних услова, снага, појава, стања, ствари и бивања, те зависи од свих њих.

А од свести човекове не зависи ни постајање човека, ни развитак његов, ни његово тело, ни његова душа, ни живот природе; све што постоји и бива, не зависи од човекове свести.

Први основ свега друштва и свега даљег, вишег

друштвеног живота, јесте привреда његова, његов економни живот, и од начина и ступња привреде, од ступња економног живота, зависи сав даљи, виши друштвени живот. Од рада, од његове каквоће и количине, зависи цео политички и социјални живот народа и друштва. Са све већим радом, и са све праведнијом поделом терета рада, долази се и до све веће слободе и правде у друштву, и по томе до све веће моралности у друштву. Висина економног живота изазива потребу ширења науке и образовања у све шире кругове друштва, пошто са све већим множењем људи све је већа потреба све веће количине добара потребних за живот, које само знање и наука могу извлачити и стварати. Тако не само што слобода, правда и моралност у друштву зависе од ступња његовог економног живота, него од њега зависи и висина духовног живота друштва и народа, пошто без богатства нема ни знања, ни образовања, ни науке.

Од чистоте и снаге фамилије, првог ступња и првог основа друштва људског, зависе снага и висина целог потоњег политичког и социјалног живота друштва и народа; распадање фамилије увек је било први, основни узрок слабости друштава и народа, те и распадања њихова. Пошто је женски принцип уопште старији од мушког принципа, то од жене, као првог основа фамилије, зависи и чистота, и висина, и снага сваког вишег друштва; од каквоће жене, од њена тела и душе, од њена здравља и снаге, од њена васпитања и образовања, од њене чистете и висине, зависи склоп и форма, висина и снага и фамилије и сваког друштва људског, народа, државе, човечанства.

На једном од првих добара човекових, на језику, основан је сав саобраћај човека с човеком, по томе и могућност друштва, могућност традиције и наслеђа, по томе и могућност историје, прогреса и цивилизације, јер без језика не би могло бити никаквих знања, науке ни разума.

Религија, први ступањ вере, вера у моћ природе

над човеком, одређује све потоње ступње вере човекове, ступње науке и философије, веру у моћ човека и ума његова, те висина појмова и идеје у науци и философији, зависи од висине његове религије; а религија не зависи од науке и философије, пошто постаје пре њих, независно од њих. Крајњи смер наука и философија јесте све веће одавање правде стварима и људима, све тачније одређивање вредности њихове, утврђивање све тачније мере, све тачнијих граница, свима појединим стварима и снагама у природи и у друштву, а тај смер наукама и философији одредила је религија, утврђивањем вере у једног праведног Бога свих људи и ствари, једног, јединог творца света; тежњу ума јединству, тежњу наука и философије, да све више једном јединомснагом разјасне све појаве и ствари, одредила је религија вером у једног Бога. Појам закона и законитости није се могао развити у ћудљивој борби многих богова. Што је нижи ступањ религије, тим је нижи човек, тим ниже друштво, тим мање истине, правде и слободе.

Као што цео живот земљин и на земљи зависи од сунца, тако и ступањ ума људског зависи од астрономских погледа; астрономија, прва наука, јесте тип свих осталих, доцнијих наука; законитост у животу неба продире и у живот земље, и у живот органског на земљи, као и у живот човека у друштву и у историји. Појмови кретања и развитка нису се могли јавити догод се земља није кретала уму људском.

По томе од свих наука најдоцнија, историја човекова, зависи од свих ранијих наука; највише услова треба да се историја човечанства дигне до науке. Да се разуме историјски човек, мора се прво разумети психолошки и физички човек, мора се разумети цела унутрашња природа човекова и цела спољна природа; морају се разумети све снаге које су у свима временима и просторима деловале на човека, и у човеку, т.ј. мора се разумети све. Да би се одмрсио и само један конац човекове историје, мора се сићи кроз дубину слојева целе

историје човечанства до процеса општег органског и неорганског живота: да би се разумео и најмањи појав садашњости, мора се знати цела прошлост историје. Историја човечанства јесте последњи и најзаплетенији резултат целог процеса живота и снага природе и по томе, да би се разумела историја човекова, мора се знати и разумевати цела историја природе.

Тако човек и ум његов зависе од свега што је пре њега постало и развило се, а од човека не зависи ништа раније од њега.

Пошто је унутрашње раније од спољњег, то све спољашње, видно, чулно, зависи од склопа унутрашњег: форма зависи од садржине; форме су само испољавања символи унутрашњег, невидног, као што лобања добива своју форму према склопу мозга.

Од мере времена колико је земљи требало док се одвојила од сунца после првих планета, зависи мера свега њеног живота, колико ће она постојати као засебно тело, колико ће се пута обрнути око сунца и око себе, зависи трајање и живот свега на земљи; од тачке времена кад се земља одвојила од сунца, зависи њена даљина од сунца, а од те даљине зависи мера брзине њеног окретања, а од те брзине зависи мера живота, снаге и трајања свега на земљи — биља, животиња, човека и његова друштва и ума. Од даљине земљине од сунца зависи мера топлоте и светлости, коју земља добива од сунца, а од те мере зависи мера свега осталог на земљи: као и мера ума човекова; мало више или мање сунчеве топлоте и светлости, донело би промену и друкчији живот и форму свега на земљи.

Не само што је раније услов живота свега доцнијег него је раније и услов за разумевање доцнијег. Све што је доцније не може се разумети ако се не разуме раније; човек се не може разумети ако се прво не разуме живот ствари и снага органског и неорганског света. Пошто се тако без знања прошлости не могу разумети ни садашњост, ни будућност ствари, то време све више по-

стаје потребно да би се разумеле ствари и њихов распоред у простору; по томе историја, наука о законима времена, постаје све више потребна свима другим наукама.

3.

Пошто доцније зависи од ранијег, то све раније, као услов доцнијег, мора већ постојати, бити зрело и спремно; да би раније било стални основ развитка доцнијег, мора престати да расте, да се мења и напредује; по томе све раније пре достиже границе свог развитка и напретка.

Спољашње земљиште и континенти, носиоци човекове историје и цивилизације, одавно су склопљени овако како данас постоје; количина и каквоћа предмета у природи стално су ограничени, те се не могу ни увећати ни умањити; и ствари и снаге у природи заузеле су своје право место и делују својом правом снагом.

Тело човеково, ранији моменат, раније и сазрева од душе његове, пре престаје расти и напредовати, брже се развија и зре, а код животиња развитак и сазревање тела иде много брже и пре него код човека; код човека је много дуже детињство него код свих других животиња. И као и цело тело тако и мозак много пре сазрева код животиње, него код човека. И историјски узето, тело човеково много је раније сазрело него дух његов: још у преисторијско доба човек је физички савршен и од тада није ништа физички напредовао. Не мењајући више тело и снагу, распоред и пропорцију телесних органа, код човека и даље напредују растење и снага његових оруђа, којима све више повишава снагу својих телесних органа.

Тако је људски род много пре физички сазрео него доцније човечанство; човечанство још физички расте, још није достигло крајње границе свог физичког развитка. Она првобитна снага која је стварала расе, варијетете људског рода, одавно је престала да ради, док потоња историјска снага која ствара народе, и данас још ради.

И душа у животиње пре престаје расти и напре-

довати, пре сазрева него душа човекова. Животиња се рађа скоро зрела и паметна, колико јој треба за цео живот, или јој мало времена треба за то, док човек мора много и мучно учити. И примитивни човек раније достиже границе развитка душе и духа, него историјски, цивилизовани човек, као и ранији народи према доцнијима.

Пошто појединa ма која животиња не излази никад из оквира величине и снаге душе свог рода, то се никоја животиња не пење до индивидуе, никојој животињи није остављено да тече индивидуална искуства, и да усавршава душу и дух изван граница свог рода; душа рода готова је, и душа ма које животиње остаје за навек на том ступњу; не дижући се изнад инстинкта, душе и памети рода, душа животиње престаје расти и напредовати; инстинкат остаје увек на истом ступњу.

Човекови природни, животињски нагони, основна, првобитна осећања, тежње и склоности, остали су непромењени кроз све хиљаде година његова живота у историји; они су одавно престали расти и напредовати; само доцније снаге, снаге духа, његови појмови и идеје, и даље једнако расту, мењају се и напредују. По томе сав напредак човеков у историји, све промене политичког и социјалног живота зависе од промена мисли и појмова; само разумом добива човек све већу моћ над природом и над собом; само он уноси правду и слободу међу људе. Никоја друга снага не може променити човека, пошто се никоја друга снага у њему не мења, пошто је природа људска кроз сва историјска времена остала непромењена. Само прогрес разума доноси прогрес правде, слободе и истине, највиших добара човекових.

Огромна већина људи, не дижући се до духа, наслеђујући само тековине рода, тело и душу, остаје на ступњу рода; и пошто су тело и душа брже готови и зрели него дух, то огромна већина људи брзо престаје расти и напредовати, они брзо достижу границе свог развитка и напретка, не чине никакав напредак. По томе

историју и прогрес човечанства не чине људи него духови, не чини људски род него род мислилаца. А пошто маса друштва историјског човечанства није ништа друго него сталожен неисторијски, првобитни човек, првобитно доба човечанства, то за масу историјског друштва важи све оно што важи за првобитног човека. Примитивни човек развија се и сазрева брже и пре достиже границе свог напретка него историјски човек, те примитивно друштво нема и не чини историју, као ни маса историјског друштва.

Доцнија историјска снага човекова, рад, растао је непрестано кроз сва историјска времена, док су земљишту, првобитном добру човекову већ одређене границе.

(Наставиће се.)

Бож. Кнежевић.

РАДИОАКТИВНА ТЕЛА И ЊИХОВА ЕНЕРГИЈА.

После катотских[1] и X-зракова[2], које можемо најлакше добити кад електричну струју пропуштамо кроз довољно разређен ваздух или гасове у затвореним Круксовим цевима, откривени су у најновијем времену и *Бекерелови зраци.*

Нема ни пуних десет година од времена када је Бекерел (1896) констатовао да метал уранијум и његове соли непрестано и спонтано, без претходног надражаја ма којим познатим агенсом (топлотом, светлошћу или електрицитетом), испуштају тамне активне зраке, познате под именом уранијум — или Бекерелови зраци. Наскоро се дознало да не само уранијум, већ и торијум, актинијум, олово, полонијум и радијум, исто тако испуштају тамне активне зраке, разног интензитета. Сви поменути

[1] Hittorf, 1869; Crookes, 1879.

[2] Roentgen, 1895.

метали названи су радиоактивним телима. У истини су само *уранијум* и *радијум* права или примерно радиоактивна тела, остала четири поменута метала су активирани или секундерно радиоактивни. Утврђено је да једино уранијум и радијум, као и њихове соли, испуштају активне зраке; док секундерна тела могу зрачити само онда кад су у смеши са примерним или бар под њиховим утицајем. Још боље је рећи: торијум, олово, актинијум и полонијум нису радиоактивни сами по себи, већ такви постају индукцијом зракова примерно активних пратилаца, уранијума и радијума.

Моћ зрачења примерно активних тела може само привремено ослабити али се никад не може дефинитивно изгубити; они је опет стичу кад их оставимо дуже време у сувом простору, понова таложимо или прекристалишемо. Радијум је најпозније откривено радиоактивно тело; он испушта најактивније зраке, и његовим се солима, поглавито хлоридом и бромидом, најчешће служимо при извођењу експеримената.

Радиоактивност или моћ зрачења поменутих тела, као сасвим нова и карактеристична појава, улази у предмет изучавања Физичке Хемије. Данас се врло велики број заинтерессованих научара бави испитивањем разноврсних особина радиоактивних тела и тражи извор њиховој великој и трајној енергији, било у њима самима или у спољњој средини. Ти активни зраци налазе већ примене у радиографији и радиотерапији; имали би врло велику примену и у радиодијагностици, можда бољу него X-зраци, кад не би штетно дејствовали на организам.

Довољно ће бити изнети особине примерно радиоактивних тела, поглавито радијума, јер оне обухватају у главном и особине других радиоктивних тела. На завршетку ће бити говора о извору енергије тих зрачних тела.

УРАНИЈУМ.

Метални уранијум и његове соли (клевеит, уксн-

нит, самаркасит, аутинит, халколит, алвит,...), нарочито пехбленда (зелени ураноурани оксид), одликују се тиме што испуштају двојаке зраке. Једни се виде у мраку као лепа, блага жуто-зелена светлост по површини препарата уранијума; то преливање светлости зове се флуоресцирање. Други су тамни и активни зраци, чије присуство можемо најлакше доказати њиховим дејством на фосфоресцентна и флуоресцетна тела.

Познат је велики број тела у природи која се у мраку светле, пошто су претходно била изложена дејству сунчане светлости, електрицитета, топлоте или кад их мало протрљамо. Таква тела упијају зраке у пролазу, мењају их после извесног времена у зраке слабије моћи преламања, које су у стању испуштати у мраку. Најбоље дејствују тамни ултра-љубичасти зраци, као зраци јаког преламања, које нека тела упијају и преображавају у видљиве зраке. Отуда често видимо како нека тела светле у мраку у лепим бојама.

Фосфоресцентна тела се спорије надражују, лагано преображавају упијене зраке и могу дуго светлити у мраку; док је случај обрнут са флуоресцентним телима. Најбоље фосфоресцирају ова тела: фосфор (као код бубе свица), дијаманти, баријум-платин-цијанид, цинк сулфид, сулфиди баријума, стронцијума и калцијума; креда и мермер, шећер, ћилибар и свила. Исто тако, лепо флуоресцирају, преливајући се по површини од жуто-зелене до плаве или љубичасте боје, ова тела: флуорит (калцијум флуорид), соли уранијума (као калијум-уранијум сулфат, кора индијског кестена, сулфат хинина, турнесол и хлорофил

Карактеристично је да се уранијум-соли светле у мраку без претходног спољњег надражаја и непрестано; међутим сва друга флуоресцентна и фосфоресцентна тела, кад је надражај престао, могу светлити у мраку само за извесно, краће или дуже време, па после престану светлити. Пу како уранијум, као примерно радиоактивно тело, испушта спонтано и непрестано тамне

активне зраке, то се сматра да он зато светли увек у мраку, што је вазда под утицајем својих активних зракова[1].

Зраци уранијума се разликују од обичне светлости у томе што се не преламају, не одбијају и не поларишу. Они могу пролазити кроз танке металне плоче, дебљине испод 2 мм., од алуминијума, олова,...; даље, кроз стакло, картон, црну хартију, дрво и кроз каучук. Дејствују на фотографску плочу препарирану са желатином и сребра-бромидом, кроз стакло и металне заклоне, као и кад је плоча увијена црном хартијом. Ваздух и гасови постају бољи спроводници електрицитета кад кроз њих пролазе зраци уранијума, јер их ови јонизирају, то јест разлажу њихове неразложене молекуле у једнак број позитивно и негативно наелектрисаних делића или јонова. Уранијум-зраци дејствују на електроскоп и празне посредно, преко јонизираног ваздуха, електричне спроводнике. Напослетку, они могу учинити активним, путем индукције, неактивна тела која су у додиру с њима или под њиховим утицајем. Ако, на пример, раствор баријум хлорида помешамо са раствором радиоактивног уранијум нитрата, и смеши додамо сумпорне киселине, онда ће се таложити секундерно радиоактивни баријум сулфат. Уранијум нитрат ће остати и даље у раствору, али његова радиоактивност све више слаби у колико више пута таложимо баријум сулфат, који напротив постаје све активнији. Бекерел је констатовао да радиоактивност уранијума може бити на тај начин ослабљена само привремено, јер је он опет повраћа кад стоји дуже време у сувом простору.

Крукс је помоћу етра разложио уранијум нитрат у два дела, од којих је један био врло активан и нерастворљив, а други скоро неактиван и растворљив. Он мисли да се неактивни уранијум може трајно одржати као такав, и приписује активност уранијум соли не само

[1] K. Hofmann. „Die radioactivien Stoffe"; Leipzig 1903.

уранијуму већ и једном непознатом састојку његовом. Рутерфорд (Rutherford) и Соди (Soddy) држе да соли уранијума садрже два радиоактивна састојка, од којих један испушта зраке α, а други зраке β. Пошто су особине тих зракова α и β сличне са онима код радијума, онда ће о њима бити говора доцније.

Било би прерано усвојити, без довољно јаких разлога, сложену природу уранијума и његову разложљивост у друга простија тела или елементе. Бар до данас нису запажене никакве битне разлике у хемијском понашању разних радиоактивних препарата уранијума.

РАДИЈУМ.

Г. и г-ђа Кири (Curie) су приметили, при испитивању неких минерала који садрже уранијума и торијума (као: пехбленда, халколит, карнотит, аутинит,...), да по који међу њима има каткад много већу радиоактивност од металног уранијума. Они су, уз помоћ Bémont-ову, успели издвојити радијум из пехбленде, у облику бромида и хлорида[1]. Најпре су добили нечисте соли, радијум-баријум бромид и хлорид, па су тек одатле поступном или фракционом кристализацијом издвојили чисте соли, бромид и хлорид радијума. Једна тона уранијум руде пехбленде дала је неколико килограма радијум-баријум бромида, одакле је најзад добивено само 12 сантиграма чисте соли, радијум бромида. Добијање чистих соли радијума је врло трудан и скуп посао, зато се данас 1 десиграм нечистих његових соли, на пример радијум-баријум хлорида, плаћа 25 до 30 динара. Нико још није успео до сада добити чист, метални радијум, јер се утврдило спектралном анализом да се он понаша као нестабилан елеменат.

Чисте соли радијума, хлорид и бромид, дејствују на елетроскоп око сто хиљада пута јаче од металног уранијума. А најмања количина радијума, која би била у

[1] Comptes rendus de Paris, 127, 1225; 1898.

смеши са милион пута већом количином неактивних тела, може се констатовати помоћу једног обичног, добро изолованог електрометра.

Радијум је елеменат аналог баријуму по својим хемијским особинама и, што је карактеристично, прати га само у уран-рудама, као нпр. у пехблендн. Г-ђа Склодовска Кири је нашла, из једињења радијума са халогенама (са хлором, бромом или јодом), да је његова еквивалентна тежина равна 112,5. Према томе би радијум, као двовалентан елеменат аналог баријуму, имао вредност 225 за своју атомску тежину. По својим особинама, радијум је виши хомолог баријума и долази у групу земно-алкалних метала; а због своје велике атомске тежине, његово би место у периодном систему елемената било испред торијума.

На међународном конгресу за природне науке, који је одржан 1900 године у Паризу, усвојен је предлог Грамонов (de Gramont), да се ниједно ново тело не може огласити као просто тело или елеменат све дотле док се не утврди да је његов емисиони спектар различан, по својим linijama пругама, од спектара познатих елемената. Демарсе (Demarçay) је то правило применио на радијум, нашав да се његов спектар карактерише тиме што показује 15 сасвим нових и до сада непознатих пруга. Гизел је исто тако констатовао да радијум боји пламен гасне лампе кармин-црвено и да има две широке пруге у црвено-наранџастом делу свог сјајног спектра.

Руrге (Rurge) и Прехт (Precht) су нашли да постоји, код сваке групе сродних елемената, известан однос између одстојања пруга у њиховим емисионим спектрима и логаритама њихових тежина атомских. Пошав од познатих спектара и атомских тежина баријума, стронцијума, калцијума и магнезијума, они су нашли вредност 257 за атомску тежину радијума. Поводом недопуштене разлике у нађеним вредностима, 225 и 257, за атомску тежину радијума, Watts (1903) је, опет помоћу распореда пруга у спектру, нашао вредност 224,89. Према томе може

се у практици узети да је вредност 225 атомска тежина радијума.

Радијум је најактивније зрачно тело. Његове различне особине манифестују се као снажна дејства његових зракова на друга тела.

Изазивање фосфоресценције. — Неке соли радијума, као анхидритни хлорид и бромид, светле спонтано, под утицајем тамних активних зракова које оне саме испуштају, не губећи ту особину никако. Исто тако сва фосфоресцентна тела, а нарочито цинк сулфид и баријум-платин цијанид, светле у мраку, ако су раније били близу каквог препарата радијума. Цинк сулфид светли најјаче и дуго по престанку дејства радиоактивног тела; његова моћ светљења опада кад се температура снижава.

Радијум зрачи на обичној као и на врло ниској температури. Ако се мало какве његове соли затвори у једно стакленце и ово метне у добро затопљену стаклену цевчицу, онда ће у њеној близини фосфоресцирати заклон од баријум-платин цијанида, на обичној температури (16°) истом јачином као и кад цевчицу замочимо у течан ваздух (— 180°).

Запажено је да моћ светљења код фосфоресцентних тела уопште потпуно слаби у колико се она више излажу дејству активних зракова.

Хемијска дејства зракова радијума манифестују се у мењању боје његових соли, а поглавито код скоро добивених кристала хлорида и бромида, кад ови садрже још и баријума. Ти кристали су у почетку безбројни и нерастворљиви у води, а после неколико часова обоје се жуто, црвено и љубичасто напослетку, и тада у води дају безбројан раствор. Напротив чист радијум хлорид, без баријума, остаје стално безбојан. Кад пак јаке соли радијума држимо затворене неко време у стакленим чевчицама, онда ће се њихово стакло обојити најпре црвено, па љубичасто и најзад црно. А кад једну такву цевчицу са радијум препаратом приближимо баријум-платин цијаниду, овај ће се обојити браун и изгубити привремено

своју моћ светљења, коју може повратити, ако га прекристалишемо. Под утицајем радијума кухињска со се обоји нерандасто, калијум хлорид и натријум бикарбонат љубичасто, а парафин, хартија и целулоид пожуте.

Радијум бромид ослобађа непрестано свој бром. Зраци радијума разлажу јодоформ, кад је растворен у хлороформу, и ослобађају из њега јод који обоји раствор љубичасто. Обичан, безбојни фосфор претвара се у црвени кад му је у близини која радијум со. У сличном случају, сублимат живе или корозив, кад је помешан са раствором оксалне киселине, прелази у каломел. Интензивни зраци радијума претварају кисеоник у озон и уништавају моћ неких фермената. Тако, после дејства тих зракова од неколико дана, инвертин у квасцу губи моћ претварања обичног шећера у декстрозу и глпкозу; емулзин у бадему не може више разлагати гликозиде; трипсин у пљувачци није више у стању да претвара албуминоиде у пептоне.

Радиоактивна тела утичу, као и обична светлост, на фотографске супстанце, те зато и имају примене у радиографији.

Јонизирање ваздуха и гасова. — Кад зраци радијума пролазе кроз ваздух и гасове, онда они повећавају њихову електричну спроводљивост разлагањем њихових молекула у једнак број позитивно наелектрисаних катјонова и негативно наелектрисаних анјонова. Може се експериментом показати да ће гас затворен у једној стакленој цеви, разређен и под слабим притиском, почети светлити кад се кроз њега пропусти електрична струја; али ће светљење престати чим повећамо притисак гаса у цеви, и опет се јавити кад приближимо цеви какав препарат радијума. Путем јонизације, зраци радијума олакшавају пролаз варнице између два електрична спроводника, смештена у ваздуху; другим речима, они убрзавају пражњење њихово. Неколико десиграма соли радијума довољни су, кад се приближе наелектрисаном електроскопу, да га испразне; пражњење иде спорије ако

метнемо какав дебљи металан заклон између радијума и електроскопа.

Неке диелектричке течности (као: етар, бензол, сумноругљеник и течан ваздух) постају по мало спроводници електричне струје, под утицајем зракова радијума.

Хетерогена смеша зракова. — Зраци радијума се не могу преламати, одбијати нити поларизовати. Они укупно представљају једну смешу од три различне групе зракова, које Рутерфорд обележава са α, β и γ. Та разлика долази од њиховог понашања у пољу каквог јаког магнета: зраци α скрећу мало; зраци β скрећу много; а зраци γ не скрећу ни мало од свога правца. Сем тога, они се разликују и по другим особинама.

Зраци α имају слабу моћ пролажења кроз металне плоче: једна плочица од алуминијума, макар била и врло танка, само неколико стотих једног милиметра, ипак их апсорбује и не пропушта. Моћ пролажења тих зракова кроз неколико узастопних танких металних плоча опада све више у колико је број плоча већи; док напротив, она све више расте код X-зракова.

Зраци α се понашају као *позитивно наелектрисани пројектили*, величине једног водоничног атома, који се крећу врло великом брзином. И врло вероватно је да се енергија једног таквог пројектила све више смањује у колико он пролази већи број металних плоча.

В. Крукс је испитивао зраке α у свом лепом апарату, „спинтарископу“. То је мали апарат, у коме се на $^1/_2$ мм. даљине од једног фосфоресцентног заклона, начињеног од цинк сулфида, налази метална игла. На доњој страни игле, према заклону, посуто је око 1 мгр. какве соли радијума. Сем тога апарат има једно метално дугме за покретање игле, и лупу за посматрање лепе појаве. Кад у мраку посматрамо кроз лупу, види се како брзо и непрестано излећу варнице близу врха игле, са места где је посута радиоактивна со. Покретањем игле појава се показује врло лепа. По балистичкој теорији варнице би се могле сматрати као последице удара електропози-

тивних пројектила о заклон, то јест мајушни и брзи пројектили бомбардују заклон. Приметимо да би то била прва појава код које се разликује индивидуелна акција атома.

Зраци β су аналози катотским зрацима. Понашају се као *негативно наелектрисани делићи масе* или *електрони* (Крукс), хиљаду и више пута мањи од масе једног атома водоника. Неки их још називају „корпускулима“ (Томсон) или „атомускулима“ (Готје). По балистици би они представљали веома мале пројектиле који непрестано излећу из радијума и крећу се грдном брзином астрономских кретања.

И зраци β не понашају се сви једнако; они се разликују међу собом по неким особинама. Неки од њих продиру лако кроз оловну плочицу, дебљине неколико милеметара; док друге упија чак и плочица од алуминијума, дебљине само једног стотог дела милиметра. Даље, једни скрећу јаче под утицајем магнета него други, производећи као неки спектар на фотографској плочи. Зраци најслабијег скретања имају најјачу моћ пролажења, а зраци најјачег скретања једва да могу проћи кроз веома танке металне плоче. Кауфман сматра да се зраци јаке моћи продирања крећу брзином равном $^9/_{10}$ брзине светлости (светлосни зрак прелази 300.000 км. у 1 секунди).

Зраци γ су аналози X зрацима; на њих магнет не утиче. Они чине један мали део целокупног зрачења радијума. Неки од њих могу продрети и кроз дебље плочице од олова, по неколико сантиметара. Зраци γ су врло погодни за радиографију, јер се не расипају као β зраци;ну како су они слабог интензитета, то треба фотографску плочу изложити неколико дана њиховом дејству.

Топлотна енергија. — Соли радијума ослобађају непрестано топлоту, која се може измерити помоћу калориметра. После месец дана стајања, сваки грам једне соли радијума ослобађа око 80 малих калорија на један сахат (мала колорија представља топлоту потребну да загреје 1 грам воде за 1°). Кад раствор какве соли радијума си-

памо у једну стаклену цев и ову затопимо на пламену, онда ће он развијати у почетку релативно малу количину топлоте, која ће се постепено повећавати са временом и достићи најзад једну сталну вредност, после месец дана; од тога времена ће со, била у раствору или у чврстом стању, ослобађати вазда исту количину топлоте.

Никоја, до данас позната, хемијска реакција не може објаснити откуд радијуму толика топлотна енергија, коју он непрестано троши, а сам се приметно не мења.

Индукована радиоактивност. — Велики број тела, по себи неактивних у погледу зрачења, постају радиоактивна кад их изложимо утицају радијума или доведемо с њиме у додир; она дакле постају секундарно радиоактивна и чувају ту своју индуковану радиоактивност неко време после уклањања радијума. На тај начин она постају способна да, као и радијум, дејствују на фотографску плочу, електроскоп, да изазивају фосфоресценцију и јонизирају ваздух.

Кири и Дебиерн су држали у великом суду једно отворено стакленце са препаратом радијума, а у близини стакленцета плочице од олова, бакра, алиминијума, стакла, ебонита, парафина и картона. После неколико дана све су те плочице добиле индуковану радиоктивност, баш и кад су биле одвојене од директног зрачења радијума дебелим оловним заклоном. Кад су после запушили стакленце, приметило се да радиоактивни препарат не саопштава више радиоактивност околним плочицама. Према томе, чини се да се радиоактивност преноси постепено преко ваздуха, у облику еманације материјалних делића, на околна тела — од прилике као мирис. Рутерфорд тако и мисли да примерно радиоактивна тела, уранијум и радијум, имају моћ испуштања или *еманације* радиоактивне материје у гасовитом стању; даље да су молекули тог радиоктивног гаса позитивно наелектрисани, који се простиру по ваздуху и могу да се настане по површини блиских неактивних тела, кад су ова негативно наелектрисана. Они дакле путем индукције активирају та не-

активна тела, образујући радиоактивне слојеве на њиховој површини.

Еманација радијума понаша се као какав гас: она се расподељује у два суда који опште међу собом; распростире се у ваздуху по закону дифузије код гасова; кондензује се на температури кључања течног ваздуха (—180°), то јест хлађењем се згушњава. Међутим, противно ономе што се збива код обичне материје, еманација соли радијума, затворене у једној цеви добро затопљеној, умањује се за половину после четири дана.

Рамсе и Соди су испитивали спектар зракова радијума, односно његове гасовите еманације, и нашли у њему пруге карактеристичне за хелијум. То им је дало повода да сматрају радијум као нестабилан елеменат који се, путем зрачења, лагано преображава у други елеменат хелијум, који је стабилан и није радиоктиван. Они су нашли да раствор радијум бромида у води испушта гас који је, поред водоника и кисеоника, садржавао и хелијум[1].

Многа тела могу постати секундерно радиоактивна кад их држимо дуже време у раствору какве соли радијума. Тако се добија радиоктивна вода кад је дестилишемо из раствора радијум бромида у води; она губи индуковану радиоактивност после неколико дана, и то тим брже што је употребљена со мање активна и што је површина саме воде већа. Исто тако из раствора какве соли радијума можемо сталожити секундерно радиоактиван калцијум, стронцијум, визмут, олово и сребро. Жива остаје неактивна у истим околностима. Због тога се чини да је индукована радиоактивност аналога хемијском афинитету.

Атмоферски ваздух се понаша као да је у њему садиште радиоктивне еманације. Елстер и Гајтел[2] су учинили две претпоставке: радиоактивно тело се може налазити у самом ваздуху, и у томе случају његова ема-

[1] „Zeitschrift phys. Chemie", (47), 4, 490; Leipzig 1904.

[2] „Archives des sciences phys. et natur." de Genève, (4), 17, 5; 1904.

нација би била нераздвојна од ваздуха; оно се може налазити изван ваздуха. Зато су у једно повеће метално звоно затворили добро ваздух и унели једну жицу од алуминијума; па су онда жицу добро изоловали од звона и наелектрисали је негативним електрицитетом. После неког времена променили су изолаторе на жици. Кад је од тога доба протекло шест недеља, они извадe жицу и констатују да није постала радиоактивна; то значи да ваздух у звону није производио никакву еманацију, која би учинила жицу секундерно радиоактивном. Према томе, прва претпоставка не вреди.

Поменути истраживачи су продужили свој рад и нашли да се веома мале количине радијума налазе распрострањене свуда у земљи, и да оне индукцијом чине секундерно радиоактивним ваздух, изнад земље као и онај што се налази у њеним шупљикама. Вода је секундерно радиоактивна, било због директног утицаја радијума земљиног или под утицајем секундерно радиоактивног ваздуха, с којим је у додиру.

Физиолошка дејства. — Знамо да су зраци радијума активни и тамни, и да их можемо учинити видљивим најлакше помоћу њиховог дејства на фосфоресцентна тела. Затворено око човечије осетиће светлосни надражај кад му се само приближи или наслони на слепо око какав препарат радијума, завијен макар у црној хартији, кутији од картона или метала. Вероватно је да осећај светлости долази, у наведеном примеру, отуда што зраци радијума изазивају фосфоренцију стакласте течности у задњој очној комори.

Епидерм коже и нервни систем су веома осетљиви према зрацима радијума. Јачина њиховог дејства зависи од чистоте и употребљене количине препарата радијума, као и од дужине трајања. Њихово дејство од неколико минута производи, тек после две до три недеље, запаљење коже на даноме месту. Пољски мишеви, изложени дејству радијума, губе најпре своју живост и веселост, уши им поцрвене, и после неколико дана угину.

Зна се да је Бекерел био завио једну затопљену цевчицу, са 1 десиграмом јаке соли радијума, у хартију, метнуо је у кутију од картона и носио у џепу прслука 6 часова. После 10 дана добио је запаљење коже на томе месту и отворила се рана, тако да је излечио рану тек после 49 дана.

Зраци радијума данас се примењују успешније у *радиотерапији* од Х-зракова, на лечење кожних болести: рака, шуге, осип и свих паразитних криптогама у корену длака косе.

Оксихемоглобин крви у пса и жабе мења се под утицајем зракова радијума. Крвна зрнца, замочена у раствор шећера и неких соли, испуштају у раствор свој хемоглобин и своје соли, кад на њих дејствује радијум.

Зраци радијума производе оксидацију у животињским ткивима. Они дејствују токсички на неке инсекте (нпр. на мраве) и ублажавају дејство отрова при уједу гуја. Радијум парализује неке бактерије, али их не уништава сасвим већ само успорава њихово развиће.

Хлорофил, који сачињава зеленило биљака и лишћа, разлаже се и губи у присуству каквог препарата радијума; а моћ клијања семења слачице и салате слаби.

Напоменули смо раније да зраци радијума дејствују на препарирану фотографску плочу; с тога се могу и применити, најпогодније концентрисани зраци γ, у *радиографији*.

Данас се у *радиодиагностици* примењују с успехом Х-зраци: при тражењу страних тела залуталих у човечијем и животињском телу (као: тане, игла....); за констатовање, туберкулозе плућа и разних абнормалности у месу и код костију човека и животиња. Међутим зраци радијума или Бекерелови зраци у опште непогодни су за радиодиагностику, поред тога што су активнији и дубље продиру, због свог штетног дејства на епидерм, нервни систем и на сва органска ткива.

ЕНЕРГИЈА РАДИОАКТИВНИХ ТЕЛА.

Примерно радиоактивна тела, уранијум и радијум, макар и у најмањим количинама, зраче спонтано и не-

престано; они дакле вечито троше грдне количине енергије, не мењајући приметно своје стање. Где се налази извор тој радиоактивној енергији? Да ли се она ствара у самим радиоктивним телима или је ова добијају из околне средине, с поља? Ниједно од та два мишљења није могло бити до данас оверено експерименталним путем; она су остала само хипотезе.

По једној хипотези, радијум се сматра као елеменат у еволуцији, тако спорој да се не може приметити никаква осетнија промена његовог стања, ни после више година. Он троши своју, раније нагомилану, енергију на трансформисање природе својих атома, путем зрачења; али се, поред непрестаног трошења радиоактивне енергије, није могао констатовати губитак у тежини његове материје, или је, можда, тај губитак тако мали да га нисмо у стању ничим измерити.

Видели смо да неки сматрају радијум као радиоактиван нестабилан елеменат који се лагано, путем зрачења, преображава у стабилан и неактиван елеменат хелијум.

Напротив, по другој хипотези, замишља се да у простору, изван радиоактивног тела, постоје нека зрачења која су нашим чулима неприступачна и нама за сада непозната. Може бити, радијум зауставља те непознате зраке на њиховом путу, кад га они сретну, упије њихову енергију и трансформише је у своју радиоактивну енергију.

Рутерфорд је израчунао да 1 гр. радијума има тако велику енергију да може произвести рад већи од четири стотине милиона килограм-метра, то јест рад који би требало утрошити да се четири стотина милиона килограма издигну у висину од једног метра. Ако се претпостави да се енергија ствара у самој материји радиоактивног тела, онда нам се чини непојмљиво да тако мала количина материје има толику енергију!

Лебон мисли да грдна енергија мале количине радиоактивне материје долази отуд, што се радијум распада

и преображава, пролазећи кроз ове фазе: материјални атом мења се у електрички атом; овај у атом Рентгеновог зрака; а овај најзад у атом етра. Такво појимање се сматра данас као револуционарно, јер се по њему материја претвара у енергију!

Ми га не можемо усвојити зато што је оно противно основним принципима хемије и механике, који су стали много труда и времена научаре првог реда. То би значило одрећи се Лавоазијеровог принципа о неуништимости материје и Њутоновог принципа о консервацији енергије.

Чини се природније претпоставити да радиоактивна материја добија енергију, у разним облицима, с поља и да је после понова испушта зрачењем у спољњу средину.[1]

Cauchy, Fresnel и Figeau су замишљали, приликом извођења закона код ротационе поларизације светлости, да су молекули и атоми материје опкољени једном густом атмосфером етра, која је од њих нераздвојна и све гушћа што је ближа њиховој површини.

Етар је једна хипотетичка средина састављена од врло разређене материје, различне од обичне или атомске материје, по својим особинама. Он представља један флуид сасвим еластичан, који се не може опипати, ни измерити (импондерабилан), али има своју масу; налази се свуда, између молекула и атома материје, као и у безваздушном простору. Етар је посредник између свију делова васионе: он прима и преноси к нама вибрације сунца и најудаљенијих звезда, у облику светлости и топлоте; у замену за то враћа простору вибрације које произлазе од наше планете. Та вечита комуникација кретања, односно вечита измена у енергији, између етра и атомске или обичне материје, сматра се као узрок свима физичким и хемијским појавама.

Кретања, вибрације и жирације, спољњег етра, која доносе енергију у разним облицима (као: топлоту, свет-

[1] A. Gautier, „Revue scientifique", (5), 1, № 7; Paris 1904.

лост, магнетизам и електрицитет), преносе се на гушћу атмосферу етра, а овај их саопштава молекулима и атомима материје.

Како је врло вероватно да је атом материје састављен из безбројно много делића масе, *атомускула* или *корпускула*, то ће се тотална енергија, коју доноси етар, локализовати у тим атомускулима. У извесном тренутку, кад се велика количина енергије нагомила у атомускулима једног атома, атом ће се тако брзо окретати око своје осе, да ће атомускули његовог површног слоја одлетати тангенцијално у спољну средину.

Код радиоактивног тела најважнији су зраци β, који су састављени из негативно наелектрисаних атомускула или *електрона*.

Енергија одвајања атомускула од атомске зграде треба да је много већа од енергије хемијске акције која их држи заједно у атому, почем стабилност атомске зграде представља врло велику енергију.

Сад, материјално тело треба обратно да, по општем *закону једнакости акције и реакције*, предаје жираторна кретања својих делима, преко етра, најудаљенијим телима у васиони. Тако ће два удаљена материјална тела тежити једно другом само преко кретања етра, због своје инерције; она ће се дакле привлачити. А делићи етра, померени из свог релативног положаја равнотеже кретањем саопштеним од материјалних делића, тежиће да га опет заузму.

Чини се да су жираторна кретања атома узрок тежи или међусобном привлачењу атомускула у атому. Та њихова тежа ишчезнуће кад се отцепе од атома и еманују као електрони, великом брзином астрономских кретања, у околну средину; тада се жираторна кретања атомускула претварају у транслаторна електрона. Дакле ови електрони могу изгубити део или целу своју тежину, а маса им се не мења; они се и даље владају по закону енергије

$$\frac{m \times v^2}{2}$$

где m представља масу електрона, а v брзину његове транслације.

Вероватно је да су сва материјална тела састављена из једне исте материје и да се наши познати елементи или проста тела, којих има данас око 80. разликују међу собом само по броју, распореду и жираторном кретању својих атомускула. Можда су електрони пророде етра, за који се мисли да је тако исто немерљив (импондерабилан); они би се могли, при кретању кроз етарске вихоре, опет међу собом спојити и тако понова образовати обичну материју. За сада би то био само један хипотетички проблем.

Готје мисли да је у материјалном атому нагомилана енергија коју не могу осетити термометар и наша чула све дотле док се жираторна енергија његових атомускула не преобрази у вибраторну или транслаторну енергију електрона, производећи топлоту, светлост и радиоактивне појаве.

Радијум, чија је атомска тежина врло велика (225), представља врло велику енергију, која одржава атомускуле заједно у атомској згради. Он свој потрошак у енергији, путем зрачења, надокнађује примањем енергије из спољне средине. Тако би се исто могло рећи и за енергију код перманентних магнета, као и код једног литра воде, који је у стању да истопи бесконачно пута већу количину леда. Само што се вода, при топљењу леда, много брже замори него ли перманентни магнети привлачењем других тела или радијум зрачењем; другим речима, вода много спорије надокнађује с поља губитак своје енергије него ли перманентни магнети и радиоактивна тела.

Др. М. Стојиљковић.

ФОТОГРАФИЈА И ЊЕН ЗНАЧАЈ.

(Крај.)

III.

Еминентна важност фотографије како у просвети тако и у привреди запажена је и призната од највиших државних фактора тиме што су јој све културне државе притекле у помоћ систематском наставом, јер је искуством преовладало опште уверење да је фотографија прека и општа потреба сваког образованог човека и да је као такву треба учинити приступачном свима, тј. да сваки зна и уме фотографисати, јер је она веран асистент у свима гранама науке, уметности, технике и индустрије. Вредно је напоменути да само у Немачкој, са Бечом, има 26 систематских школа за изучавање фотографије. Од ових 26 училишта постоје: 4 на универзитетима, 8 на политехникама и 7 на уметничко-занатлијским академијама, као одсеци за изучавање фотографије ради примене као спомоћног средства при научним, уметничким, техничким и индустријским радовима. Даље, 5 чисто фотографских школа за изучавање фотографије као позива и главног занимања, и 2 државна полиграфска училишта (за фотографске и графичко-штампарске радности), од којих је једна „виша стручна школа“ и спрема већином шефове радњи[1]. Поред овога фотографија се изучава такође и на маринским и ратним школама. Сем тих школа, за унапређење фотографије у Немачкој и у Бечу излазе 23 фотографска часописа и постоје 65 разних фотографских удружења и 50 изложбених салона, који примају уметничке фотографије.

[1] Писац ових редака као државни питомац и редован слушалац свршио је четиригодишњи курс на овој школи, и издао пре $1^1/_2$ год. код нас прво дело о фотографији.

Кад у Немачкој са Бечом овако стоји фотографска настава, вредно је видети како онда стоји фотографска вештина, индустрија и трговина? За вештине постоје: 136 атељеа за увеличавање и малање фотографија, 258 завода за репродуковање (штампање) слика. Број атељеа за портрете непознат ми је, јер за сада нема података о томе, али рачунам да их има за 5 пута више него репродукционих завода. За индустрију постоје: 69 фабрика за објективе, 120 фабрика за коморе, 75 фабрика за осетљиве папире, 80 фабрика за израду картона и паспартуа и 50 фабрика за осетљиве плоче и филмове. За трговину постоји 705 радњи само у 22 вароши. У једној од тих 22 вароши налази се најмање 10 а највише 134 трговине за фотографске артикле. — Да се види како су ово већином велика предузећа, довољно је споменути само то да је једна од Дрезданских фабрика за папире имала 603.405 марака чисте добити само за прошлу годину, а један акционарски завод за израду објектива основан је прошле године у Берлину са почетним капиталом од 3½ милиона марака.

Гв. М. Клајић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Milan Begović: Vojislav Jlijć. Studija. U Spljetu. 1904. —

Војислав Илић био је увек добре среће код Хрвата. Још у доба када је излазио на глас, 1890, Г. Јован Хранperiловић писао је о њему са много симпатија. Г. Миховил Николић, један од најбољих млађих песника хрватских, претресао је знатан његов утицај, и сада ево Г. Милана Беговића, који је познат као писац еготичних и естетских песама, где се толико одушевио Војиславом да му је посветио целу једну књигу од четрдесет и пет великих страна.

Далматинском песнику познате су и оцене Др. Љубомира Недића, и Г. Др. Милана Савића, и Г. Јована Храниловића, и Г. Марка Цара — који је до данас дао најбољи суд о Војиславу —, али све те похвале изгледале су му млаке и резервисане, и он је, са одушевљењем једнога младог лирског песника, дао пуно маха своме дивљењу, прогласио Војислава за песника коме нема равна ни у Срба ни у Хрвата, за „miljenika Musâ“, за великог уметника „košto nije nijedan pjesnik kod nas, a kao što ih je u opće malo“. Војислав му је Јелин по духу и по осећањима, велика песничка душа, „raskošna u svome osjećanju, bogata i obilna u svojim mislima“.

Г. Беговић је естет, и држи да нема веће заслуге но бити апостол лепоте, чист уметник за којега не постоје ни људи око њега, ни доба у коме живи. Војислав му у томе погледу изгледа као идеалан уметник, о коме се никада не може довољно похвале рећи. И он иде тако далеко да код Војислава види и ванредно развијено осећање за природу и способност да је изрази, и дубину мисли, и философски дух!

То бежање од живога живота, та егзотичност у мотивима, тај култ лепе форме, та уметничка неузбудљивост која се види код Војислава јесте оно што се највише свиди Г. Беговићу, и он у нашем песнику не велича толико једнога човека колико о естетску теорију „уметност ради уметности“. Он *Јулију*, на пример, назива „rijetkom baštinom srpskoga duha“, и готово му се више свиди но она одиста лепа и узбудљива *Елегија*. Али Г. Беговић, као и толики други, нешто једнострано је гледао на песничко дело Војислављево, који је врло често силазио са олимпијских висина на арене дневних борби. Поред песника Гангеса, Хималаја, Олимпа, Атине, Рима, Фераре, Севиље и Фарзистана, он је био песник и родољубивих песама „На гробу војводе Дојчина у Солуну“ и „На Вардару“, славенофил у „Северном ветру“, русофил у „Словенском кнезу“, русофоб у „Finis Poloniae“ грађанин у „Данијелу“ и „Грађанској врлини“, демократ

у „Посланици пријатељу“, а да се не помињу његове неприкупљене ствари по сатиричним и политичким листовима, на пример „Маскен-бал на Руднику“.

Г. Беговић долази нешто мало доцкан са својим трибутом дивљења. Данас нема више ни из близа онога култа који се пре десетак година указивао Војиславу. То је било као нека епидемија од које се ретко ко отргао. Како је Војислав још увек у нас проучаван, пошто је згодан предмет за књижевне везове, било би занимљиво применити на њ један нарочити метод који извесни француски критичари препоручују: ваљало би га оценити према људима који га радо читају и који му се диве.

Пада у очи да он има једну сталну и верну публику: врло младе људе, и девојке, нарочито оне у годинама. Његову елегичну поезију воле млади људи који су још на прагу живота, који на живот гледе увек преко књига и кроз шарени вео немирних снова, које тресе лака грозница идеала, налазе се у неком романтичном неспокојству, са неком женском осетљивошћу. Његови флуидни, лепи стихова утичу на жене као нека врста опијума, дају им илузију осећања, теше их за ране које грубости живота задају, дају боје сурим егзистенцијама и успављују слабе душе у мелахоличним звуцима као неки далеки, сетни,

Мутни санак из прошлости давне.

Још и данас, када је глас Војислављев нешто спао, мало је ђачких соба без његових стихова, и није случајно да су му спомен подигле девојке београдске.

*

Књига Г. Беговића, која се још одликује и лепим знањем талијанске књижевности, симпатична је и љубављу коју он има за поезију у опште, и ширим идејама на наше бедно такозвано српско-хрватско питање. Када се свет буде истрезнио и када разум буде проговорио, ми ћемо испасти као најпарадоксалнији нараштај

који је икада био, и тешко ће се моћи веровати да смо боље познавали скандинавске књижевности но књижевне појаве људи наше расе и нашега језика. Као и наука, уметност је спона онде где верски фанатизам и национална искључивост деле и завађају; као некада религија, она данас спаја духове и народе у општем осећању лепоте. Међусобно проучавање, као што је учинио Г. Беговић, у стању је много да учини да се угуше „ружне страсти и сурове предрасуде", што рекао Војислав, и да се припреме и уравњају путеви паметнијима и бољима који ће после нас доћи.

Као хрватски писац, Г. Беговић је учинио две три занимљиве примедбе које вреде труда да се на њима заустави, јер нам се не дешава сваки дан да водимо такве разговоре. Он тврди: „Hrvatski pjesnici — s malim izuzetkom — kud i kamo slabije pišu od srpskih". И одиста, ко год је читао хрватске песнике, нарочито млађе, спотичући се сваки час преко чудне синтаксе и још чуднијих речи и израза, морао се збиља запитати да одиста не постоји хрватски језик, различан од српскога?

Објашњење тога појава Г. Беговић налази код Војислава: језик, развијајући се, прилагођује се новим условима живота, оплемењава се, углађује се, „салонизује се". Хрватски песници, који су били ближе у додиру са западном културом, променили су, под њеним утицајем, и начин мишљења, и осећања и изражавања, и нису више могли говорити као далматински козари или шумадијски чобани. Српски песници, у једној мање напредној култури, остали су народски, пучки-песници, „misleći da ne će biti narodni, ako se dignu nad shvaćanja i govor puka". Војислав је отишао даље од њих, на њега су много утицали страни језици и западна књижевност: „On po svojoj naobrazbi, nauci i knjizi nije i ne može da bude pučki pjesnik".

Објашњење Г. Беговића је нетачно. Ако наши песници пишу народнијим језиком, то није из неке културне заосталости, то је с тога што у српским крајевима мало има националних мешавина, што је народни живот

самосталнији и развијенији, што су они управо стожер нашег заједничког језика. Наши писци из старе Војводине пишу мање чистим језиком но писци из Србије, Босне и Херцеговине.

Што се тиче Војислава Илића и његовог западњаштва и књижевне културе, Г. Беговић се потпуно преварио. Он је у залуд тражио у њему утицаје Хорација, Овидија, Андреа Шенјеа, Хајнеа, Леопардиа и Кардучиа. Војислав Илић није имао неку особиту културу, није видео Запада, није знао туђе језике и стране књижевности једва су му биле познате по руским антологијама. Његови учитељи били су руски песници, Пушкин и Љермонтов, из којих је чинио и сувише велике позајмице, из којих су му дошле поједине речи које су наши критичари узели као неке архаизме; класике је знао из старијих руских превода, и Г. Лука Зима је показао како је слабо било његово знање класичне старине. Сам Војислав певао је у песми *Госпођици Н.*:

То беше узор оних дана,
Кад је у младом срцу мом,
Трептала бледа Татијана,
И романтични Ленски с њом.
Кад сам по сву ноћ крај Пушкина
Лепота женских снев'о чар,
И плашио се Ањегина
И неговао срца жар.

Г. Беговић воли да уништава, и тако је могао рећи да српски дух носи печат источне културе, а хрватски западне културе. Војислављева је заслуга што се „udaljio od utecaja istočne kulture; prignuo se zapadu, u njemu ne nalazimo svega onoga što karakteriše njegove srpske drugove, pa možemo reći, da je on neki most, koji veže dva različita duha u našoj književnosti — srpski i hrvatski, istočni i zapadni«. Он се отресао тога духа, „koji od vekova živi u srpskoj knjizi“, он је, „pravim umjetničkim razumijevanjem i zanosom unio u svoju književnost pjesničko obilje zapada, koje je jedva gdje, samotno i prigušeno, iz rijetkih srpskih pjesnika probijalo“.

Колико има тачнога у овој смелој подели? Требало би тек видети колико српска књижевност и српски дух има источнога, а колико је западнога у хрватском духу и хрватској књижевности. Са етничке тачке гледишта, о томе не може бити речи. Једино што се може озбиљно узети, то су утицаји двају цркава: православне, источне, неорганизоване, слабе и неутицајне, која није успела да сломије народне особине, и западне цркве, католичке, моћне, организоване, која је увек тежила нивелисању и својој духовној и физичкој превласти, ломила све појединачне и националне индивидуалности на које је нашла у своме завојевачком наступању кроз историју. Судбина хрватских народних умотворина биће једина последица тога западног утицаја који је католичка црква вршила, и о чијем благодетном утицају слободно је и посумњати. У нашој књижевности, сем босанских севдалинки, турско-српских песама Јована Илића, нишких прича Г. Стевана Сремца и врањских историја Г. Борисава Станковића, где се даје видети тај тако апсолутан и велики утицај Истока?

У опште, и прерано је и неумесно је чинити таква уопштавања која се не дају ничим поткрепити. Њима више није места у науци, у политици се њима више не служе разумни и искрени људи, и најмање их треба потрзати још и у књижевности.

J. Скерлић.

БЕЛЕШКЕ.

ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА.

Један преглед савремене хрватске књижевности. — Књижевни одбор Матице Српске имао је и ове као и претпрошле године врло лепу идеју да читаоце „Летописа“ упозна са данашњом хрватском књижевношћу, као што је пре неког времена за њих спремио преглед наше данашње књижевности. Али као што је при овом прегледу српске књижевности био несрећан, допустивши

Г. Милану Недељковићу да он тај преглед изведе. да на данашњу нашу књижевност баци један од својих орловских погледа. тако је исто био несрећан и са Г. Ј. Храниловићем. поручивши му да он то исто учини с хрватском књижевношћу. „Хрватска лијепа књижевност у почетку XX вијека“ (Летопис. св. 223-4. 225) је један списак имена данашњих хрватских писаца. са карактеристикама њиховим које су све похвалне. сувише похвалне. Од најзастарелијих данас живих писаца из илирског доба до најнеукијих и најневештијих данашњих почетника. све је скоро код Г. Храниловића пуно талента. узорито. форме „адекватне“ садржају, итд. Ми смо. у осталом. навикли да тај тон чујемо од стране некојих Хрвата, кад је реч о њиховој модерној књижевности, и не чудимо се много Г. Храниловићу што је и он у том тону писао.

Чланак Г. Храниловића изложићемо укратко да би и наши читаоци видели који су данашњи радници у Хрвата. и како се код њих цене.

У песништву истичу се по Г. Храниловићу ови: из доба илиризма Иван Трнски који је све до сада сачувао „свјежину духа и особиту марљивост“; од песника из шездесетих година још и Јосип Еуген Томић. и Фрањо Марковић; из седамдесетих година, „данас понајбољи и најплоднији песник“ Др. Ђуро Арнолд, чије се песме одликују „естетски одличном адекватношћу садржаја и форме, богатством инвенције“, као и „оригиналношћу поетике. пластиком. мелодиозношћу и увек лијепом метафором и антитезом“. Од песника осамдесетих година најпопуларнији је Др. Аугуст Харамбашић. Из деведесетих година најглавнији је Силвије Крањчевић, у чијим песмама „има обиља врло високих и оригиналних идеја, слика, тропа и фигура, али се свршавају ибзенијанским знаком питања, и тешко им је наћи темељну идеју“. Дикција му је оригинална, али често бизарна. а песме доста неразумљиве. Од Босанаца најглавнији је Тугомир Алауповић (Хрват-Бошњак Тугомир). песме му патриотске. јасне по изразу и јаке по дикцији. Велики је број песника из Далмације, међу којима је Др. Анте Тресић Павичић. најдаровитији савремени хрватски песник. „Песме су му пуне великих и узвишених мисли и раскошних слика. и у њима више превлађује мисао него топлина осјећаја: пјеснички му је хоризонат простран, фантазија бујна и рефлексија прекаљена“. Рикард Каталинић-Јеретов је лиричар. с поетичном дикцијом и нарочито „сјајном и увек

згодном метафориком" Ксерп де ла Мараја (Милан Беговић), писац „Knjige Boccadoro", која је била узрок најжешће борбе међу младим и старим критичарима, „лијеп је и отмен архаизирани импресионизам". Још су нохваљени Владимир Назар, његов друг Анте Петравчић, Марин Сабић. Међу песницима млађим из Загреба нарочито је помена достојан Миховил Николић песник тихе сете, чије се песме истичу „правом песничком дикцијом, отменом и топлом самониклом лириком, лакоћом пјевања и елегантном формом".

У приповеци се у последње доба много пишу цртице, „што је нека врста декаденце у приповједачком стварању". Међу „цртичарима" понајбоља је даровита Загорка (Марија Јурић). Међу приповедачима долази на прво место Јосип Еуген Томић. У главном му роману „Змају од Босне" „сјају све особине Томићеве приповједачке вјештине: занимљивост заплета, јасноћа ситуација, доследна карактеристика, бираност и једрина слога". Шандор Ђалски је написао много романа и приповедака, увек одличан у анализи карактера, само му је „језик рогобатан, али му је стилистика отмена и складна". Јанко Лесковар је духовит психолог, и приповетке му се одликују „оплемењеном поетском меланколијом и самилошћу са биједницима које нам приказује". Виктор цар Емин, пише приповетке које су толико прожете патриотизмом и сажаљењем према патницима да остављају врло јак утисак. Г. Храниловић не заборавља поменути ни А. Г. Матоша, „пуног сатире и обрести, која потиче од писца велике начитаности, али и велике површности, лаког мишљења, који суверено презире конвенционализам форме и технике". Уопште, налази Г. Храниловић, данашња је приповетка хрватска боља но икад, и ако има много „цртичара који су тек на прагу приповједачке умјетности".

Драма у Хрватској стоји горе и од песме и од приповетке. Срђан Туцић ради на драми али без већег успеха због своје бруталности, и због тога што су му типови из руског друштва; драме му ипак имају добру технику; „иначе се он сматра најснажнијим драмским талентом међу младим хрватским писцима". Тресић-Павичић писао је драма, и најбоља му „Катарина Зринска" пуна је узоритих стихова, са сјајном песничком дикцијом, бираним песничким сликама и реторским фигурама. Кумичићева је најбоља драма „Петар Зрински" писана у прози, са слабом техником, али живим и јасним стилом,

и место радње пуна отмене патетичности и сентименталне декламације. Иванов (Др. Миливоје Дежман) изашао је на глас својом драмом „Кнегиња Јелена“, и драматизовањем Шенојиног романа „Златарево злато“. Најбољи је драмски писац Иво Војновић (којега у осталом и ми рачунамо у наше). Од прве драме Кукуљевићеве до ових последњих драмских производа, хрватска је драма учинила велики напредак.

У свом последњем и најмањем одељку о критици, Г. Храниловић није ни мало задовољан са данас одиста слабом критиком у Хрвата. Налази да су показали дара Херувим Шегвић и Анте Петравић, а да се нарочито одликује Јакша Чедомил (Др. Н. Чука), који је у борби младих и старих умео да очува увек потпуну објективност, у борби која је престала, и после које сви хрватски књижевници раде заједнички на истим листовима, тежећи за културним напретком свога народа. Н. А.

КЊИЖЕВНОСТ.

Louis Leger, *Словенска митологија*, превео Рад. Агатоновић, професор. Издање Задужбине Илије М. Коларца. Штампарија Д. Димитријевића, Београд, 1904. Цена 3 дин. — У „С. К. Гласнику“ је пре две године, кад се ова књига појавила на француском, писао Г. Др. М. Гавриловић о њој, и рекао како је она „добитак за изучавање словенске митологије“. У свом доста кратком предговору Г. Агатоновић даје кратку биографију Лежеову, и слику свег његовог рада на изучавању историје и књижевности Словена. Као увод делу Г. Агатоновић је додао једну главу у којој говори о митологији у опште.

Упутство у фотографији и њезини најновији проналасци, написао Владислав И. Цветановић. Беч, 1904. Цена 1,50 круна. — Једна књига у коју је уложено и доста труда и доста воље, али која ће, са своје непрегледности и непотпуности, аматерима, којима је и намењена, бити од врло мале помоћи. Књига је написана неправилним стилом и с много огрешења о сам језик.

Нове књиге: *Списак птица у Музеју Српске Земље*. Београд, Штампарија Краљ. Србије, 1904, стр. 27 у 8°. (Прештампано из Просветног Гласника). — Адвокат Драг.

Вељковић, *Право на закони део у немачком праву с погледом на римско*, по Конраду Козаку и Хајнриху Дернбургу. Београд, Штампа Савића и Комп., 1904, стр. 44 у 8°. (Прештампано из „Браниоца"). — Др. Марко Т. Леко, *Радијум*, јавно предавање, Београд, Штампарија „Доситије Обрадовић", 1904, стр. 16 у 8°, цена? (Одштампано из XXXI књ. „Дела"). — М. И. Лукићевић, *Луцерка*, израдио — редован члан Српског Пољопривредног Друштва. Отштампано из „Пољопривредног Гласника". Издање Српског Пољопривредног Друштва. Штампарија Доситија Обрадовића Београд, 1904. Цена 0,50 д. — Тома А. Братић, *Одломци народних правних обичаја у Херцеговини.* Сепаратни отисак из „Гласника земаљског музеја у Босни и Херцеговини" Сарајево, 1904. — Миливој Ј. Николајевић, *Општи део географије Балканског Полуострва*, књига I, прикупио и средио — ђенералштабни потпуковник у пензији, б. професор Војене Географије у Вој. Академији. Штампарија Д. Димитријевића. Београд. 1904. Цена 2.50 д. — Јанко М. Веселиновић, *Пуница, Свекрва.* Слике из сеоског живота. Издање књижарнице Мите Стајића. Београд, 1804. Цена 1,50 д. — Др. Ђ. П. Нешић, *Утицај дневне вештачке светлости на орган вида*, написао — очни лекар. Издање књижарнице Мите Стајића. Београд, 1904. Цена 1 дин. — Д. Руварац. *О укинућу Пећке Патријаршије и њеном наслеђу.* Српска Манастирска Штампарија. Ср. Карловци, 1904. — Др. Алекса М. Стојковић, *Једна хигијенска екскурзија.* Белешке са путовања кроз Аустро-Угарску у августу и септембру 1903. Написао — физикус округа ужичког. Штампарија Доситија Обрадовића. Београд, 1904. Цена 1,50 дин.

Власник и уредник, Богдан Поповић.
Капетан-Мишина ул. бр. 17.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XII, број 7. — 1 август, 1904.

ДУГ ГОСПОДИНА ПЕШИЋА.

Господин Тодор Пешић, писар друге класе и вршилац дужности архивара у окружноме начелству, по спољашности је од оних људи на којима нема ничега за шта би могло, одмах у први мах, запети око у гледаоца. Све је на њему просто, свакидашње, обично: лице, говор, ход као да су нарочито и од природе удешавани да остану неприметени и да у први мах не оставе никакав, или врло слаб утисак на посматрача.

Млаке, повучене нарави, волео је самоћу. Сплетен у друштву, бојажљив, вечито у страху да га не отпусте из службе, и ако се није мешао ни у шта што би му служби могло нашкодити. Више него савесно вршио је своју дужност у канцеларији. Сав интерес за живот који је киптио око њега, сводио се је на промену кабинета, што је редовно и са интересом пратио из новина. И онда је са страхом очекивао први указ новога министра. „Да и мене не закаче?“ шапутао је у себи претурајући по памети да се није, случајно и не хотећи, изрекао негде. Покаткад само појављивала се на обзору, у мислима, класа, па је брзо тонула у бездну од страха; и он је гушио уздах у прсима, савијао се над послом шапућући у себи: „А шта бих радио да ми и ово одузму?!“

Године су тако пролазиле. Коса на сленим очима почињала је да седи, залисци на челу бивали су све

већи, боре су се на лицу умножавале, свака од њих причала је по једну патњу и по једно разочарање у животу. Владе су падале, министри се мењали, његови су другови напредовали, све се мењало, једино он, са истом класом, стално и зими и лети у истом излизаном капутићу од пиротског шајака, чекао је на класу, и радио је у канцеларији за двојицу.

* * *

Сув зимски дан.

Хладна, модрикаста светлост продире кроз уске прозоре, осветљује средину канцеларије и губи се постепено у дубоким угловима, где се нејасно назиру контуре предмета, те изгледају необично, друкчији него на дану, већи, као да расту са помрчином.

Мала бронзана пећ букти у углу. Кроз полуотворена вратанца проспа се млака, црвенкаста светлост, трепери по неопраноме поду, осветљује ноге од стола и столице, и губи се од прилике на средини собе, мало даље од ногу Господина Пешића.

Господин Пешић се одупро лактовима о сто, претрпан актима, спустио главу у шаке и замишљено гледа на улицу.

Данас је узалуд покушавао да се удуби у посао, од кога је читава хрпа лежала пред њим на столу. Већ код трећег ретка мисли су му се отимале на другу страну, и господин Пешић је мицао усницама, шапутао је као да рачуна нешто у себи, и од једном је прекидао шапутање, чуљио је уши и пажљиво, не дишући ослушкивао гласове из ходника. Његове шарене, зеленкасте очи, плашљиво су запињале за рагастов од врата, затим полако, упоредо са гласовима и корацима како су се удаљавали из ходника падале су постепено на ниже, и господин Пешић је дубоко предисао као после срећно избегнуте опасности, прилазио је прозору, посматрао пролазнике на улици и трудио се да скрене правац мислима. Одједном му се учини да неко у ходнику спомену његово име, па одмах затим одјекну смех. Он се трже, полако, све на прстима

приђе вратима, наслони ухо на кључаоницу и поче да ослушкује; у истом тренутку, завлада у ходнику тишина, чу се само шум од покрета, као да више њих у један мах устадоше са клупе, која заклимата; затим одјекнуше брзи, ситни кораци по циглама у ходнику, шкрипнуше негде врата, и настаде тишина.

— Љут нешто господин начелник, по ходу му познајем, — чу се нечији бас.

— Чича Тошо, — одјекну танак глас, чак са другог краја ходника — две кафе за господина благајника...

— Море, гледај си своја посла. Лако је њима! — прошапута неко сипљивим гласом и застења као да се с муком подиже са седишта. — Њихова болест, наше здравље!...

Господин Пешић се измаче лагано, на прстима, стаде на средину собе, и замисли се: „Чудан човек овај наш благајник!“ помисли (а у ушима му још одјекује: „две кафе за господина благајника“)... „Ни кучета ни мачета, он и жена, сами, а нема, што се каже, за шта пас да га ухвати; го као прст!... Толика плата!... Него, ђаво ће га знати, сваки ти то има по нешто!... Карта?!“ додаде после кратке паузе у мислима, и, у исти мах, као да угледа поднадуло, натмурено лице благајниково; модре, сурове очи, риђи подстрижени бркови, издаје му плату, броји новац сувим, коштуњавим прстима, и говори тупим, промуклим гласом, као да се баш њега тиче: „Долазио јутрос Димитрије; био код мене; прети да те тужи, ако му дуг не вратиш“.

Господин Пешић одмахну руком, као да хтеде одагнати нешто непријатно од себе; отпоче да шета по соби очевидно незадовољан, љутит на самога себе, што се је размишљајући о другима, нехотећи и своје невоље дотакао; и узе се трудити да промени ток мислима.

Он мишљаше наизменце неколико тренутака: час на благајника, час на Димитрија што прети да га тужи; затим о томе шта ли ће господин начелник рећи кад види забрану на његовој плати, и удубљен у те мисли

обиђе полако око стола, приђе прозору, и загледа се преко кровова у суво, ведро небо, по коме се помаљаху прве звезде, трепререћи необично, јасно, као да дрхте од зиме. „Ала ће мраз“, помисли у себи па од једном се трже. „Димитрије!“ прошапута изненађено и нагло се повуче у угао до прозора.

Из механе, преко пута, изиђе човек у шубари, са подигнутом огрлицом од капута. Застаде за тренутак на улици, као да се решава на коју ће страну, погледа летимично у прозоре од канцеларије господина Пешића, по том се полако окрете, и као да непрестано премишља нешто, упути се спорим корацима наниже.

Господин Пешић одану, превуче длановима преко чела и замисли се. Мисао га понесе за читаву годину уназад. Пред очима му изиђе мрачна широка соба са влажним неравним подом од набијене земље, с ниском дрвеном таваницом и уским расклиматаним прозорима чија су се окна тресла кад зимски ветар заошија.

Душко седи на миндерлуку, у чарапама, са подавијеним ногама пода се. Дебелом црвеном писаљком прецртава на плавој хартији лађу са завоја од папира за цигарете, и с времена на време упитно погледа на оца.

Мара, његова сестра, млађа од њега, преврће лишће у буквару, задржава се на појединим странама, и дубоко нагнута над књигом, сриче подражавајући брата.

Господин Пешић огрнут зимским капутом, замишљен, хода по соби, очекујући „канцеларијско време“. С часа на час забринуто погледа кроз прозоре, на чија се окна полако слажу крупне пахуљице снега. У соби хладно. Из кујне допире шум од корака и лупа посуђа, затим се уз шкрипу отворише врата од собе, унутра уђе жена ситна, забринута лица, убрађена у жућкасту, избледелу шамију, тромо, и не гледајући ни у кога, приђе миндерлуку, остави папуче на под, па седе, подави ноге пода се и тури руке под опрегачу.

У соби завлада неколико тренутака непријатна, затегнута тишина.

— Зима је, мамо!... — рече Мара одједном кроз плач, одгурну буквар, па приђе мајци и поднесе јој ручице помодреле од зиме.

Душко спусти оловку на сто и погледа упитно, прво у оца, па у мајку.

— Да исцепам онај сандук из подрума, и онако не служи ничему, — рече господин Пешић и учини покрет да пође.

— Седи, — прошапута она замишљено. — Исцепала сам га одавно... Погорех све... Већ неколико дана како ломим суварке од комшијског плота те се грејемо.

Он се замисли, загледа се некуд у двориште и отпоче да добује прстима у окно од прозора.

— И овај наш благајник, — викну одједном и нагло остави прозор. — Као Турчин!... Два пута идем и тражим, па не да... А лаже... — додаде нижим гласом, више за себе. — Лаже да је министар денешом забранио да се никоме не изда аконто... Лаже...

— Душко, трчи, сине, по соби, играј се са Маром, да се угрејете; остави те хартије; или, боље лезите, да вас мати покрије... Тако, загрлите се, па ћете се за час угрејати... Јутрос му нисам дала у школу — окрете се њему, покривајући децу. — Нема дете у чему, отпале му потплате на обући, па гази босим табанима по снегу:... а и капутић му дотрајао, не знам ни сама шта ћемо пре кад примиш плату. Газда од куће два пута слао дете: нисмо платили ни за прошли месец! Тражи кирију — заврши уздишући.

— Видиш, добро те ме опомену да не заборавим газди за ону молбу, за сина, што ме молио. Душку ћу ципеле још данас да поручим, дотле нека га код куће, нек не иде у школу.

— А и ти си сплетен, — настави она тоном као да га није чула. — Не умеш да се макнеш; твоји другови, и гори и бољи, подобиваше класе, а тебе сплео Бог па не умеш да се окренеш.

— Није то, него не знаш ти, не разумеш те ствари.

— Јок, него баш не умеш, — настави она убедљиво. — Везан си! Не помаже ту вредноћа, и не знам шта, треба умети са људима, а не као....

— Е па, добро де, добро, — прекиде је он нестрпељиво. — Ти све боље знаш.

— Није боље знам, него ено да чујеш шта људи кажу: не помаже то... Друго се данас тражи.

— Тххуу, брате, па добро, нек је и тако ко што ти кажеш, па шта да радим? Оваква ми је глава од твојих прича! Умеју људи, сваки за себе, ја не умем, па шта ћеш? Да се убијем ваљада, да скачем у воду... Мислиш ја не видим како други раде. — Настави узимајући шешир са чивилука и спремајући се да пође. — Али де, кад не умем, кад нисам рођен за то!... Још ме ти окупи твојим причама па да ми омрзне да у кућу дођем. — — Заврши сасвим ниским гласом, па изиђе и залупи врата за собом.

*

Цело то после подне преседео је у канцеларији ништа не радећи.

Поднимљен о сто, са главом зароњеном у шаке, мислио је на децу, на жену, пребацивао је себи што је данас онако срдито изишао из собе, залупивши врата, као да су они нешто криви. И сва беда од неколико година на овамо, откад се оженио, изиђе му пред очи у ружним, црним сликама; оне се брзо ређаху, једна за другом, испуњујући га горчином, кад долази човеку да сам себи загризе у песницу, да даде одушке пакосном осећању што ври у грудима.

Ватра је горела у пећи, дрва су пуцкарала, он је осећао топлоту по телу и упоредо са њом бол у души, као да кришом узима, отима нешто од деце, и дође му у једном тренутку да угаси ватру у пећи. „Кад трпе они, нек трпим и ја", шапутао је у себи, затим је купио цигарице по поду, развијао их, и пресавијајући дуван из њих у чисте папире, пушио је, увлачећи жудно, дубоко димове, као што увлачи у се жедна испуцала земља прве кишне

капљице. Дуван је био влажан, љут, он га није осећао: мислио је на децу, на новац који је морао наћи. Понова је силазио, доле, благајнику, молио је без успеха, и опет се покуњен враћао горе у своју собицу, седао је за сто, грчевито је заривао прсте у ретку, проседу косу, и опет је мислио, мислио — на њих.

Затим је са истог прозора, не мислећи ни на шта, уморним, тупим погледом без одређеног израза посматрао пролазнике на улици.

Осећао је само неодређен, необичан страх у души, како расте и све одређенији бива што се више вече приближује. Најзад, кад је већ био навукао свој отрцани капут од шајака, и спремао се да, као осуђеник, пође кући, чуло се је куцање на његовим вратима, унутра је ушао Димитрије и замолио га да му препише некаква акта која су се код њега у архиви налазила. Он га је расејано саслушао, обећао је да ће учинити, затим су обоје изишли на улицу.

— Да ти није болестан ко?... Забринут си нешто! — упитао га је Димитрије, пошто су неко време ћутећи ишли један поред другога.

— Није — одговори господин Пешић преко воље, сувим гласом.

— Онако питам тек, као видим — нешто си..., настави Димитрије, после кратког ћутања, тоном као да се правда.

— А не,... није, — промрмља господин Пешић осетивши да се замерио сувим одговором, и одједном, изненада, као да му се отвори нешто у прсима, набуја силно, тужно осећање и притиште му душу. Њему се учини пресвиснуће од бола, ако не исприча све што га тишти. И, као кад зајажена вода набуја, па избије брану и сручи се сва у један мах, тако се и његово осећање изли одједном пред Димитријем, он исприча све, све, до ситница, не прећута чак ни оно за цигарице.

Глас му беше из почетка срдит, оштар, виши за читаву октаву но обично, на све тиши и тиши, пређе у

јадање и речи падаху споро, полако, као последње капи из преваљеног суда. Најзад ућута и место да се осети олакшан, пребациваше себи слабост, осећајући стид, тамо негде на дну душе, претрпан бригом и патњама што су се из године у годину слагале, полако, као песак на спруду.

Наиђе непријатно, затегнуто ћутање. Господин Пешић убрза кораке, да би се што пре опростио и избегао утешне речи, које су, без мало увек, скоро подједнако непријатне: и ономе што их даје и ономе коме су намењене. „Сад ће отпочети“, помисли у себи кад се приближише Димитријевој кући и пружи руку да се опрости.

— Лакше, човече, — викну Димитрије одгурујући му руку. — Стани, мало. Ево ти десет динара, узми, — колико за вечерас; немам више уза се, па сутра кад дођем за оно, донећу ти колико могу, да ти се нађе док не примиш плату... Вратићеш ми доцније, — настави и сам снебивајући се приметивши забуну у господина Пешића, — кад будеш имао. Дрва колико за вечерас послаћу ти по детету, на сутра?... и ту застаде као да се присећаше још нечега. — Е, ајд',... да те не задржавам, лаку ноћ! — рече нагло, рукова се и уђе у двориште.

Господин Пешић остаде сâм на улици, збуњен са стиснутим новцем у шаци и тупим, неодређеним осећањем, као да се све то некоме другом десило, а не њему. Затим га нагло обузе стид, заструја, затрепери посебице у свакоме делићу тела и нервозно му покупи мишиће на лицу.

Још исте вечери седео је Господин Пешић код куће, поред топле пећи. Са пуним стомаком, цигаром у устима и скоро задовољним изразом на лицу, замишљао је већ како враћа дуг Димитрију. Али као већина планова и размишљања господина Пешића, која се, или нису никако ни испуњавала, или су сасвим друкчије испадала на јави, тако је било и са овим.

У брзо затим разболеше му се оба детета. Половина од узајмљених новаца оде на лекове; са остатком

једва је дочекао плату. И што је господин Пешић више рачунао у себи, све је јаче долазио до закључка да бар овог, првог месеца не може да врати дуг. И опет од прве плате одвојио је педесет динара, више од половине: „У ово не сме да се дирне; као да није моје“, прошапутао је одгурујући новац на страну. Затим је отпочео да рачуна, и кад је дошао до закључка да има да бира да плати дуг или да остави децу још у половини месеца без хлеба и у хладној соби а он да трчи, црвени и мољака којегди за новац, нервозно је одмахнуо руком, покупио је новац са стола и упутио се кући са намером да сутра оде Димитрију, да му разложи ствар, и да га замоли да причека до идућег месеца. „Сутра“ је одлагао за други дан, и тако је прошао цео месец, и опет се поновило исто: „У ово не смем да дирнем“, мрморио је одвајајући новац на страну, и ако му је са дна душе шапутало нешто да га неће вратити.

И господин Пешић поче да изостаје од кафане где је одлазио на кафу и да новине прегледа. Поче да обилази и да се клони места где би се могао са Димитријем срести. Постаде плашљив, трзаше се од најслабијег шума, од сваке речи која би га на дуг опомињала. Страх од дуга отпоче нагло да расте, поткраде му се у душу, уђе у живце, помеша се са крвљу и одузе му вољу и на живот и на рад.

Дању, ноћу, код куће, у гостионици, у канцеларији, свуда у свако време, кад седне да одане од посла, кад запали цигару, кад се замисли ма о чему, осећао се непријатно, неугодно, као да је заборавио на нешто што потајно рије и прети да га упропасти. И онда је као црна пега у бескрајном простору расло то нешто, примицало се све ближе и ближе, бивало је одређеније и испуњавало га лудим, тајанственим страхом од кога су се мрзнуле мисли у памети а живци се нервозно скупљали и тресли као у сумањута човека. Ноћу је сањао о дугу, трзао се, разрогаченим очима зверао је у помрчину око себе, чинило му се да га види, живцима, душом осећа да је

ту, дошао по дуг. Шкрипу ли врата од дворишта, или на кући, он се нервозно трза, разгледа прво по соби да види јесу ли сви ту, затим страшљиво упре поглед у врата и са притајеним дисањем очекује ко ће да се појави. Улицом је ишао бојажљиво, опрезно, посматрајући људе још из далека, и није ретко бивало да скрене у другу улицу, куда га пут не води, само ако му се учини да је приметио Димитрија или да ће се срести са неким који зна о дугу. Завлачио се по крајњим удаљеним кафаницама, где су радници долазили, па и ту није био сигуран. Још с врата како улази прелеће очима столове, затим се завлачи у какав угао, седа тако да је лицем вратима окренут, узима новине, чита и плашљиво се трза и погледа кад год шкрипну врата од гостионице. Заустави ли когод мало дуже поглед на њему, он брзо обара очи, „зна“ шапуће у себи и новине му задрхте у руци а слова заиграју пред очима, да се после узалуд мучи да се опомене шта је читао и где је стао. Примети ли кога да му се приближује и спрема се да га ослови, он се сав скупи: „чуо и он“ мисли у себи и очекује речи као ударце по темену. Понекад, кад се заприча, што је ретко бивало, учини му се на мах као да му допре Димитријев глас до ушију, и онда се буни, заборавља о чему је говорио, примећује како га слушаоци зачуђено посматрају и губи се сасвим, замуцкује, говори којешта и све више пада у забуну. Затим нагло оставља кафану и, као смушен, бежи од нечега што га узастопце као сенка прати. Плашљиво завирује уз пут у дућане, гостионице, чини му се испашће од некуда Димитрије из кафане, из бербернице, иза каквог угла где се нарочито прикрао, па га вреба, ухватиће га нагло за пеш од капута и викнуће да сва чаршија чује: „Стој, срам те било! Куд се кријеш?..“

Пред крај месеца што се више први приближује, немир нагло расте и достиже врхунац. Са грозничавим нестрпљењем очекује час кад ће плату да прими, срдит на самога себе и тврдо решен да бар половину дуга

врати. Али кад је прими, и замишљен, мало погурен излази из благајнице, обилази новце у мислима као око нечега што може при најслабијем додиру да пређе у експлозију, или да се отвори као нека тајанствена направа и покаже нешто непријатно, страшно, што он предосећа али неће, и одлаже да га види. Па ипак на крају, седа побеђен за сто, вади новце, одваја на страну суму коју дугује: „У то не смем да дирнем, као да није моје“, шапуће у себи, затим узима парче хартије, мисли, миче усницама, сећа се, пише цифре по хартији, дели остатак новаца у ситне гомилице и одузима по мало од онога у шта „не сме да се дирне“. Најзад срдито скупља новац, меће га у џеп, облачи сиви, отрцани капут од шајака, излази на улицу и говори сам са собом: „Бадава, не могу ни овог месеца; а да му дам десетину дваестак динара сад, после толиког времена, срамота је!“

⁂

Фењер се пред надлештвом осветли. Зраци пробише кроз прозор, одбише се са таванице у канцеларији и осветлише је благим, меким одблеском као у месечине. Ватра се у пећи беше угасила.

Господин Пешић приђе столу, упали лампу, седе на столицу, узе табак хартије пресави га преко половине и мету га преда се. Затим извади новце, мету и њих на сто, одвоји гомилу од педесет динара и одгурну је на страну, чак на други крај стола као да хтеде да је сакрије испред себе. „Не смем да дирнем, као да није моје“, промрмља, и узе да рачуна: петнаест кирија, пет Душку ципеле..... И усне се све спорије мицаху, најзад ућута, спусти перо на сто и замисли се.

„Две кафе за господина благајника“, учини му се да и по трећи пут одјекну танак глас Стеве практиканта, само сад нејасно, као да однекуда кроза зид, или кроз добро затворена врата долази. И тек што отпоче да размишља о њему, о Стеви практиканту, зашушта туп, нехармоничан глас благајников: „Долазио јутрос Димитрије, прети да тужи, ако му дуг не вратиш?“ И госпо-

дин Пешић задрхта, покупи се као да га изненада ошину снажан, студен ветар.

— А, нема, нећу више овако, — промрмља као да прети некоме. — Колико сутра, не, још вечерас, вратићу му све. Дошло до тужакања да плаћам још и судске трошкове од све сиротиње, а настрану то што пуца брука по чаршији. Аја, то не дам, па макар сви да поцркамо. Него да је лето бар — настави размишљајући, — мањи је трошак у кући, дрва, па и деца могу боса по улици..... Нек поцркају, и она и ја заједно са њима, дуг ћу да вратим, — узвикну гласно и обузе га пакосно, пркосно осећање, као да ће тиме не само себи, него свима, целом свету, да науди нешто.

Али одмах затим изиђе му пред очи кућа, жена бремена, бледа, испегана лица, скупила се на миндерлуку, савила децу око себе, мисли нешто и ишчекује њега, зна да је данас примио плату. Мала чкиљава лампа премире у соби на столу. Душко, његов љубимац, клечи на столици, наслонио прса на ивицу од стола, помодрелим прстима од зиме преврће лишће у буквару и сриче танким монотоним гласом, који дрхти, и празно одјекује у хладној соби. И он осети интензиван, дубок бол у души као казну за малопређашње мисли, и брзим, грозничавим покретом поцепа хартију на којој беху цифре исписане, покупи новац са стола и мету га у џеп. „Њој, њој ћу дати све, она зна најбоље шта треба,“ — прошапута утешно у себи, и осети се упола олакшан, као да је тиме оправдао себе. Затим механички баци поглед на сто где су новци стајали, затури руке остраг, и отпоче да шета по соби.

Врата се од канцеларије полако отворише, помоли се плава детиња глава модрих радозналих очију које брзо прелетеше садржину собе и зауставише се на господину Пешићу.

Он се трже кад га угледа. Кроз главу му прође слутња и забоде се као туп, хладан челик у срце.

— Шта је, да није мама? — поче да замуцкује. —

Говори, слепче, — настави брзим, нестрпљивим гласом и гледаше га право у очи као да хоће да продре у њега.

— Није мама,... она тетка, казала да одма дођеш. Маму боли зуб — одговори дете кроз плач.

— Која тетка? — упита господин Пешић и осети како му поклецнуше колена а руке отпочеше да дрхте као у грозници.

— Она тетка, госпоја, што ме ујео њен кастор. — одговори дете мало мирнијим гласом.

Господин Пешић притрча чивилуку, обуче брзо капут, мету шешир на главу, узе дечка за руку и истрча из канцеларије. На улици га дохвати хладан свеж ваздух. Он се стресе од зиме, застаде за тренутак као да се сећаше нечега, па се нагло упути најпречим путем кући, прикопчавајући успут дугмад на капуту.

Мисао на жену, страх да се није догодила каква несрећа о којој дете не уме да каже — беше га толико обузео да и не примети да су се упутили кроз улицу где Димитрије станује. Само кад иађоше поред његове куће, њега штрецну нешто у срцу, те окрете главу на другу страну, као да се бојаше, и ако беше мрак и зима, да ће угледати Димитрија, негде на прозору, пред капијом, и убрза кораке. „Ово дете не уме ништа ни да каже“, мишљаше срдито у себи, држећи га за руку чврсто, као клештима.

Приближише се кући.

Прозори на њој беху осветљени, кроз отворена врата на кујни продире широк млаз светлости и оцртава се на снегу у дворишту. Сад осети господин Пешић још јаче како му заклецаше колена. Поплаши га тишина која владаше у кући и око ње. Он пусти дечка и у трку пређе кроз дугачко двориште, ускочи преко уских, расклиматаних степеница и улете у кујну. У истом тренутку излажаше бабица из собе.

— Шта је? — рече задихано, и плашљиво погледа у врата, која бабица полако приклапаше за собом.

— Мушко! — рече бабица.

— А она, она?

— Добро је! — настави умирујућим тоном.

Он одахну. Обујми га ретко, необично осећање, као да га мека, топла рука обухвати око срца па полако истиште сву крв оданде, што се беше у једном тренутку сва ту скупила, и она благо заструја по жилама, разнесе топлоту и живот по телу. И слатко, голицаво осећање затрепери у сваком атому, отпоче да струји кроз кожу и да се додирује са ваздухом.

— Могу ли, унутра? — упита меким гласом.

— Можете, само полако, чини ми се да је заспала, нека је нек одане... Намучила се јадница.

Господин Пешић уђе унутра, и застаде за тренутак на улазу, пажљиво приклапајући врата за собом.

У соби беше топло, као у купатилу. Осећаше се мирис од канфора и задах од паре. Са стола који беше до прозора одгурнут, просипа мала, чкиљава лампа, прљаву, жућкасту светлост, која се губи на два три корачаја од стола, остављајући постељу и већи део собе у сумраку.

Он приђе полако, на прстима, жениној постељи, стаде, и са саучешћем посматраше неколико тренутака њену голу, мршаву руку пребачену преко покривача. Затим се пажљиво наже преко постеље и загледа се у њено бледо, изнурено лице.

Она се промешкољи, окрете у неколико главу њему, и погледа га косо, дубоким, плавим очима. У њеном погледу лежаше нешто, неописано, меко, благо и у исти мах пуно тихог повученог бола, у коме се огледаше жеља за опстанком и загонетан страх од живота.

— Ти си! — прошапута, и уморно склони очи. — Плату, јеси ли примио? — продужи после неколико тренутака и погледа га поново.

Он климну главом у потврду.

— Душку ципеле, — настави шапатом. — То да не заборавиш. Плати кирију, зовни баба Стоку, сутра још, нек се нађе у кући... Деца су, док се ја не придигнем.

Праље, да не заборавим, прљаво је све, — продужи за себе, после кратког ћутања и уморно склопи очи.

— Гледај ти себе, а не брини ништа, ја ћу све да наредим,.... — рече меко господин Пешић, и као да је кори због сувишне бриге. — Где је дете, камо да га видим, — додаде затим вишим гласом и брзо.

Она немоћно, с муком подиже руку и одгурну покривач са прсију. Одмах поред ње, испод разголићене мишице коју беше под главу подметула, указа се црвена, ружна, прљава, ситна детиња главица једва већа од осредње песнице. Он се наже преко постеље, погледа неколико тренутака у дете, па нагло окрете главу на другу страну. Црте му се на лицу развукоше као да га испуни одвратношћу, оно што је видео. Затим полако спусти очи и загледа се у њено бледо, измучено лице које лежаше пред њим на узглављу са склопљеним очима и стиснутим уснццама као у мртваца. И то лице зборано, на коме се виђаху трагови од претрпљених болова, поружнело пре времена од брига и недаћа у животу, учини му се лепо, као посвећено од тихог бола што се беше разлио по њему. И обујми га слатко, болом прожето осећање, да би радо сад, и ако беше све прошло, примио половину болова, што их је претрпела на се, као казну, која би за њега, како му се чињаше, нека врста олакшања била, а њој би послужила као доказ колико је воли.

Он се саже још дубље над постељом и пољуби је у чело.

Она лако задрхта, осмехну се једва приметно, отвори очи и погледа га неколико тренутака као да се чуди нечему што не може да схвати. Затим га благо одгурну од себе.

— Иди! — прошапута, уморно окрећући главу ка дувару. — Деца су у кујни сама.

Господин Пешић се неосетно, опет све на прстима. удали из собе, седе поред огњишта у кујну, и загледа се у ватру, замишљен и непрестано обузет оним полусетним расположењем.

Деца се забављаху нечим у једном крају. Кад га приметише да изиђе из собе, оставише играчке и пођоше му у сусрет.

Душко коракну неколико пута, па бојажљиво застаде, и погледа га у лице да види да ли је још љут. У левој руци за коју га је отац држао кад иђаху кући, осећао је још непрестано бол.

Мара се, као маче, увуче међу очева колена, подиже главу и радознало управи јасне црне очице у њега.

— Је ли, тата, да је тета донела бебу а не циганка, — упита округлим дечијим гласом.

— Јесте, сине, тета! — рече господин Пешић и осмену се.

Она обори главицу и замисли се за тренутак.

— Дуско казе, мене сте од циганке купили, — проговори отегнутим гласом, кроз плач и погледа га сузним очима.

— Јесте,... какве су ти очи, и мама каже, — рече дечко тврдоглаво као да пркоси и њој и оцу. — Купили смо те од циганке!...

Мара се расплака.

— Није, чедо, није. Њега је донела циганка, нашли смо га у подруму, — поче да је теши господин Пешић па је подиже на крило и узе да је милује по коси, ослушкујући при том са задовољством звонке дечије гласове испред којих отпоче да бледи и чезне оно сетно расположење што га беше из собе понео, и осети се добро, пријатно као ретко кад у животу.

На огњишту струји вода у котлу што виси о гвозденим веригама, ватра пуцкара, пламен га греје по леђима, он жмири очима од задовољства, осећа меке, топле дечије руке око врата, слуша њихово брбљање, шкрипу врата, говор који из собе на махове допире, тихо, налик на шапутање лишћа у шуми, бесвесно прати погледом бабицу, како промиче као сенка, претура, тражи нешто по кухињи, види рад, чује гласове, осећа живот око себе а не разуме ништа.

И он се подаде слатком, једноставном осећању, нехотице склопи очи као да се бојаше да ће све као сан да одлети, пригрли децу себи и остаде тако неколико тренутака у том положају, блажен, са изразом среће на лицу и благим, слатким осећањем у души, у које се неосетно, као сумрак стаде увлачити слутња претварајући се постепено у нејасан, тајанствен страх, пред којим ишчезе оно слатко осећање и нестаде израза среће са лица.

Одједном, нагло отвори очи, погледа око себе као да тражи нешто, затим управи поглед у једну тачку на дувару и замисли се. и она тачка на дувару из почетка ситна као убод од игле, отпоче нагло да расте, рашири се преко целог зида, поче да гута предмете око себе и најзад испуни све собом, и у исти мах: помолише се отуда: Димитрије, благајник, начелник, послужитељи, читава чаршија, хиљаде подругљивих очију и стадоше га гутати погледима, затим се разнесе тих, нејасан жагор, па поче бивати све одређенији, јачи као да се полако са грајом приближује гомила људи, и кроз ту хуку и грају извише се од једном, сад сасвим непознати гласови: „Две кафе за господина благајника. Долазио Димитрије, прети да тужи! Дуг,... дуг...“

„А, дуг?“ рече гласно господин Пешић па задрхта и нехотице склопи очи као да стоји на ивици од провале.

Затим нагло скиде децу са крила.

— А,... овако се нема куд више... Идем да вратим па макар сви поцркали... Не, не могу више, дошло већ довде, па нема куд — изговори за чудо мирним гласом, наглашујући поједине речи, као човек кад се на нешто тврдо реши. — Душко, сине, — окрете се потом детету. — Сад ћу ја, кажи ако упитају за мене, сад... Затим огрте капут, изиђе на улицу и упути се наниже брзим корацима.

Сува, ведра јануарска ноћ. Небом се осуле звезде, па трепере необично, чудно као да се подсмевају човечјем болу.

Господин Пешић стаде пред једном капијом, неодлучан, као да премишљаше нешто неколико тренутака, затим је нагло отвори и упути се чврстим корацима кући што се црњаше на дну дворишта.

Бор. Стевановић.

ИЗ „УСПОМЕНА“.

Рат, рат гнусни, рат проклети! Ми нисмо знали шта је то, ми млади људи којима није било двадесет година године 1859. Ми смо још били у ђачким клупама. Његово страшно име, од кога су бледиле матере, нас је подсећало једино на дане распуста.

И, у нашим успоменама, ми смо назирали једино благе вечери када се народ смејао по тротоарима; изјутра глас о каквој победи пређе преко Париза као дах светковине; и, чим се смркне, трговци осветле радње, а деца стану бацати по улицама жабице. Пред кованама седела су господа и пила пиво уз разговор о политици. А тамо, у неком забаченом крају Италије или Русије, мртви су, лицем окренути небу, гледали како се рађају звезде, својим великим отвореним очима у којима није било погледа.

Године 1859, онога дана када се пронео глас о бици код Magente, ја сам, опомињем се, отишао из школе пред Сорбону, да видим, да се прошетам кроз ону грозничаву вреву по улицама. Ту је било пуно дечурлије која су викала: „Победа! победа!“ Ми смо намирисали били један дан распуста. И, кроз овај смех, кроз ову вику, ја чух јецање: један стари крпач плакао је у своме дућанчићу. Сиромах човек имао је два сина у Италији.

Ја сам од тада често чуо ово јецање у својој памети. Кад год се помене рат, чини ми се да стари крпач, народ седе косе, плаче у даљини, у топлој узбуђености по улицама.

Али још боље се сећам другог рата, рата на Криму. Тада ми је било четрнаест година, живео сам у провинцији, и био сам потпуно безбрижан, толико безбрижан да у рату нисам видео ништа друго до непрекидан пролазак војске, чије дефилирање беше постало једна од наших најмилијих забава.

Кроз варошицу на Југу, у којој сам ја живео, прошли су, чини ми се, готово сви војници који су ишли на Исток. Једне мештанске новине објављивале су унапред пукове који ће проћи. Поласци су бивали око пет часова у јутру. Ми смо били на месту још у четири; ни један од ђака не би изостао од састанка.

Ах! да лепих људи! и оклопници, и коњаници, и драгони, и хусари! Ми смо највише уживали у оклопницима. Кад грану сунце и кад његови коси зраци заблеште на оклопима, ми смо засењених очију, очарани, узмицали, као да је војска од звезда на коњима прошла испред нас.

Затим би затрештале трубе, и војска је полазила.

Ми смо одлазили с војницима. Ишли смо за њима по белим друмовима. Музика је свирала, захваљивала вароши на њеном гостопримству. И, у чистом зраку, у светлом јутру, огледала се свечаност.

Опомињем се да сам читаве миље прешао тако. Ишли смо кораком, с књигама које су нам кајишем биле привезане на леђима, као ранац. Пикад нисмо имали намере пратити војнике даље од Барутане; али смо после ишли до моста, па напослетку и до оближњега села.

А кад би нас обузео страх и решили се да се зауставимо, тада бисмо се попели на један брежуљак, и одатле, у даљини, између удоља, по искривуданом путу, пратили смо очима пук, гледали смо га како се губи и како нестаје, са силним одблесцима, у сјајној светлости хоризонта.

Тих дана нисмо се ни освртали на школу. Бежали смо с часова, играли се по песку, и често силазили на реку где смо остајали до мрака.

На Југу мало маре за војнике. Људи су плакали од једа, седећи по тротоарима, држећи у руци наредбе за примање војника на стан; варошани, људи који живе од прихода, трговци, нису их хтели примати. Морала је и власт да се умеша.

Моји су били врло предусретљиви. Моја баба, која је била из Босе, љубазно се смешила на ову децу са Севера, која су је подсећала на њен завичај. Она је разговарала с њима, питала их из кога су села, и како се радовала кад би то село било на неколико миља од њеног!

Нама су слали по два војника, кадгод прође пук. Ми их нисмо могли примати, него смо их смештали у кавану; али ни један од њих није отишао, док га најпре моја баба не пропита.

Опомињем се да једнога дана дођоше двојица који су били баш њени земљаци. Њих баба не хтеде пустити да иду. Даде им да ручају у кујни, и сама их послужи вином. Ја дођох, кад сам изишао из школе, да видим војнике; чини ми се шта више да сам се куцао с њима.

Један је од њих био велики, а други мали. Сећам се добро да се у часу поласка очи оног великог напунише сузама. Он беше оставио у селу сироту стару мајку, и топло је захваљивао мојој баби која га је подсећала на његов драги завичај, на све што је за собом оставио.

— Де, де! рече му добра жена, вратићете се ви, и то с орденом.

Али он је тужно вртео главом.

— Знате шта! настави она, ако опет прођете овуда, на сваки начин да ме обиђете. Ја ћу сачувати за вас једну боцу од овога вина које вам се допало.

Јадни момци насмејаше се. Овај позив учини да за часак забораве на страшну будућност, и они без сумње замишљаху себе у повратку, како седе за столом у овој гостољубивој кући, и пију у славу минулих опасности. Они се изрично обвезаше да дођу и попију вино.

Колико сам пукова испратио у ово време, и колико

је бледих војника закуцало на наша врата! Вечито ћу се сећати бескрајне поворке ових људи који су ишли у смрт. Покадшто, кад зажмурим, још их видим пред очима, опомињем се појединих лица и питам се: „У коме ли незнаном гробу лежи тај и тај?“

Затим пукови посташе све ређи, и једнога дана почеше се враћати истим путем, осакаћени, крвави, милећи по друмовима. Ми их, разуме се, нисмо више дочекивали, нисмо више ишли за њима, за овим богаљима. То више нису били наши лепи војници. Није вредно било изложити се њих ради ни најмањој казни.

Ово тужно дефилирање дуго је трајало. Војска је сејала успут самртнике. Моја баба рекла би покадшто:

— А она два моја земљака, да ме нису заборавили?

Али једно вече, у сумрак, један војник закуца на врата. Беше сам. То је био онај мали.

— Друг ми је умро, рече он ушавши.

Моја баба изнесе боцу.

— Сам ћу је испити, рече он.

И кад се нађе за столом, с чашом у руци, и потражи чашу свога друга да се куцају, он дубоко уздахну и промрмља:

— Мени је оставио у аманет да утешим његову стару мајку; волео бих више да сам ја остао тамо уместо њега.

Доцније сам са Шовеном заједно био у једном надлештву. Обојица смо били званичници, и столови су нам се додиривали у дну једне мрачне собе, у кутку који је био врло згодан да се ништа не ради, док не дође време изласку.

Шовен је био наредник, и вратио се из Солферина с грозницом коју беше навукао у мочарима Пијемонта. Он је роптао на своје болове, али се тешио стављајући их на рачун Аустријанцима. Ти га лупежи беху довели до овога.

Колико смо часова провели у торокању! Ја сам се

везао био овог некадашњег војника, и решио се да га не пустим док не сазнам од њега неке истине. Нисам се задовољавао крупним речима: слава, победа, ловорике, ратници, које су дивно звониле у његовим устима. Пустио сам да прође талас његовог одушевљења. Наваљивао сам на њега безначајним појединостима. Пристајао сам да слушам исту причу по двадесет пута, да бих ухватио оно што је тачно. И не слутећи, Шовен ми напослетку исповеди лепе ствари.

Он је био безазлен као дете. Није се хвалио ради самога себе; говорио је просто са обичном војничком разметљивошћу, био је несвестан хвалиша, добар човек кога је касарна начинила несносним ћаловом.

Он је био пун прича, речи увек готових, то се осећало. Реченице унапред склопљене китиле су његове анегдоте о „непобедним војницима“ и о „храбрим официрима који су из покоља спасавани јунаштвом њихових војника“. Читаве две године, по четири сахата дневно, слушао сам ја рат у Италији. Али ми није жао. Шовен је допунио моје знање.

Захваљујући њему, захваљујући саопштењима која ми је учинио, у нашем мрачном куту, не мислећи ништа зло, ја сам дознао шта је рат, прави рат, не онај из кога нам историци причају јуначке епизоде, него онај који улива страх усред дана и струји кроз крв.

Ја сам запиткивао Шовена:

— А војници, јесу ли ишли у ватру весело?

— Весело! Силом су их гонили! Сећам се регрута који никад не беху видели ватре и који су се устезали као плашљиви коњи; они у два маха окренуше у бегство. Али их вратише, и једна батерија поби их половину. Тада их је требало видети: упрскани крвљу, заслепљени, навалили су као вуци на Аустријанце. Нису више могли познати себе, плакали су од јарости, хтели су да изгину.

— Треба се навићи на то, рекох ја да бих га изазвао.

— Те још како, бога ми! И најодважније пробијао је хладан зној. Треба бити наквашен па се добро тући.

Тада човек не види ништа, него удара пред собом као бесомучан.

И он пусти на вољу својим успоменама.

— Једнога дана, беху нас наместили на сто метара од једнога села које је држао непријатељ, с наредбом да се не мичемо и да не пуцамо. Они лупежи Аустријанци оборише на наш пук паклену ватру. Ми нисмо могли да се склонимо. На сваки пљусак куршума сагињали смо главе. Неки од нас легали су потрбушке. То је било стидно. Ту су нас оставили четврт часа. Два моја друга оседела су за то време.

Он настави:

— Не, ви немате ни појма о свему томе. Књиге то дотерују... Ето на пример, у вече, после битке код Солферина, ми чак нисмо знали ни да ли смо победиоци. Говорило се да ће Аустријанци навалити на нас да нас исеку. Можете мислити да нам није било као у сватовима. И у јутру, кад нас дигоше пре зоре, дрхтали смо, бојали смо се неописано да се битка не настави с још већом жестином. Тог дана били бисмо побеђени, јер нисмо имали снаге ни за две паре. Али нам рекоше: мир је потписан. Тада цео пук стаде скакати. Све је било лудо од радости. Војници су се хватали за руке и водили су коло као девојке... Истину вам велим. Ја сам био ту. Били смо врло задовољни.

Видећи ме да се смешим, Шовен је мислио да ја не могу да верујем у толику љубав француске војске према миру. Он је био необично безазлен човек. Ја сам га покадшто далеко одвео. Питао сам га:

— А ви, јесте ли ви који пут осећали страх?

— Ја! одговарао је он смејући се скромно, ја сам био као и остали... Нисам знао ни сам... Зар ви мислите да човек зна да ли је храбар? Дрхтите и ударате, то вам је права истина... Једном приликом обори ме један хладан куршум. Ја сам остао на земљи, рачунајући да, ако устанем, могу лако проћи и горе.

(Превео с француског Д.) Емил Зола.

ЧУДНОВАТА ПОВЕСТ ПЕТРА ШЛЕМИЛА.

(2.)

II.

Најзад дођох к себи, и пожурих се да оставим то место, где свакако нисам имао више никаква посла. Прво напуних џепове златом, затим везах пантљике од кесе око врата, а кесу сакрих у недра. Изиђох из парка неопажен, дођох на друм, и упутих се према вароши. Кад сам се, замишљен, приближавао капији, чух где неко иза мене виче: „Млади господине! хеј! млади господине! та чујте!“ — Ја се осврнух, и једна стара жена викаше за мном: „Та погледајте само, господине, ви сте изгубили своју сенку.“ „Хвала, мајко!“ Бацих јој један златник за тај добронамерни савет и одох под дрвета.

На капији сам наскоро опет морао од страже да чујем: „Где је господин оставио своју сенку?“ и одмах затим од неколико жена: „Буди Бог с нама! овај јадник нема сенке!“ То ми већ поче бивати несносно, те сам врло брижљиво избегавао да станем на сунце. Али то није било свуда могуће, тако на пример у Широкој улици, коју сам прву морао да пређем у накрст, и то, на моју несрећу, баш у онај час када су се дечаци враћали из школе. Један проклети грбави обешењак (још као да видим), био је одмах на чисто с тиме да немам сенке. Он ме с великом виком издаде целокупној уличној литерарној младежи у предграђу, која ме одмах отпоче рецензирати и бацати се блатом на ме: „Честити људи су обично носили своју сенку са собом када су ишли у сунце“. Да би их од себе одвратио, бацах међу њих злато пуним шакама и, уз помоћ милостивих душа, ускочих у једна кола.

Чим се нађох сам у колима, која су јурила, ја отпочех горко плакати. Већ је у мени морала да се почне

јављати слутња, да колико је на земљи злато теже од заслуге и врлине, толико се сенка више цени и од самога злата; и као што сам пре богатство жртвовао својој савести, тако сам сада дао сенку за пусто злато; шта ли ће моћи, шта ли ће морати на земљи да буде од мене!

Ја сам био још врло смућен када се кола зауставише пред мојом старом гостионицом; ужаснух се при самој помисли да ћу ући у ону рђаву собу испод крова. Наредих да ми скину ствари, примих мршави свежањ с презрењем, бацих им неколико златника и заповедих да се тера пред најотменији хотел. Кућа је била окренута северу, дакле се нисам морао бојати сунца. Ја отпустих кочијаша, давши му опет неколико златника, затражих да ми се одреде најбоље собе с лица, и забравих се чим је то било могуће.

Шта мислиш да сам сада радио? О, драги мој Шамисо, срамота ме је и самоме теби то да признам. Извукох злосретну кесу из недара и, са једном врстом беснила које се, као пламтећи пожар, у мени само собом повећавало, вадио сам из ње злато, и злато, и злато, и све више злата, и посух га по поду и корачах преко њега, да би звечало, и бацих, наслађујући своје јадно срце сјајем, звуком, све више метала на метал, док уморан и са̂м не падох на богату постељу, где сам, тонећи се од милине, новац преметао, ваљао се на њему. Тако прође дан, вече, ја не отварах врата, ноћ ме затече где лежим на злату, и у том ме савлада сан.

Тада сањах о теби: чинило ми се као да стојим иза стаклених врата од твоје мале собе, и да те одатле видим како седиш за својим писаћим столом између једнога скелета и једног свежња сувих биљака: пред тобом су били отворени Халер, Хумболт и Лине; на твом дивану лежаше једна свеска Гетеа и чаробни прстен; ја те посматрах дуго, и сваку ствар у твојој соби, па онда опет тебе, али ти се ниси мицао, ниси ни дисао: ти си био мртав.

Пробудих се. Изгледало је да је још врло рано. Сат

ми је стајао. Био сам као разбијен, уз то још гладан и жедан; од прошлога јутра нисам ништа јео. Са срдњом и досадом одгурнух од себе то злато којим сам мало пре тога наслађивао своју луду душу; сада нисам знао шта с њим да отпочнем. Тако на поду није могло остати; покушах да ли ће га кеса опет прогутати: неће! Ниједан од мојих прозора није се отварао на море. Морао сам се помирити с тим да га с тешком муком и у горком зноју одвучем до једнога великога ормана који је стајао у једној собици, и тамо да га оставим. Само сам неколико шака оставио на поду. Пошто сам с послом био готов, легох изнемогао у једну наслоњачу, и чеках да се људи у кући почну кретати. Чим је било могуће, затражих да ми се донесе јело и да ми пошљу гостионичара.

С тим човеком сам говорио о томе како ћу у будуће удесити моју кућу. Он ми је препоручио за ближу службу око моје особе некога Бендела, чија ме верност и разумна физиогномија сместа освоји. Он је био тај чија ме је привржености од тада, тешећи ме, пратила кроз јад живота и помагала да сносим своју мрачну судбину. Цео дан сам провео у својим одајама са слугама без господара, обућарима, кројачима и трговцима; наместио сам се и купих нарочито много драгоцености и драгог камења, само да бих се макар нешто од тога силног нагомиланог злата ослободио; али ми није ни мало изгледало да се гомила може смањити.

Ја сам међутим био у најтежој сумњи о своме стању. Нисам се усудио ни један корак да учиним изван својих врата, а у вече сам дао да се запале четрдесет воштаних свећа у мојој сали док се нисам ослободио мрака. Са језом сам помишљао на онај страховити призор са ђацима. Одлучих, и ако је за то било потребно толико храбрости, да још једном испитам јавно мњење. — У то доба је ноћу била месечина. Касно у вече огрнух се једним широким огртачем, натукох шешир дубоко на очи и, дрхтећи као злочинац, шуњах се из куће. Тек на једном удаљеном тргу изиђох из сенке од кућа, под ни-

јом сам заштитом дошао био дотле, на месечину, решен да чујем своју судбину из уста пролазника.

Поштеди ме, драги пријатељу, и немој тражити да ти поновим све што сам морао претрпети. Жене су често показивале најдубље сажаљење које сам им уливао; то ми није ништа мање срце пробадало него подсмех младежи и охоло презирање људи, нарочито оних дебелих, товних, који су сами бацали широку сенку. Једна лепа, мила девојка која је, као што се чинило, пратила своје родитеље, док су ови само пред ноге гледали, обрну свој светли поглед мени; уплашила се, могло се приметити, кад је опазила да немам сенке; покри своје лепо лице велом, обори главу, и прође немо поред мене.

Нисам могао више издржати. Слани потоци ударише из мојих очију, и са сломљеним срцем повукох се, посрћући, у помрчину. Морао сам се држати кућа, да бих осигурао кораке, и стигох лагано и доцкан кући.

Ноћ сам провео не тренувши. Сутрадан ми је била прва брига да на све стране потражим човека у сивом капуту. Можда ће ми поћи за руком да га опет нађем, и како бих био срећан када би се и он, као ово и ја, покајао због нашег лудог посла. Дозвах Бендела к себи; он ми се чинио да има окретности и умешности; тачно му описах човека у којега се налазило благо без кога ми је живот само терет. Рекох му време, место где сам га видео; описах му све који су били присутни и дадох још ову ознаку: нека се потанко распита за Долондов доглед, за златом извезени турски ћилим, за велелепни шатор и најзад за вранце за јахање, чија је повест, на непознат начин, стајала у вези са историјом непознатога човека, који је свима изгледао безначајан, а чија је појава разорила мир и срећу мога живота.

Кад сам био готов с говором, извадих злата, колико сам год могао понети, и дадох још драгог камења и драгоцености у великој вредности. „Бенделе“, рекох, „ово поравњује многе путеве и чини лакима многе ствари које су изгледале немогуће; немој га штедети, као што

га ни ја не штедим, те обрадуј свога господара вестима на којима почива његова једина нада."

Он оде. Вратио се доцкан, жалостан. Нико од чељади господина Џона, нико од његових гостију (са свима је говорио) није се могао ни из далека сетити човека у сивом капуту. Нови телескоп је био ту, а нико није знао откуда је дошао; ћилим, шатор био је разастрт и разапет на истом брежуљку, слуге су уздизали богатство њиховога господара, а нико није знао откуд њему те драгоцености. Он сам уживао је у њима, а није марио што не зна откуд их има; млада господа су држали коње које су јахали, у својим шталама, и узносили су дарежљивост господина Џона, који им је њих онога дана поклонио. Толико је било јасно из исцрпне приче Бенделове, чија је хитра ревност и разумно вођење, при свем неплодном успеху, добило моју заслужену похвалу. Ја му мрачно дадох знак да ме остави самог.

„Ја сам", отпоче он опет, „мом господару поднео извештај о ствари која му је била најважнија. Остаје ми да извршим још један налог који ми је јутрос дао један човек кога сам пред вратима срео када сам полазио на посао при коме сам био тако лоше среће. Рођене речи тога човека биле су ове: „Реците господину Петру Шлемилу да ме овде више неће видети, пошто идем преко мора, а један повољан ветар ме сад баш зове у пристаниште. Али после неколико година имаћу част сâм да га потражим и да му онда предложим један други посао који ће му можда бити по вољи. Препоручите ме њему најпонизније, и уверите га о мојој захвалности". Ја га упитах ко је, али он одговори да га ви већ познајете.

„Како је изгледао?" узвикнух пун слутње. И Бендел ми описа човека у сивом капуту, црту по црту, реч по реч, као што је у прошлој причи верно споменуо човека о коме се распитивао.

„Несрећниче!" викнух, ломећи руке, „та то је био он главом!" и сад као да му се отворише очи. „Јесте, он је био, био је одиста!" узвикну он уплашен, „а ја

слепац, блесан, нисам га познао, нисам га познао, и изневерио сам мога господара!“

Он удари у најгорча пребацивања самом себи, а очајање у коме се налазио, морало је и мени самоме уливати сажаљења. Ја сам га тешио, уверавао сам га неколико пута да ни мало не сумњам у његову верност, и послах га одмах у пристаниште да, ако је могуће, трага за непознатим човеком. Али тога истог јутра су врло многе лађе које су противни ветрови задржали у пристаништу, биле одједриле, свака на другу страну света, свака у друго приморје, а сиви човек је ишчезао без трага, као сенка.

(Наставиће се.)

Аделберт ф. Шамисо.

(*Превео с немачког* Св. Предић.)

ПРОЛАЗИ ДАН.

Госпођи С.

Док сам вам маште веселе и живе
Писао кратке и љупке терцине,
Око је ваше у даљине сиве
Кроз размакнуте и тешке гардине
Гледало сетно, разнежено ван
На снежне зимске, немирне јасмине.
Пролази дан.

Знате ли кад је запламтевши јаче
Блиснула силно ватра са камина,
Усна се ваша моје усне таче.
У прозор студни ветар из даљина
Хукну и стравом наш испуни стан —
За окном дрхтну мрка георгина.
Пролази дан.

Чинило нам се да пустош долеће
Са мразних поља кроз пусте алеје,
Да никад ништа заштитити неће
Ништавност наше људске епопеје.
О, час је онај вама добро знан:
Свет је изгледао чудан, без идеје. .
Пролази дан.

М. Јелић.

ЗАКОН ПРОПОРЦИЈЕ У ИСТОРИЈИ.

(2.)

4.

Пошто раније пре достиже границе свог развитка те траје дуже онако какво је, то је све раније све сталније, непромењивије, све доцније све промењивије, прогресивније. Непромењивост ствари пропорционална је њихову приоритету у времену; прогресивност ствари пропорционална је њиховом постериоритету у времену.

Природа уопште, као старија од човека, много је непромењивија него човек на њој. Разна племена, народи и државе настајали су и нестајали на земљи, док се њене планине, реке и мора, за време човекова живота на земљи нису много променили; ваздух, облаци, звезде остају непромењени, као и унутрашњост земљина, ма колико човек давао друкчији изглед земљиној површини.

Као и тело тако и сви првобитни елементи и снаге душе, везани непосредно за тело и живот, и њихове потребе, остали су непромењени кроз сва времена историје човекове. Страх и гњев, мржња и љубав, сви првобитни афекти и осећања, остају непромењени и код природног и код историјског човека. Нагони самоодржања и расплођавања јесу урођени нагони и по томе непромењиви; морални и интелектуални јесу добивени, после постали, и по томе су промењиви. Тако највећи, најсталнији, најмање промењив део душе човекове јесте онај који човек има заједнички са животињама. А област ума, најмања област душе, која се најдоцније развија, која је састављена из најтањих конаца, који се лако замршују и кидају, има највећу и најзаплетенију историју.

Представа неке ствари ранија је од појма о тој

ствари, и појам је много променљивији од представе; (представа ватре није се никад мењала, док се појам ватре мењао).

Пошто природни, животињски тип човеков, с његовим особинама и снагама, остаје непромењен кроз сва времена, и пошто се првобитни, природни човек таложи у масу историјског друштва, то прогреса може бити само код вишег, историјског човека. И као што у души човековој промене бивају само у вишим областима њеним, у духу и уму, док нижа првобитнија душа остаје непромењена, тако и све промене у друштву бивају само у вишим слојевима његовим; само се они мењају, чине прогрес и историју човекову. Маса сваког друштва у свима временима остаје непромењена; она не чини прогрес, ни историју човекову.

Најстарији елементи језика остали су непромењени у свима временима; бол и задовољство, страх и гнев, радост и жалост изражавани су једним истим минама, гестовима и интерјекцијама, у свима временима, док су се само речи мењале.

Унутрашње као раније остаје непромењиво, те се мења само оно што је на пољу. Човек је у суштини остао исти свуд и свагда непромењен; увек и свуд има исту физичку и основну душевну конституцију; све разлике међу људима само су спољне, историјске разлике. Код човека се мења само оно што је доцније, у току историје добивено, оно што је на пољу; оно што је унутра код њега не мења се. Зоолошки човек никад се неће променити, док живи; мењаће се само историјски човек у разним временима.

И потреба и вредност ствари непромењивије су што је ствар ранија; што је доцнија ствар, више се мењају потребање и вредност њена. Сваком човеку у сваком времену треба ваздуха, воде, хране, топлоте, светлости; потребе тих првобитних ствари нису се мењале ни по квантитету, ни по квалитету, док су се потребе образовања, науке, и других доцнијих ствари, мењале у разним

временима. Потреба и вредност ватре, оруђа, првобитнија је и остала је иста у свима временима, док је било времена кад нису били потребни ни штампа, ни жељезница, ни телеграф.

5.

Пошто раније пре достиже границе развитка, и зависећи од све мање целога, све је мање ремећено од других доцнијих снага, — то све раније пре долази до правилности, законитости и хармоније у свом животу, него све доцније.

До најпотпуније правилности, и најтачније законитости досигле су прве ствари — козмичка тела, која имају најправилнија кретања, и по најтачнијим законима. У неорганском свету има много више правилности него у биљном и животињском свету: тачне мере и бројеви не могу се још применити на појаве и ствари органског света, на њихов живот, растење, трајање, величину, тежину итд. онако поуздано као на ствари неорганског света. И што се даље иде од неорганског ка органском, од органског ка човеку, и од нижег, природног човека ка све више историјском животу, све је мање правилности и законитости, јер је све виши живот исплетен из све многобројнијих и тањих конаца, који се све лакше замршују и кидају. У природи нема оних зала, болова, бораба и ремећења, која људско друштво трпи.

Човек пре достиже до физичке правилности тела него до хармоније душе и пре до ове него до хармоније мисли.

Што је ранија која уметност тим је тачнија, више подлежи математеким законима мере и броја; — производи архитектуре тачнији су од производа осталих уметности. И што је која наука ранија, тим је више правилности у њој, тим су јој закони тачнији. Пошто је све раније све веће, то све веће, т.ј. све раније, пре долази до правилности, и у све ранијем, т.ј. све већем, човек раније и увиђа правилност. Отуд се правилност

и законитост друштвеног живота могу видети само у великим размацима просторâ и временâ, и кад се примене велике мере и бројеви.

Пошто је пропорција највиши услов правилности, то све раније по постанку раније достиже ступањ пропорције.

Пошто је раније сложено из све мање елемената и делова, то у свему ранијем пре се долази до мира, одређености и пропорције појединих делова и органа, једнога према другом. По томе је у спољњој природи давно достигнут највиши ступањ пропорције, и по томе највиши ступањ законитости и хармоније.

Пошто је пропорција највиши услов разума и свести, и пошто раније пре достиже највиши ступањ пропорције, то је *све раније разумљивије од доцнијег, пре долази до свести човекове, и пре се подводи под законе разума, пре достиже ступањ истине него доцније.* Ум човеков много је раније сазнао законе космичког света него земаљског живота; пре је разумео и подвео под законе појаве неорганског света него органског, и пре је дошао до закона органског света него до закона социјалног и историјског живота људског.

6.

Пошто од ранијега зависи све доцније, пошто према томе раније одређује све доцније, његову целу судбу, то је све раније све моћније, и све више и све дубље врши утицај на све што је доцније постало.

Остављајући за сад сунце са његовим свестраним и дубоким упливом на судбину земље и свега земаљског, и деловање великих снага неорганског света на цео органски живот, да наведемо, да је географски склоп земљине површине, са неорганским снагама њеним, унапред одредио судбу целог историјског живота човечанства; из географског склопа земљиног могу се прочитати главне и основне црте, исписати основни конци историје човечанства. Карактер земљиног склопа, њени

појави и снаге утискивали су карактерне црте душе и духа првих природних народа, који су после моћно одређивали дух свих потоњих историјских народа; прве религиозне идеје, први појмови човекови о свету и себи, који су постали основни појмови за све даље мишљење човеково, постали су првобитно под непосредним утисцима спољне природе, сунца, месеца и звезда, светлости и мрака, топлоте и хладноће, плодности и пустиње. Тако је и борба с природом основ свима другим борбама човековим; све етничке и социјалне борбе, све унутрашње борбе, само су деривације борбе човекове против природе, и против природног, животињског у човеку.

Телесни живот јесте основ свега духовног живота; телесне потребе јесу будиоци духа и разума; потребе тела неодољивије су него потребе духа; потреба хране јесте најјачи подстицај свега напретка човекова; она поглавито подстиче човека на рад, који је основ свега прогреса и духа људског, све цивилизације човекове; у борби с глађу уступају сви доцнији, виши, слабији моменти — човечност, љубав итд.

Најјаче црте људске јесу његове животињске снаге, које су му заједничке са животињама; животињске потребе човекове јесу много јаче, прече и трајније од доцнијих духовних потреба. Природно осећање потребе одржања себе много моћније одређује судбу човекову, његова кретања и односе него доцније социјално осећање, и може потиснути и угушити доцнија, виша али слабија осећања, — част, дужност, верност итд. Егоизам је најмоћнији подстрек свега рада и интересовања огромне већине људи.

Ранији и моћнији од свих других снага душе нагон моћно делује на све њих и одређује их творачки; он делује и на вољу човекову те је он увек последњи основ и подстрек размишљене воље. Највише и највеће што човек уради, много више подстиче и изводи нагон, него свест и воља, које иду само оним правцем које им нагон одређује.

Као што су органи за осећање у телу много јачи, и моћније делују на живот, него органи вишег психичког живота; као што су и у самом мозгу делови који посредују осећање јаче развијени и јаче делују од оних делова који имају више функције, — тако у истој пропорцији стоји и моћ осећања према моћи духа. Осећање прожима и покреће целу душу човекову, и из много веће дубине потреса душу него разум: све највеће и најважније што је учињено код људи створила је дубина и снага осећања, а не свесни разум. Не само да је у души појединог човека осећање много снажније од мишљења, него и у сваком друштву људском само осећања управљају и воде огромну већину људи. Само осећање даје снагу мишљењу, која му је потребна да би деловало на људе. Пошто огромна већина људи живи осећајним животом, те пошто на њих много више и јаче делују осећања него идеје и разум, то само оне идеје могу кретати масе које потичу из осећања, којима осећање даје снагу, које имају посла с осећањима људским, с њиховим тежњама, жељама, надама, интересима, — религиозне, политичке, социјалне и етичке идеје, док утицај научних и философских идеја остаје увек ограничен на уски круг људи од духа и разума. Пошто осећање мења појмове и мишљења, то само осећање може крчити пут ширењу знања и просвећења. Осећање је извор и све поезије, уметности и религије, и остаје увек најјача моћ у њима. Као што се свака истина јавља прво као тамно осећање, као слутња, док је доцније не осветли свесни разум, тако се и право и неправо, правда и неправда прво осећају, и прво као осећања делују, док се доцније не разбистре до чистих појмова.

И међу осећањима првобитнија, нижа, телесна осећања много моћније делују на тело, на функције телесних органа, као и на живот човека уопште, него доцнија, виша осећања, — естетичка, етичка, интелектуална.

Тако најраније од свих осећања — осећање *бола* јесте најмоћније и најживље од свих других осећања

доцнијих: бол је прва снага која буди душу; само он снажи *ја* до највишег ступња. Бол је основ и извор религије; он је пробудио фантазију човекову, и остао моћни извор појезије његове. Као и сва појезија, тако је и свака велика философија постала само под утисцима болова од света ствари на дух човеков. Као што су телесни болови, од телесних потреба, гонили човека на испитивање ствари, и на тражење узрока болова и зала и лекова од њих, тако су и социјалне науке постале само под непосредним притиском друштвених болова и зала. Само они траже лепо и добро, правду и истину, које боле ружно и зло, неправда и лаж.

Чулност је много јача од снаге апстракције, те је чулна страна људске природе много јаче развијена него духовна страна њена; и чулна задовољства и чулне потребе моћније су, и јаче покрећу човека него више духовне потребе. И међу чулима, најраније, чуло коже, посредује најинтензивнија и најдубља осећања, најјаче милине и највеће болове, док се у вишим, доцнијим чулима страсна јачина и топлота осећања све више губе. — Чула посредују прво знање и познавање света, и чулни утисци и опажања јесу први и најмоћнији материјал, из кога се развија дух.

Као што представа губи снагу и живост опажања и осећања, бистрећи се све више до чистих слика у свести, тако се и мишљење развија тек на основу избледелих слика у свести. Мишљење је најдоцнија, те најслабија снага духа, и као најслабије њега најлакше ремете и осећања, и опажања и преставе. И што се доцније добивају представе, оне су све слабије и блеђе, све мање остављају трага у души; први психички развитак одређује и све потоње односе. Први појмови и идеје првобитног човека моћно делују на појмове и идеје свих потоњих времена; као што су и модерни појмови и идеје о свету и човеку развили се само под моћним упливом оријенталних и класичких појмова и идеја.

Вера, прва форма слободног, свесног ума, створила

је највише идеје и принципе, учинила највеће проналаске и открића; она је основ свега прогреса ума људског; само је вера створила све велико у историји; само дубоко уверење водило је и снажило велике духове у стварању и извођењу њихових планова и смерова, идеја, проналазака и открића.

А прво индивидуалисање те првобитне, опште вере јесте религија, свест једног спољашњег света одвојеног од човека, вера у моћ снага и појава тог спољашњег света над човеком. И религија, ранија од науке и философије јача је моћ од њих, те у свима временима људског живота врши моћни уплив на цео људски живот, индивидуални и социјални. Освећујући обичаје, који су од најпрвобитнијих, најјачих веза друштвеног живота, религија је један од првих основа свега вишег друштвеног и државног живота, те је у првим државама сва политичка власт долазила од богова; она је у свима временима била прва и најмоћнија веза појединих општина, вароши, племена у једну већу целину, државну и народну. У средњем веку црква је највише одржавала духовни саобраћај и везу међу народима. Религија је давала прве друштвене уредбе и прве законе; у цело старо доба религија је била једини извор законодавства, и само је она могла давати законима потребну снагу; сви закони морали су добивати божанске санкције да би се уважавали. По томе је религија одређивала и прва права људи, друштава, фамилија, народа и држава.

Пошто религија делује и на осећање и на мишљење, пошто велика већина људи у свима друштвима и временима више осећа него што мисли, и више их воде осећања него мисли, то је религија једина идеална, историјска моћ, која је могла деловати на масе друштва, кретати их, и дизати на виши ступањ моралности и појимања; отуд су само религиозно-етички покрети подстицали и политичка и социјална кретања — Буда, Хришћанство, Ислам, Реформација; религиозна слобода моћно

је подстицала и доцнију политичку и социјалну слободу европских народа.

Религија је дизала и подстицала и материјалну културу народа; у цело старо доба религија је штитила и подстицала трговину и саобраћај међу људима, племенима и народима; прва трговина могла се водити само око храмова, који су јој давали безопасност својом светињом.

Религија је пробудила уметнички дух човеков тежњом ка узвишеном, племенитом; у свима временима она је била најмоћнији подстрек развитка свих уметности. Први предмети свих уметности код свих народа били су религиозни; код свих народа религија је стварала сву вишу архитектуру, као што је свуд и увек будила и прву поезију. И као епској и лирској поезији тако је и драми религија корен код свих народа и у свима временима.

Религија је први основ свега образовања и просвећења народног; храмови су били први центри свега образовања и културе; духовници су увек били први носиоци знања и образовања, први писци народни. Протестанти, проповедајући народу, могли су му говорити само његовим народним, живим језиком, а дизањем живих народних језика до органа литературе и науке, отворено је поље и духовном дизању народа и просвећењу њихову.

Тако је религија, најранија и најмоћнија снага духа људског, давала прве основе свима историјским тековинама људским, крчила и отварала прве путеве свега прогреса људског.

Појам лепога, првобитнији, буди и подстиче доцније појмове добра и истине; као моћнији он из веће дубине одређује човека него доцнији појмови добра и истине. Поезија је у свима временима једна од највећих историјских снага; песници су били први будиоци народне свести; песма је увек била најмоћније средство да се унесу мишљења и идеје у народ; увек први излив незадовољства и бола народног. Кад је свега другог нестајало што један народ има, поезија је остајала најмоћнији чувар свести, историје и карактера једног народа. Прво-

битни савез религије и поезије у загревању душе и у подстицању духа људског, остао је моћан у свима историјским временима; у свима религијама обреди врше се певањем.

Од свих снага човекових најдоцнија, свест, најслабија је од свих; творачка моћ свести човекове ограничена је на најмањи део ствари. Све историјске творевине и тековине човекове јесу само производ несвести. Сва велика открића и проналасци у историји, учињени су невољно, те привидно случајно; свима великим идејама зачетак је у несвесној радњи духа. Као што је све велике творевине човекове у историји створила несвест, тако је несвесно постао и развио се и *језик*, најраније и по томе најмоћније оруђе ума, најмоћнији основ и услов историје човекове, свега прогреса ума људског. Језик је омогућио традицију, наслеђе стеченог и континуитет у историји, без чега се ни историја човекова, нити икакав прогрес у њој не би могао ни замислити ни разумети. Језик је први основ и услов поезије, наука, философије, друштва људског, које би без њега било немогућно.

Први проналасци и открића човекова — ватра, оруђа, језик, писме, металургија, земљорад, одређују и условљују цео потоњи историјски живот човечанства; они су најмоћнији подстицаји свега прогреса човекова; они су темељ на коме се диже сва историја човекова.

Обухвативши све раније у историји као *прошлост*, она дубоко одређује цео живот појединаца, народа, човечанства, и њена снага све више и непрестано расте, из столећа у столеће, из дана у дан; она је темељ све цивилизације; у прошлости су учињени, први, главни и најважнији кораци свега прогреса, у прошлости је прокрчен пут којим човечанство иде и којим ће ићи. Сва цивилизација човекова и прогрес његов омогућени су наслеђем од прошлости, наслеђем тековина ранијих времена. Корен је свакој идеји дубоко у дубини историје, те се могу добивати само као наслеђе од историје.

И у области наука свака поједина наука тим моћније утиче на живот људски и на остале науке, што је раније настала и развила се, тј. што је предмет те науке ранији по постанку у времену. Према томе по снази и утицају на целокупни живот људски и друштвени, на прво место долази *астрономија*, и све остале науке развиле су се само на основу астрономских закона, као што и земља добива од сунца потребну топлоту и светлост, и законе свога живота и свега на њој. Као што су астрономски закони ранији и по томе моћнији од свих земаљских закона, и утичу на све њих; као што је небо раширено над целом земљом, тако су и закони астрономије раширени над свима наукама. Догод је земља била центар васионе и била непомична, дотле се појимало да су мир и непомичност и у свима другим областима живота, па и у људском друштву. Кад је земља престала да буде центар васионе, онда је с другим стварима и човек добио други, тачнији положај у свету, а појам да земља не стоји него да се окреће око сунца, унео је појам кретања и у све области земљиног живота, па и у људско друштво, и само на основу тог појма кретања развили су се доцнији појмови прогреса и еволуције; док је земља била мирна, дотле није могло бити кретања и напретка ни у којој области њена живота, па ни у људском друштву. Сазнање законитости у астрономским појавима донело је тражење законитости и у свима земаљским, па и у људским, појавима.

Док раније науке о природним стварима и појавима уздижу моћ човека у природи, и утичу на све стране и правце живота људског, — моћ и утицај доцнијих социјалних наука ограничени су само на друштво људско, и могу мењати односе само у друштву људском, уносе и утврђују све већу правду међу људе.

Тако, пошто су особине и снаге првобитног, природног човека моћније од особина и снага социјалног човека, то је и све првобитно, природно у човеку, моћније од доцнијег, социјалног, историјског у њему, од хумано-

сти, племенитости и духа. Отуд је себичност у човеку моћнија од социјалности у њему, и себични интереси индивидуа, класа, народа увек моћније одређују и крећу људе него општији, виши интереси.

Пошто природне потребе човекове стварају све друштво људско, то је и економни живот основ свега доцнијег политичког и социјалног живота; форма и ступањ економног живота одређују форму и ступањ политичког живота, висину историјског живота; само од висине привредног развитка зависи подела природних и друштвених права људи; на њему је основан ступањ правде у друштву.

И међу економским снагама раније су моћније од доцнијих. На институцији *својине*, најраније економске снаге развили су се сви правни и морални односи друштвени; и на основу ње могао се развити *земљорад*, који је у свима временима остао најмоћнији и најсигурнији основ вишег друштва људског. А на основу земљорада развија се трговина, чији су интереси створили *новац*, једно од најмоћнијих оруђа вишег саобраћаја, цивилизације и прогреса људског, као и сва остала сретства саобраћаја међу људима.

Тако је и првобитно људско друштво, фамилија, остала у свима временима основ свега доцнијег вишег људског друштва, — племена, народа, држава.

Пошто је раније независније и моћније, то је све раније све апсолутније, све доцније све релативније.

(Наставиће се.)

Бож. Кнежевић.

РАЗГОВОРИ С ГЕТЕОМ.

1. О српским народним песмама.

Једна од најзанимљивијих и најпоучнијих књига немачке књижевности, то су свакако „Разговори с Гетеом у последњим годинама његова живота“[1] од једног песника чије су песме „без велике вредности“ и литерарног критичара чији су списи „у ширим круговима једва познати“, али чије је име данас широм целога света познато по једној књизи које наслов горе исписасмо. Тај је писац Јован Екерман.

Рођен 21 септембра 1792 у Винзену, једној варошици између Лінебурга и Хамбурга, од необично сиромашних родитеља, Екерман је до своје четрнаесте године живео животом сељачке деце, водио на пашу једину краву коју су његови родитељи имали, доносио дрва за кућну потребу, ишао с оцем по околним селима продајући пантљике, конце, платно и др., и једва научио читати и писати. Једном прецртавајући коња који је био насликан на „паклу“ дувана што је његов отац кући донео вративши се с пута, млади Екерман осети у себи сликарски таленат, који поче самоучки неговати. Пријатељи његова оца и иначе виђенији људи у варошици обратише пажњу на њ и дадоше му прилике да се мало више изучи. Учећи приватно латински, француски и музику, шеснаестогодишњи Екерман жељаше прећи у коју гимназију а доцније и университет и свршити неки редован курс као и остали дечаци његова узраста, или, што је њему још лепше изгледало, свршити какву школу сликања.

Та му се жеља целог века не испуни. Екерман је, због оскудице средстава и свога непрактичног духа,

[1] J. P. Eckermann, Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens. (Reclam's Univ. Bibliothek, № 2005—2010).

провео цео живот не свршивши никакву школу, ма колико да је за тим тежио. Он се, истина, једно време уписивао и у гимназију, друго опет на университет, треће у сликарску академију, али је у свакој од ових школа провео само по неколико месеци, а све остало своје младићско и зрелије доба провео помажући родитеље у кућним пословима, или служећи као општински писар по неким селима, или као прост војник, нарочито 1813 и 1814 године, или као мали чиновник доцније у неким војничким канцеларијама за време мира, итд.

Ипак, благодарећи свом таленту и труду, Екерман дође до извесног ступња образовања и извесних тачних књижевних идеја, које му допустише да се јави и у књижевности, најпре песмама а после и књижевним чланцима.

Написавши маја 1823 своје „Прилоге поезији“ и желећи их штампати, он се, ради савета и препоруке, обрати Гетеу, чија је дела дотле добро познао и којега је обожавао, пошље му поменути чланак, своје песме и кратак животопис уз то, нашто „доживе велику радост да не само добије одговор од Гетеа, него и да чује како велики песник има о њему добро мишљење и како мисли проговорити о њему у својој *Уметности и Старини*“. Екерману је тад била највећа жеља да види лично Гетеа, и он се одмах реши те пешке из Гетингена дође у Вајмар крајем месеца маја исте године.

Гете га прими 10 јуна, прими га врло љубазно, и — што би неисказана срећа за Екермана — задржи га код себе у Вајмару. Гете му дâ одмах и један посао, наиме да прегледа све његове мале рецензије из 1772 и 1773 у „Франкфуртским ученим оценама“ и оне у „Уметности и старини“, што је све велики писац хтео да штампа у својим скупљеним делима које је тада спремао. Од тада је Екерман имао само једну жељу, да остане уз Гетеа, „да се на том великом духу окрепи и школује“, а Гете је тој његовој жељи одговорио својом ретком предусретљивошћу и брижљивим старањем према свом младом поштоваоцу.

„Разговори са Гетеом“ су плод Екерманова боравлења уз Гетеа. Од првог дана кад је великог песника видео па све до пред смрт његову, од 10 јуна 1823 до 11 марта 1832, Екерман је скоро сваки дан разговарао с великим песником о њему, о свима његовим делима, о свима књижевним појавама његова доба, о свима великим песницима свих векова, о свему и свачему једном речју, и сваки пут, после сваког разговора, с пијететом и верношћу бележио сваки разговор, сваку реч коју је чуо. Тиме су „Разговори с Гетеом“ постали најглавнији извор за биографију песникову.

Било је критичара који су нападали Екермана. Пребацивали су му да је „ограничен“, да није умео увек схватити високе идеје свога великога учитеља, да није умео тачно забележити све што је Гете од својих мисли и осећања њему казивао, итд.

У тим пребацивањима, међутим, има толико исто нетачности колико и неправде. С најбољом вољом и с лепим схватањем које му је пружао његов природни здрав разум и јак таленат, Екерман је пратио сваки говор Гетеов и није се устручавао запиткивати кад штогод није разумевао. Шта више, он је, цело време које је ван Гетеове куће проводио, једнако размишљао шта би још могао докучити од њега, о којој би ствари још могао дознати његово мишљење, тако да у својој књизи може приказати у разговорима *целог* Гетеа, сва његова мишљења о свему што је значајно. Наравно да у тим разговорима Екерманова слика не може изгледати најлепша. Он је често пута морао стављати и проста питања, она која други можда не би стављали, и морао је казивати каткад примедбе које се према Гетеовим, наравно, не могу одликовати „виспреношћу“, али најпре, неблагодарна је ствар тежити, ма и на своју штету, само за тим да се туђа индивидуалност лепо истакне, а после, тешко је и скоро немогућно разговарати с великим човеком и писати те разговоре а избећи поређење с њим

које се при свакој речи намеће, а поређење с таквим човеком, нарочито с Гетеом, ко ће да издржи? —

Из ових „Разговора с Гетеом“ намерни смо изнети пред наше читаоце неколика важнија места, и прво узимамо она где се говори о српским народним песмама. О истом предмету Гете је и писао у појединим свескама „Уметности и старине“, и ти су чланци, чини нам се, раније превођени у нас; ова места која ми сад из ове књиге у преводу доносимо и која нису никад преведена, могу послужити као допуна поменутим чланцима.

У.

Уторак, 18 јануара 1825.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

— У осталом, настави Гете весело[1], оставимо то на страну, и радујмо се појави оне „кренке девојке“[2] у Хали која нас мушким духом уводи у српску поезију. Песме су изврсне! Има их неколико које могу стати уз „Песму над песмама“, а то значи нешто. Ја сам довршио чланак о тим песмама, и он је већ скоро и штампан.

С тим речима пружи ми он прва четири отштампана табака од нове свеске „Уметности и старина“, и ја нађох тај чланак ту.

— Ја сам укратко карактерисао поједине песме по њиховој садржини, и вама ће бити мило да видите ове драгоцене мотиве. Ребајн[3] се такође разумева у поезији, бар у колико се ствар тиче садржине и материје, и он ће можда такође радо слушати ако ви ово место прочитате.

Ја узех лагано читати садржину појединих песама. Означене ситуације бејаху тако изразите и сликовите да

[1] Разговор се дотле водио о женама песницима и њиховим способностима песничким.

[2] Тереза Јакоб, позната под именом Талви; познати су њени преводи наших народних песама, о којима је овде реч.

[3] Дворски саветник Ребајн, Гетеов домаћи лекар, којега је Екерман тога дана затекао код Гетеа.

ми је при свакој речи цела песма пред очи излазила. Нарочито су ми ове биле миле:

1.

Стидљивост српске девојке, која никад не диже своје лепе трепавице.

2.

Драги је у невољи што своју драгу води као девер другом младожењи.

3.

Због драгога за кога се брине, девојка неће да пева да не би изгледала весела.

4.

Тужба на изопачени свет где момак узима удовицу а старац девојку.

5.

Тужба момка што мајка ћерци попушта.

6.

Девојка разговара весело и поверљиво с коњем који јој издаје наклоности и намере свога господара.

7.

Девојка неће за недрагога.

8.

Лепа крчмарица; њен драги није међу гостима.

9.

Драги налази драгу и нежно је буди.

10.

За кога ћеш се удати?

11.

Ћеретање о љубавном уживању.

12.

Драги долази из туђине, гледа је по дану, изненађује у ноћи.[1]

Ја приметих да су ови сами мотиви у мени толико живота изазвали као да сам и саме песме читао, и да ме због тога ништа не интересује да видим како су ти мотиви обрађени.

— Имате потпуно право, рече Гете, тако је. Ето у томе погледајте ону велику важност мотива коју нико неће да разуме. Наше жене немају о томе ни најмање слутње. „Ова је песма лепа“, кажу оне, и при томе мисле само на осећања, на речи, на стихове. А нико неће да помисли да је права снага и дејство једне песме у ситуацији, у мотивима. И из тог разлога постају тисуће песама где мотив није баш никакав, и које добијају неку врсту егзистенције само осећајима и звучним стиховима. Уопште дилетанти а нарочито жене имају врло слабе појмове о поезији. Они обично мисле, кад су само техничку страну савладали, да су главно погодили и да су добри песници; али су они у великој заблуди.

У то пријавише професора Римера[2]; дворски саветник Ребајн оде. Ример седе с нама.

Разговор о мотивима српских љубавних песама настави се. Ример је већ знао о чем је реч; он примети да се по горњим нацртима садржаја не само могу саставити песме, него и да су они мотиви већ у немачкој књижевности употребљавани и обрађивани, и без познавања српске поезије. Он је ту мислио на неке своје

[1] На које песме овде Гете мисли, нисмо у прилици да кажемо за сада.

[2] Фридрих Виљ. Ример (1774—1845), научник и песник. Био је 9 година учитељ Гетеова сина. Помагао је Гетеу при издању његових дела. Доцније је писао мемоаре о њему и издавао његову кореспонденцију.

песме, као што сам ја помишљао за време читања на неке песме Гетеове, што и поменух.

— Свет остаје увек један исти, рече Гете, околности се понављају, један народ живи и воли и осећа као и други: што онда не би и један песник певао као и други? Ситуације у животу једнаке су међу собом: што онда не би и ситуације у песмама биле једнаке међу собом?

Четвртак вече, 29 јануара 1827.

— Ево овде, рече Гете, имате нешто ново; читајте.

С тим речима пружи ми превод једне српске песме од Г. Герхарда.[1] Ја прочитах с великим задовољством; песма беше врло лепа а превод тако прост и јасан да вас ништа није могло бунити у схватању предмета. Песми је био наслов: „Кључи од тамница"[2]. Ја овде не говорим ништа о току радње у њој; крај ми је изгледао као пресечен и мало ми није био по вољи.

— То је, рече Гете, баш оно што је лепо; јер вас тиме песма дирне у срце, а машта је ваша подстакнута да сама себи ствара све могућности које овој прилици могу следовати. Крај оставља за собом материју за целу једну трагедију, а она сама није нова ни оригинална. Што је у песми одиста ново и лепо, то је оно што је у њој представљено, и песник је врло мудро учинио што је само то израдио а остало оставио читаоцу. Ја сам са задовољством саопштио ову песму у „Уметности и старини", само је врло дуга; али сам ове три у сликовима измолио од Герхарда, и штампаћу их у идућој свесци. Шта велите за ову? Слушајте.

Гете прочита најпре песму о старцу који је заво-

[1] Виљем Кристоф Бернард Герхард, познати преводилац наших народних песама.

[2] Ова је песма у Герхарда под насловом „Die Kerkerschlüssel" а у Вука „Женидба Влашића Радула".

лео девојку, па онда једну женску винску песму, и најзад ону енергичну: „Поиграј нам, Теодоре“[1]. Сваку је читао другим тоном и другим полетом, изврено, тако да се није лако могло чути што савршеније.

Ми смо морали похвалити господина Герхарда што је сваки пут изабрао сасвим срећно стих и рефрен и погодио их по карактеру песме, и све извео лако и савршено, тако да се није знало како се могло боље учинити.

Ту се види, рече Гете, шта чини велико техничко вежбање код таквог талента као што је Герхард. И њему је добродошло што он није књижевник по занату него што му је занимање такво да га посведневно упућује на практични живот.[2] У осталом, он је често путовао по Енглеској и другим земљама, па је тиме његов вечито реални дух стекао извесна преимућства над нашим ученим младим песницима. Ако се он буде увек држао добрих узора и само њих буде обрађивао, неће му се лако догодити да што рђаво створи. Сви властити изналасци, међутим, изискују врло много и тешке су ствари.

— — — — — — — — — — —

Среда, 31 јануара 1827.

— — — — — — — —

— Ја се, настави Гете,[3] радо обраћам књижевностима других народа, и саветујем свакоме да то исто чини. Народна књижевност не значи данас много, епоха светске књижевности сад је на реду, и сваки се мора трудити да се та епоха што пре створи. Али и при таквом цењењу туђега ми не треба да останемо на оном што је

[1] Ове су песме у Герхарда под насловима: „Tanz' uns vor Theodor“, а у Вука под :.

[2] Герхард је био трговац у Лајпцигу.

[3] Разговор је дотле текао о једном кинеском роману који је Гете тих дана читао и који му се чинио „у високој мери значајан“. Гете је тим поводом говорио како је поезија „заједничко добро целог човечанства“ и како песнички дар није „никаква тако ретка ствар“ пошто се у толиких народа тако често налази.

ново и оригинално, нити да то сматрамо као узорно. Ми не треба да мислимо да се то узорно налази у кинеском, или српском, или у Калдерону, или у „Нибелунзима“; ако тражимо нешто узорно, морамо се увек враћати старим Грцима, у чијим је делима увек човек у свој својој лепоти представљен. Све остало морамо само са историске стране посматрати, и што је ту добро, у колико се може, себи присвојити.

— — — —

Петак, 3 октобра 1828.

Данас за ручком разговарах с Гетеом о Фукеовој[1] „Песничкој утакмици на Вартбургу“, коју сам на његов захтев прочитао. Сложисмо се у том да се овај песник целог века занимао студијама о немачкој старини, и да на крај крајева није из ње извукао никакву културу за се.

— У старом тамном добу немачком, рече Гете, ми можемо наћи тако исто мало колико смо добили и у српским песмама и сличним варварским народним поезијама. Човек то чита и интересује се једно време за то, али само стога да и то позна па да га после за собом остави. Човеку је уопште доста таме и невоље које му његове страсти и судбина додељују, те не треба да их увећава тамом варварских давних векова. Њему треба јасноће и ведрине, и зато му је нужно да се обраћа оним епохама књижевности и уметности у којима су одлични људи до савршеног образовања долазили тако да је њима врло добро било и да су кадри и на друге да излију блаженство своје културе.

— — — —

Јован Екерман.

(С немачког превео Х.)

---

[1] Фридрих Хенрик Карло де ла Мот Фуке, познати писац »Ундине«.

ПОГЛЕД НА НАШ ПРОСВЕТНО-ПОЛИТИЧКИ РАД У СТ. СРБИЈИ И МАЋЕДОНИЈИ ДО 1901 ГОДИНЕ.

(Крај.)

Ово су крупна, основна питања, и кад се о њима нема тачно мишљење, онда је појмљиво, зашто ни рад у појединостима није могао бити ни правилан ни успешан.

Тек откад је пок. Влад. Карић прихватио послове наше просветно-политичке радње, отпочели су се они правилније и схватати и радити. Постављен најпре за секретара Министарства Просвете, које је у прво доба водило старање о нашим школама у Турској, он се одмах постарао, да прибере и о њима и о свима осталим приликама у Турској *тачне* податке, како би тек на основу њих могао знати, *шта* и *како* треба да се ради. Резултат његових испитивања изнесен је у једном опширном извештају, поводом којега је донета одлука да се старање о свима овим пословима пренесе из Министарства Просвете, које је дотле о њима водило бригу, на Министарство Иностраних Дела. И Карић би премештен у Министарство Иностраних Дела за шефа новоствореног консуларнога одељења. У то је доба био посланик у Цариграду г. Стојан Новаковић, одличан познавалац приликâ у Турској. Везани везама личног пријатељства, потпуно сагласни у основним мислима о раду, њих су двојица били у сталној преписци, којој је предмет био наш положај у Турској. Што се од тога доба пошло правилнијим путем, има се захвалити њихову раду. Народна Скупштина се увек показивала вољна непштедети кад су у питању велики народни задаци.

Пок. Карић је уочио главне, и ако не све, линије у којима је имао да се креће наш рад у Ст. Србији и

Маћедонији. Све су оне обележене у опширним упутствима које су добијали наши консулати. Ако се нису одмах могле осетити боље последице правилнијега рада, кривица је била на првом месту до људи којима је поверено било да на лицу места изводе те покушаје, а затим и до опозиције коју су, против Карића, повели експлоататори патриотизма, јер је он, баш с тога што их је добро познавао, био трн у оку. Па ипак је било и доста успеха, који се опажао у систематичнијем школовању младих Маћедонаца, у почецима рада на колонизацији, у бољем уређењу школа, у старању о црквама и т.д. У плану су били и многи други послови, којима се, осим кроз школу, имало да ради на стварању погодаба за успех народне нам ствари.

Али је тек прави рад развио пок. Карић као консул у Скопљу. Кад се добро проуче сви документовани подаци о његову раду, може се с поуздањем тврдити, да се он и тамо показао дорасао тешком задатку: као што је у министарству, као шеф одељења, поставио основу за даљи рад, тако је и у Скопљу показао какав треба да је српски консул у Маћедонији и како треба да ради па да може, према приликама, рачунати на успех. Човек темељног стручног и врло пространог општег и политичког образовања, добар познавалац народносно-политичких односаја у Турској, путева који су довели бугарску пропаганду до њезиних успеха и принципâ којима су се у своме раду руководили Грци и Патријаршија, одличан патриота који је у свима приликама умео водити рачуна о достојанству своје земље, — пок. Карић је не само свима тим особинама импоновао својим колегама, него је, угледом који је имао код њих, Турке натерао да од њега зазиру и задобио неограничено поверење наших сународника. Није се он старао само око тога како ће, у ондашњим за тај посао тешким приликама, отворити коју школу у месту где је за њу добро оцењена потреба, него је своје старање поклањао цркви, не престајући у исто време мислити како да створи за наш

даљи рад легалну основу у општини коју смо могли добити само уз цркву. У свима његовим покушајима видело се не само да је добро познавао потребе нашега просветно-политичког рада и све тамошње прилике, него и да је умео водити рачуна о свима обзирима које му је диктовала потреба да чува своје људе од основаног подозрења турских власти. И ако врло енергичан, ипак је био и врло обазрив, јер је знао да мора водити рачуна о законима земље у којој ради и који имају пуну своју важност у примени на људе са којима је био упућен да ради. И њих ради и посла ради старао се да те законе позна, како би се, у подесној прилици, умео заузети за наше сународнике пред турским властима, бранећи то заузимање аргументима који су га заклањали од прекора „да се меша у послове који га се не тичу“. И тиме је баш највише дизао углед Србији у очима онога народа, јер је био уверен, да је то не само једно моћно средство за агитацију, него и да је то готово најважнији посао који је на представницима Србије. Напуштајући Егзархију, Словенин је напуштао и одбрану коју је у мучним приликама могао наћи у егзархиском владици и општини; то му је требало накнадити, а пошто нисмо имали ни владикâ, ни општина, тај је посао био на српским консулима. Да се он ради с успехом, требало је и много такта и много умешности, а пок. Карић их је имао у потпуној мери. Смело се може тврдити, да је углед српског консулата у то доба, кад су нам оскудевале све погодбе за рад, стајао много више него данас, кад их имамо неколике. Никад нису Бугари јаче осећали опасност од нашега рада, него за време Карићево, и ако смо онда били у почецима. Што год се покушавало изводити, изводило се смишљено, по плану: људи су штеђени, а у невољи брањени, те су имали поверења; Турци су зазирали од српског консулата, јер су осећали његово присуство по буђењу народне свести, а нису знали путеве којима се то ради; странци су нас респектовали, јер су нас видели достојно представљене; а колико су се Бугари

плашили од нас, најбољи је доказ грдна новина на ондашњег бугарског владику у Скопљу, који је у брзо и смењен и замењен енергичним Синесијем.

И поред свих огромних послова који троше снагу и нерве консулу у Скопљу, пок. Карић је успевао, и ако болесан, да прати литературу питања не само о Маћедонији, него о свима балканским народима уопште. Нико је боље од њега није познавао. Пок. Карић је, једном речи, делима показао какве консуле Србија треба да има у Маћедонији, а нарочито у Скопљу, ако се хоће да јој углед буде увек на висини, а интереси очувани од повреда које се скупо плаћају. Велика је штета што је његово консуловање било кратка века; још је већа што је, мало времена пошто је смењен, подлегао болци која га је и у гроб однела; — а највећа — што му се није нашао дорасао заменик.

Три године после Карићева консуловања у Скопљу, то је време вегетирања. С колико се мало разумевања радило у то доба не само у Скопљу, него и у свој Маћедонији, и од колике је штете по нашу народну ствар кад се тако важни положаји поверавају људима недораслим за послове, о свему томе има врло много жалосних података у архиви конзуларнога одељења Министарства Иностр. Дела, а о њима знају многу анегдоту причати људи који су имали прилике да у то доба на лицу места проучавају рад наших консула. Тек кад је дошао на владу кабинет г. Стојана Новаковића, који је био добро обавештен о нашем раду у Турској, приступило се измени свега особља по консулатима. У Скопље, као најважнији консулат, упућен је био бивши шеф консуларнога одељења, г. Михаило Г. Ристић.

Ученик и следбеник пок. Карића у овим пословима, г. Ристић је, одмах по своме доласку у Скопље, умео да покрене неколика питања и да изазове поводом њих, *са огромним учешћем народа*, масу крупних догађаја који су одјекнули и ван граница Српства доказујући свима да у тим крајевима има Срба вољних жртвовати се за српску

народну ствар — кад се добро и паметно упуте. У ово се доба најбоље показало шта се може да постигне кад се на лицу места нађе човек који уме да изазива крупне догађаје, а кад је у исто време управа спољних послова у рукама човека који уме да им оцени значај и да их вешто експлоатише, како то захтевају добро схваћени интереси нашега рада. Г. Ст. Новаковић, наш најбољи познавалац прилика у Турској и у Цариграду, добро схватајући сваки изазвани догађај, чинио је све што треба да се они добро упуте и корисно експлоатишу и да се, по потреби, нови изазивају. Народни покрет у рашко-призренској епархији, изазван смрћу Грка митрополита Мелентија, крунисан избором Србина Дионисија за митрополита ове важне епархије; покрет за реформе у Турској и с њим у вези нуфуско питање и питање о отварању наших школа у солунском и битољском вилајету; питање о црквама у Куманову и Св. Спасу у Скопљу, праћени догађајима у којима се манифестовала на најеклатантнији начин српска народна свест у становништва тога краја, — а као круна свега — величанствен народни покрет, изазван смрћу митрополита Методија у Скопљу, — све су то били крупни, дотле незапамћени догађаји историскога значаја, који су се ређали један за другим са *пуним учешћем масе народне*, изазивајући силан одјек у свем свету. Њима захваљујући, у то се доба, кад се у страној штампи повела реч о Скопљу, говорило о њему као о српском месту. Нису сва ова покренута питања доведена била до повољног решења, али су она, паметно упућена, утицала на развиће и јачање свести народне у Маћедонији и припремала земљиште за повољно решење. Све се од једном не постиже, али кад се паметно ради, успех долази као природна последица.

Настављајући рад у правцу коме је главне линије обележио био г. Новаковић, г. Ђ. Симић се, као његов наследник, старао обезбедити за успех наших послова у Маћедонији погодбе које су биле *ван* ње. *Ослањајући се на потпуно поверење Русије, а у пуној сагласности с Црном*

Гором г. Симић је наставио рад на зближењу с Бугарском на основи споразума о деоби сфера коју би Русија благословила. На овај начин је за успех наших послова у сфери коју је Русија била вољна признати нашем утицају обезбеђена била помоћ руске дипломације; Бугари се, везани споразумом, нису смели ангажовати недозвољеним средствима у борби против нас; а заједнички рад с Црном Гором, и ако нам она није могла непосредно много помагати, бар је онемогућивао Турцима политику, засновану на нашем ривалству. У оквиру ових погодаба г. Симић је радио на решењу питања која је примио у наслеђе од г. Новаковића. Два су се међу њима истицала као најважнија: скопаљско-владичанско питање у вези с питањем о црквеном положају Срба у Турској и питање о отварању српских школа у солунском и битољском вилајету.

Имајући на уму: *а)* да се тек кроз правилно решено школско питање може припремити земљиште за решење црквеног питања на широј основи; *б)* да нас је потреба имати помоћ руске дипломације упућивала да не кидамо с Патријаршијом и *в)* да смо само у епархији скопаљској имали природне и повољне преседане за решење црквеног питања начином који би одговарао горњим двема погодбама, — г. Симић је, да би издејствовао решење владичанског питања, прихватио за основу познати компромис са Патријаршијом, за чије је остварење задобивена била активна помоћ руске дипломације. Смишљен рад у овом питању и тешке прилике у којима су се налазили у то доба и Турци и Грци, допринели су те се успело: *а)* да се у Скопље доведе на управу епархије архимандрит Фирмилијан најпре као администратор, коме је компромисом обезбеђен био у скором времену избор за митрополита; *б)* да се реши повољно школско питање нашим сународницима признатим правом да могу, сагласно прописима закона о просвети, отварати српске школе у битољском и солунском вилајету; и *в)* да се, на тај начин, *кроз школу* призна *званично* постојање српске народности

у та два вилајета и да се тако спреми земљиште с једне стране за решење нуфуског питања, које је зависило од Турака, и с друге стране за погодбе за споразум с Грцима, који су му дотле увек били противни.

Ово су питања врло крупна по утицају своме на наш даљи рад, јер су му обезбеђивала и *легалне* погодбе и указивала јасну сврху и средства, али је и од њих био значајнији успех постигнут радом на споразуму с Бугарима. И ако Бугари нису били вољни прихватити споразум на основи деобе сфера, морали су бити повучени, *јер је он наилазио на потпуно одобрење руске дипломације, која је била вољна њиме се руководити у своме држању према нама и Бугарима. Сан Стефанским традицијама задан је овим коначан удар*, те се и бугарски агитатори нису могли више њиме користити на нашу штету.

Од коликога су утицаја били ови добици, најбоље се могло оценити с једне стране по расположењу народа у Маћедонији, с друге стране по забуни у коју су били доведени Бугари, а с треће — по готовости Грка да се погађају са нама. Наши су људи били одушевљени за даљи рад, што се види по доста брзом отварању наших школа у битољском и солунском вилајету; Бугари који су из целе источне кризе *до тог доба* извукли само трговинске агенте, почели су губити веру у даље своје успехе, те су се, у забуни, држали дефанзиве, јер нису знали куд и како да пођу; Грци су нам, нудили споразум на основама које смо могли прихватити без икаква премишљања, потпуно сигурни у победу наше народне ствари.

Г. Симића је заменио г. Др. Владан Ђорђевић, који је, примајући управу Министарства Спољних Послова, добио у наслеђе:

1-о обезбеђену помоћ руске дипломације за сва питања покренута у сфери коју је вољна била признати нашем утицају:

2-о коначно решено школско и до коначног решења доведено скопаљско владичанско питање;

3-е понуду грчке владе о заједничком раду у Маћедонији.

Користећи се овим наслеђем, г. Ђорђевићу се силом прилика натурио овај програм за рад у Маћедонији:

1-о да утврди споразум с Грцима на предложеним основама, како би за наш рад у Маћедонији задобио активну сарадњу Патријаршије, која је дотле била увек мало вољна да нас помаже;

2-о да ради на отварању и уређењу школа у јужна два вилајета, руковођен увек мишљу *да се кроз школу само не може постићи све за чим ми тежимо;*

3-е да доврши помоћу Русије решење скопаљскога владичанскога питања, како би

4-о кроз школу и цркву, а у вези с општим питањем о реформама, спремио погодбе за начелно решење питања о положају Срба у Турској.

Прво је питање напуштено, четврто није ни додиривано озбиљно, али је за то г. Ђорђевић врло живо радио на другом и трећем питању, јер је био прожет жељом да уради све што се може урадити у њихову корист. Никад се више није трошило на ове послове, него за владе г. Ђорђевића; чињени су разни покушаји; предузимани многи кораци, па опет... резултати нису одговорили ни трошковима ни жртвама, ни добрим намерама. Поређено с оним које му је претходило, стање је у Маћедонији у доба кад је његов кабинет дао оставку било горе, управо оно је било такво у сваком погледу да су се морали бацити у озбиљну бригу сви који схватају од коликога је значаја по нашу националну и државну будућност да нас из тих крајева не истисну сасвим било Бугари, било... Аустријанци. Рђаво стања, у коме се тада налазила наша народна ствар у Маћедонији и Ст. Србији, изазивала је десеиције које су наводиле на мисао да треба напуштати сав рад у тим странама: да се не троши узалуд кад се нема погодаба за успех. Међутим, ова је мисао била и *грешка* и *погрешна: погрешна*, јер се њоме хтело да се прикрију *прави* узроци нашим неуспе-

сима; *грешна*, јер је показивала малодушност коју не оправдава историја нашега рада у Турској. Ако смо тада стојали рђаво у Маћедонији, то не може бити доказ да за наш рад нема тамо успеха, као што су покушавали тврдити они који су тим неуспесима кривци, јер се таком закључку противи сва историја наше пропаганде која је умела, боље упућивана, правити напретке у приликама много неподеснијим и са жртвама много мањим.

Кад се има на уму да су се Бугари, за све време источне кризе, старали добити владике за Битољ, Мелник, Кукуш, али да су успели добити их тек *после* пада Симићева кабинета, није тешко уочити прави узрок, зашто г. Ђорђевић није могао успети да реши отворена питања. Напуштене су биле основе којих су се у својој спољној политици држали кабинети г. г. Новаковића и Симића, и ако су добивене тековине стављале ван сваке сумње њихову корисност, а прихватила се политика, у свима тачкама противна овим основама, и ако ниједан факат из историје не може да се наведе њој у прилог. Прави узроци неуспеху кабинета Др. Владана Ђорђевића да издејствује повољно решење покренутим питањима могу се наћи једино у овој промени основа наше спољне политике. Ми смо, услед ње, неминовно упућени били на неуспехе, а што су се последице ових неуспеха тако јако осетиле на стању наших послова у Маћедонији, криви су људи којима је кабинет Др. Владана Ђорђевића поверио бригу о нашим народним задацима у Старој Србији и у Маћедонији. Ако се није могло издејствовати решење покренутих питања, могло се очувати од осетних повреда, што се дотле успело стећи, да су наши консули дорасли били пословима којих су имали смелости прихватити се, мада о њима нису имали ни елементарне појмове. Својим незнањем и неумешношћу они су дали прилике и Бугарима и Турцима, да извуку за себе све повољне последице нашег незгодног стања и да нашу ствар у Маћедонији доведу до врло жалоснога стања.

Ц. О.

ЈЕДНА ВРСТА НАУЧНЕ КЊИЖЕВНОСТИ.

Годишњи извештаји средњих и стручних школа у Србији.

I.

Откако је Министарство Просвете 1897 године наредило да средње и стручне школе штампају своје годишње извештаје, српска библиографија сваке године увећава се са двадесетину нових књига, чији службени део, поред тога што задовољава потребу која је изазвала министарско наређење о штампању извештаја, пружа корисних података за студију о развитку средње школе у Србији, а неслужбени донесе по коју расправу, студију или чланак из које од научних грана.

Па и ове године већи део годишњих извештаја донео је прилога, различне садржине и вредности, који ће се, као и ранији неоштампавани радови те врсте, набрзо заборавити и изгубити. А то ће бити у толико пре што је већи део овогодишњих радова у извештајима пригодна карактера, јер су писани као свечани говори приликом прославе Св. Саве и стогодишњице Српског Устанка. Стога мислим да о тој врсти књижевности треба рећи коју реч и показати какви су научни и књижевни прилози у извештајима, да би се потом видело колико је оправдано њихово штампање. Али како међу овима има радова и из оних научних области, за које мој суд не може бити тачан, ја сам се овде задржао на разматрању радова само из области политичке и књижевне историје, остављајући другом, позваном, да пише о осталима.

Радова из области политичке и књижевне историје, у колико су ми за овај мах при руци, има у извештајима: треће београдске гимназије (чланчић А. Гавриловића „Сабља Фочић-Мехмед-аге“, стр. 62—63) више женске и

женске учитељске школе (предавање од 14 фебруара Милене Бојовићеве „Један поглед на живот српског народа од доласка Турака до првог устанка“, стр. 11—21), јагодинске гимназије (светосавски говор Сотира Нејића „О Македонији и Старој Србији“, стр. 3—16), лесковачке гимназије (чланчић Јована Ђорђевића „Успомена на стогодишњицу рада Карађорђева у околини Лесковца“, стр. 3—6), неготинске гимназије (светосавски говор Душана Р. Димића „О српској књижевности онога времена када је ишчезао и последњи зрачак српске политичке самосталности па до времена у коме је делао Вук са својим ближим и даљим последницима“, стр. 2—10), нишке гимназије (светосавски говор Јов. С. Николића „О српским народним песмама и њихову значају“, стр. 16—26) и ужичке гимназије (расправа Рад. М. Илића „О религијама“, стр. 5—17, и друга од Мирка А. Поповића „Инквизиција“, један одељак из његове теме за професорски испит „Албигојци“, стр. 17—33). Овој групи радова може се додати још светосавски говор Милорада Петровића „Борба за књижевни језик у Хрвата“ у извештају трговачке академије у Београду, стр. 23—35.

И по садржини и по обради ови су радови, у главном, двојака карактера. Много мањи део јесу расправе компилаторног карактера, а остали су пригоднога. Ниједан, дакле, није права расправа, самостална студија или уопште нов прилог за решење каквог питања из политичке и књижевне историје. Они су без оних елемената, који би им очували вредност на дуже време. Па ипак има неке разлике између радова прве и друге категорије. Чланчић А. Гавриловића — који, у ствари, не иде ни у једну од ових категорија — при свем том што би му место било пре међу свaштицама у каквом листу, има у себи бар нечега новог и није рђаво написан; а оне две расправе у извештају ужичке гимназије, и ако су компилаторнога карактера, показују да су им писци марљиви људи, који су пажљиво проучили ствар о којој пишу, из прибраних података одабрали су што је потребно, то

су лепо распоредили, изложили јасно и прегледно, написали добрим језиком и дали једну пријатну целину. А то је доста према ономе чега има у радовима друге категорије. Јер изузевши донекле само рад штампан у извештају више женске и женске учитељске школе у Београду, сви су остали слаби, а неки и сувише слаби, и то не посматрајући их као расправе, од којих би се очекивало утврђивање и изношење нових факата и гледишта на догађаје и идеје, већ управо као пригодни говори, за које, као такве, поред обичних захтева за сваки литерарни рад, има и неких нарочитих, којима морају одговорити.

И у пригодним говорима са нарочитом темом, као што су горе побројани и други њима слични, исто као и у расправама, може се изнети нова мисао, може се ова развијати, може се расправљати какво спорно питање, само без оног научног апарата у расправама, може се бранити једно и побијати друго гледиште. Свега тога може бити и тамо, али не мора. Пригодни говор може бити без свега тога, па да је ипак добар. Јер какав ће се предмет узети за говор, како ће овај бити обрађен, и какав ће, уопште, вид добити предавање и пригодни говор, зависи од места и од слушалаца, према чијем се ступњу образовања и моћи схватања и подешава обрада. Али и ако једно предавање и пригодни говор могу бити без најглавнијих одлика једне расправе, рађене по строго научној методи, и ако они могу бити и без нових идеја и без оригиналности, ипак у њима мора бити нечег основног и заједничког свим радовима поучне књижевности, па било да су рађени популарно, с простом намером да поуче и да у масу народа рашире коју научну истину, или научно и са задатком да се изнесу нова факта или покаже нова узрочна веза међу већ познатим фактима. Јер сви су ови радови једна врста књижевнога рада, за чију обраду, како у погледу предмета и садржине, тако и у погледу облика вреде извесни прописи, који се донекле могу мењати, али никако не смеју сасвим пренебрегнути.

Из свакога од ових радова мора се јасно видети да писац добро познаје питање о коме пише; да му је позната бар најглавнија литература о њему; да зна одвојити главно од споредногa, ово распоредити, јасно изложити и чистим језиком написати. А у овој врсти радова нарочито је потребно износити само оно што је тачно и утврђено, избегавати претпоставке, не узимати ове као готов и утврђен факат, па ни отуда изводити закључке врло сумњиве вредности. Напослетку постоји још један захтев, о који се не може оглушити: средина у којој се нађе говорник, а тако исто предмет и намена предавања и пригодног говора захтевају подешавање стила, који много доприноси да ова врста књижевног рада одговори својој сврси.

Дакле, писци се имају старати да одговоре свим овим захтевима. Сви ови треба да су задовољени у извесној мери. Зато неће ваљати ако се једнима поклони пажња, а други пренебрегну. Јер за оваке књижевне радове није ерудиција Ил. Руварца с онаким његовим стилом, нити пак празнина чланака Ал. Сандића са оним извештаченим стилом. И у колико се ово захтева од сваког писца, у толико се више има права тражити од писаца чланака у извештајима средњих школа, јер су то људи који се поглавито баве књигом, и они своје ученике уче овоме што се од њих на овом месту тражи.

Ну тога у горе наведеним прилозима из годишњих извештаја нема. Јер, изузевши раније поменуто предавање Г-це Милене Бојовићеве, у коме има неких нетачних факата историјских и обрађени предмет није захватио прави оквир постављене теме, али ипак представља складну целину, написану јасно и једним стилом који предмету одговара више него у коме било другом раду — остали су мало или нису нимало одговорили постављеним захтевима.

У овим прилозима има непознавања основних питања, оних што су давно пречишћена и утврђена; не види се довољно познавање предмета о коме се пише;

не одваја се главно од споредног; нема потребне пропорције у појединим деловима; излагање је махом несређено и нејасно; у већем броју радова језик је некњижеван и са граматичким погрешкама; оперише се више са претпоставкама него са фактима; слабо је познавање литературе о предмету; једни радови састављени су из мноштва диспаратних факата и тврђења, рђаво неповезиваних и у погрешну везу доведених, док су други склопљени из читавих реченица и ставова туђих, не прерађених него просто преписаних. Једном речју поменути радови показују да им писци не владају ни предметом ни методом у раду.

Довољно је и само летимично разгледати ове радове па видети како су мало одговорили очекивању. У осталом, ја се овде не могу много бавити са сваким од њих, јер погрешака у њима има и сувише, те ћу зато изнети само неке, за доказ да исказани суд о њима није без основа.

II.

Чланак Г. Сотира Пејића „О Маћедонији и Старој Србији“ даје слику несређености у сваком погледу. Чланак је штампан без коректуре, али ја имам на уму све недостатке, који су могли проистећи из те незгоде, па ипак напомињем да горњи суд вреди, како за обраду материјала тако и за начин излагања. И писцу се за тај нехат мора пребацити у толико више што је претресано питање једно од најакутнијих и највише расправљаних. За њ постоји данас читава литература како са гледишта језичног, етнографског и историјског тако и са политичког. Свака његова фаза и свака његова страна има своју литературу, из које се могло прикупити оно што је најглавније, па то саопштити прегледно, тако да се одмах види разлика између једног методички рађена рада и обичног новинарског чланка. У овом чланку број изнесених факата и сувише је велики за обим једног пригодног говора и међу њима нема потребне везе, па

отуда ни прегледности. А нарочито је незгодно што се у оваком раду и на оном месту не двоје научни аргументи од оних у обичним дневним листовима, и што језик кипти од израза којима тамо није место. Иу ово је последица становишта са кога писац одмах ступа у разматрање питања. Зато рад и чини више утисак једног почетничког новинарског чланка него озбиљног разматрања.

Са чланком Г. Јована Ђорђевића „Успомена на стогодишњицу Кара-Ђорђева рада у околини Лесковца“ стоји горе. Г. Ђорђевић штампао је једну „Историју Српског Народа од најстаријега до најновијега доба за средње школе и за народ“, и прилога историји српскога народа у Годишњици XXII. Дакле, није почетник. Зато ми је чудновато како је могао онако погрешно схватити Карађорђев поход преко Јавора 1809 године. Писац хоће да нађе јаче везе између покушаја лесковачкога војводе Стреље, који је 1809 године покушао да на устанак дигне лесковачки крај, и поменутог похода Карађорђева у Стару Србију, па то казује овим речима: „Важан је град Ниш био у сваком погледу, те је и сам вожд Карађорђе наумио био да га са свих страна притесни и тада тек освоји. А ово притешњавање хтео је да изврши на тај начин што ће све области око њега да освоји. С тога је он сам пошао с војском преко Јавора планине на Нови Пазар, у намери да даље, поред Копаоника и Косова, продре у Топлицу, Медвеђу и Ветерницу, те да се тако уједини са усташима које је имао војвода Стреља пред Клисуром „Девојкин Камен““. Ово тумачење чини тежину целога чланка, и оно је сасвим погрешно. Јер зна се тачно да је Карађорђе својим походом у Стару Србију 1809 године нарочито ишао на то да ступи у непосредну везу са Црногорцима и Брђанима. И за то има доста доказа. Онако пак објашњење Карађорђева похода, како га даје Г. Ђорђевић, не само што нема потврде, већ се њим поход обележава као један несмишљен поступак и Карађорђе као врло рђав познавалац ратне ве-

штине, јер је за упад у Топлицу, Медвеђу и Ветерницу било и ближег и бољег пута него што је овај преко Јавора и Новог Пазара, при коме би српска војска била изложена највећој опасности, остављајући незаштићени бок непријатељу.

Дакле, основна мисао у овом чланку погрешна је, потпуно нетачна. Али поред тога Г. Ђорђевићу има се много замерити у опште на онакој обради целога чланка, у коме се две трећине не тичу предмета, јер су нагомилане фразе без потребе. Чланак је уз то скроз нелитераран, и написан је једним стилом и језиком, коме треба доста да би био добар.

Чланак Г. Душана Р. Димића нема наслова, али о чему је писац мислио писати, види се по горе наведеној реченици, у којој вели да ће говорити „о српској књижевности онога времена када је ишчезао и последњи зрачак српске политичке самосталности па до времена у коме је делао Вук са својим ближим и даљим последницима“. У овим речима тема је јасно обележена, али у чланку није разрађена. Чланак је мали, износи непуна четири листа, а притом више од половине не тиче се предмета. Стога је чланак и сувише празан. У осталом обрадити једну врло замашну и врло опширну тему у овако скученом обиму, па ту утрошити половину на разлагање о Ћирилу и Методију, о првим словенским почецима књижевним, о ћирилици и глаголици, о палимсестима, о Св. Сави и биографима у старој српској књижевности — са свим је неумесно. Али сем ове диспропорције има тамо и много нетачнога. Тако прво, књижевност под којом је писац схватио књижевни рад XV до XVII столећа, чини само један део књижевности онога доба, која је многостручнија него што овај мисли; друго, писац више говори о књижевном језику онога доба него о књижевности, а то није једно исто; и треће, писац греши у неким најелементарнијим питањима. Г. Димић, на пример, не зна за разлику у значењу речи „редакција“ и „рецензија“, нити шта је стари словенски, а шта ли

српски словенски језик. Стога је и могао написати како је српски књижевни језик XIII —XVII столећа „стари словенски језик српске редакције", даље, да су књиге што су их у XVIII столећу донели из Русије, биле писане „старим словенским језиком руске редакције", и да је Јован Рајић, архимандрит писао „славено-српским језиком".

И све то не само што није тако, него су то тако грубе елементарне погрешке за једног наставника књижевности, да се сваки мора запитати: шта ће ученици научити о много тежим питањима што се јављају при учењу историје српске књижевности, кад наставник овако стоји са основним и најобичнијим?

Слична нејасност, неодређеност у оцени појединих појава у књижевности и недовољно познавање разматраног питања види се и у раду Јов. С. Николића „О српским народним песмама и њихову значају".

То је једно предавање из школе, изведено врло неспретно, и у коме је мноштво застарелих гледишта о народним песмама, о њихову постанку и првобитном им карактеру, о њиховој садржини и мотивима. У осталом доста је само да се види каква је литература којом се писац користио при изради овога рада, па да се зна и каква је компилација. Неки од списа тамо наведених никако и не могу послужити за извор овакој теми, а други, који су раније нешто вредили, нису такви и данас, кад је изучавање традиционалне књижевности далеко отишло, пошто је напустило свој ранији митофилски основ, на коме почивају радови, којима се Г. Николић користио.

Ну сем тог у основу погрешнога гледишта што га је писац заузео, има код њега и других грешака, крупнијих и ситнијих, које потичу из недовољног познавања предмета. Тако није тачно оно што вели „да се поезија развила на првобитном ступњу људскога развитка, кад се човек тек почео човеком звати" и да се „његова песма од језика ничим не разликује". Јер при свем том што је песма заиста давнашњег постанка, и што јој постанак треба тражити у врло давној прошлости, не може

се рећи да се она у почетку није разликовала од језика. У опште узевши њен је постанак из доба првих интелектуалних манифестација човечанства у доба његова јављања, а за индојевропске народе може се рећи да им поезија датира из доба пре него су се разбили у делове и стали селити; али је несумњиво да је постанку песме претходило стварање језика, јер првобитни стих, коме је основ био у ритму, тражио је да се раније створене речи овоме прилагођавају.

Даље, смешно је оно тумачење кад су и како су Дубровчани почели певати народним језиком. „Слепи гуслари, вели писац, што су по свету ходили, слазили су, као што и данас чине, из Босне и Херцеговине у Дубровник и ту, пред оним високим капијама и мраморним палатама певали су песме и у њима помињали српске јунаке. Дубровчани су их слушали и осећања младих људи узбунила се, те су почели певати. Неколико песника, неколико песама повратили су већ потуђени Дубровник у словенску народност, у српску задругу“. Овај је аргуменат неозбиљан, и показује како Г. Николићу није позната историја Дубровника, одржавање словенскога живља у њему изранпје и јачање овога од половине XV столећа, као пи карактер живота у Дубровнику, који се одлучно противи оваким претпоставкама. Сем тога писац у овом питању смеће с ума како се ни Дубровник, приступачан културном утицају западне Јевропе, при узимању народнога језика за књижевни није могао отети моћном утицају коме су подлегли јевропски народи и књижевности од половине XV столећа, када питање о националности добија изразитији вид, и када народи западне Јевропе траже да се у књижевности, као и у политици, издвоје из папско-латинске заједнице, која их је у том ометала. Овде није место излагању дубљих разлога овом појаву нити подробнијем разлагању о еволуцији те снажне идеје, која је и у Дубровнику нашла погодна земљишта, али је потребно нагласити како се у том догађају има тражити узрок оном појаву у Дубровнику.

не испуштајући при том из вида ни друге чиниоце, који су му омогућили правилан развој. Зато и ово разлагање Г. Николића изгледа и сувише наивно и смешно.

Али у овом његову раду има још и других погрешака. Погрешно је, на пример, гледиште да је у народним песмама основ догађај. Тако се некад мислило, а скорашња испитивања утврдила су да је то мотив, на који се, као на готов основ, накалемљују догађаји сличног карактера, нарочито у старијим песмама. Даље, погрешан је његов суд о политичком стању и положају Босне и Херцеговине у турско доба, и о њихову односу према другим покрајинама српским (стр. 20); нетачан је суд о еволуцији идеје у песми и стварању њихову од гуслара (стр. 19); и чудновато је онако писање Г. Николића о мухамеданцима, о њиховим односима према хришћанској им браћи и јунацима из песама, а још је чудноватије његово тврђење да нема ниједне песме њихове, којом би они „ружили српске јунаке и славили турске победе“, што би као „тим увредили своја и својих праотаца осећања“. То је чудновато, али је и довољно да се види како је писцу био непознат онај трајни антагонизам мусломана према хришћанима и како није знао да постоје читаве збирке народних песама мухамеданаца, у којима има доста онога о чему он тврди да му нема трага.

Све су ово крупне погрешке за један овакав рад. Иу да се добије јасна слика и тачан суд о чланку Г. Николића, поред ових недостатака што потичу из простог непознавања разматранога предмета, требало би изнети и друге, као што су оне о композицији целог рада, многе ничим непотврђене претпоставке, оно наивно разлагање о многим врло нејасним појавима у постанку и у животу народне песме, лајичке закључке извођене из таких претпоставака и тд. Али за то овде није довољно места, а и извесно доста је да се види како је овај рад слаб и како није измакао од осталих.

Последњи од прилога у годишњим извештајима,

чланак Г. Милорада Петровића „Борба за књижевни језик у Хрвата“ на први поглед изгледа као да је измакао од осталих. Какав је пак у ствари, види се из даљега разлагања.

Писац је у њему хтео „да изнесе неколико момената из оне борбе за књижевни језик, коју су водила наша браћа Хрвати, док нису дошла до садашњег лепог језика, који се готово ничим не разликује од нашега језика“, и „да попуни једну празнину која се у овој школи (у трговачкој академији) због скучености програма, опажа у предавању наше књижевне историје“. И тој побуди нема се шта замерити. Напротив, лепа је, али се писцу мора пребацити што му обрађена тема није одговорила постављену задатку.

Ну то се не види на први поглед. И кад се критичар не би упуштао у испитивање извора из којих је постао овај рад, па би суд доносио само по утиску што га на њ чини распоред градива и укупна обрада чланка, преварио би се при доношењу оцене, јер би на први поглед рекао да је добар. Међутим он није такав, јер треба само ући мало дубље у питање о књижевном покрету, који писац зове „борбом за књижевни језик у Хрвата“, видети шта је све писано о томе, па упоредити овај чланак с некима од радова хрватских књижевника, и тада ће се видети, како се о њему не може рећи ни да је компилација. Јер кад Г. Петровић узме Шурминову Povjest književnosti и Смичикласову студију „Обрана и развитак хрватске народне идеје од 1790 до 1830 године“ из Rada LXXX, па из њих, не проверавајући тачност сваког тврђења и закључка ове двојице хрватских књижевника, узме не само све идеје, гледишта, податке и закључке, него и читаве ставове и реченице, негде скраћене а другде целе, па то просто пренесе у свој чланак, и још уз то оно што су ови крстили борбом за опстанак и развитак хрватске народне идеје прекрсти у борбу за књижевни језик, то се не може назвати компилацијом, за коју се претпоставља да је писац бар разумео оно из чега је компиловао

свој рад. Ово је један плагијаторски извод, који се од свога извора разликује у ономе што је најгоре: хрватски књижевници знали су о чему су писали и шта су хтели рећи, а српски писац не схвативши то писао је о нечем другом а не о ономе што му натпис каже. Јер као што се из горе саопштенога става види, писац је мислио да пише о борби за књижевни језик у Хрвата, међутим он о њој не говори, нити је о томе могао писати, пошто таква борба није ни постојала.

Праве борбе за књижевни језик у Хрвата није било, јер оно о чему он пише није била борба за књижевни језик, каква је она што ју је водио Вук, већ политичка борба Хрвата с Мађарима, која је претходила употреби народнога (а не и књижевнога) језика у место ранијега латинскога. Да те борбе није било, види се и по томе, што се око тог питања нису мучили ни Гај ни његови помагачи и последници, који су пошли утрвеним путем што га је прокрчио Вук, па су за свој хрватски књижевни језик узели један дијалекат штокавског наречја.

То пак и јесте разлог зашто се хрватски књижевни језик „готово ничим не разликује од нашега језика“. А што и Г. Петровић није то истакао и што није нашао узрок тој истоветности хрватског и српског језика, узрок су Смичиклас и Шурмин, који то, са нарочитих разлога, нису нашли за потребно да обележе. Ну зато ови нису криви, него је кривица само Г. Петровића, што овоме обрада рада не одговара постављеном задатку. А друкчије није ни могло бити, кад овај ради једног чланка није сматрао за потребно да озбиљно проучи питање о коме мисли да пише, да испита што је дотле на њему урађено, да оцени тачност података и гледишта, и запази и сувише јасну везу хрватског књижевног покрета са српским, који је претходио оном првом. С тога овај чланак, по својој вредности, иде међу оне остале њему равне.

III.

Радови са оволиким недостацима и овакога карак-

тера као што су они горњи, нису ни од какве користи. Од њих може бити само штете, и то у првом реду за саме писце а потом за државу, која помаже овакве публикације. За прве је штета што се, олако схватајући задатак писца и не прихватајући се посла озбиљно, привикавају на површан рад. За другу пак штета је што троши на штампање тако лоших радова ове врсте научне књижевности, за чији су постанак биле тако лепе и похвалне побуде и која има тако леп задатак. Јер штампање књижевних и научних прилога у годишњим извештајима школским јесте леп обичај, који постоји и у другим земљама, и смер му је свугде био добар и користан, па се зато и одржао. Стога би га и код нас требало очувати. Ну то у првом реду зависи од сарадника на годишњим извештајима и од вредности њихових радова, који морају бити бољи од овогодишњих, јер је штета да књижевни и научни рад наставника средњих и стручних школа буде и даље овако рђаво представљен.

То се с правом може тражити. И кад то велим, ја никако не смећем с ума сву тешкоћу с којом се наставници националне групе у средњим и стручним школама у Србији боре у свим градовима сем Београда и Крагујевца, где једино има бољих библиотека. Мени је добро познато како је тамо тешко озбиљно и темељно радити на којој било грани националне групе наука, јер школске књижнице чине поглавито скупштинске белешке, статистички подаци, застарела научна дела и уџбеници. Али ипак, и поред свега тога, неоправдано је у јавност изићи с радовима као што су горњи, из којих се види чак непознавање самог предмета, немање метода у раду, па и недовољно владање српским језиком. Без тога бар може бити. А зато што се нема добрих библиотека, треба наћи друго поље, које је врло корисно, и на коме се дâ радити и поред мање стручне библиотеке.

Како свуда нема довољно погодаба да се с успехом ради на науци, и пошто свуда средњешколски наставници нису у могућности да за годишње извештаје пруже ака-

демских радова, може се добро и с коришћу радити на прибирању градива потребног за научну разраду. Јер као што један ботаничар или један геолог може проучавати своју околину, тако и радник на националним наукама може наћи мноштво тема проучавајући народ, његову прошлост, живот, обичаје итд. Многе старинске грађевине, многе црквине и остаци од градића, о којима у народу постоје предања, траже вредна човека да забележи што се о њима прича, као што треба што пре прибележити казивање о старим „друмовима царским" којима се све више губи траг. А тих предања има у сваком крају Србије, а нарочито су интересантна локална. Затим сваки крај има својих одлика у језику, као што у сваком крају има и нарочитих речи за терминологију, које се све више губе. И све то, као и многи други појави у којима народ манифестује свој интелектуални живот, пружају неисцрпни предмет за рад. Па то покупити и сачувати од заборава и предати на даљу употребу онима што ће га даље разрађивати на чисто научној основи, већу част чини сваком књижевном посленику него објављивање компилаторних расправа и лоших оригинала. Па и годишњи школски извештаји, у којима би се тако објављивали интересантни подаци из појединих крајева Србије, били би много кориснија збирка радова научне књижевности него што су ови данашњи. Ну ово ни у колико не искључује из извештаја радове који би, по својој научној обради, били ваљани прилози иначе слабо развијеној нашој научној књижевности, нарочито књижевној и политичкој историји. За њих је тамо врло подесно место, само нека не буду као већи број овогодишњих прилога, о којима се, без зазора, може рећи да је боље да се никако нису ни појавили.

Јов. Н. Томић.

ОЦЕНЕ И ПРИКАЗИ.

Гетеов Дневник. Француски часопис „La Revue bleue" донео је у једном од својих последњих бројева овај чланак о Гетеовом дневнику.

„...Гете је готово дан по дан бележио шта је радио, шта је читао, посете што их је примао, утиске што су на њега чинили људи и ствари које су се дешавале око њега. Час су то били чланци готово настављани, као свеске, час недовршене реченице, кашто само просто речи. Поједине су белешке сасвим неразумљиве; оне су имале смисла само за њега. Кашто је писао на чистим листовима уметнутим у некакав календар. У првим свескама личности чија се имена понављају, најчешће су обележена почетним словима, или чак и астрономским знацима. Кнез Карло Август има знак Јупитера, који у истини добро пристаје уз суверена буржоаског Олимпа. Госпођа фон Штајн је сунце: зар она није била сунце које је за десетину година расипало своју топлу светлост на живот Гетеов? Кнегиња Амалија је час прва час последња четврт месечева. Поједини знаци још нису растумачени; издавачи су се задовољили да их пропрате знаком питања. Имала би се на чему ту да вежба проницавост немачке критике: то није у осталом тако деликатан проблем да га она не би могла до краја растумачити. Загонетни карактер појединих страница довољно доказује да ти интимни листићи нису никада требали да изађу на очи публици. Требало је зато и испитивалачког и истраживачког духа данашње критике, нарочито немачке критике, па да они изађу на видело.

Немци не мисле о литерарној критици као ми (Французи). За нас је, ма колико да смо радознали што се тиче порекла, у једном делу важно само то дело. Ми јако

желимо да се попнемо до извора, да га пратимо до мрачних дубина одакле он избија на земљу, али је за нас важно да се на њему напајамо и освежавамо. У главном, естетичко гледиште, гледиште укуса преовлађује у нашим истраживањима. Али у очима једнога Немца, и сама је реч укус нешто подозриво. Зар није укус нешто субјективно, лично и наравно променљиво? А кад је реч о француском укусу оно се најчешће говори о њему само с нијансом научњачког презирања. Наша је критика аналитичка и изводи закључке умовањем; немачка је критика више историјска. Она до најситнијих појединости проучава живот писчев; она већма воли да дадне један факт више каквој биографији него ли да отвори ново гледиште на какво класично дело. Отуда често дебелих књига о песницима медиокритетима, отуда мноштво безначајних разговора о великим именима, отуда је најзад навика да се књижевност посматра више као предмет спољашних испитивања, него ли интелектуалног уживања. Да ми имамо о Молиеру или Русоу мноштво података, као што су ови у Гетеовом Дневнику, ми би их можда издали у факсимилу за истраживања научњака, али не би помишљали да их обухватимо у њиховим скупљеним списима.

На тај се начин од сада зна, ако се до сада по другим подацима није знало, да је Гете 14 фебруара 1779 у јутру почео да диктује „Ифигенију“, да је прве стихове „Хермана и Доротеје“ написао 11 септембра 1796, а последње 21 марта 1797 врло рано ујутру; да су прве главе „Сродства“ скициране 29 маја 1808, да је роман завршен 6 јуна 1809. Знају се дани кад је Гете радио на „Фаусту“. Може се рећи у који је час он устајао, куда се шетао, с каквим друштвом, и о чему се уз пут разговарало, писма што их је примао и она што их је писао, па ако се човек и најмање спријатељно с њиме читајући његове списе и његову преписку, може се, крајњим напором маште, добити потпуна слика његовог живота, дан по дан, у најситнијим појединостима,

Дневник траје с кратким прекидима педесет и седам година, од 13 јуна 1775 до 16 маја 1832. Почиње се излетом на Луцерниско језеро, где млади песник, с успоменом на Лилу Шенман у дну срца, излива свој занос у екстравагантним строфама и фантастичним сликовима. Завршава се с читањем Плутарха, кога му чита његова Отилија од Погвиш, шест дана пред његову смрт. Забелешке су обично кратке, чак сувопарне; читалац треба да их — ако већ и оне могу да постану предмет читања — оживи знањем што га има о Гетеу. Међутим ипак каткад емоција пробија кроз оскудност речи. Под датумом 14 октобар 1806 стоји: „Од раног јутра топовска пуцњава од стране Јене. Битка. Бегство Пруса. У 5 часова у вече ђулад пробијају кроз кровове. У 5 и по часова улазак ловаца. У 6 часова пожар. Пљачкање. Ужасна ноћ“. Потом Гете помиње име неког француског поручника што је без сумње заузео његову кућу. Зна се да је он за време француске окупације прекинуо своје везе с Христином Вулпиус, коју се аристократско друштво у Вајмару устезало да прими, и ако Христини још треба да се оправда, наћи ће се разлога у белешкама у Дневнику. 1796. Гете јој пише овај лепи дистих: „Ставите много љубичица заједно, па ће цела кита изгледати као један цвет: то је твоја слика, девојко домаћице“. А оног дана кад је видео где умире, 6 јуна 1816, он записује у свој Дневник: „Последње грчење око подне. Празнина и самртна тишина у мени и око мене“.

Ако се из ових кратких забележака издваја један општи утисак, то је огромна активност, која се односила наизменице на најразноврсније предмете, и била у опасности да се разбије, разлије ни у шта, да није вођена с методом. Уз то стоји жеља за тачним познавањем и прецизним обавештењима што му се види у навикама ситничевим, па чак и у манијама његовим. Да би вас добро примио, нисте требали да носите наочари: он је волео да свог саговорника гледа у очи. Брада му се није свиђала, ништа мање: она сакрива део лица. Једном прими он

у посету неког сликара с грдним брковима. „Пашто вам, новиче, та маскарада? Зашто не радити по општем обрасцу?“ На путу он све посматра, и непосредно бележи природу земљишта, производе и економско стање земље, администрацију, обичаје, дијалекат, ношњу. Почев од његовог првог путовања у Италију, т.ј. после 1788, ботаника и минералогија заузимају у његовом Дневнику простора колико књижевност и уметност. Свакога јутра он гледа свој барометар, записује какво је небо, а кашто га занима и његова боја. Једног је дана записао у замку Дорнбургу дигнутом на стени више Сале, „Устао пре сунца. Дивна је сјајност пољане. Тишина јутарњег часа. Ускоро отпочеше магле своју игру. Југо-западни их ветар растера. Најзад остаје неколико бразда на небу. Све се растапа у светлости“.

Он прати књижевни покрет не само у Немачкој, већ и у Француској, у Енглеској, у Италији. Он прима све новине, све чита, али он има своје љубимце. Он коментарише „о сликарству“ од Дидроа. 3 априла 1780, пише: „Од 6 часова у јутру до 11 и по часова ја сам гутао „Жака Фаталисту“, и као вавилонски Бел уживао сам на овој огромној гозби; захвално сам богу што могу тако велико парче да поједем од једном, као да је чаша воде, и ипак с неописаном слашћу“. Мање је уживао у „Богородичној цркви у Паризу“. „Те ме лутке од воска вређају; писац им даје да раде бесмислена дела, шиба их, мучи, а нас баца у очајање. То је несносна, нечовечна историја. Нисам могао да довршим другу свеску“. Али у опште, он одобрава покрет романтичара. Он чита не само Globe, који је био тада орган новога правца, већ га проучава, даје га својим секретарима да га преводе, и преводи га чак и он сам.

У главном Гете каквог нам га Дневник преставља није друкчији но што га ми познајемо; али је слика јаснија, црте се појачавају, и физиогномија постаје изразита. Као фотографски снимак, који показује најмању бору коже, с том разликом како је став различан, али

увек остајући најприроднија. Треба додати да су издавачи уложили све своје силе да обасјају тамна места, да испуне прекиде, да начине јасним или бар употребљивим по читаоце оно што је писац писао само за себе".

А. Боскр.

(Превео с францускога Н. А.)

БЕЛЕШКЕ.

ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА.

Омладински Гласник. — По одлуци конгреса српске омладине, који је одржан прошле године у Карловцима, покренут је ове године „Омладински Гласник", лист Српске Омладине (Уређује уређивачки одбор у Бечу. Излази једанпут месечно, у свескама од три табака. Годишња цена 6 круна или 7 франака. Сремски Карловци. Српска Манастирска Штампарија.) Листу је задатак да расправља о начину и задаћи организације српске омладине, да омладину упознаје са друштвеним, економским и просветним приликама српскога народа у разним крајевима, са стањем омладина осталих, нарочито словенских, народа, и да даје шира обавештења о сваком кретању омладине уопште. Досад је изишло шест свезака, у главном добре садржине.

Поред чланака у којима се износе разна мишљења о организацији, има занимљивих саопштења о омладинском покрету у новије доба у Новом Саду (од Г. Тих. Остојића), о академском друштву Зори у Бечу, затим о чешкој и француској омладини, о економским приликама у Приморју, о интернационалном студентском удружењу Corda Fratres, и др. Али у колико су од интереса и за похвалу овакви чланци, у толико је јасно да за оквир овога листа нису она разлагања о капиталу, ни студија о Мадони у млетачком сликарству, ма колико иначе добри били. Белетристички се део, како изгледа, уређује доста тешко, јамачно из оскудице радова. У том је случају боље оне слабе приповетке и песме замењивати чланцима о актуелним питањима (као што су они о старосрбијанско-македонском питању на Великој Школи и о сеоби нашега народа у Америку), или преводима ваљаних ствари (као што је „Васпитање Воље" од Жила Пајоа).

Требало би да читалачка публика, а нарочито српска омладина, прихвати са што више љубави овај симпатични лист. Ми „Омладинском Гласнику“ желимо бољу срећу од „Покретове“.

КЊИЖЕВНОСТ.

„Еквинокциј“. — „Еквинокциј“, лепо драмско дело Г. Иве Војновића, које је раније било штампано у издању Матице Хрватске, а писац поправио и цео четврти чин из нова израдио, те тако поправљено престављано је почетком ове године у Народном Позоришту — откупила је Српска Књижевна Задруга и уврстиће га у своја издања.

ЧИТУЉА.

† *Антон Павловић Чехов*. — 2 јула ове год. умро је чувени руски приповедач Антон Павловић Чехов. Он је рођен 1860, у Таганрогу, где је у родитељској кући добио прво образовање. Затим је ступио у гимназију, а, по свршетку ње, на медецину у Москви. Своју књижевничку карijеру почео је још ђаком ситним шаљивим причама по хумористичним часописима. Доцније је писао веће, озбиљније ствари које су му задобиле славу и пронеле га широм целога света. Написао је неколико стотина причица, прича, новела и позоришних дела. У последњима није имао онолико успеха колико у приповеткама. У списима својим Чехов је натуралист, последник Тургењева, Достојевскога, Гончарова и других великих аутора из осамдесетих година прошлога века. Међу његовим делима има овећи број прича из дечјег живота у којима је на јединствен и непостижни начин описивао живот руске деце, нарочито живот сиромашне, сеоске дечице коју родитељи доводе у варош на занат.

Смрћу Чеховљевом је руска књижевност изгубила свога највећега и најпопуларнијега уметника у приповеци и новели.

Чехов је и у нас превођен доста по књижевним и, огромном већином, по политичким листовима. Разуме се да ти преводи нису онакви какви би требало да су; можемо рећи да један овакав писац није заслужио овакве преводиоце, те не би било никаква грешка превести исте ствари, уз остале непреведене, још један пут.

Власник и уредник, Богдан Поповић.

Капетан-Мишина ул. бр. 17.

СРПСКИ

КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК.

Књига XII, број 8. — 16 август, 1904.

ВИХОР.

I.

Кућа Којe Тадића наличила је на покисла врапца што је увукао главу међу крила која је неједнако спустио и раширио; једно му крило пало више, а друго ниже. Имала је на себи нешто птичје, плашљиво, као да је добила страха од буре што се више ње ломи, накривила се, шимла на крову иструнула, те би већ одавно требала да се замијени новом. Покрпљена, неравним брвнима са стране, однатраг подупрта пребијеном стожином, правила је утисак неког незграпног створења које кроз баџу гледа глупим погледом у небо. Чини се као неспретан сељак који није излазио из својих брда и свога засеока, коме је хоризонт читав свијет, који је једино са својим брдом склопио познанство и ни с ким више. Сама планина чинило се да јој је позајмила своју сјену, а с њом и мрачну боју и неприступачност, зато је и узмакла од цесте као да преза од оних што њом пролазе.

Већ се био ухватио мрак кад из те осамљене кућице што се била прибила уз планину, између Високице и Мамца, изиђе младо женско чељаде око седамнаест година, повезано шареним руцем, прислони се уз кућу и загледа се у ноћ. Дотле један старији човјек, Којо Тадић, гологлав, придржаваше дугачка воловска кола, колико је имао снаге, док их волови не снесоше на цесту. На ко-

лима је било овелико буре и једна обрамица, а са стране климала се древна, излизана крављача.

— Смиљо, викну старац, ево ти волова, пази да доћераш воду још прије поноћи. Треба зором устајати на посаˋ. Чувај се дивана с момцима!

Ту заћути тренутак, машу главом и настави:

— Све сте ви луде женске главе. А онда, очи у прегачу, па плачи! Е, ђаво вам је онда крив!

Смиља прогунђа нешто кроза зубе, слети одозго к воловима и потјера их неком шибом. Волови пођоше својим незграпним корацима и оборише главе, можда се занесоше у сањарије како би било паметније увући се у чије туђе жито, па благовати. Владала је још неко вријеме мала спарина, земља и врело, одсјечено камење, крај цесте испаривало је врућину из себе. А онда се зацари ноћ.

Иза спарног, врућег љетњег дана спустила се ноћ, мека као паучина, страсна и замамна, а поврх ње се новиле звијезде као ђердани око врата какве цуре гаравуше. Одише неком пуноћом и свјежином, тек кадгод запахне лице врео дах земље с оном врућином што ју је преко дана у се упила. Чини ти се као какова красна цура што је не видиш, а ипак је осјећаш у својој близини, осјећаш врео поглед њезина црног ока, осјећаш заносну топлину њезина замамног тијела. А ти се бацаш погледом у около, а ти се машаш рукама око себе, не можеш је досећи, нема је, а ипак је ту. Чини ти се да клизи испод твојих руку њезина врела пут, све замамније те бије у лице њезин дах, ти хрлиш све луђе и помамније за њом, а она ти се, корак по корак, измиче испод твојих руку. Хеј, онда ти пада на памет она стара прича о јунацима и вилама како су их оне замамљивале и упропашћивале својом пјесмом, и сурвавале у поноре. А ноћ дише страсно, ватрено, њезине се бујне груди таласају, а твоја памет дави се у неком непојмљивом и ватреном мору, уроњава и опет се напоље помаља, челом

ти избија зној, крупан као пуца грожђа, а у грудима се нешто ваља и кипи. Младост, живот и страст!

Дише ноћ, а ти прислушкујеш то дисање и њезин шапат; у души осјећаш њезину пјесму што се извија негдје високо, високо, која је нечујна за људско ухо и коју само душа појима и разумије; та пјесма лебди над нашим главама, засипа нас свом својом страшћу, топлином и животом; додирује се наших глава, дотиче се наших врелих образа, омамљује нас травом од заборава, — хеј, онда памет стаје, крв се леди, а срце замире.

Обавија ноћ голо личко стијење и кршеве, повија се драгама и увалицама преко оног мршавог пољица, вере се уз стрме планине и пење се уз витке јеле до звијезда. Тек се бијели цеста, набијена тврдим каменом, што се превија као змија и вуче се крај планине, полако, тихо, без краја.

Немиран осјећај будио се у души Смиље Тадићеве, осјећај који она није могла испитати својим разумом, већ га је само у души појимала. Будило се у њој нешто што је она одавно слутила и очекивала да ће доћи, и то је избијало на површину тек у ноћи, топлој и мекој, страсној и разблудној. Дању рад од човјека одбија такве мисли, рад што исцрпљује снагу, и сунце што убија мозак, онда се чује само звек мотике о тврду, упечену земљу, или једнолични шум косе кад ваља оштрим сјечивом за собом ниску, мршаву, брдску траву, или кад писне коса кад запара тврди камен. А ноћ потискује такове мисли знојнога рада и умора, она омамљује чељаде да заборави дневни труд и муку, она буди оно што се чинило да је успавано на најдоњем дну душе, она је будила и у иначе мирној души Смиље Тадићеве страстан осјећај од кога је и топло и хладно.

Она се сјећала, кад је била једном код оваца и нашла своју другу Јоку с оним Мићатом за грмом у загрљају, како се, у први мах, тргла и побјегла, а касније опет привукла се за грм и гледала их. Сјећала се како се стискавала грму, није ни осјећала да јој је трње проби-

јало кроз кошуљу, тек касније је на рукаву видјела крв. А њој је било онда тако тешко, нешто јој је било пало на срце, долазило јој да заплаче, да болно јекне да је чује цијели свијет. А зашто јој је то тако било, није могла да схвати, да разумије, да растумачи.

Из мисли је тргоше кола што су се зачула иза ње, мала, лака босанска кола, кратки кас ситних коња и вика: „хоп! хоп!" Она полети напријед, зграби волујски јарам и повуче волове на страну, у грабу. Крај ње пролетише, по уској цести, лака, окована колица, одозго је сједио неки висок Босанац, с фесом на глави, или, како они називљу, Турчин, и гласно пјевао својим танким гласом неку пјесму. Натраг се неко завалио у колима и пушио цигару. Кочијаш опсова нешто, ошину бичем њезине волове и кола нестаде у мраку, једино је опет кочијашева пјесма парала ноћ док се и она није изгубила.

Волови се полако приближише селу.

А село се пружало пред њом, у шуми шљива и дрвећа, као каква животиња што спава, савијено, погнуто и смалаксало од дневног рада. Једино је, покаткад, проломио ноћ лавеж кога пса, какав гласни узвик и довикивање људи што су, можда, закаснили, па и обијесни, дивљи клик какве Американке, жене што јој је муж у Америци, и гласна, охола пјесма сеоских бећара:

„Хеј, мој брате, Старина Новаче,
„Нит' имамо вина, ни дувана,
„Нит имамо паре, ни динара!"

Ноћ се, чини ти се, повија под том пјесмом, таласа се као морска пучина, чини ти се да ту пјесму не пјева човјек, већ да долази тамо из дубине ноћи.

Па онда, јекне глас, пун страсти, младости и чежње:

»Ја сам чуо и казују људи
»Да имаде Туркиња ђевојка
»На Удбини, на турској крајини;
»Чини ми се, за мене би била.«

И из млађаног грла оте се страстан врисак младости, врисак за животом и уживањем, оштар као сабља, мекан као повјесмо кудјеље, у пуну, мирисну ноћ. А Смиљи Тадићевој учини се да јој попуцаше пуца на пр-

ном јелеку, чинило јој се да јој оштра кошуља од конопље реже младо, бијело месо, и она једним махом распучи прса и учини јој се да јој би лакше кад јој по снијежној пути пођи лака хладовина. А у ушима јој брујала непрестано она пјесма, одјекивао онај клик, пролазио јој кроз цијело месо, кроз кости, кроз живце, кроз мозак, тјерао јој крв у главу и облијевао је крупним знојем.

Она се наслони на ћук крај цесте. Била је сва као у грозници. Осјећала је како јој срце луна, мисли су јој се преметале по глави, без реда и савеза. А волићи корачали обичним својим кроком, мирним, сигурним, полаганим, воловским кораком.

Онда она мапу руком и рукавом преко чела и преко косе, обриса зној и пође за воловима. Спустише се у село, с малим дрвеним кућицама, накривљенима као да су дријемовне, а немају се на што наслонити, с овеликим, неограђеним двориштима.

Од великог сеоског бунара, као и увијек кад љети пресану извори, па сељаци из околице морају по воду у село, чуо се већ жагор и смијех. Био је као у некој дражници, овелик, поплочан наоколо неједнаким и испуцаним плочама и камењем, покривен, а могло се у њ ући с више страна. Иза бунара расле врбе и пружали се сеоски шљивари.

Код Куле — тако су сељаци називали тај бунар — било је већ десетак кола с бурадима. Чуло се пљускање воде, нејасан жагор гласова, смијех и по која псовка. Преко пута, из биртије, тетурала пијана пјесма.

Смиља устави волове, изли најпре неколико кравњача воловима у дугачко, испуцано корито пред кулом, и напоји их. А онда се даде сама на посао.

Одједном је поли по плећима млаз хладне воде, пробијајући иза врата кроз прслук и кошуљу, вијугајући се по леђима. Иза ње се чуо смијех, весео и прпсан.

Она се окрену љутито, али се њезине усне брзо развукоше на смијех кад видје, при мјесечини, да је то Јовеша Опачић, млад, крупан момак, у гаћама, с немарно

пребаченим плавим прслуком преко леђа. С њом је он некад чувао заједно овце. Заједно су пили, у данима жеге, воде из пања, пуна црвића, кроз писак. Дијелили су заједнички оно што су имали за јело. Пазили заједно на овце не разликујући их, тражили их заједно по шуми ако се која овца изгубила, а Јовеша јој помагао однијети кући јање, ако се која овца ојањила у планини.

Онда је он одлазио на рад, па у војништво. Били се већ разишли на готово и заборавили. А сад обновише познанство, весело и радосно, као два пријатеља што се нађу иза неколико година.

— Ђаволе, рекла му је она и ударила га руком по рамену. Боље би било да спаваш код куће него да идеш цуре полијевати.

— А ето, кад ми је драго, вели јој Јовеша и ухвати је за руку. Драго ми је, ето, ако ме је воља, и да те загрлим. Шта ми мореш? и обухвати је својом мишицом око паса.

Она се отрже од њега, заграби пуну крављачу воде и сали му је у лице и у очи и, прије по што се он могао да прибере, измаче кроз излаз. Онда се, касније, опет поврати, доврши посао и потјера волове уза страну док не изиђе на цесту. Освртала се често, неће ли откуд банути Јовеша изненада да је престраши, али га није било. Ваљда је био отишао с друштвом.

Смиљи се непрестано врзао у памети Јовеша и, кад се је сјећала како га је залила водом, увијек јој се навлачио на уста враголаст осмијак. Али, душа јој није била мирна. Осјећала је да се у њу нешто увукло што она није до тада осјећала. Да ли је то била љубав или тек нешто пролазно, да ли је то било оно што је имало доћи, то она није знала.

II.

Другу ноћ је Смиља једва чекала да пође на воду. Али чим се ближе примицала селу све је више бивала немирнија и узбуђенија. Да ли је то било ради Јовеше,

питала је она сама себе, и од себе онда тјерала помисао на њега. Што је њој, напослије, Јовеша, питала се она. Друг из дјетињства и ништа више. Ако се она с њим састала и пошалила на Кули, то није ништа. Ето, то раде и друге цуре, не само она Зар је то какво чудо?

Тако се некако заварала и умирила.

Али, кад се поче спуштати Кули, њој опет искрсну слика Јовешина у памети, чисто се бојала да се нешто није на њу наљутио што га је залила водом, можда је, нехотице, заграбила више воде у кравлачу него што је хтјела. Али, и он је њу баш поштено залио водом, мислила је. И зашто да му не врати? Тко је он, напосљетку, њој? Па нека се и љути, има и других момака осим њега! И право му је; зашто не да мирним цурама мира, већ се у њих задијева! Има доста Американака и Прајскиња, живих удовица, ено му оних женетина! то се све превртало у њезиној памети.

А од сваког човјека кога је успут срела и који је био вишет узраста, мислила је да је Јовеша. Варала се тако непрестано. Кад је почела да кала воду увијек јој се чинило да чује неки шум иза себе; сваки час се окретала, није ли то, можда, Јовеша. А онда се питала, као у чуду: „Што ти је, Смиљано, бог те не убио?“ па се крстила по неколико пута и говорила: „О Јовеша, Јовеша, дјаво те не однио!“

И онда је, кад је већ била свршила посао до пола, дошао Јовеша. Рекао јој: „Добар вече, моја рођена!“ насмијао се и мирно сио на зидић, укрстио ноге и запалио цигарету. Гледао је како се пригиба њезино витко тијело док дође до воде, чуо њезин убрзани дах, шум њезина одијела које се било поквасило од брза рада и пришило уз тијело. Дошло му на жао што се она толико мори, и он сиђе са зидића, оте јој из руку кравлачу, гурну је милосно на страну и рече јој: „Одмарај се, ја ћу!“ па стаде калати воду, не марећи што је у први мах, неспретним замахом, био залио цијеле гаће. Она је само рекла: „Могу ја и сама!“, али је ипак пустила кравлачу

из руке, наслонила се на зидић, гледала на њега и дисала брзо, а образи јој горјели. Чинило јој се да је то сада неки други, а не онај стари, јучерањи Јовеша.

Он јој доврши посао, помета све на кола и изведе волове уз цесту.

Обоје су ишли и ћутали. Она је мислила: „Што ће он са мном? Зашто се не врати кући?“ а опет је страховала да не оде.

Дрвена колица, ненамазана, шкрипала при сваком окрету кола и пјевала жалобну пјесму. Њој се чинило да говори оно пиштање непрестано: „Јовеша, Јовеша, Јовеша!“ А онда је опет говорила у себи: „Што ми је?“ и брисала лице и чело рукавом.

— Куда'ш тако далеко од села? рекла му је онда она и погледала га.

— Плачу ми дјеца и жена код куће, вели поспрдно Јовеша.

— Морда и плачу ђегођ у свијету, насмија се Смиља.

— Тако дакле, ти, мени! рече он, једва чекајући прилику да је се може ватити. Па је онда ухвати за облу мишицу, привуче је к себи, обухвати је објема рукама и држаше је чврсто. Она сакриваше лице, а он силом тражаше њезина уста да их пољуби и на њих притисну неспретан пољубац. Она осјети да јој нестаде снаге, а на душу јој се спуштало нешто слатко и тешко што омамљује и опија.

Јовеша хтједе да скрене с њом с цесте, пуштајући волове да напријед иду. Њу спопаде неки луди страх и она стаде да се отима. Али, Јовеша је држао чврсто и привлачио је све тјешње к себи.

— Немој, Јовеша, молим те ка' Бога, говорила је она испрекидано, без даха. Немој сад, моремо други пут. Пусти ме, очију ти!.. Морам за воловима! Доће пред кућу, па ће изаћи ћаћа. Убиће ме! Немој сада, ако сам ти мила!.. Чуће ћаћа волове пред кућом, па ће ме убити!.. понављала је она, престрашена до лудила

Јовеша ју је миловао по лицу, ка'о што се милује

нестанце, и умиривао је. А њу је кидала помисао како ће волови доћи пред кућу, чуће их њезин ћаћа, изаћиће, а неће наћи ње. Колико се бојала ћаће, толико ју је било срамота од њега да је кори ради такових ствари.

И она стаде да отискује бијесно његова прса. Он јој ухвати руке у своју шаку и пође с цесте у страну, више је посећи него водећи.

— Јовеша, тако ти млијека мајчиног, пушти ме, плакала је она и мољакала. Убиће ме ћаћа! Тако ти твоје среће и младости, пушти ме!

А кад видје да Јовеша ништа не одговара и да ће да уради што је наумио, уза све њезино запомагање, она попусти:

— Пушти ме док доренем кући волове! Ја ћу изаћи ако ћаћа спава. Немој сад, морам за воловима!

Он застаде и запита је, не пуштајући је:

— 'О'ш изаћи?

— 'Оћу, Јовеша, само ме пушти, 'оћу изаћи; вјере ми ћу изаћи, Јовеша, понављаше она престрашено, бојећи се оца.

— Душе ти? пита Јовеша.

— Душе ми, вели она.

И онда је он пусти.

Смиља потрча за воловима и нађе их мало подаље гдје пасу, крај цесте. Она их сврну на цесту и поћера их, пожуривајући их. Јовеша је доскора пристиже. Нијесу ништа говорили.

Пред кућом изваља она буре и доваља га до врата. Онда утјера волове у појату и баци им траве. Затим, отвори кућу и уваља буре унутра, па замандали врата. Ћаћа се само промешкољи и окрену се на другу страну и настави хркање.

Јовеша је сједио на ћуку крај цесте и пушио је, чекајући. Онда, кад видје да она никако не излази, поста му дуго вријеме. И он стаде да шета уз цесту и низ цесту.

Можда не спава стари, мислио је. А можда га је она преварила, њега, Јовешу Опачића, каплара код те

и те кумпаније у Оточцу, њега који је, што се цура тиче, био први у кумпанији. Чак је то знао и његов капетан и смијао се увијек на њега! Колике је он тамо цуре поварао! А овдје, код његове рођене куће, да га превари једна цуретина коју је већ имао у својим шакама! и који га је ђаво тјерао да је пусти! Плакале су, молиле и преклињале и друге, мало друкчије него ова, па их није пуштао. И он се пљесну дланом по челу и стаде да псује све што му је дошло на памет и све што је изучио у „солдачији“.

А Смиља је била као у грозници. Крв јој бијесно текла кроз жиле, а све у њој играло. И она се борила с мишљу, би ли изашла. Обећала му је! Па, морала је обећати! Не би је друкчије пустио. Али све то превлађивао је у њој страх. Страх пред нечим непознатим, страх пред ћаћом. Чуће кад буде излазила, пробудиће се, скочиће и викнуће: „Куда̓ш?“ И изићиће пред кућу и видјеће Јовешу. Стари не зна шалу, излећиће се зло, убиће их обоје. А и Јовеша је луд, могао би се с ћаћом потући и убити га. Не, неће изаћи, тврдо одлучи и спремаше се да легне.

Она стаде да се свлачи и леже, али сан је био далеко од ње. Чула је како хрче ћаћа, лавеж паса из околице и Јовешине кораке пред кућом. Ваљда ће отићи, мислила је. А што је брига за њега! Нека чека! А баш ће је и дочекати, помислила је у себи и насмијала се. Онда се окрену на другу страну и хтједе силом да заспи.

А Јовеша, бијесан од љутине, приђе к малом прозорчићу и загледа у кућу. Није могао ништа да распозна у мраку. И онда закуца лагано по стаклу.

Смиљани, кад чу куцање, учини се да јој нешто пресијече душу. Па то није ни мислила! Пробудиће ћаћу куцање. Питаће, ко куца. И ето опет зла!

Она сједе, али се још не дизаше, с упртим очима према прозорчићу на коме се црнила Јовешина глава. Јовеша чекаше неко вријеме, па закуца по други пут,

јаче и љуће. Онда она, уздахнувши, скочи, идући прстима, полако одмандали врата и изиђе у ноћ...

Послије пола сата врати се она у кућу, рашчупана, и тромо се спусти на лежиште, још сва у ватри и грозници страсти.

III.

Некако та година била је берићетнија од осталих прије ње. Љетина добро понијела, шљиве родиле, а, што је главно, Америка и Њемачка сипала паре. Радници слали кући на писма у којима се моли, заклиње, преклиње и тужи на сиротињу, немаштину и злу годину, да прикупе жита и блага, а код куће се благовало и частило, јело и пило, а још више расипале жене по дућанима.

Староме Којн Тадићу био један син у, како они веле, Прајској, а други у Америци, обадва на раду. Слали су кући чешће новаца да се је дало прилично живјети, стари имао и за ракију и за дуван, а Смиља за друге женске потребоће и непотребоће.

Једном ријечи, те јесени дахну тај крај веселије; чинило се да је Сиротиња и Потреба утекла некуд у гудуре и пећине пред звеком новца и легла тамо да почива неко вријеме. Неко вријеме, велим, јер новац ће се расути на вино и ракију, на каву и на жене, оно мало свога и прикупљеног жита појешће за час гладни народ, а добар дио жита расуће жене за којекакве ситнарије по дућанима. Онда ће се сви истријезнити и гледаће опет гладним очима у празну кућу. Бирташи и трговчићи гладиће задовољно свој трбушчић и своју кесу, а Потреба и Невоља изаћиће из свог склоништа с наоштреним зубима да их, послије ситих дана, још љуће притегне.

Но они не мисле на то. Американке и Прајскиње ударају на се ново одијело, главу повезују свиленим рупцима, на ноге обувају жуте опанке, па се шарене као ливада у прољеће. Та мужеви шаљу! Нема сајма да оне на њ не дођу, обилазе дућанчиће и часте их тамо туђи људи пивом и ракијом, смоквама и жемичкама.

Момци троше на жене и купују им рупце и скупе ситнарије, оне се смију, намигују и похлепно једу и пију. Та браћа шаљу! А од њих нико не види оне који тамо раде у страном свијету, по Пруској и Америци, далеко у туђини, нико не види погнуте грбаче, тешки зној што се низа њих циједи и мрачни умор на опаљену лицу њихову. Истина, живе и они растрошно и раскалашно, али раде, муче се и зноје, шаљу добар дио новаца кући да им спреме зимницу, а кад, пред зиму, дођу своме дому, искези на њих глад своје оштре зубе.

И браћа Смиљина потуцала се, као и остали, по свијету; Никола је био у Пруској, Миле у Америци. Па и Никола ће у Америку, писао је, док само прикупи трошак. Обадвојица су била отишла први пут на рад, прије их ћаћа није пуштао од куће. Слали су кући редовно добар дио своје зараде, тужили се на тежак рад, али су ипак једном послали посебице за Смиљу да се одјене, јер је већ цура за удају. Како је она поцрвенела кад је прочитала ћаћи ове ретке, написане грубом радничком руком.

Ћаћа јој није отимао тај новац, већ је чак додао и нешто од свога, и она је одлазила неколико пута, с двије другарице, доље у село да купује ствари за себе. И кад се недјељом лијепо обукла и слазила к цркви, долазила још двапут љепша.

Те јесени учесташе женидбе, с вјенчањем и без вјенчања. Попу мало свануло и он весело обављао те послове. Купио чак себи нову мантију, а попадији нову хаљину.

И кад се ожени стари удовац Милош Погуча и доведе себи жену младу и снажну, онда и Којо Тадић засука свој брк и дође му ћеф да се жени. Али не хтједе да узме сасвим младу жену, да му око куће не обигравају „писари и којекакви ђаволи“, већ баци око на једну удовицу доље у селу, средњих година, крупну и омашну, а уз то без дјеце. И стари купи себи нов прслук и нову капу, обрија се, обуче чисте гаће и кошуљу и, без дугог

разлагања, каза удовици Ђуки на што се одлучио. Ђука се мало колебала и нећкала, па пристала, пошто је послала у цркву облигатну свијећу за покој душе покојног мужа.

Тако Смиља доби маћију.

Њој, у први мах, није било мило што се ћаћа оженио, јер ће имати над собом туђег, нерођеног господара, али овако није имала сама толико посла и остајало јој је више времена за њезину љубав с Јовешом, мада се морала боље чувати да је маћија не опази и да не каже ћаћи.

Њезино ашиковање с Јовешом једнако је трајало. Ћаћи и маћији је рекла да ће спавати у појати на сијену. Ћаћа је приволио, јер му је било милије да буде ноћу са женом на само. А Смиљи је било још драже, јер је могао Јовеша код ње ноћивати.

Та ју је љубав сву обузимала, она је, чинило јој се, само ради ње живјела. Преко дана је радила као марвинче, дала се псовати од ћаће и од маћије, и не слушајући их готово, само је упирала очи к небу да види, хоће ли сунце брже своме смирају. Како је дан дуг, а како је ноћ кратка, мислила је она.

Али, нема ништа на селу што може да остане скривено, и сељаци имају своју скандалну кронику којом се радо забављају. Наравно да су жене ту и сувише вијерни извештаоци. Како се злорадо причају такове ствари, како искићене иду од уста до уста, а наравно дода сваки нешто из своје рођене фантазије. И брука пуца по селу, а по кривом чељадету батине.

Смиљина маћија добила је одмах првих дана вијеран извештај о својој пасторци, но, испочетка, није ништа староме говорила. И касније кад се на своје очи увјерила да Јовеша долази Смиљи, онда, опширно исприча своме мужу о непоштењу његове кћери. Жалосно, мало да не проплаче, говорила је она Који, како није само Јовеша једини с ким се она држи, већ су ту и писари, и жандарми, и ко још све не, дакле, у кратко, да се око куће Које Тадића држе сваке ноћи оргије, и она забри-

нуто изјави своју бојазан над судбином, будућношћу своје пасторке!

Старац плану и режао је читав дан. „Обружи ми цуретина кућу“, мислио је. „А Јовеша Опачић стари је ајдук, тај је неће узети“. Чуо је да је тражио жандарију и да ће је добити. Он ће бити господин, размишљао је стари, па ће гледати само на господске куварице.

Смиљи није говорио ништа, само се парогушио, пио ракију и жвалио лулу. Па кад се спустила поћ, старац бацаше око на Смиљу, погледајући је оштро.

Послије вечере, када се она диже да иде у појату, стари је ошину оком.

— Куда'ш, запита је.

Она преблиједи и претрну.

— Идем спавати у појату.

Стари не рече ништа, већ и он леже, тобоже, да спава.

Доста је дуго лежао, с отвореним очима, и прислушкивао. Онда устаде и сјеђаше крај прозорчића у мраку. Наједном се указа на мјесечини силуета Јовешина како се прошуња крај куће, онда се чу како се полако одшкрипнуше врата од појате и опет се, исто тако полако, затворише. Старац псоваше нешто кроза зубе и причека још мало.

Онда узе сјекиру што је била у куту, спопаде је за ушице и отвори лагано врата, па пође бос, распас и гологлав појати. Нагло отвори врата и стаде подругљиво, ослањајући се на сјекиру која се бљештила о мјесечевој свјетлости.

Из мрака се зачу престрављен полушапат. Смиља замрије од страха и рече само: „Ето ћаће!“ Јовеша се не мицаше.

— Излази, момче, викну стари, да понесеш биљег од мене кад си мојој цури долазио! и пође корак напријед. Подаље од њега, нешто се помаче, но прије него што је стари подигао руку са сјекиром, залети се једна мушка прилика у њега, удари га снажно објема рукама

у прса, обори на земљу и прескочи преко њега, захвативши га по челу тврдим опанком, дохвати се врата и излетје у мрак.

Стари стаде да му псује читаво родословље, сјећајући се појединих црних страница из историје куће Опачића. Диже се и поглади се по челу на коме му се, од опанка, дигла кврга. Онда пође напријед и нађе кћер како се скупила у куту, умирући од страха и стида. Старац је удари ногом као псето, сруши је на земљу и, бијесан на Јовешу и његове шаке, стаде да је мијеси кољенима и рукама. Гласан врисак проломи и проспијече ноћ, и заталаса је. Пас заурла, а пси из даљине потпомагаху издашно својим рапавим гласовима свога друга. Којо Тадић викао је колико га је грло носило, ударао и газио по томе створењу без заштите, а на врата стала Ђука, у кошуљи, гологлава, с раздрљеним прсима, потсмијевала се и подбадала мужа.

Тако започе виз патња за Смиљу.

(Наставиће се.)

Вељко М. Милићевић.

РАЗВАЉЕНА ДОЛМА.

Сунце грије. Ћарлија вјетрић. Море се лако љуљушка. Наш чамац одмјерено плови по таласима; једро је разапето... Ширина, простор... Онамо је подаље стара развањена долма. Примичемо се к њој. Таласи снажно запљускују камениту преграду и ваљају се весело и слободно кроз широку деру, пробијену у том зиду.

„Не воли море преграда“ — примијети мој сапутник, стари препланули поморац.

„А да ли је давно пробушило ту долму? — запитах, чудећи се и нехотице неодољивој снази валова, што сплавише ове огромне стијене.

„Сигурно давно“ — одговори он некако замишљено.

„Е да ли вам је познато, — окрену се он к мени, — најмилије предање наших помораца о борби мора са овим стијенама? Хоћете ли да вам га испричам?“

* * *

„Као слободне птице на слободи, бјеху слободни морски валови... Мати бура успављивала их је пјесмом и они се у безбрижном весељу ваљали у безобалну пучину...

„Но мрачном и пакосном тиранину човјеку, који је завидио срећи њиховој, прохтјело се да их лиши слободе, те да не јуре поносно поврх силне пропасти морске и не смију се несташно јасном сунцу и плавом небу!...“

„И он посла послушно робље; извадише из недара земљиних студене стијене и стадоше их бацати у дубљину морску...“

„Узиграло се море...“

„Мило је валима, гледајући како стијене тону на дно. Скакућу таласи, гуркају се, смију се и праћакају, милујући мрке стијене: уживају до неба.“

— Из њедара земљиних дођоше нам смркнути гости; поздравимо их бурном пјесмом; загријмо их топлом добродошлицом и милоштом, шалићемо се скупа с њима у рођеном мору, славити видјело и слободу.“ Весели су млади валови.

„Једино мати бура и отац олуј срдитим фијуком прате госте, мрачно погледајући стијене.“

„А стијене све падају, падају у море, приљубљују се тијесно једна уз другу, расту као чврст зид и почињу да оквају морске вале, те да преграђују пут слободној трци њиховој...“

„Збунили се валови, престрављено погледајући висок мрачан зид: први пут им је пут преграђен.“

„И јурећи равно даље, ударише грудима о стијене. Са уздахом стукоше натраг. Зид је студен, неприступачан...“

„Уздрхтало море...“

„У ужасу јуре вали, разбијајући груди о мрачне стијене.“

„Разлеже се по мору уздах...“

„Ускомешали се смркнути вали. „Издаја, издаја!“ вичу. — Примисмо их као браћу...“

„Слободу, слободу отеше нашу!“

„Плаче мати бура... Са риком јури к мрачној долми отац олуј!...“

„О стијене! о, грозне стијене! И ви сте некад биле слободне, некад сте и ви слободом дисале... Зашта отесте слободу дјеци нашој?“

„Стуштиле се грозне стијене.“

„Није то наша воља! Отимаш, кад ти веле да отимаш, — одговорише оне са мрачним уздахом и наднијеле се срдито изнад мора.

„Јурнула мати бура, појурио отац олуј са фијуком и плачем поврх мора, сазивају таласе, казују валовима кобан глас.“

„О вали, о, јадни вали! Пропаде, пропаде слобода! Одселе бићете робови...“

„И одјурише даље...“

„Замрло море..“

„Снажни стари вали заронили у дубљину морску... Неће их пробудити бура; отац олуј не дозва их.“

„И млади вали смркнуто се ваљају, не чује се смијех, ни пјесма о пређашњој слободи; и сунце тако посукнуло сја на небу; и небо је тако намргођено, тако стуштено свуд унаоколо... Тек се покадшто млади вали, испаћени суровим ропством, подижу као сложна војска на душмана. У збијеном ланцу ударају на оштре стијене — неприступачне стијене и не дрхћу; тек се као гласна јека разлежу уздаси — то уздишу смождене груди храбрих бораца.“

„Проплакало море..“

Године пролазиле..

Много их оде у неповрат...

„Многа воља млађана разби прса своја о стијене...“

„Унаоколо све је мрачније и мрачније...“

„Збунили се вали. — Чекаћемо! сабирати снагу!

„Године пролазиле..

„Ојачали млади вали. Разаслали улаке на све морске стране, да буде оне што спавају, све валове да позову у бој са стијенама.

„Заронили улаци у пучину к старим валима — старе вале да зовну у бој.

„Стари вали смркнуто тресу сиједом главом. — Немамо снаге, немамо полета. Гдје да се ми боримо, гдје да се ми бочимо са стијенама!“

„Потекоше вали-улаци да потраже рођене своје, да зовну матер буру, оца олуја.

„Прелетјели све море, — нема их; нађоше их у планинским увалама.

„Са поздравом и поклоном, рођени, дођосмо к вама као посланици валâ. Остављајте тијесне горе, летите брже на море, раскините срамне ланце што сапињу дух браће наше! Удахните у старе таласе дух живота и жеђу за слободом; саберите страшне чете и поведите их сложно против стијена! Не бојимо се борбе, и смрти се не бојимо, тек браћи хоћемо да спасемо слободу.“

„Уздрхтало срце у матере буре; као ватра узаврела крв у оца олуја. Ријечи улака подсјетиле их на добра стара времена.

„Њежно погледаше младе улаке; из планинских кланаца захори се по безобалном мору весео поклич, као силна рика:

— Идемо, идемо, идемо слободу да спасавамо, слободу да спасавамо, слободу да спасавамо. Дижите се, снажни вали, разбијте окове, што спутавају слободу, развалите преграде!..

Силан је био тај поклич: он је поспале пробудио, старе подмладио, улијевајући им храброст и прегалаштво!

И дигли се вали, и ваљали се вали, ослушкујући бојни поклич.

Глуха ноћ притисла море, свуд унаоколо надвили се црни облаци, кад грмну први силан прасак.

С истока на запад, с југа на сјевер купили се вали, купили се у стројне војске.

Млади вали пламте од срчаности, хоће први да пођу на јуриш...

„Као муња — бура, појурише изнад мора; олуј хита им у помоћ. Заурлала бура... Загрохотао олуј...

Кренула се војска.

— „Напријед, силни вали! Смрт или побједа! и они покуљаше са бојном виком према мрачној долми.

Задрхтале смркнуте стијене.. Већ су и вали близо. Јуре све брже и брже. Насрћу грудима, грудима ударили о стијене и попадали мртви... Крвљу су обливене стијене, крвљу неустрашивих бораца.

Уздише мати-бура: „дјецо, рођена дјецо! већ попадаше први! Још ће вас много изгинути, али сатрћемо данас душмана!“

Море кркља...

Јуре вали да замијене изгинуле... Како су страшни! Како силни! С хуком, риком ударају о оштре стијене, узмичу натраг, опет насрћу, и умирући зову браћу у помоћ. Чврсто стоје стијене. Али се мрачно и неустрашиво ваљају вали и нема им краја, нема им граница, страшним валима.

Море отиснуло од обала; сви се вали ујединили. Морем ори се уздах и рика...

Као снажни лавови, појурише стари вали у помоћ младима. Расуле се бијеле витице, тресе се земља у наоколо: насрћу са страшном силом на стијене...

Већ је свануло јутро, сиво мрачно јутро. Све стијене стоје непомично. Све звижди бура изнад вала, а вали све гину и гину, ломећи груди о оштре стијене.

У ужасу стрчали људи. Смркнуто гледају рибари, како гину неустрашиви вали у неједнакој, канда, борби. Стезало се срце од бола и плакали мрачни људи, те молили Бога да што брже прекрати борбу и пошаље побједу валима.

И сам пакосни човјек тиранин, што је макнуо сти-

јене на море, сад се ужаснуо. Уздрхтало му отврдло срце гледајући патње и погибију мора. О, са каквим би сад одушевљењем уклонио стијене и вратио слободу валима!..

Али касно је... Вали не плачу више, вали не моле више... И сувише погибе ту вољe, и сувише је слатка освета због изгинулих...

И са мрачном одважношћу, уз поклич моћне буре покуљаше к обасјаној клисури. На све стране сви осјећају: или ће оборити студене стијене, или ће им море бити гроб...

Јуре одмјерено и без страха. Напријед, сложно ударише о долму — задрхтале стијене од снажног ударца... Замрли таласи, стукли натраг и опет покуљали са бујним бјеснилом. Све се измијешало у окршају. Ори се уздах и рика над морем, а море, чињаше се, као да се подигло са дна и слило са небом...

И сурвале се стијене!

Клонуше под посљедњим ударцем и са хуком свалиле се у пучину морску, гдје су лежали изгинули вали.

— „Мичите се, срамни лешеви! — риче море обореним стијенама, — ово је гроб храбрих бораца за слободу; овдје почивају млади вали“...

Раступи се морско дно и са проклетством пропадоше стијене у мрачну пропаст...

— „Јесмо ли ми криве? Слава валима, — а нама вјечна срамота због срамног дјела!“

Ликује безобално море. Сатрло је силну снагу душманову. И вали слободно се ваљају и славе изгинуле борце, што млађахним животом својим искупише браћи слободу..

„Слава изгинулим!

„Живима — слобода!...“

* *
*

Сједио сам опчаран дивном овом народном легендом. Побожно гледао сам у слободне вале, гдје одишу снагом и неодољивом срчаношћу.

Више мене је лазурно плаветнило небеско, а пода мном безобално море, заливено меком свјетлошћу јасног мајског сунца.

Онамо далеко метеж варошког живота, церекање јадног задовољства, црн дим, фијук камџије, звека окова и уздаси, тужни уздаси...

— — — — — — — — — — — — — — —

И чинило ми се, као да онамо далеко, далеко иза морске модрине тутњи бура.

О, људи! о, јадни, јадни људи!...

Максим Горки.

(*С руског превео* Вељко Лукић — Новица.)

ЧУДНОВАТА ПОВЕСТ ПЕТРА ШЛЕМИЛА.

(3.)

III.

Шта би помогла крила ономе који је окован у гвозденим ланцима? Он би морао, и то још страшније, очајавати. Ја лежах, као Фафнер[1] код свога блага, далеко од сваке људске утехе, трпећи оскудицу крај свега свога злата; али мени оно није било на срцу, него сам га проклињао, јер ме је оно сасвим одвојило од живота. Чувајући сам за себе своју мрачну тајну, плашио сам се и од свога последњег слуге, коме сам у исти мах морао и завидети, јер он је имао сенку, он се смео показати на сунцу. Ја сам у својим одајама у самоћи жалосно проводио дане и ноћи, а јад ми је гризао душу.

Још један човек се пред мојим очима нечалио: мој верни Бендел није престајао да се куњи тихим прекорима да је изневерио поверење свога доброга господара, те није познао онога за ким је био послат и с ким је морао мислити да је моја жалосна судбина тесно скопчана. Али ја га нисам могао кривити ни за што, јер сам

[1] Лице из скандинавских бајака.

у том догађају познао баснословну природу непознатога човека.

Да не бих ништа пропустио, послах једанпут Бендела са једним скупоценим брилијантским прстеном најславнијем сликару у тој вароши, с молбом да ме посети. Он дође; ја удалих своје људе, забравих врата, седох поред њега и, пошто похвалих његову уметност, с тешким срцем пређох на ствар, затраживши претходно да ми да реч да ће целу ствар чувати у највећој тајности.

„Господине професоре“, наставих, „можете ли ви једном човеку који је на најнесрећнији начин на свету изгубио своју сенку, да насликате једну лажну сенку?“ — — „Сенку?“ — „Да.“ — „Али“, упита он даље, „услед које невештине, услед какве немарности је могао да изгуби своју сенку?“ — „Како се догодило“, одговорих, „то је можда сасвим свеједно, али то толико“, и почех му лагати: „У Русији, где је прошле зиме путовао, једнога дана, када је било ванредно хладно, његова се сенка толико замрзла за земљу, да је више није могао скинути.“

„Та лажна сенка коју бих му ја могао насликати“, одговори професор, „била би само таква да би је он при најмањем покрету морао опет изгубити, — а нарочито он који је тако слабо био скопчан са својом рођеном сенком, као што се може разумети из ваше приче; ко нема сенке, нека не иде на сунце: то је најпаметније и најсигурније“. Он устаде и оде, бацивши на мене један продирући поглед који ја не могох издржати. Падох у наслоњачу, и покрих лице рукама.

Тако ме је још затекао Бендел када је ушао у собу. Он је видео бол свога господара, и хтеде се тихо, са поштовањем повући. Ја дигох очи — подлегох терету свога јада, морадох га саопштити. „Бендле“, викнух му, „Бендле! Ти једини који видиш и поштујеш моје патње, а који, изгледа, нећеш да их испиташ, него тихо и одано са мном осећаш, ходи к мени, Бендле, и буди најближи срцу моме. Од тебе нисам скривао благо свога злата, па нећу од тебе да сакријем ни благо свога јада. — Бендле,

немој ме оставити! Бендле, ти ме видиш богатог, дарежљивог, доброг; мислиш да би свет требао да ме слави, а видиш ме како од света бежим и затварам се. Бендле, свет је изрекао пресуду, одгурнуо ме је од себе, а можда ћеш ми и ти окренути леђа кад сазнаш моју страховиту тајну: Бендле, ја сам богат, дарежљив, добар, али — о Боже! — ја немам сенке!...“

„Немате сенке?“ узвикну добри младић уплашено, а из очију му удари поток суза. „Тешко мени и кад сам се родио да служим господара без сенке!“ Он ућута, а ја држах своје лице у рукама.

„Бендле“, додах доцније, дрхћући, „сад знаш моју тајну, сад је можеш издати. Иди па сведочи против мене.“ — Изгледало ми је као да се очајно бори са самим собом; најзад паде преда ме, дохвати ми руку и обли је сузама. „Не!“ узвикну, „ма шта свет мислио, ја не могу и нећу због једне сенке да оставим свога доброга господара; учинићу право а не мудро: остаћу код вас, позајмићу вам своју сенку, помоћи ћу вам где могу, а где не могу, плакаћу са вама.“ Ја му падох око врата, дивећи се тако необичном расположењу срца и ума; јер сам о њему био убеђен да то не ради због злата.

Од тада се моја судбина и начин живота у неколико изменио. Не да се описати, како је Бендел брижљиво умео да крије моју ману. Свуда је био преда мном и са мном, све предвиђајући, предузимајући потребне мере, а где је опасност претила изненада, прекривајући ме својом сенком, јер је он био виши и јачи од мене. Тако сам се опет усудио међу људе, те почех играти улогу у свету. Наравно, привидно сам морао да узмем многе особености и ћуди. Али богаташу то стоји лепо, и све докле је истина била скривена, уживао сам свачију част и поштовање које приличи моме злату. Мирније сам очекивао обећану посету загонетнога непознатог човека.

Осећао сам врло добро да се не смем дуго задржавати на једном месту где су ме видели без сенке и где су ме лако могли издати; тако исто, можда сам још ја једини

мислио на то како сам се код господина Џона показао, и то ми је била тешка успомена; зато сам овде хтео само да учиним покушај, да бих другде могао с већом лакоћом и сигурношћу да се појавим, али се пак нађе нешто што ме је неко време одржавало у мојој сујети: а то је оно у човеку где се котва најсигурније хвата.

Она иста лепа Фани, с којом сам се на другом месту опет нашао, поклони ми, не сећајући се да ме је икад видела, извесну пажњу, јер сам сада имао духа и разума. — Када говорах, сви слушаху, а ни ја сам нисам знао како сам дошао до вештине да тако лако владам разговором. Утисак који сам учинио на лепотицу (то сам увидео), начинио је од мене оно што је она баш и желела: лудака, и ја од тада иђах за њом са сто мука кроз хлад и сумрак, где год сам могао. Понео сам се да се она са мном поноси, али и поред најбоље воље не могох пренети занос из главе у срце.

Али зашто на широко и на дугачко да ти понављам ту сасвим обичну повест? Ти си ми је сâм довољно пута причао о другим људима. На ту, опште познату игру у којој сам ја доброћудно примио једну отрцану улогу, надовезла се једна нарочито измишљена катастрофа, и за мене, и за њу, и за све неочекивана.

Када сам једнога лепога вечера, по свом обичају, у једној башти сакупио друштво, шетах се с госпом под руку, на извесном растојању од осталих гостију, и трудих се да јој извијам свакојаке фразе. Она гледаше смерно преда се у земљу и одговараше тихо на стисак моје руке; тада се изненада појави месец иза облака — а ја видех како пред нас паде само њена сенка. Она се стресе и погледа ме пренеражена, па онда опет на земљу, тражећи очима моју сенку; а што се у њој догађало, оцртавало се тако смешно на њеном лицу, да сам могао прснути у гласан смеј, да није и мени самом преко леђа прешла ледена језа.

Ја је пустих из мојих руку, она паде у несвест, ја пролетох кроз забезекнуте госте као стрела, дохватих

се врата, бацих се у прва кола која су ту стајала и одвезох се натраг у варош, где сам овога пута, на своју несрећу, оставио опрезнога Бендела. Он се уплаши када ме виде, једна једина реч му је све открила. С места узесмо поштанске коње. Ја узех само једнога од својих људи са собом, једнога препреденога обешењака, по имену Раскала, који је својом окретношћу умео да ми се учини потребним, и који није ништа знао о данашњем догађају. Исте ноћи сам прешао тридесет миља. Бендел је остао за мном да растури кућу, да проспе злата и да понесе оно што је најпотребније. Када ме је идућег дана стигао, бацих му се у наручја и заклех му се не да више нећу учинити никакву глупост, него да ћу у будуће бити опрезнији. Без прекида настависмо путовање, преко границе и брегова, и тек на другој падини, заклоњен високим бедемом од онога несрећнога земљишта, дадох се наговорити да се у оближњој и слабо посећеној бањи одморим од претрпљених мука.

IV.

У својој причи, прећи ћу брзо преко једног времена код кога бих се, још како радо!, задржао кад бих могао у сећању изазвати његов жив дух. Али боја која га је оживљавала и која га једина може оживити, у мени се угасила, а када хоћу у својим грудима опет да нађем оно што их је тада тако силно надимало, болове и срећу, слатку обману, онда ударам узалуд у једну стену која више не даје жив извор, и Бог ме је оставио. Како промењено гледа сада на мене оно време! — Ту у бањи, требао сам да играм једну јуначку улогу; рђаво је научивши, а још новајлија на позорници, забленух са позорнице у два плава ока. Родитељи, обманути игром, употребише све, да се посао само брзо утврди, а поруга је завршила ту простачку лакрдију. И то је све, све! — То ми изгледа глупо и бљутаво, а опет и страшно, кад помислим да ми може тако изгледати оно што ми је онда тако обилно, тако силно груди надимало. Мино, како сам

онда плакао када те изгубих, тако плачем и сада што сам те и у себи изгубио. Зар сам већ тако остарио? — О жалосни разуме! Само још један откуцај срца онога времена, један тренутак оне обмане, — али не! усамљен сам на твојој пустој, горкој пучини, а давно је из пехара ишчезао дух шампањца!

Послао сам Бендела напред са неколико кеса злата, да ми у варошици намести стан према мојим потребама. Он је тамо просуо много злата, а о отменоме странцу кога служи, изразио се нешто неодређено, јер ја нисам хтео да ми се зна име, а то је добре људе навело на необичне мисли.

Од прилике један час пред местом, на једној сунчаној равници, запречи нам пут једна свечано искићена гомила. Кола стадоше. Чусмо музику, звоњење звона, топовске пуцње, гласно „Живео!“ проламаше ваздух, — пред мојим колима се појави у белим хаљинама један хор девојака изванредне лепоте, али су све, као ноћне звезде испред сунца, ишчезле испред једне. Она изиђе из средине сестара; висока, нежна појава клече, стидљиво поруме
нивши, преда ме, и пружи ми на свиленом јастуку венац од ловорике, маслинових гранчица и ружа, рекавши о Величанству, страхопоштовању и љубави неколико речи које ја нисам разумео, али чији је чаробни сребрни звук опио моје срце; осећао сам се као да је та божанска појава једанпут већ прошла поред мене. Хор упаде и певаше хвалу једном добром краљу и срећу његовога народа.

И тај призор, драги пријатељу, насред сунца! Она је још једнако клечала два корака од мене, а ја, без сенке, не могах прескочити провалију, нити пасти пред анђелом на колена. О! шта тада не бих све дао за једну сенку. Морадох свој стид, свој страх, своје очајање да сакријем дубоко у дну мојих кола. Бендел се освести најзад уместо мене, искочи с друге стране кола, ја га дозвах још натраг и пружих му из свога сандучића, који ми је баш био при руци, једну богату дијамантску круну

која је требала да украси лепу Фани. Он ступи напред и говораше у име свога господара, који, рече, неће и не може да прими такво указивање почасти; али нека је хвала добрим грађанима за њину добру вољу. Он међутим скиде пружени венац са јастучића и метну брилијантски обруч на његово место; затим пружи с поштовањем лепој девојци руку да устане, уклони једним погледом свештенство, Magistratus и све депутације. Нико није био више примљен. Он нареди гомили да се подели и да направи коњма места, вину се опет у кола, и појурисмо даље у највећем трку према вароши, кроз једну капију од лишћа и цвећа. Топови су пуцали још једнако. Кола се зауставише пред мојом кућом; ја скочих вешто у врата, поделивши гомилу коју је овамо привукла жеља да ме види. Светина је викала „Живео!" под мојим прозором, а ја бацих кроз њега кишу од дуплих дуката. У вече је варош била добровољно осветљена.

А ја још никако нисам знао шта то све треба да значи и за кога ме држе. Изаслах Раскала да се распита. Причали су ми како су већ имали сигурне вести да добри пруски краљ путује кроз земљу под именом грофа; како су познали мога ађутанта, и како је одао себе и мене; како је, најзад, била велика радост када су се уверили да мене самог имају у месту. Сада су, наравно, увидели, колико нису имали право што су тако насртљиво хтели да скину вео, пошто сам ја очевидно хтео да се држим у најстрожијем инкогниту. Али ја сам се, рекоше, тако милостиво љутио, те ћу сигурно морати опростити добром срцу.

Мом обешењаку је цела ствар изгледала тако смешна, да је чинио што год је могао да за неко време добре људе појача у њиној вери. Он ми поднесе врло смешан извештај, а кад је видео да сам се тиме разведрио, исприча ми и своју пакост. — Да ли да признам? Ипак ми је ласкало, макар и само тако, да су ме сматрали за ту поштовану главу.

Наредих му да сутрадан у вече под дрветима која

су осењавала простор пред мојом кућом, приреди свечаност и да на њу позове целу варош. Тајанственој сили моје кесе, Бенделову труду и окретности Раскаловој пошло је за руком да победе и време. Заиста мора човек да се диви, како је све било лепо и богато удешено за оно неколико часова. Сјај и изобиље који су створени; а смишљено осветљење било је тако паметно подељено, да сам се осећао сасвим сигуран. Нисам имао шта да замерим, морао сам своје слуге да похвалим.

Смркло се. Гости дођоше и бише ми представљени. Величанство није више било додирнуто; али су ме у дубоком страхопоштовању називали: Господин Гроф. Шта сам знао радити? Пристанем на тај назив и од тога часа остадох Гроф Петар. Усред свечане вреве тражаше моја душа само једну. Касно се појави, она која је била круна и која је носила круну. Смерно је ишла за својим родитељима, и изгледало је да не зна да је најлепша. Представише ми господина шумара, његову госпођу и кћер. Старима сам рекао много пријатних и ласкавих ствари; пред ћерком сам стајао као покоран дечак, и нисам умео ни једну реч да протепам. Најзад је замолих, муцајући, да удостоји ову свечаност те да у њој преузме ону дужност чији је знак краси. Она ме застиђена замоли дирљивим погледом да је поштедим; али још више застиђен пред њом учиних јој, као њен први поданик, подворење у дубоком страхопоштовању, а миг грофов био је свима гостима заповест којој су се сви радосно подвргли. Величанство, невиност и грација удружени с лепотом, владаху овом веселом гозбом. Срећни родитељи Минини мислили су да сам њино дете узвисио само њима у почаст; а ја сам био у неописаном заносу. Све што сам још имао од драгоцености које сам онда, да бих се ослободио теготног злата, купио, сав бисер, све драго камење, наредих да метну у две покривене чиније и да их за столом раздаду краљици, њеним другама и свима госпама; а злато је међутим непрекидно било бацано преко подигнуте ограде међу кличући народ.

Бендел ми идућег дана поверљиво откри да сумња коју је одавно гајио о Раскалову поштењу сада се обистинила. Јуче је, рече, затајио читаве кесе злата. „Нека га," одговорих му, „оставимо јадном обешењаку тај мали плен; ја поклањам радо свима, па зашто не и њему? Јуче ми је, као и сви нови људи које си ми дао, поштено послужио, помогли су ми радосно да одржим радосну свечаност."

Више није било о томе речи. Раскал је остао први међу мојом послугом. Бендел пак био је мој пријатељ и повереник. Он се навикао да моје богатство сматра за неисцрпно, и није изгледао његов извор, него ми је, напротив, помагао да измишљам прилике да га потрошим и злато да распем. О ономе непознатоме, ономе бледом шуњалу знао је само толико: да може само он да ме спасе од проклетства које на мени лежи, и да се ја од њега бојим, јер у њему је сва моја нада. Да сам, уосталом, у то убеђен да он може мене свуда наћи, а ја њега нигде, те сам зато, очекујући обећани дан, прекинуо свако узалудно трагање.

Сјај моје гозбе и моје држање на њој одржавали су испрва чврсто уверене становнике те вароши у њином предуверењу. Али, наравно, наскоро се из новина сазнало да је цело баснословно путовање пруског краља гола неоснована вест. Али ја сам већ био краљ, те сам краљ морао и остати, и то један од најбогатијих и најкраљевскијих којих је икада било. Само није се управо знало који. Свет није никада имао разлога да се тужи на оскудицу владалаца, а најмање у наше дане; добри људи, који нису још ниједног видели очима, с подједнаком срећом су нагађали час овог час оног — Гроф Петар је остао увек онај који је био.

Једанпут се међу гостима у бањи појавио и један трговац који је био банкротирао да би се обогатио, који је уживао опште поштовање, и који је бацио једну широку, и ако нешто бледу сенку. Хтео је овде да се хваста имањем које је стекао, и чак му је пало на ум да се

са мном такмичи. Ја захватих у кесу, и доведох јадника наскоро дотле да је, да би спасао свој углед, морао опет да банкротира и оде у свет. Тако сам га се отресао. — У том крају сам начинио много беспосличара и ниткова!

При свем краљевском сјају и раскошу с којим сам све потчињавао, живео сам код своје куће врло просто и повучено. Као правило сам поставио највећу опрезност; нико осим Бендела није смео, ни под каквим изговором, да уђе у собе у којима сам становао. Док је сунце сјало, затворио сам се с њиме, и то се звало: Гроф ради у свом кабинету. С тим радовима стајали су у вези чести курири које сам за сваку ситницу изашиљао и примао. — Друштво сам примао само вечером, под мојим дрветима, или у мојој сали која је била по Бенделову упутству вешто и богато осветљена. Ако излажах, при чему ме је Бендел увек морао чувати Аргусовим очима, то је било само у шумареву башту, а ради ње једине; јер језгро мога живота била је моја љубав.

О, драги мој Шамисо, надам се да још ниси заборавио, шта је љубав! Остављам ти овде много што шта да допуниш. Мина је била заиста једно љубави достојно, добро, скромно дете. Ја сам њену целу машту приковао за себе: она у својој смерности није знала чиме је била вредна да је само погледам; и враћала ми је љубав љубављу са свом младачком снагом невинога срца. Она је волела као жена, сва се жртвујући; заборављајући на себе, одано мислећи само на онога који је био њен живот, не марећи ма и сама пропала; то јест, она је волела заиста.

А ја — о како сам страшне часове — страшне па ипак достојне да желим да се врате! — често на Бенделовим грудима проплакао, када сам се после првога несвеснога заноса освестио, сам себе оштро погледао, што сам, без сенке, гурајући овога анђела с подмуклом себичношћу у пропаст, докрао се и долагао ове чисте душе. Онда се одлучих да јој се сам одам; затим се опет страшно заклињах да ћу се отргнути од ње и побећи;

најзад опет ударих у плач и договарах се са Бенделом како да је посетим у вече у шумаревој башти.

Других пута, опет, обмањивах се великим надама да ће ме сиви непознати човек ускоро посетити, и плаках опет када сам узалуд покушавао да верујем у то. Израчунао сам дан када сам очекивао да опет видим страшнога човека; јер он је казао да ће се вратити после годину дана, и ја сам веровао његовој речи.

Родитељи су јој били добри, честити стари људи, који су своју јединицу здраво волели; наш одношај их је изненадио када је већ постојао, и они нису знали шта да раде. Они раније нису сањали ни да Гроф Петар може на њино дете да помисли, а ето он је чак воли а и она њега воли. — Мати је била довољно сујетна да помишља на могућност везе и да ради у том правцу; али у здравом разуму старчеву није било места за такве високопарне наде. Обоје су били убеђени у чистоту моје љубави — нису могли ништа друго да чине него да се моле Богу за своје дете.

Баш ми дође до руку једно писмо које још из онога времена имам од Мине. — Јесте, то су њени потези! Хоћу да ти га препишем.

„Слаба сам и луда девојка; могла бих уобразити да мој драги, кад га ја од срца волим, неће учинити жао. — Ах! ти си тако добар, тако неисказано добар; али немој ме рђаво разумети. Не треба ништа да ми принесеш на жртву, не треба ништа ни да хоћеш да ми жртвујеш; о Боже! могла бих се мрзети кад би ти то урадио. Не — ти си ме учинио бескрајно срећном, ти си ме научио да те волим. Пођи! — Та знам своју судбину, да Гроф Петар не припада мени него свету. Хоћу да се поносим када чујем: то је био он, то је опет био он, и то је учинио; тамо су га славили, а тамо опет обожавали. Видиш, када то помислим, лутим се на тебе што си могао код једнога простог детета да заборавиш на своју велику судбину. Пођи! иначе ће ме та мисао још учинити несрећном, а овако сам, ах! тобом тако срећна,

тако блажена. Нисам ли и у твој живот уплела маслинову гранчицу и ружин пупољак као у онај венац који сам ти смела предати? Носим те у срцу, драги мој, не бој се отићи од мене — умрећу, ах! тако блажена, тако неисказано блажена тобом!“

Можеш мислити како су ми те речи морале парати срце. Ја јој изјавих да нисам оно за шта је изгледало да ме држе; рекох јој да сам само један богат, али бескрајно јадан човек. Да на мени лежи једно проклетство које мора да буде једина тајна између мене и ње, јер још нисам изгубио наду да ћу га се ослободити. Рекох јој, даље, да је то отров мојих дана: да је могу за собом повући у понор, њу која је једина светлост, једина срећа, једина душа мога живота. Онда је опет она плакала што сам ја несрећан. Ах! била је тако пуна љубави, тако добра! Да би ми и само једну сузу откупила, била би, јоште с каквим блаженством, сасвим жртвовала себе саму.

Међутим, она је била далеко од тога да тачно тумачи моје речи, она је у мени слутила каквога владаоца, којега је постигла тешка клетва, какву високу, прогнану главу, а њена машта сликала јој је њенога драгога међу херојским сликама.

Једном јој рекох: „Мино, последњи дан идућега месеца може моју судбину да измени и реши — ако се то не догоди, онда морам умрети, јер нећу да те унесрећим.“ — Она сакри, плачући, главу на моје груди. „Ако се твоја судбина промени, биће ми доста да знам да си ти срећан, ја не тражим ништа од тебе. Ако ми ти будеш несрећан, вежи ме за свој јад, да ти га помогнем сносити.“

„Девојко, девојко, узми натраг ту наглу реч, ту луду реч која се омакла твојим уснама — а знаш ли ти моју невољу, знаш ли моје проклетство? Знаш ли ко је твој драги, шта он...? Не видиш ли како се грчевито стресам, и да имам једну тајну коју сам скрио од тебе?“ Она ми, јецајући, паде пред ноге и са заклетвом понови своју молбу.

Ја изјавих шумару који је баш ушао к нама, да ми

је намера првога дана трећега месеца да запросим руку његове кћери; утврдих то време, јер ће се јамачно дотле догодити нешто што би могло имати утицаја на моју судбину. А рекох, непромењива је само моја љубав према његовој кћери.

Добри човек се ваљано уплаши када чу такс речи из уста Грофа Петра. Паде ми око врата, и опет се сав застиде што се заборавио. Сад му паде на памет да сумња, да мери, да испитује: говораше о миразу, о сигурности, о будућности његовога драгог детета. Ја му захвалих што ме је на то подсетио. Рекох му да у том крају, где ми се чини да сам омиљен, желим да се настаним и да водим безбрижан живот. Замолих га да најлепша добра која су у земљи на продају, купи на име своје кћери, а да исплату упути на мене. Имао је много посла, јер свуда га је предухитрио један странац; тако је купио само од прилике за један милион.

Што сам га тиме забавио, било је управо једно невино лукавство, да бих га уклонио, и употребио сам већ према њему слична лукавства, јер морам признати да је био нешто досадан. Добра мати, напротив, била је мало глува, и није, као он, полагала на ту част да забавља господина грофа.

У том дође и мати, и срећни људи наваљиваху на мене да останем тога вечера дуже код њих; али ја нисам смео ни један тренутак да се задржим, јер сам већ видео како се месец диже на зренику. Моје време је прошло...

Идућега вечера сам опет отишао у шумареву башту. Огртач сам пребацио широко преко рамена, шешир натукао дубоко на очи; приближавах се Мини; када она диже очи и погледа ме, учини један нехотичан покрет; сада ми се опет јасно показала у души појава оне ужасне ноћи када сам се на месечини показао без сенке. Она је била одиста. Али да ли ме је сада и познала? Ћутала је и била је замишљена; мени је огроман терет притискивао груди; устадох са свога места. Она се баци, тихо плачући, на моје груди. Одох.

Од онда је затицах чешће уплакану: мени је у души бивало све мрачније и мрачније: само родитељи су јој пливали у прекомерном блаженству; кобни дан се приближавао, језовит и загушљив, као облак пред буру. Вече у очи тог дана било је већ дошло; једва сам још могао дисати. Предострожно, напуних неколико сандука златом, очекивах дванаести час... Он изби.

Седео сам, с очима управљеним на сказаљке на сату, бројећи секунде, минуте, као ударце ножа. При сваком шуму који сам чуо, трзах се; свитало је. Оловни часови прогоњаху једно друго, дође подне, вече, ноћ: сказаљке се помицаху, нада ми се гасила: изби једанаест и ништа се не појави: надоше последњи минути последњега часа, и ништа се не појави: удари први удар, последњи удар дванаестог часа, и ја падох без наде, у бескрајним сузама на своју постељу. Сутра ми је ваљало — за навек без сенке, затражити руку моје драге; страшан сан ми притиште очи пред зору.

(Наставиће се.)

Аделберт ф. Шамисо.

(*Превео с немачког* Св. Предић.)

МОЈА ПОЕЗИЈА

Мирна као мрамор, тиха као сена,
Ти си бледо, сетно девојче што снева.
Пусти песма других нека буде жена
Што по нечистијем тржиштима пева.

Ја не мећем на те ђинђуве са траком,
Него жуте руже у те косе дуге:
Буди одвећ лепа да се свиђаш сваком,
Буди одвећ горда да живиш за друге.

И на бледом челу са символом јада̂,
Буди одвећ тужна да тешиш ко страда,
И чедна да водиш гомиле што нагле.

И стој равнодушна, док око твог тела
Место китњастога раскошног одела,
Лебди само прамен тајанствене магле.

Ј. Дучић.

ПЕСМА.

Гледаш, задња светлост где постаје смеђа,
Октобарско сунце умире за хумом,
А ти си у души с једним болним шумом,
И са тешком сузом у дну тамних веђа.

Тако малаксала на широку софу,
Уморна под тугом, страдањем и бригом,
Тад остајеш сама с овом сетном књигом
И прелазиш тихо са строфе на строфу.

И видиш, у књизи, као топло врело
Како вечно шуми једна младост, када
У стих сваки кане једна суза јада,
И у једну строфу легне срце цело.

J. Дучић.

ЉУБАВ.

Да ми је да љубим као некад прије
Без наде и среће; вај! да ми је моћи
Испунити опет целе своје ноћи
Сузама и сумњом којој конца није.

Да ми је да волим као пре, пун мрачне
И свирепе сласти да патим и страдам;
И уживајући у болу што задам,
Да не љубим очи него кад су плачне.

Да ми је да волим срцем, које тајно
Све носећи сумњу страшнију и већу,
Не зна за врлину јер не зна за срећу,
И што мрзи болно јер љуби очајно.

J. Дучић.

СОНЕТИ БЕЗ СХЕМЕ.

1. ЧАСОВИ ДОСАДЕ.

Кад падну по соби часови досаде, те кад јасно осетим да ће ме, ако проговорим, свака реч отуђити од тебе, и да сам немоћан учинити неусиљен покрет, онда ми се скупи у грлу нешто што не могу прогутати, и зубима загризем до крви у усну, да ми не пођу на очи кукавичке сузе срдите немоћи.

Кад онда увидим лепо да само даљина међу нама може твоју чежњу одржати и повратити, а спутан неверним стицајем прилика не смем измаћи и уклонити се испред тебе, недостојан се тад чиним себи твоје љубави, и светињу мислим скрвнити, ако ми, као у магли, падну на памет часови среће.

Голема је невоља гледати где рођена љубав пропада а не моћи прстом мицати; трпети да један зао час односи што су многи бољи и најбољи часови, као мрави, полако и напорно на гомилу скупили.

Сизифовске су патње имати свест која ти каже да сутра треба почети изнова, да треба стрпљиво гурати мети, а једнако страховати и бити спреман у свако доба, да могу настати часови досаде.

2. У НЕКОЛИКО РЕЧИ.

Седели смо, пре четир године, у вашој соби, искупљени без позива. Неко је насумце прелетао прстима по гласовиру, неко је читао белешке из новинâ, а сваки је уз то ћеретао, кад му је пало на ум. И нико није сметô.

Само сам ја стајао смућен пред прозором и задањивао ладна окна, без мисли; а све као да сам се нечег бојао и као да ми је било нешто криво. Неколико недеља пре тога бејах дошао к вама и познао тебе.

Онда си се провукла уз гласовир до мене и запитала ме шта ми је. У једном часу постало ми је јасно да сам те, нехотице, силно заволео.

И као што сам онда осећаје чисто у руци држô, тако још једнако поуздано и као да је жива, кроз све кризе, водим нашу љубав.

3. КАД ЗАСПИ САВЕСТ.

Додијаће ми неуспеси поштења и смешност мушке истрајности; кад ми и последњи напор открије немоћ дубљег уверења, разориће светињу чистих осећаја, ишчупаћу бол и чежњу из душе, — одгурнућу чун под ногама и тонућу полако али поуздано у море светске површности, да будем шљунак међу шљунцима.

Лагаћу. Као што лажу, а не знају, рођени филистри, кад себе теше ради ситних преступâ, почињених за љубав насушнога уживања, а друге варају да би се без напрезања попели до њега. И лагаћу свесно, као што лажу рођени грешници, јер им је у истини плитко дно, те знају да се само за лаж могу сакрити.

А унапред кажем, да ће сви кô из једног грла викнути: Како се променуо на боље; ни да би више она јогуница и онај особењак, што се свачему противио.

Јер понос зову овде јогунством и пркосом, а највећи грех им је, рушити наслагане камичке. — Хоће-ли имати — о! — небројени тренути искушења најзад снаге, да скрше гађење и угуше понос?

4. ВЕЛИКО ГАЂЕЊЕ.

Не дотичу се мојих осећајâ мутни појмови о људској врлини и беспорочности; нити распознајем степене заблудâ, обележене друштвом и јавним законом. Без страха пред собом, а с осмехом за свет, ишао бих, супрот свему томе, за својом чежњом и искањем.

А није ни мисао о непотребности занављања живота у мени толико снажна, да хоћу њој посветити моју вољу и постати јој заточником; јер чула ми и сокови

противе се кретању без промене и крв ми заглушује мисли разума.

Без оклевања бих напустио муке уздржљивости и лажни стид неприродне чедности, па потражио покоја телесним и душевним трзајима. Али ми не дâ велико гађење.

И понос, и бол, и чежња и све мисли спутани су мојим великим гађењем. Ја мрзим и волим моје велико гађење, јер ме оно уздиже толико над другима.

М. Ћурчин.

ФЛОРЕНТИНСКЕ НОЋИ.

ПРВА НОЋ.

У предсобљу затекао је Максимилијан лекара баш кад је навлачио своје црне рукавице. Много хитам, довикне му овај нагло. Сињора Марија целога дана није спавала, и тек што је овога тренутка мало задремала. Не треба да вам препоручујем да је не будите никаквом лармом; а ако се пробуди, нипошто не сме говорити. Мора лежати мирно, не сме се мицати ни кретати ни најмање, не сме говорити, и само јој је душевно кретање од користи. Молим вас причајте јој разне лудорије, тако да мора мирно да слуша.

Не брините се, докторе, одговори Максимилијан с тужним осмејком. Већ сам се сасвим образовао за приклапала, и нећу јој дати да дође до речи. А већ причаћу јој вазда фантастичких ствари, колико год само желите... Али, колико ће још моћи да живи?

Много хитам, одговори лекар, и утече.

Црна Девора, финога слуха као што је, већ је по кораку познала посетиоца, и полако му отвори врата. На његов знак, она изађе исто тако тихо из собе, и Максимилијан остаде сам код своје пријатељице. Соба је била тек сумрачно осветљена једном јединном лампом,

Она је понекада бацала пола страшљиву пола радозналу светлост на лице болесне жене која је, потпуно обучена у белом муслиму, опружена лежала на софи од зелене свиле и мирно спавала.

Ћутке, прекрштених руку, стојао је Максимилијан неко време пред заспалом женом, и посматрао је лепе удове, које је лака одећа више испољавала него скривала, и, кад год је лампа бацила млаз светлости на њено бледо лице, задрхтало је његово срце. За Бога! рече он тихо, шта је то? Каква се то успомена буди у мени? Да, сада знам. Та бела слика на зеленом пољу, да, сада...

У том тренутку разбуди се болесница, и, као да посматрају из дубине сна, гледале су пријатеља благе, затворено плаве очи, питале су, молиле су... На шта сте сада мислили, Максимилијане? рече она оним језиво меким гласом који се налази у оних који болују од плућа, и у коме нам се чини да уједно чујемо и дечје тепање, птичје цвркутање, и ропац самртника. На шта сте сада мислили, Максимилијане? понови она још један пут, и диже се тако брзо да су се дуге витице као заплашене златне гује обавиле око главе.

За Бога! викну Максимилијан, благо је притиснув понова на софу, лезите мирно, не говорите; рећи ћу вам све, све, што мислим, што осећам, па и оно што ни ја сам не знам!

Заиста, настави он, ја не знам тачно шта сам сада мислио и осећао. Слике из детињства пролазиле су ми у сумраку кроз сећање, мислио сам на замак моје мајке, на пусти врт онде, на лепу мраморну статуу која је лежала у зеленој трави... Рекао сам „замак моје мајке“, али вас молим да ту нипошто не замишљате нешто сјајно и красно! На тај сам се назив навикао; мој отац свагда је некако сасвим нарочито изговарао реч „замак!“, и при том се тако чудновато осмејкивао. Значење тога осмејкивања схватио сам тек доцније кад сам као дечко од својих дванаест година с мајком путовао у замак. То је било моје прво путовање. Возили смо се цео дан кроз неку

густу шуму чију грозну таму никад нећу заборавити, и тек пред вече стадосмо пред једном дугом пречагом, која нас је одвајала од једне велике ливаде. Морали смо чекати скоро пола сата док је из оближње колибе дошао младић који је уклонио уставу и пустио нас унутра. Кажем „младић“ јер је стара Марта свог нећака од четрдесет година још непрестано звала младићем. Да би достојно дочекао милостиве господаре, овај је обукао стару ливреју свога покојног ујака, па како је с ње претходно морао мало отрести прашину, пустио нас је да толико дуго чекамо. Да смо му дали времена, он би обукао и чарапе; дуге, голе, црвене ноге нису много одударале од капута јасно скерлетне боје. Да ли је под њим носио и чакшире, не знам више. Наш послужитељ, Јован, који је такође често чуо назив „замак“, начинио је врло зачуђено лице кад нас је младић одвео у малу опалу зграду где је становао покојни господар. Али се скоро упрепастио кад му је моја мајка заповедила да унесе постеље. Откуда се могао надати да у „замку“ нема постеље! па је наредбу моје мајке да понесе за нас постеље, или сасвим пречуо или се на њу није обазирао, сматрајући је као сувишан труд.

Та мала кућа која је, висока само један спрат, у својим најбољим временима имала највише пет соба за становање, била је бедна слика прошлости. Полупано покућство, исцепани ћилими, ниједно једито окно на прозору са свим очувано, овде онде провиљен патос, свуда ружни трагови најобеснијег војничког газдовања. „На коначењу војска се код нас увек много веселила“, рече младић с глупим осмејком. А мајка даде знак да бисмо хтели да будемо сами, и, док се младић нашао у послу с Јованом, ја одох да разгледам башту. И она је била најнеутешнија слика пустошења. Велико дрвеће било је или осакаћено или оборено, и накосне паразитне биљке расле су преко палих клада. Овде онде, по ижђикалом тисовом грму, могле су се распознати некадашње стазе. Овде онде стајале су и статуе, које већином не имађаху

главе или бар носеве. Сећам се једне Дијане чија је доња половина била врло смешно обрасла црним бршљаном, као што се сећам и једне Богиње Изобиља из чијег је рога израстао сам смрдљив коров. Само једна статуа беше, Бог зна на који начин, остала сачувана од злобе људи и времена; с њеног постоља, наравно, била је оборена у високу траву, али ту је лежала она неонакажена, мраморна богиња лепих црта у лицу и оштро подељених племенитих груди које су се из високе траве светлиле као какво грчко откровење. Уплашио сам се скоро кад сам је видео; та слика уливала ми је неки чудновато неприличан страх, а тајан стид није ми допуштао да дуже посматрам њену лупкост.

Кад сам се поново вратио мајци, она је стајала на прозору, изгубљена у мислима, главу је наслонила на своју десну руку, а сузе су јој непрестано рониле низ образе. Тако је нисам још никад видео да плаче. Загрлила ме је нагло и нежно, и молила ме је да јој опростим што због Јованова немара нећу добити уредну постељу. „Стара Марта“, рече ми она, „тешко је болесна, и, драги синко, не може ти уступити своју постељу. Али Јован нека ти јастуке из кола угоди тако да можеш спавати на њима, а нека ти даде и свој капут да се покријеш њиме. Ја ћу спавати овде на слами; ово је соба за спавање мог покојног оца; овде је иначе изгледало много боље. „Остави ме саму!“ И сузе полетеше још јаче из њених очију.

Да ли због необичног лежишта или због узбуђеног срца, тек ја нисам могао спавати. Месечина је тако право продирала кроз провањена окна на прозору, и мени се чинило да хоће да ме измами у јасну летњу ноћ. Обрнуо се лево или десно на свом лежишту, затворио очи или их нестрпљиво поново отворио, непрестано сам морао да мислим на мраморну статуу коју сам видео да лежи у трави. Нисам умео себи да објасним стидљивост која ме је обузела кад сам је видео: лутио сам се на тај детињасти осећај, и „Сутра“, шаптао сам сâм себи,

„сутра ћемо те пољубити, ти лепо мраморно лице; пољубићемо те баш у оне лепе углове на устима где се усне станају у тако убаве јамице!“ Неко нестрпљење какво још никад нисам осетио, прође кроз цело моје тело, нисам дуже могао одолети чудноватом нагону, и, најзад, одважно скочим и рекнем: „Ма шта ме стало, пољубићу те још данас, ти лепа слико!“ Тихо, да мајка не би чула моје кораке, изађох из куће, а то је било тим лакше што је улаз додуше још имао велик грб, али није више имао врата; и журно сам се провлачио кроз грање опустелога врта. А није се чуло ни гласка, и све се немо и озбиљно одмарало на тихој месечини. Сенке дрвећа биле су као приковане за земљу. У зеленој трави лежала је лепа богиња исто тако непомично, али њено љупко тело изгледаше као да није било спутано каменом смрћу него само тихим сном, и, кад сам јој се приближавао, бојао сам се готово да је и најмањим шушњем не пробудим из њеног дремежа. Зауставио сам дах кад сам се нагнуо над њу да посматрам лепе црте њеног лица; неки језовит страх одбијао ме је од ње, нека дечачка пожуда привлачила ме је опет њој, моје срце ударало је као да се спремам да извршим убиство, и ја, најзад, пољубих лепу богињу усрдно, нежно, очајно, како никад више нисам пољубио у целом животу. Исто тако никада нисам могао заборавити ону слатку језу, у којој се окупала моја душа кад су се мојих уста дотакле оне мраморне усне чија ме је ладноћа испуњавала блаженством... И, видите ли, Марија, баш кад сам стајао пред вама, и кад сам вас видео како лежите на зеленом дивану у хаљини од белог муслима, тада сам се сетио оног кипа од белог мрамора у зеленој трави. Да сте дуже спавали, моје усне не би могле одолети...

Максе! Максе! викну жена из дубине своје душе — то је ужасно! Ви знате да један пољубац с ваших уста...

О, ћутите само, знам ја да би то за вас било ужасно! Не гледајте ме само тако молећиво. Добро ја разумем ваше осећаје, ма да ми остају скривени њихови последњи

узроци. Никад нисам смео моја уста притиснути на ваше усне....

Али Марија му не даде да доврши; дохватила га је за руку, покрила је ту руку најжешћим пољупцима, и рече тада смешећи се: Молим вас, молим вас, приповедајте ми још штогод о вашим љубавима. Колико сте дуго волели мраморну лепотицу коју сте пољубили у врту своје мајке?

Отпутовали смо другога дана, одговори Максимилијан, и љупку прилику никад више нисам видео. Али, скоро четири године забављало се њоме моје срце. Нека чудновата страст према мраморним статуама развила се од тога доба у мојој души, и још овога јутра осећао сам њену силну снагу. Дошао сам из Лаурентијане, библиотеке Медичија, и, не знам више на који начин, доспем у капелу где је та најдивнија породица Италије сазидала себи почивалиште од драгог камења, и тамо мирно спава. Читав сат остао сам тамо задубљен у посматрање једне мраморне женске слике, чији огромни стас показује смелу снагу Микел Анђелову, док је цела прилика увијена у неку етарску слаткоћу коју баш код овог уметника обично не траже. У тај мрамор извајано је цело царство снова са свима његовим тихим блаженствима, неки нежни мир станује у тим лепим удовима, кроз њене жиле изгледа да тече мека месечева светлост...., то је ноћ Микел Анђела Буонаротиа. О, како бих радо спавао вечити сан у загрљају те ноћи....

Сликане женске прилике, настави Максимилијан после једне паузе, увек су ме слабије интересовале од статуа. Само једанпут био сам заљубљен у једну икону. Била је то једна необично лепа Мадона коју сам упознао у једној цркви у Келну на Рајни. Постао сам тада врло ревносан посетилац цркве, и моја душа утонула је у мистику католицизма. Тада бих се, као какав шпански витез, сваки дан радо био борио на живот и смрт за неокаљано зачеће Марије, анђеоске царице, најлепше даме и неба и земље! За целу свету породицу интересовао сам се тада,

и са свим и нарочито љубазно скинуо сам шешир сваки пут кадгод сам прошао поред слике светога Јосифа. Али то стање није трајало дуго, и скоро без устезања напустио сам Мајку Божју кад сам се у једној галерији старина упознао с једном грчком нимфом, која ме је дуго времена држала окована у своје мраморне вигове.

И ви сте увек волели само извајане или сликане жене? смејала се Марија.

Не, волео сам и мртве жене, одговори Максимилијан, и преко његова лица разли се опет велика озбиљност. Он није приметио да се код тих речи Марија уплашено тргла, и говорио је мирно даље:

Јест, врло је чудновато да сам се једанпут заљубио у девојчицу пошто је већ седам година прошло откако је умрла. Кад сам упознао малу Вери, допала ми се одлично. Три дана забављао сам се с тим младим створом, и необично сам уживао у свему што је чинила и што је говорила, у свима изразама њеног примамљивог и дивног бића, али ипак се моја душа при том није одвећ разњежавала. Нити сам, после неколико месеци, био одвећ дубоко дирнут кад сам добио вест да је изненада умрла од нервне грознице. Заборавио сам је потпуно, и уверен сам да годинама, ни један једини пут, нисам на њу помислио. Читавих седам година прошло је од тада, и ја бејах у Потсдаму да красно лето уживам у несметаној самоћи. Нисам тамо долазио у додир ни с једним једним човеком, и цело моје дружење ограничило се на статуе у врту Сансусиа. Тада се догоди једнога дана, и у мојој успомени јавише се црте лица и неки чудновато пријатан начин говора и кретања, а ја се никако нисам могао да сетим којој личности припадају. Ништа није мучније него то претурање по старим успоменама, и стога сам био скоро весело изненађен кад сам се, после неколико дана, наједаред сетио мале Вери и тада приметио да је то била њена мила заборављена слика која је преда мном лебдела и тако ме узнемиривала. Да, ја сам се томе открићу радовао као човек који је сасвим неочекивано поново

нашао свог најинтимнијег пријатеља: избледеле боје постепено су опет оживеле, и, најзад, опет је стајало преда мном исто оно слатко мало створење, насмејано, дурљиво, досетљиво, и лепше још него некада. Од тада не хтеде та љупка слика никако да ме остави, испуњавала је целу моју душу; куд год сам ишао или стајао, стајала је и ишла уза ме, говорила је са мном, смејала се са мном, али безазлено и без велике нежности. Али ја сам сваки дан био све више очаран том сликом, која је сваки дан за мене добијала све више стварности. Лако је дочарати духове, али је тешко послати их натраг у њихово мрачно Ништа; они нас погледају тада тако молећи, наше рођено срце моли се за њих тако силно.... Нисам више могао да се отргнем, и ја се заљубих у малу Вери пошто је већ седам година прошло откако је умрла. Тако сам шест месеци живео у Потсдаму, сасвим утонуо у ту љубав. Чувао сам се, још брижљивије него пре, сваког додира са спољашњим светом, и, кад би неко на улици прошао поред мене одвећ близу, осећао сам најнеугоднију тугу. Имао сам дубоку бојазан од сваког сусрета, какву можда осећају ноћни духови покојника; јер они, кажу, кад сретну жива човека, уплаше се исто тако јако као и жив човек кад сретне аветињу. Случајно је тада прошао кроз Потсдам један путник, испред кога нисам могао да се уклоним; то је био мој брат. Кад сам га видео, и кад ми је причао о последњим догађајима дневне историје, пробудио сам се као из дубоког сна, и, уплашен, осетио сам наједаред у каквој сам страховитој усамљености живео тако дуго. У том стању нисам осетио чак ни промену годишњих доба, и чудећи се посматрао сам сада дрвеће које је, одавно без лишћа, било покривено јесењимињем. Оставио сам одмах Потсдам и малу Вери, и у другој једној вароши где су ме очекивали важни послови био сам, врло незгодним приликама и везама, врло брзо поново угуран у сурову стварност.

Драго небо! настави Максимилијан, и око његове горње усне задрхта болан осмејак, — драго небо! живе

жене с којима сам тада долазио у неизбежан додир, како су ме оне мучиле, нежно мучиле својим пућењем, љубомором, и држањем у вечитој задуваности! На коликим сам баловима морао с њима да касам, у колика сам се оговарања морао да умешам! Каква неуморна таштина, које уживање у лажи, које издајство у пољупцу, које отровно цвеће! Те даме умеле су да ми обљутаве све уживање и љубав, и ја за неко време постадох непријатељ женскиња и проклињао сам цео њихов род. Прошао сам скоро као онај француски официр који се у походу на Русију с тешком муком спасао из ледених ручага на Березини, али је од тада стекао такву антипатију према свему што је смрзнуто, да је сада с гнушањем одбијао чак и најслађе и најбоље врсте тортонског сладоледа. Да, успомена на Березину љубави коју сам тада прелазио, огадила ми је, за неко време, и најдивније даме, жене као анђеле, девојке као шербет од ваниље.

Молим вас, викну Марија, не грдите жене! То су поабане фразе мушкараца. На крају крајева, да бисте били срећни, ипак вам требају жене.

О, уздахну Максимилијан, то је заиста истина. Али жене, на жалост, имају само један једити начин којим могу да нас усреће, док нас на тридесет хиљада начина умеју да унесреће.

Мили пријатељу, одговори Марија, прогутавши један лак осмејак, ја говорим о слагању двеју складних душа. Зар ви никад нисте осетили ту срећу?... Али ја видим на вашим образима неко необично руменило... Говорите... Максе?

Истина је, Марија, скоро се дечачки стидим да вам признам срећну љубав која ме је некад испуњавала бескрајним блаженством! Та ми успомена још није изгубљена, и у њену свежу ладовину још се често склања моја душа кад неспосно почне палити прашина и дневна припека живота. Али нисам у стању да вам дам тачан појам о тој мојој љубавници. Она је била тако старске

природе да је могла само у сну да ми се показује. Ја мислим, Марија, да ви немате никакву баналну предрасуду о сновима; те ноћне појаве имају заиста исто толико реалности као и оне грубе прилике на дану које можемо да опипамо рукама, а о које се не ретко упрљамо. Јесте, у сну сам је видео, то љупко створење које ме је највише усрећило на овом свету. О њеној спољашности умем мало рећи. Нисам у стању да сасвим тачно прикажем облике њених црта на лицу. То је било лице које никад пре нисам видео, и које после никад више нисам видео у животу. Толико се сећам, није било ни бело ни ружичасто, него једне боје, некако благо зарумењено, бледо жуто, и провидно као кристал. Дражи тога лица нису биле ни у строго одмереној лепоти, ни у интересантној покретљивости; његов карактер био је пре у некој чаробној, дражесној истинитости која улева страх. То је било лице пуно свесне љубави и грациозне доброте; то је више била душа него лице, и с тога никад нисам потпуно могао да замислим спољашњи облик. Очи биле су благе као цвеће; усне, мало бледе али љупко свијене. Носила је свилен огртач различкове боје, а то је било и цело њено одело; врат и ноге били су наги, а кроз меки танки плашт, као крадом, прислушкивала је каткад витка нежност тела. Речи које смо прозборили једно с другим, исто тако не могу да се опоменем; толико знам да смо се верили, и да смо се миловали весели и срећни, искрени и срдачни, као вереник и вереница, шта више, као брат и сестра. Али каткада нисмо ништа ни разговарали више, и гледали смо се узајмично, око у око, и, у том гледању пуном блаженства, проводили смо читаве вечности... Како сам се пробудио, ни то не могу рећи, али уживао сам још дуго после у осећању те среће. Био сам дуго као намочен нечувеним сластима, чежњива дубина мога срца била је као набијена блаженством, нека мени непозната радост као да се излила преко свих мојих осећаја, и ја остадох весео и разгаљен ма да драгану никад више нисам видео у својим сновима. Али зар нисам

уживао читаве вечности гледајући је? А и она ме је познавала врло добро да не би знала да ја не волим понављања.

Заиста, рече Марија, ви сте homme à bonne fortune... Али реците ми да ли је била госпођица Лоранс мраморна статуа или слика, покојница или сан?

Можда све то заједно, одговори Максимилијан врло озбиљно.

Могла сам мислити, драги пријатељу, да је та љубавница морала бити од врло сумњивог меса. А кад ћете ми причати ту историју?

Сутра. Дугачка је, а ја сам данас уморан. Долазим из опере па имам сувише музике у ушима.

Ви идете често у оперу, и ја мислим, Максе, да ви тамо идете више ради тога да видите него да чујете.

Не варате се, Марија, ја заиста идем у оперу да посматрам лица лепих Талијанака. Наравно, оне су још и изван позоришта доста лепе, и историчар би по идеалности њихових црта врло лако могао доказати утицај творних уметности на тело талијанског народа. Природа је овде уметницима одузела капитал који им је некад позајмила, и, гле! он се умножио на најдивнији начин. Природа која је некада уметницима пружала моделе, она копира данас са своје стране њихова ремек дела, која су на тај начин постала. Смисао за лепоту прожмао је цео народ, и, као што је некада утицало месо на дух, тако сада утиче дух на месо. И није бесплодна побожност пред оним лепим мадонама, умиљатим олтарским мадонама које се урежу у душу вереника, док невеста неког лепог свеца носи у ватреном срцу. Таквим изборним сродством постао је овде један људски сој, лепши него дивно земљиште на коме се развија, и него сунчано небо које га обасјава као златан оквир. Људи ме не интересују никада много ако нису или насликани или извајани, и вама, Марија, остављам свако могуће одушевљење за оне лепе, окретне Талијане који имају тако дивље црне залиске, и тако смеле, поносите носеве, и

тако благе разборите очи. Кажу да су Ломбарђани најлепши људи. Нисам никада чинио испитивања у том погледу, само сам о Ломбарђанкама озбиљно размишљао, и оне су, то сам добро запазио, заиста тако лепе као што њихова слава казује. Али још и у Средњем Веку мерале су бити прилично лепе. Јер кажу о Франпу I да је причање о лепоти миланских жена био један, тајан повод који га је склонио на талијански поход; витешки краљ био је зацело радознао да ли су његове душевне рођаке, својта његовог крсног кума, заиста тако лепе као што је чуо да их уздижу... Бедник! У Павији је врло скупо платио ту радозналост!

Али како су тек лепе оне, те Талијанке, кад музика обасја њихова лица. Велим: обасја, јер утицај музике који опажам у опери на лицима лепих жена, са свим је сличан оним ефектима светлости и сенке који нас задивљавају кад у мраку, уз луч, посматрамо статуе. Те мраморне слике откривају нам тада са страховитом истином њихов дух и њихове грозне неме тајне. На исти начин сазнајемо и цео живот лепих Талијанака кад их видимо у опери; наизменичне мелодије буде тада у њиховој души читав низ осећаја, успомена, жеља, и љутња, које се све у тренутку изражавају у покрету њихових црта, у њиховом руменилу, у њиховом бледилу, и, чак, и у њиховим очима. Ко уме да чита може тада на њиховим лепим лицима читати врло многе слатке и интересантне ствари: приче које су тако чудновате као новеле од Бокачја; осећаје који су тако нежни као сонети Петрарке; ћуди које су тако смеле као отавериме Ариоста; а често и страшно неверство и узвишену злобу која је тако поетична као пакао великога Дантеа. Вредно је због тога помучити се и погледати горе у ложе. Само кад људи не би, међу тим, своје одушевљење исказивали с толиком страшном лармом! Тај одвећ бесан немир у талијанском позоришту каткад ми је досадан. Али музика је душа тих људи, њихов живот, њихова национална ствар. У другим земљама зацело има музичара који су једнаки највећим

талијанским целебритетима, али тамо нема музикалног народа. Музику овде, у Италији, не представљају инди видуе, она се испољава у целом народу; музика је постала народ. Код нас на северу са свим је друкчије; ту је музика постала само човек, и зове се Моцарт, или Мајербер; и, после свега, кад се тачно испита оно најбоље што нам пружају такви северни музичари, тада човек нађе у њему светлост талијанског сунца и мирис неранџа, и, много пре него нашој Немачкој, они припадају лепој Италији, постојбини музике. Јест, Италија биће увек постојбина музике ма да њени велики маестри рано силазе у гроб или занеме, ма и Белини умро а Росини ћутао.

Заиста, примети Марија, Росини ћути као заливен. Ако се не варам он ћути већ десет година.

То је можда његов виц, одговори Максимилијан. Он је хтео да покаже да је сасвим неприлично име „Пезарски Лабуд", које му дају. Лабуди певају на крају свога живота, а Росини је престао певати у средини живота. И ја мислим да је добро учинио, и тиме баш показао да је ђеније. Уметник који има само талента, задржи до краја живота нагон да вежба свој таленат; частољубље га подбада, он осећа да се стално усавршава, и он мора да тежи за највишим. Али ђеније је већ пружио оно Највише, он је задовољан, он презире свет и ситно частољубље, и иде кући у Стратфорд на Авони као Виљем Шекспир, или шета се и смеје и шали на Булевару des Jtaliens у Паризу као Јоаким Росини. Ако ђеније нема сасвим рђаву телесну конституцију, онда живи на тај начин још доста дуго пошто је дао своја најбоља дела, или, као што се обично вели, пошто је извршио своју мисију. Предрасуда је кад се мисли да ђеније мора рано умрети; мислим да су обележили тридесету до тридесетчетврте године као најопасније време за ђеније. Колико сам често тиме дирао јадног Белинија, и прорицао му из шале да он, у свом својству ђенија, ускоро мора умрети, пошто достигне то опасно доба живота.

Чудновато! Упркос шаљивом тону, он се ипак бојао тог проричања, назвао ме својим урочником и непрестано је чинио знак против урока... Тако је волео да остане у животу, имао је скоро страсну одвратност према смрти; није ништа хтео да чује о умирању, бојао се тога као дете које се боји да спава у помрчини... Био је једно добро, мило дете, каткад мало неуљудно, али тада ваљало му је само запретити његовом скором смрћу, и он се одмах покуњио, и молио правећи с два подигнута прста знак против урока... Сиромах Белини!

Ви сте га, дакле, познавали лично? Је ли био леп?

Није био ружан. Ви видите, ни ми људи не можемо да одговоримо потврдно кад нам о неком из нашег рода упуте такво питање. Био је високо израсла витка појава, која се гиздаво, рекао бих, кокетно кретала; увек à quatre èpingles; правилно лице, дугуљасто, бледо ружичасто; јасно плава, скоро златна коса, очешљана у танке увојке; високо, врло високо, поносито чело; прав нос; бледе, плаве очи; лепо одмерена уста; округла брада. Његове црте имађаху нешто нестално, бескарактерно, нешто као млеко, и на том млечном лицу нијао се понекад слатко накисео израз бола. Тај израз бола замењивао је Белинијевом лицу дух који му је недостајао; али то је био бол без дубине: тињао је без поезије у очима, дрхтао је без страсти око усана овога човека. Тај равни, клонули бол млади маестро као да је хтео изразити целом својом појавом. Тако сањалачки болно била је очешљања његова коса, одело стајало је чезнутљиво на његовом нежном телу, он је носио свој шпански прутић тако идилички да ме је увек подсећао на младе пастире које у нашим пастирским играма видимо како уснијају с искићеним штаповима, и у капутима и чакширицама јасне боје. А његов ход био је тако девичански, тако елегичан, тако етарски. Цео тај човек изгледао је као уздах en escarpins. Код жена нашао је на велико допадање, али сумњам да је игде изазвао јаку љубав. За мене је његова појава увек била некако смешно бљутава, а разлог даје се по-

најпре наћи у његовом францускомъ говору. Ма да је Белини већ више година живео у Француској, ипак је француски говорио тако рђаво као што се, ваљада, једва може да говори и у Енглеској. Тај говор није требало да назовем „рђавим“; рђаво је овде сувише добро. Мора се рећи ужасно, родоскрнавно, као кад пропада свет. Јест, кад је човек био с њиме у друштву, а он је јадним францускимъ речима ломио вратове као какав џелат, и постојано на продају износио своје колосалне coq-à-l'âne, мислило се покаткад да свет мора пропасти уз ломњаву громова... Мртва тишина завладала би тада у целој сали; самртни страх огледао се на свачијем лицу, насликан кредом или цинобером; госпође нису знале да ли да падају у несвест или да беже; људи су престрављени поглéдали у своје чакшире да би се уверили да их заиста носе; а што је било најстрашније, тај страх дражио је у исто доба конвулзивну вољу за смејањем која се није дала савладати. Кад је, с тога, човек био у друштву с Белинијем, његова близина свакад је морала уливати извесну бојазан која је, због језовите своје дражи, у исто доба и одбијала и привлачила. Понекад су његови нехотични каламбури били само забавне природе, и у својој смешној бљутавости подсећали су на дворац његовог земљака принца од Палагоније који Гете, у своме путовању по Италији, описује као музеј бароких кривина и нескладно спојених наказа. Како је Белини, у таквим приликама, увек мислио да је рекао нешто безазлено и сасвим озбиљно, његово је лице с његовим речима чинило највећи контраст. Оно што ми се није допадало на његовом лицу истицало се тада тим јаче. Али оно што ми се није допадало није било те врсте да се баш могло назвати недостатком, а најмање могло је и за даме бити непријатно. Белинијево лице, као и цела његова појава, имала је ону физичку свежину, ону набујалост меса, ону ружичасту боју која на мене чини непријатан утисак, на мене, јер ја много више волим мртваце и мрамор. Тек доцније, кад сам Белинија већ одавно познавао, осетио

сам према њему извесну наклоност. То је настало нарочито кад сам опазио да је његов карактер био скроз племенит и добар. Његова душа зацело је остала чиста и неокаљана свакојаким ружним дотицајима. Није му недостајала ни безазлена добродушност, детињатост, коју вазда налазимо код ђенија, и ако они такве ствари не показују свакоме.

Да, сећам се — настави Максимилијан, и седе на столицу на чија се леђа досада беше стојећи наслањао, — сећам се једнога тренутка кад ми се Белини појавио у тако милом светлу да сам га посматрао с уживањем, и да сам предузео да га из ближе упознам. Али, на жалост, то је био последњи тренутак када сам га видео у овом животу. То је било једног вечера пошто смо у кући једне велике даме која је имала најмању ногу у Паризу, заједно ручали и били врло весели, а на фортепијаму одјекнуле су најслађе мелодије.... Видим га још непрестано, доброга Белинија, како се најзад, изнемогао од многих лудих белинизама које је избрбљао, спустио на једну столицу... Та столица била је врло ниска, скоро као клупица, тако да је Белини, на тај начин, у исто доба сео до ногу једне лепе даме која је, према њему, легла на један диван и са слатком злобом гледала на Белинија, док се он мучио да је забави неким француским фразама, и непрестано имао потребу да оно што је рекао објасни својим сицилијанским жаргоном, да би доказао да није рекао глупост него, баш напротив, најфиније ласкање. Мислим да лепа дама није много слушала Белинијеве фразе; узела му је из руку његов шпански прутић којим је каткада хтео да помогне својој слабој реторици, и помоћу њега је сасвим мирно растурала красне увојке на обема слепочицама младога маестра. На ту несташну радњу односио се онај осмејак који је њеном лицу давао израз какав још никад нисам видео на људском образу. Никад нећу заборавити то лице! То је било једно од оних лица која изгледа да више припадају замишљеном свету поезије него грубој стварности

живота, биле су то контуре које опомињу на Давинчија, оно поносито овално лице с наивним јамицама на образима и са сентименталном шиљастом брадом ломбардске школе. Боја више римски блага, таман бисерни сјај, отмена бледоћа, morbidezza. У кратко, то је било лице какво се налази само на каквом старо-талијанском портрету који представља неку од оних великих дама у које су били заљубљени талијански уметници шеснаестога века кад су стварали своја најбоља дела, на које су мислили песници онога доба кад су се песмом обесмртили, и за којима су немачки и француски витези жудели кад су пасали мач и, жељни боја, јуришали преко Алпа... Да, да, такво је било то лице, на коме се играо осмејак најслађе злобе и најотменије несташности, док је она, та лепа дама, врхом шпанскога прутића, растурала плаве увојке доброга Белинија. У том тренутку учинио ми се Белини као додирнут чаробним прутићем, као претворен у сасвим пријатну појаву, и он постаде моме срцу наједаред сродан. Његово лице сијало је у рефлексу онога осмејка, то је био можда најцветнији тренутак његова живота... Никада то нећу заборавити... Четрнаест дана доцније читао сам у новинама да је Италија изгубила једнога од својих најславнијих синова!

Чудновато! У исто доба објављена је и Паганинијева смрт. У ту смрт нисам сумњао ни тренутка, јер је стари, бледи Паганини вазда изгледао као самртник; али смрт младога, руменога Белинија учинила ми се невероватна. Па ипак је вест о смрти првога била само новинарска грешка: Паганини налази се свеж и здрав у Ђенови, а Белини лежи у гробу у Паризу!

(Наставиће се.)

Х. Хајне.

(С немачког превео М. Ив.)

ЗАКОН ПРОПОРЦИЈЕ У ИСТОРИЈИ.

(3.)

7.

Пошто је раније моћније, то све раније добива и троши више од опште снаге, која је одређене, ограничене количине; по томе све доцније добива све мање од опште снаге, те је све слабије.

Пошто је природа највећи део своје снаге утрошила на стварање неорганског света, мање на стварање органског света, то је за човека, за његову историју и цивилизацију остао најмањи део од опште снаге земљине, те човека и његову цивилизацију природа држи само сувишком све своје снаге. И као што човечанство живи само од сувишка енергије земљиног живота, тако је исто и човеков психички живот само сувишак енергије његова физичког живота; човек је луксуз природе, мишљење је луксуз човеков.

Највећи део своје снаге троше и поједини људи и народи на своје одржање, на физички живот, у што се троши и највећи део мождане и нервне снаге; све остале више функције мозга — посматрање, мишљење и т.д. и код самог човека само су споредни, луксузни послови мозга, те су и развијене у врло слабој мери код појединог човека, и сразмерно код врло мало људи, пошто за њих остаје најмањи део од све мождане и нервне снаге.

Тако и сваки народ троши највећи део све своје снаге на своје одржање, на свој физички, чулни живот; отуда се само они народи дижу до историје, само они имају вредности за човечанство и за његов прогрес, којима остаје сувишак енергије за виши. историјски живот; народи који троше сву своју снагу у физичком, чул

ном животу, немају вредности за човечанство и његову историју и прогрес. Пошто је у свима временима продукција материјалних добара, потребних за одржање телесног живота, трошила највећи део свих друштвених снага, то је у историји врло мало народа који су чинили и чине прогрес.

Пошто је уметност увек добивала много више од снаге људске која је остајала сувишна од снаге потрошене у борби за живот, то је апстрактном мишљењу, науци и философији увек остајао најмањи део од све људске снаге, код свих народа. А од свих уметности највише снаге трошили су сви народи на архитектуру.

8.

Пошто све раније добива све више од опште снаге, има све мање потреба и услова за свој опстанак и одржање, то све раније све лакше постаје и одржава се, све му мање борбе треба за одржање; по томе све доцније, добивајући све мање од опште снаге, имајући све више потреба и услова за постајање и одржање, све теже постаје, све се мучније одржава, све се више мора борити за опстанак и одржање, све је слабије и по томе све лакше пропада и нестаје га.

Пошто све виши живот све се теже одржава и све лакше пропада, пошто су му све многобројнији и већи непријатељи и сметње, то је живот уопште луксуз земље, и она га одржава само луксузном енергијом својом.

Најдоцнији моменат живота по реду времена, човек, најслабији од свих, најтеже постаје и најтеже се одржава од свих ранијих, са највише напора, болова, бораба; он има највише непријатеља у природи, и природа га најмање штити од свих. Борба с природом за човека је много тежа и оштрија него за животиње, и не добивајући ништа готово од природе, човек мора напором и радом тећи и учити, док животиња доноси собом готово на свет што јој треба за борбу у животу. Пошто човек

има много више потреба него ма која животиња и тешко их све подмирује, то је човек најмање задовољен од свих животиња и ствари на земљи.

И у области човека много лакше, са много мање напора и болова одржава се првобитни, нижи, природни човек, него доцнији, виши, историјски човек. Природни човек имајући само ниже, телесне потребе, лакше их задовољава, те се лакше и одржава од доцнијег, вишег човека, јер ствари у природи, које подмирују прве и најпрече потребе човекове, потребе живота, има много више, доступније су, те се и лакше добивају него ствари које подмирују његове доцније, више потребе. Што је човек нижи тим се сама природа више брине за њега, тим се све лакше он одржава. Сваким даљим прогресом човек је све више остављен самом себи, без икакве спољашње помоћи и подстрека од природе, човек је све више упућен на самог себе; тим је човек човеку све потребнији и скупљи; хуманост је само једна консеквенца тог процеса. Виши, историјски човек мора сам да се стара да би подмирио своје доцније, више потребе. Сва доцнија своја историјска добра човек мора сам да тражи, тече и одржава. Цивилизацију своју човек мора одржавати тек неприродним напрезањем својих снага; све историјске тековине човекове природа руши на сваком месту, и у свако време, где и кад их човек будно не чува. Пошто је у свима временима највећи део људске снаге трошен на добивање хране; пошто цео прогрес иде на то да се што лакше добавља храна за све више људи, то је за одржање своје цивилизације, и својих скупих историјских тековина, човеку увек остајало најмање снаге: као и природа човека, тако и човек одржава цивилизацију само луксузом своје снаге; отуд је увек цивилизација појединих народа и времена најмучније одржавана и најлакше пропадала.

Пошто само виши, историјски човек ради цивилизацију и прогрес ума, пошто само он тече она узвишена, племенита, скупа историјска добра човекова, а не нижи

човек, човек типа, то, што је виши човек, што су виша добра за која се он бори, са све више бола мора добивати и одржавати оно што му треба; што је нижи човек, он све мање осећа бола, болови су му све нижи те и пролазнији, и са све мање бола задовољава своје ниже потребе. Нижи, чулни човек брзо се нађе у животу, лако иде својим путем у животу, лако задовољава своје ниже, чулне потребе, ближи му је смер који има да достигне, нижа му је висина на коју има да се попне, и лако се задовољи и засити оним што му природа и његово друштво дају, и не тражи ништа више. За вишег, племенитијег човека, дубље душе и вишег духа, нема ништа готово и спремљено у свету; он мора дуго лутати и борити се, на његову путу има много више препона и сметњи, он остаје скоро увек даље од својих индивидуалних смерова, те су и његови болови много трајнији и дубљи него болови нижег човека.

Пошто се до највишег и најскупљег добра — до духа и свести, долази само кроз највећи број највиших болова, пошто се свест само болом одржава и подстиче, то са све вишом свешћу расте и висина бола и туге.

Као најслабији орган, мозак се најлакше умара, те му највише треба одмора и накнаде, док нижим органима не треба одмора. По томе човеку треба највише напрезања за мишљење, те се свесно мишљење најтеже одржава од функција свих осталих органа, те га је најлакше реметити од свих других функција. За духовни рад треба много више напрезања него за телесни, и духовни рад троши много више од целе, одређене животне снаге једног човека, него телесни рад, који је по томе лакши, и нижем човеку и милији него духовни рад.

Тако и све несвесно, све што мора да буде, постаје и одржава се без муке и напора; све нагонске радње код човека бивају саме од себе, и за њих не треба човеку никаквог изучавања, ни вежбања, ни добивене умешности; оне бивају без његове воље и свести.

Тако је и осећање много лакше од мишљења; ми-

шљење троши много више од опште крви и снаге у телу, те много теже се одржава него осећање; отуд је много лакше писати за осећање него за ум; и пошто велика већина људи живи чисто осећајним животом, то је за њу много лакше и писати него за мањину умних људи; отуда су песници и уметници, који раде поглавито за осећање и на њега делују, ближи и разумљивији већини људи, него философи и научници који раде за ум.

Тако и у области духа оно што је раније лакше постаје и одржава се него оно што је доцније. Фантазија постаје сама од себе, и за њу не треба човеку никаквог напора, ни изучавања, док за свесно мишљење, процес којим се долази до истине, треба непрестаног напора и изучавања, да би се одржало. По томе истина стоји онако исто према човеку, као човек према природи и стварима у њој: као што се човек према природи врло тешко, с великом муком и борбом одржава, тако и истина међу људима. Врло малом броју људи остаје од борбе за живот снаге да ступи у још мучнију и тежу борбу за истину. Јер знање не долази само човеку као ваздух, нити се може тако лако добити као вода и храна; оно се добива само великим радом и напором. Отуд велика већина људи брзо достиже границу свога знања и снаге мишљења, заустављајући се на ономе што је потребно за живот и садашњост у друштву; само се мало људи дижу до висине науке и философије, а још мање њих раде прогрес у њима.

И првобитније знање, знање које се добива чулима, много се лакше и непосредније добива, и много се лакше одржава, него доцније, више знање, које се добива апстрактним мишљењем, и одржава будном свешћу. И пошто је чулно знање лакше од апстрактног разумевања, то је и индукција лакша од дедукције, чулно посматрање лакше од мишљења, знање од разумевања. По томе је и практика лакша од теорије, те је лакше наћи себи компас у обичном животу, него у сфери идеја; по томе је и теже радити на прогресу идеја, него живети у садашњости,

Па и у чулном знању много је јаче, много дубље и трајније трагове оставља оно знање, које се добива у детињству и у младости, него оно знање које се добива доцније, пошто мозгу све мање остаје снаге за одржање нових утисака; отуд док се доцније добивени осећаји и представе брзо губе и распадају, дотле се ранији утисци и представе дуго одржавају.

Тако је на природним наукама, чији су предмети доступни чулима, лакше успешно радити, те су оне пре и постале него доцније науке о човеку.

Пошто је чулно знање лакше од доцнијег апстрактног, и пошто се чулима могу сазнавати само поједини делови, а никад целина, то је увек много лакше сазнати део него целину; много је лакше појмити и разумети поједину снагу, поједине ствари, појаве и правце, него њихову заједничку везу, њихово укупно и заједничко деловање. Отуд је филозофија најтежи рад људски, јер за њу треба највише рада и напора од свега; најтежи посао ума људског јесте дићи се на висину једног принципа, са којега се може видети једна велика целина, са свима њеним снагама, стварима, везама и разноликим појавима у њој, у којој су сви појави само манифестације једне исте основне првобитне снаге, у којој су све ствари и снаге само поједине, ближе и даље вибрације једног истог основног тона. Отуд се на ту висину принципа дижу само поједини, моћни духови, само после дугог и напорног рада, учења и мишљења.

Пошто је чулно много ближе и доступније нижем уму већине људи, то се све чулније све лакше и одржава у животу, и све лакше хвата корена у њему; по томе све више и даље, све апстрактније и племенитије све теже; отуда хуманост и социјалност много теже постају и одржавају се, него себичност; нижи човек много теже осећа и разуме општину, народ, државу, човечанство, него фамилију и своје себичне, личне интересе.

Пошто се чулима може сазнати само површина ствари, и пошто је истина увек у дубини, те се мора

трудно тражити, то је и заблуду увек много лакше примити, него истину наћи и одржати. И заблуда много лакше и много дубље хвата корена у људској души него истина, јер само заблуда диже човека, и ласка му о његовој величини, снази и вредности, док свака, све већа и дубља, истина све више ограничава вредност, величину и снагу човекову, спуштајући га све више до невољне, безотпорне ствари у општем процесу бивања. Отуд се истина тешко и одржава, док је заблуда топлија и милија, те се лакше и одржава.

По томе је и уметничка радња лакша од умне радње, и уметности лакше постају и одржавају се него науке и философије, јер задовољавају пречу потребу велике већине људи, имају много мање непријатеља и препона него науке. Истина и разум имали су увек највише да се боре са највише препона и непријатеља, увек су са највише жртава искупљивани, те их је увек и најтеже одржати од свега људског. При свима великим потресима у друштву прво нестаје философије и науке, јер за њих треба највећи број повољних услова да би се могле одржати.

И религија, вера у моћ природе над човеком, много лакше постаје и одржава се, него доцније наука и философија. Дотичући се првобитнијих, дубљих страна човекова живота, његових осећања, радости и жалости, нада и жеља, религија се лакше одржава, и по томе теже пропада, него наука и философија, с њиховим законима и принципима, јер за религиозну веру не треба човеку никаква напрезања и мишљења, док за апстрактне истине треба дугог и великог напора и рада; религија расте из душе човекове, сама од себе, без икакве неге и напора човекових, док науку, много нежнију, треба непрестано гајити и штитити од спољњих опасности.

И у области религије доцније, више, племенитије форме њене, теже се одржавају и лакше пропадају него њене раније, ниже форме: првобитна вера у фетише, у зле и добре духове, у непрестано уплетање Бога у људ-

ске ствари, хвата много дубљи и трајнији корен у људској души, и лакше постаје и одржава се, него доцнија виша вера у једног далеког Бога који свима стварима управља по разуму и закону; већини нижих људи појам једнога Бога и сувише је висок и апстрактан, те им је врло тешко да у множини разноликих ствари и појава схвате једног Бога. Тако ће се маса увек задовољавати нижим формама религије, и остајати својим умом увек на нижим, првобитнијим ступњима њеним. Тако је хришћанска религија, са вером у једнога праведнога Бога, и са проповедањем љубави и братства људског, могла, за све време своје, ухватити само плитак корен у обичној људској души, начинити само површан, танак, слој на њој, који живот и нижа вера пробијају и кваре на сваком кораку.

Пошто се хумани, историјски човек одржава много теже, са много више бораба и болова него природни човек, то се и све више друштво људско одржава много теже, него првобитније форме његове, племена и фамилије. Свако друштво људско састављено је из већине оних који раде само за себе, за своју уску, личну корист, и мањине оних који се жртвују и раде за општа добра друштва, и боре се против општих зала и опасности. Да би се друштво одржало треба социјалних врлина, које се врло тешко и споро гаје, док себичност расте и развија се сама од себе, без муке и напора. Право и моралност, доцније људске тековине, врло су слабе препоне, које друштво поставља природној себичности људској, те их себичност врло често пробија и гази, те свако друштво само великим напорима и борбама сузбија ту себичност човекову у одређене, допуштене границе. На вршење општих социјалних дужности и обавеза већину људи увек је нагонила само невоља и сила, ауторитет и религија.

Тако човек мора савлађивати много животињског у себи, да би могао живети у друштву и да би се друштво одржало; као што мора отупети своја чула, да би му се

могао развити ум, тако мора отупети своје животињске снаге, да би у њему било места за хуманог, социјалног човека.

Тако се потоње, више форме које је човечанство на себе узимало у процесу своје историје — народи и државе одржавају много теже, са много више напора и бораба, него раније — племена и фамилије; нема ни једне државе у историји која није претрпела многе и јаке ударе и преврате, с поља и изнутра; ни једног народа који није проливао много крви и подносио многе жртве да би се одржао.

Пошто је само више друштво носилац све цивилизације и свега прогреса људског, то се и цивилизација врло тешко одржава, и увек је нестаје при јачим потресима изнутра и споља. Човечанство је у главном учинило врло мало правог напретка, који се од свега најтеже одржава, и сваки корак тог напретка плаћен је врло скупо, само великим борбама и напорима.

Тако све лепо и племенито добива се само по цену многих болова и жртава; што је веће неко добро, теже се добива и одржава. Сва цивилизација људска, сав прогрес човеков у лепом, добром и истинитом, само је крвава тековина, која се врло мучно добива и врло тешко одржава, — а никад није поклон или налазак. Тако из тешког одржавања, те лаког пропадања свега скупог, лепог и племенитог, што виши, историјски човек тече и ствара, из тешкоће достићи правду и истину, и из свести о немоћи својој, потичу сва зла, болови и туга код вишег човека. Тако све што је доцније све је непотребније, све је више луксуз, те се све напорније одржава.

2.) Пошто се раније лакше одржава, то се раније лакше и више преноси наслеђем; *све раније све се више наслеђује, све доцније све мање.*

Што је нешто раније, и по томе дубље у организацији, то све дубљи и јачи корен хвата у души и у телу, и по томе се лакше наслеђује и одржава; што нешто доцније постаје, добива се и развија се, тим му

је све мање места, тим све плиће корен може ухватити, тим је све више на површини, тим се све лакше ремети и губи, тим се све теже наслеђује. По томе се најлакше наслеђују инстинкти; и животиња и човек наслеђују нагоне самоодржања и расплођавања. Тако се осећања, чулне способности, моралне и неморалне склоности и нагони и телесне особине и снаге лакше наслеђују од потоњих снага душе и духа; умне способности најређе и најтеже се наслеђују, те се најтеже и одржавају од нижих, ранијих снага душе; ум је оно што је најпосле стечено, добивено чисто човековим напрезањем, а никад као наслеђе рода људског, те је умна снага само на површини и толико слаба да није моћна оставити дубљег трага у организму, да би се могла с осталим снагама душе пренети наслеђем на потомке. Дух и ум јесу тековина само појединих, узвишених људи, и наслеђују се само преко историје и кроз њу.

3.) Пошто се раније лакше одржава од доцнијег, то се *раније све мање може уништити; све доцније све лакше пропада, све се лакше може уништити.*

9.

Пошто доцније све лакше и брже пропада и нестаје га, пошто се све теже одржава, то све доцније све мање траје; све раније све је трајније, све доцније све пролазније. Трајност ствари пропорционална је њихову приоритету у времену.

Закони природе — механички, хемијски, физички, физиолошки, владају човеком од његова зачетка до гроба; закони социјални и историјски, закони друштва и духа, трају само од зрелости његове, додирују живот његов само у мало ограничених тачака, док га закони природе обухватају целог, и за време целог живота; социјални и историјски човек само је један пролазан моменат у животу човекову, природни човек траје цело време живота. Тако и свест, највиша тачка, на којој душа најмање

времена остаје, јесте само пролазан моменат у процесу живота човекова; првобитно, несвесно траје увек; свест траје најмање времена код свих људи.

И у души човековој много су трајније оне природне, првобитне особине и снаге, које човек у зачетку њиховом донесе заједно с телом на свет, док мање трају оне које човек доцније стече васпитањем, искуством, као резултате друштва и времена — историје. Човек раније престаје да мисли него да осећа; разум траје само кратко време живота појединог човека и народа. Тако за првобитне афекте, нарочито за страх, душа је увек способна, пошто за одржање живота мора бити способна за њега, док за доцније више афекте — љубави, радости, туге, она није увек способна, и раније престаје да буде способна за њих, него за првобитније афекте. Љубав је о-вако исто пролазна, као и свест и слободна воља; она је врхунац, и с ње се брзо силази у трајније стање равнодушности и живота. Свест, највиша тачка до које се човек пење, и на којој најмање времена остаје, јесте само пролазан моменат у процесу живота човекова; оно првобитно нагонско траје и онда кад свести нестане; животињско и вегетабилно преживљује све човечно. Као што се много брже прелази из свесног у несвесно, него из несвесног у свесно, као што у целој историји земље доба живота траје само један мали разломак целог времена њеног, таква је иста пропорција свесног према несвесном животу код сваког човека, и код сваког народа.

Доба философије и науке код сваког народа, у целом човечанству траје најмање времена, док религија преживљује науке и философије, пратећи човека од колевке до гроба; наука је само пролазна фаза у историји ума људског. — Тако је и човек старији од племена и народа, који су само разне поједине форме човека, и кад се исцрпе живот племена и народа, остаће само човек, који ће преживети све историјске индивидуалности своје.

Тако је и живот света само један сат, на коме цео човеков живот, кроз целу историју његову, траје само

један секунад, органски живот један минут, а неоргански живот материје цело време. Цео живот човечанства, од почетка до свршетка јесте најмањи део живота земљина; он је најтањи конац у сплету живота њена, који се мора прекинути при најмањем потресу њену.

2.) *Пошто је раније трајније и потребније, то је све раније трајнија потреба, и по томе све доцније све пролазнија потреба.*

Сунце са својом топлотом и светлошћу, ваздух, вода, биље, требали су човеку у свима временима, и остаће му потребни за цело време његова живота. Првобитније потребе ватре, оруђа, писмена, земљорада јесу потребе човекове у свима историјским временима, док су потребе штампе, железнице, телеграфа потребе само појединих доцнијих времена.

По томе су и вредност и значај ранијих ствари трајнији, све доцније ствари имају све пролазнију вредност и значај.

3.) *Пошто је раније трајније, то је и зависност доцнијих ствари од ранијих све трајнија, што су те ствари раније; све раније све је трајнији услов доцнијег.*

Данас цивилизација човекова не зависи више од спољне природе, од згодних места и крајева на земљи, од којих је зависила у првом дизању свом, као што ни појмови ни идеје човекове не зависе више од спољне природе и њених утисака, као што су сви религиозни појмови, као и појам геоцентрике, производ утицаја спољне природе на душу човекову; ум човеков, као и сав напредак цивилизације његове зависе све више само од ранијих, дубљих снага, ранијих од спољне природе, које су деловале пре него што је природа добила садашњу, спољашњу форму своју. Све виши разум све се више ослобођава зависности од доцнијих момената — од тела, друштва, свога времена и садашњости, као и од спољне природе.

Човек се никад не може ослободити утицаја сунца и основних, неорганских снага и појава, док са све већим

прогресом све се више ослобођава утицаја доцнијих момената — животиња, биља, земљишта, климе.

10.

Пошто раније све више траје, то све раније заузима све више од општег, одређеног времена; што нека ствар више траје, треба јој више времена да постане. По томе што нека ствар раније постаје, то више заузима од опште ограничене целине времена, те све доцније добива и заузима све мање од тог истог времена; што је нешто раније, тим спорије постаје и спорије нестаје.

Ма колика била цифра времена док су се сви земљини слојеви наслагали, и док је земља добила данашњи облик, пропорција ранијих и доцнијих момената тог процеса живота земљина остаје једна иста: први моменат заузима највише времена, доцнији моменти све мање; најдоцнији моменат, човек, заузима само један врло мали део целог тог времена. И првобитни период живота човекова на земљи заузима највише од целог времена живота човекова. Највише времена требало је човеку док је спремио физички основ за свој потоњи духовни развитак. Доцнији период од кад је почео употребљавати ватру и оружје, од како је створио језик и прва друштва, и најдоцнији, од првих држава до данас, заузимају најмање од свега времена човекова живота на земљи.

Тако је за прва открића и проналаске требало много хиљада година да буду учињени, док велика већина потоњих проналазака и открића збија се у кратком времену од неколико столећа; тако и преисторијски живот језика заузима много више времена него историјски живот његов.

(Наставиће се.)

Бож. Кнежевић.

КАНАЛИЗАЦИЈА.

Питање о канализацији је у овај мах, како би рекли новинари, на дневном реду и најважније не само по здравствене прилике Београда но и услов за даље његово развијање. Из тога разлога добро је да се баци један општи поглед на саму канализацију, и да се изнесу бар главне мисли о блиским канализационим радовима у нашој престоници.

*
*　*

Задатак канализације јесте да се подземним каналима што пре изведе сва варошка нечистоћа и кишница која смета саобраћају. Основни услов, да једна варош буде здрава, и да може напредовати — јесте канализација. Без тога се данас не да ни замислити зидање високих зграда са неколико спратова, у којима би становало 20—30 па и више породица.

Канализација није изналазак нашега доба. Још у старом веку, чим је груписање становништва на једном месту узело веће размере, приступало се канализацији. Као доказ томе служе нам остаци старих засведених канала са патосаним дном, којих је последњих година прилично нађено, при раскопавању старих вароши. Такви су канали, на пример, нађени у рушевинама Вавилона, Нимруда, Келаха, итд. Врло је интересантна канализација Јерусалима, која још и данас функционише, одводнавајући североисточни део старе вароши, и онај део око храма. Ти канали у Јерусалиму старији су по свом постанку од канала нађених у Атини, а за које је међутим утврђено да су грађени још у преримском добу. Кад су Римљани завладали Атином, они су ондашњу канализацију даље развили и усавршили у толико, што су

сву нечистоћу употребљавали за ђубрење ниских поља ван вароши. Сем Атине имале су у Грчкој канализацију још и вароши Олимпија, Агригент и Самос.

Од римских вароши имао је најсавршенију канализацију Рим, под именом „Kloaca maxima“, коју је још под Тарквинијем Приском градио један Етрурски грађевинар. Главни колектор те старо-римске канализационе мреже, ишао је природним током једног потока, и он у прво време био је отворен, но доцније је, — примајући, због нагомилавања становништва, све већу количину нечистоће — засведен, и тиме је отклоњен непријатан задах. Димензије и облик су му: висина 4,2 м. и ширина 3,6 м.; горе полукружно засведен а доле равно дно. — Та канализација (Cloaca maxima) служила је још до у најновије доба, те је тек сад скоро главном колектеру дат рационалнији облик. Остаци старих римских канала, нађени су још у Паризу, Келну, Триеру и још неким варошима Јужне Немачке. Но сви ти канали ни по облику ни по подели падова не одговарају савременим захтевима технике.

Са сеобом народа престадоше сви радови на усавршању канализације. Не само то, него је победом хришћанске вере, и изопаченим идејама њених присталица ударено још и у назад, и престало се служити и оним што је наметни антични свет дотле већ био израдио. Аскетска учења религије — да се за овај земаљски живот који је ништаван не треба бринути, него да треба тежити небесном животу, све оно презирање тела и природе људске — довело је до напуштања свих хигијенских обзира, и према томе створило се земљиште за развијање сваковрсних кужних болести. Никада човечанство није видело већих и страховитијих зараза куге и колере, које су косиле по стотине хиљада људи, но у мрачном, запуштеном и прљавом Средњем Веку. Тек у последњем периоду Средњег Века опажа се опет неко интересовање за канализацију.

Што се опет приступа грађењу канализације, треба

благодарити колери, која је у години 1831 ужасно беснила по Европи. У Енглеској се приметило, да је болест највише онде косила људске жртве где је под земљом највише било нагомилано нечистоће. То је дало повода да се дође до закључка, да нечистоћу не треба држати сакупљену на једном месту, него да је треба што пре из вароши извести. И одмах се приступило послу. Створена су нарочита одељења, издати нарочити закони, и после кратког времена успех је у Енглеској био огроман.

У Паризу, који је дотле имао свега 37 км. канала, и то неколико километара још из римског времена, саграђено је, после те колере, још 170 км., тако да Париз има сада канализациону мрежу са преко 200 км. канала. Од немачких вароши најпре је добио канализацију Хамбург, кад је после великог пожара године 1842 грађен водовод. После ове канализације, у Немачкој се опет ништа није радило, док не дође и друга колера која је само у Пруској од 1848—1859 покосила 170.000 живота. После тога сагради се под руковођењем инжињера Варентрапа канализација, у Франкфурту. 1873, поче се градити и канализација Берлина на наваљивање Вирхофа а под упуством инжењера Хобрехта и Вибеа. Одмах за тим извршена је канализација Бреславе (1875); Карлсруа (1877); Минхена (1880).

У Аустро-Угарској монархији прилично се изостало у том погледу, јер док у Западној Европи данас имају канализацију готово све веће вароши, дотле у суседној монархији имају је свега 8—10 вароши, као Беч, Карлсбад, Егра, Черновица, Пешта, Сегедин и т д. У Прагу, Брну, Лавову и Љубљани сад су тек почети радови.

Да би се увидело колико добра канализација доприноси општем здрављу у једној великој вароши најбоље ће показати следећи бројеви.

Годишњи број умрлих у Берлину на 1000 становника био је у годинама: 1868—75 (дакле, пре канализације) : 31,31; 1876—81 : 28,77; 1882—86 : 26,24 и 1887—91 : 20,77. Само од тифуса, до канализације био је број

умрлих на хиљаду 0,98 а после канализације свега 0,125; дакле смањио се за осам пута! Као што се из наведених бројева види, број умирања после канализације стално опада, и ако насељеност бива све гушћа.

Савремена канализација врши се у неколико система. Канализација једне вароши може се извести у главном на два начина.

Први начин састојао би се у томе да се каналима за одвођење нечистоће даду толике димензије да кроз њих може да прође и сва кишна и снежна вода која се моментано излива, а која уједно служи за испирање канала. Такав начин канализања зове се систем спирања (Schlemm-system).

Други начин састоји се у томе, да се постави двострука мрежа канала. Једни канали имају да служе само за одвођење нечисте воде, док би други служили само за одвођење кишнице. Овакав начин канализања зове се систем одвајања (Trenn-system). Кад ће се који систем употребити зависи од конфигурације земљишта на ком дотично место лежи.

Ако је место поред какве велике реке, у коју се може без опасности по здравље изливати главни колектор канализационе мреже, и ако међутим сви насељени делови дотичног места, леже изнад највише воде у реци, онда ће се за цело место употребити систем спирања. (Schlemm-system.

Ако би пак било неких делова тог насељеног места који би лежали испод највише воде, или чији би подруми били толико дубоки да би их вода напунила, када би помоћу канала добили везу са реком, онда се у том случају за те делове насељеног места употребљује систем одвајања. Канали за нечисту воду своде се на једно место, где се помоћу центрифугалних пумпи, сва сакупљена нечистоћа, издиже изнад највеће воде и испушта у реку. Ти канали кроз које пролази нечистоћа не смеју никако за време велике воде имати директну везу са њом, јер би их вода иначе испунила, и тиме спречила

не само правилно отицање нечистоће, него би вода из уличних канала кроз цеви којима су поједине куће са каналима спојене, испунила све просторе који леже испод највише воде. Ако место које се каналише лежи у равници, а нема поред себе реку која би и при најмањој количини своје воде могла примити у себи сву нечистоћу из дотичног места, онда се обично иста изводи изван вароши, ту прерађује и употребљује за ђубрење околног земљишта. Но ову практичну употребу нечистоће у много случајева употребљују и онде где би се сва могла реком одвести. Тако се у Берлину огромна поља (Riesel-Felder) ђубре прерађеном нечистоћом берлинском, и дају најлепше повրће, којима се цео Берлин снабдева. Ово прерађивање варошке нечистоће за ђубрење околног земљишта, могућно је код оба система, — канализације, — јер и при употреби система спирања, за све време за које не пада киша, кроз канале протиче само нечистоћа или како се то обично каже: „нечиста вода“.

Најмања количина воде, коју река мора имати и при свом најмањем водостању, па да се у њу може без опасности по здравље околног становништва изливати сва нечиста вода једног насељеног места, износи по Др. Петенхоферу чувеном хигијеничару, петнаест пута толико колико највише може да буде нечисте воде у дотичном месту. Брзина те текуће воде треба да буде већа, него што је брзина којом се нечиста вода излива у реку. Како је најмања брзина којом нечиста вода треба кроз цеви да тече 0,60 м. у секунди, то та брзина у реци не сме да буде мања од 0,60 м. у секунди, јер ако ови услови не буду испуњени, настуна слагање нечистоће у реци, што се у сваком случају апсолутно мора избегавати. У случајевима где се од ових норми одступило, показале су се врло рђаве последице.

Тако, на пример, у Лондону где се у секунди излива у Темзу 8400 литара нечисте воде, док Темзом при малој води једва ако протиче 20.000 литара у секунди, и то са брзином од 0,022 м. сек., појављује се слагање нечи-

стоће на 8 км. изнад ушћа и на 20 км. испод ушћа главног канала. Једина је још срећна околност та што при плими, која се опажа на 70 км. изнад ушћа главног канала, долази свежа вода из мора, те се та нечистоћа са њом меша. — Но ипак ова незгода баца у бригу лондонску општину, и мораће се ма по коју цену наћи начин да се отклони.

* * *

Београд с погледом на канализацију, има врло згодан положај. Две велике реке, од којих Дунав носи 1500 м³ или 1,500.000 литара у секунди, а Сава око 700 м³ или 700.000 литара у секунди, и то при малој води, могу примити у себе, а да се и не примети икакво загађивање, сву нечисту воду Лондона (8400 литара у секунди). Београд међутим који се раширио на близу 700 ha, даваће према садањој насељености нечисте воде око 450 лит. у секунди, од којих би, по самој природи земљишта половина одилазила у Дунав а половина у Саву. То је, према горе изложеним количинама воде, које Дунав и Сава носе, и према њиховој брзини (око 1,0 м. у секунди) тако мало, да не може бити ни говора о каквом загађивању воде. Тако у истини стоји ствар, и поред свих примедаба нашега Санитета који није допустио да се сва нечистота са савског слива излије у Саву.

Канализација Београда има се извршити на један од ова два начина: први начин би био, да се сва нечиста вода са савског слива прикупи на једном најнижем месту, па одатле једним тунелом испод Београда одведе у Дунав. Други начин био би тај да се на једном месту сакупљена нечиста вода са савског слива, помоћу једног канала око града одведе у Дунав.

Који ће се од ова два начина изабрати решиће финансијски разлози, јер са погледом на техничку страну велике разлике нема.

Ваља поменути још, да ће при канализању Београда бити заступљена оба система канализације. Тако ће се

за део вароши који са дунавске стране граничи до Душанове улице, а са савске до Босанске (Савамала), применити систем спирања, — а за онај други много мањи део који лежи ниже од велике воде савске и дунавске примениће се систем одвајања.

Миливој Л. Павловић.

БЕЛЕШКЕ.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ.

О јубиларној споменици. — Г. Мих. Ј. Ђорђевић оштампао је из „Дневнога Листа“ своје полемичне чланке, којима је одговорио на низ напада које су заинтересовани људи учинили на приређиваче јубиларне споменице Првога Устанка Због једнога стиха из једне аутентичне песме, где се помиње, сасвим на свом месту, аустријски ћесар, и то због стиха намерно истргнута из једне скроз родољубиве песме, професионални патриоти, чланкописци реакционарних листова и до сада плаћани обични приређивачи разних јубиларних издања прогласили су били приређиваче ово Споменице као Јуде, Бранковиће, и само што нису тражили линч за њих. Онај који би хтео да проучи наше јавне и књижевне нарави не би требао да пропусти а да се не упозна са свом том хајком којој је на челу стајао типски представник тих људи и у књижевности и у политици, Г. Андра Гавриловић. Г. Ђорђевић, после Г. Јована Томића у „Штампи“, бранио се у овим чланцима, можда љуће но што је требало и што су заслуживали нападачи о којима нико нема илузија. Али то се даје појмити, када се зна да је издавачима замерано чак и то што су Авалу назвали планином а не брдом!

Ново драмско дело Г. Ива Војновића. — Г. Иво Војновић спрема за наше Народно Позориште ново драмско дело, у стиховима, *Смрт Мајке Југовића.* И драматични карактер те изврсне, пуне израза и снажне народне песме, и јаке драмске особине Г. Војновића дају нам право да се надамо једној доброј драмској принови.

Мала Библиотека. — „Мала Библиотека" доноси у својој 78. свесци причу Г. Стевана Сремца „Јексик-аџија"; у 79. и 80. свесци „Препреку" од Камила Дебана. ствар развучену и без књижевне вредности, од писца без имена, као што су обично подлисци наших дневних листова.

Карађорђе у говору и твору, средио М. Ђ. Милићевић. Издање Чупићеве Задужбине. Београд, Државна Штампарија, 1904. Цена 1 дин. — То је збирка разноврсних анегдота, кашто незнатних и непотребних: „Заповест Вељку", „Карађорђе на Чупићеву хвалу" и т.д.; или таквих у којима се и не говори о Карађорђу: „Карађорђе и Младен пред устанак", „Карађорђе у Фенеку 1813." Пред књигом је као нека биографија Карађорђева, а у додатку, на крају књиге, шта су већи писци писали о Карађорђу. Ту је Г. Милићевић унео из „Кнежевине Србије" и своју познату паралелу између Карађорђа и Кнеза Милоша.

Božo Lovrić, Hrisanteme (1902—1903). Naknada Hrvatske učeće omladine u Splitu. 1904. — Што се ретко дешава, добили смо на приказ једну хрватску књигу! Г. Ловрић је један од младих хрватских песника, и надати се да ће се развијати и давати боље и јаче ствари.

Љубомир Апић, *Први корак*, приповетка. Нови Сад, 1904. — „Први корак" је слаба, наивна и сентиментална прича с извесном „тезом", а написана рђавим стилом.

Нове књиге: Мали венац причица, црта, песама, описа и загонетака из природе за омладину оплео Мих. М. Станојевић, учитељ. Накладом књижаре Велимира Валожића. Крањ. Срп. Државна Штампарија. Београд, 1904. стр. 72 у 8°. Цена 0.50 пр. дин. — С. К. Христић, *Скице*. Издање књижаре Светислава Б. Цвијановића. Свеска I. Београд, 1904., стр. 15. Цена 2,50 дин. — Тихомир Остојић. *Краљевић Марко у народним песмама*, за народ и школу спремио — III део. Издање Матице Српске, из задужбине Петра Коњевића, бр. 110. У Новом Саду. 1904. Страна 68 у 8°. — *Физички развитак школске омладине и школска хигијена у Срба.* Предавање — на првом међународном конгресу за школску хигијену у Нирнбергу 4—9 априла (по новом). Прештампано из „Просветног Гласника". Београд, штампано у Државној Штампарији Краљевине Ср-

бије, 1904. Стр. 14 у 8°. — Лена Степановић, *Краљичин сан* („Наша срца“, „Њих троје“, „У друштву анђела“, „Из мојих успомена“, „Једна бурна ноћ“, „Крај рушевина старог замка“, „Далеко од нас“) Београд, штампарија Доситије Обрадовић, 1904. Стр. 64 у 8°. Цена 1 дин.

СТРАНА КЊИЖЕВНОСТ.

Уметничка критика. — Много се хвали у Француској ново дело Андреа Фонтена, доктора књижевности: „Оглед о начелу и законима уметничке критике“. (Essai sur le principe de la critique d'art). Са пуно нових погледа и са сигурношћу суђења, писац доказује да је немогућно свести једно на друго лепо у природи и лепо у уметности, да је естетичка вредност стваралачке мисли независна од предмета те мисли, говори о суштини уметничкога дела, о битним одликама стваралачке мисли, о битним особинама стварања. У другом делу говори о законима уметничке критике, испитује да ли је могуће поставити те законе ван техничких обзира, о негативним и позитивним законима уметничке критике, о знацима лепоте и особинама уметничкога критичара.

ПРЕГЛЕД ЛИСТОВА.

„Дунавски Савез“. — Лањске године извесан број српских, румунских и бугарских ђака на великим школама у Паризу основао је „Савез омладине дунавских земаља“, са циљом да прикупи и зближи школску младеж из наших крајева и да, својим силама, дела на мисли заједничкога рада и јединства малих дунавских земаља. „Савез“ је ове године, у повољнијим приликама, наново почео свој рад, и сада излази са својим органом, билтеном који на француском језику излази у Паризу, једанпут двомесечно. „L'Union Danubienne“ у своме првоме броју доноси неколико добрих чланака о историји удружења којега је она орган, о маћедонском питању, о српско-бугарском зближењу уопште и о истом питању са румунске тачке гледишта, итд. Лист је уређиван у широким и рационалним идејама, и изнети идеал не само да је најпаметнији но је једино и могућ, за нас мале народе које је природа ставила поред великих и грабљивих суседа. Пријатељи ових идеја које у нашим крајевима прихватају све већи број људи требали би да помогну ово поштено и

симпатично предузеће младих људи. Цена листу је 3 динара годишње, и претплата се шиље на адресу: Rue de l'Abbe-de-l'-Epée, 4. Paris.

О Змају. — Змајева смрт нашла је одјека и у страним књижевностима, које су забележиле смрт нашег националног песника и опширније проговориле о њему. Талијански књижевни преглед La Nuova Rassegna Bibliografico, који излази у Флоренцији, почиње доносити у последњој свески чланак о Змају од Г. Шпира J. Геруна. Чешки „Slovansky prehled", доноси у свом последњем броју вест о смрти Змајевој, и упућује своје читаоце на један свој ранији рад о Змају од Г. J. Hudce. Бугарски „Славянскій Вѣкъ" донео је Змајеву слику, неколико његових песама у преводу, и један чланак о Змају од Г. Андреје Сиротинина, израђен у главном према Г. Хаџићевом предговору „Певанији". Хрватски су дневни листови проговорили о Змају приликом његове смрти, Друштво Хрватских Књижевника одржало је спомен-вече, на коме је о умрломе песнику говорио Г. Мирослав Хирц, а Радићева „Хрватска Мисао" у своме 10 броју донела је чланак о Змају, као дечјем песнику и песнику слоге између Срба и Хрвата. Поред тих и многи словенски и страни листови забележили су, дуже или краће, смрт Змајеву. Може се рећи да смрт ниједног нашег писца није нашла већега одјека на страни.

Българска збирка о новим српским књигама. — Угледни бугарски часопис „Българска Збирка", донео је у своме 5. броју приказ Г. С. С. Бобчева на *Косово* од Г. Бр. Нушића и *Византија и Срби* од Г. Ст. Станојевића. За Г. Нушића вели: да му је језик јасан, течан и местимице заношљив, а књига му може послужити за познавање Косова. За књигу Г. Станојевића држи: да се закључци до којих је дођено у њој, могу у свему применити и на бугарску историју, те је она отуда од велике важности и по Бугаре. У свом 6. броју „Българска Збирка", бележећи појаву Г. Матавуљевог *Живота*, помиње, да Г. Матавуљ, један од најбољих новијих српских новелиста, у радовима својим загледа у народни живот и износи му разне стране, те му отуда најновија књига с пуно права носи наслов *Живот*. Најзад препоручује бугарским преводиоцима лепе приче Г. Матавуља.

Извѣстія С.-Петербургскаго славянскаго благотворительнаго общества, у свесци за мај ове године, донела су један историјски чланак под натписом „Русская благотворительность Сербіи“ (Руско доброчинство Србији), од А. И. Јацимирског. — У чланку се, махом, говори о врло честим доласцима наших, српских, калуђера у Русију, у Москву, где су тражили и добијали знатне новчане потпоре од цара и руских бојара. Осем грађе из чисто руских извора (В. А. Францевъ, С. А. Бѣлоруковъ, І. Первольфъ, А. И. Соболевскій, Муравьевъ), писац се доста користио збирком *Стари српски записи и натписи*, од Љуб. Стојановића.

Нов чешки лист. — Од првога септембра ове године почеће излазити у Бечу нов чешки лист под називом „Vídenský Merkur“ (Бечки Меркур). Издаваће га „Словенско Трговачко Друштво у Бечу“. Циљ је листу да уједини Чехе који живе у Бечу, затим да распростире индустријске и трговачке односе међу Јужним Словенством и земљама чешке круне. Лист ће излазити једанпут месечно у свешчицама од осам страна великога формата. Претплата је на годину 4 круне, за чланове Трговачког Друштва 3 круне.

Власник и уредник, Богдан Поповић.

Капетан-Мишина ул. бр. 17.